Nāgeśabhaṭṭa

नागेशभट्टकृतः

परिभाषेन्दुशेखरः

महामहोपाध्यायश्रीजयदेवशर्म्ममिश्रविरचितया

विजयाख्यव्याख्यया

Vijayā

समलङ्कृतः

Paribhāṣendu-śekhara

तदात्मजेन प्रयागविश्वविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन
एम्० ए०, डि० लिट्०, काव्यतीर्थोपाधि-
भूषितेन श्रीमदुमेशमिश्रशर्म्मणा
संशोध्य प्रकाशितः

दी इलाहाबाद लॉ जर्नल प्रेस
इलाहाबाद
१९४१

PUBLISHED BY DR. UMESHA MISHRA, M.A., D.LITT.,
THE UNIVERSITY OF ALLAHABAD, ALLAHABAD

प्रथमसंस्करणम् १९१४ खीस्ताब्द
द्वितीयसंस्करणम् १९२५ खीस्ताब्द
तृतीयसंस्करणम् १९४१ खीस्ताब्द

मूल्यं सार्धपञ्चरूप्यकाणि

म० म० जयदेवमिश्ररचितानां पुस्तकानां प्राप्तिस्थानम्
कृष्णदास गुप्त
४०/५ ठठेरीबाजार
बनारस

PRINTED BY J. K. SHARMA AT THE ALLAHABAD
LAW JOURNAL PRESS, ALLAHABAD

विषयानुक्रमणिका

पृष्ठसंख्या

पृष्ठसंख्या

पृष्ठसंख्या

पृष्ठसंख्या

आमुखम्

अद्य खलु श्री१०८काशीविश्वनाथस्यानुकम्पया तातपादविरचितायाः परिभाषेन्दुशेखरस्य **विजया**टीकायाः परिशोधितं कुत्रचिट्टिपण्यादिभिः परिवर्द्धितं तृतीयं संस्करणं सहृदयानां विपश्चितां पुरतः संस्थाप्यते। शास्त्रीयालौकिकचमत्कारशीलानां शास्त्रमर्मज्ञानां तत्त्वैकदृशां पितृचरणसदृशानां विदुषां ग्रन्थस्य संशोधने महानवकाशः सम्भाव्यते प्रमादस्य विशेषतोऽस्मत्सदृशानां शास्त्रमर्मानभिज्ञानां कृते। अतो यद्यपि पूर्वसंस्करणानुरोधेन यत्र तत्र संशोधनं कृतं तथाऽपि तेषां संशोधितस्थलानां तथ्यातथ्यविषये विद्वांस एव पुनः प्रमाणमिति।

अतः परं यत् किञ्चित् प्रस्तूयते शास्त्रमर्मज्ञानां विनोदाय। तत्र विदितमेतत् सर्वेषां पण्डितप्रवराणां यत्सर्वेष्वपि व्याकरणेषु प्राधान्यं पाणिनीयव्याकरणस्यैव। तथा चोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्यकारेण 'पूर्वापरप्रथमचरमेत्यादि'सूत्रे भाष्ये—'सर्ववेदपारिषदं ह्रीदं शास्त्रम्'। व्यासेनापि कथितम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन॥

सन्ति च तत्र बहूनि व्याकरणानि। पाणिनिनैव अष्टाध्यायीतिसंज्ञके व्याकरणसूत्रग्रन्थे शाकल्य—आपिशलि—शाकटायन—आङ्गिरस—स्फोटायन—गालव—भारद्वाज—गार्ग्य—काश्यप—चाक्रवर्मण-सेनकादीनां उदीचां प्राचामित्यादीनाञ्च प्राचीनव्याकरणाचार्याणां नामोल्लेखः कृतः। पाणिनेः पूर्वमपि व्याकरणान्तराण्यासन्नित्यनेन ज्ञायते। अन्येषामप्याचार्याणां व्याकरणान्तराणि सन्ति। तद्यथा—चान्द्रं, शाकटायनं, हैमं, कातन्त्रं, सारस्वतं, वोपदेवं, कौमारं, सौपद्मं, कालापं, ऐन्द्रं, शौर्ग्यं, ब्राह्मं, याम्यं, वायव्यं, वारुणं, सौम्यं, वैष्णवं, रौद्रं, सौरं तथा जैनेन्द्रम्। एतेषां सर्वेषां व्याकरणान्तराणां ग्रन्था यद्यप्यधुना सर्वथा नोपलभ्यन्ते परन्तु एतेषामखिलानामस्तित्वे नास्ति सन्देहलेशोऽपीति सप्तदशख्रिस्ताब्दीयश्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां काशीस्थव्याकरणशास्त्रसूचीपत्रादवगम्यते। पाणिनीयातिरिक्तान्यपि कानिचिद्व्याकरणानि सौकर्यार्थं केषुचित्प्रान्तेषु पठचन्ते किन्तु न तेषां पण्डितसमाजे तादृशः समादरो न वा एतेषु व्याकरणेषु बहवः प्रकरणग्रन्थाः सन्ति। अत एव पाणिनीयस्यैव व्याकरणस्य

महत्त्वं सर्वत्र स्वीक्रियते। अस्यैवानवच्छिन्ना पठनपाठनपरम्परा आ पाणिनेः समागता। पाणिनीयसूत्राण्यवलम्ब्य परःसहस्रं ग्रन्था रचिता अध्ययनाध्यापन-प्रणाल्यामद्यापि प्रसिद्धाः। किं बहुना पाणिनीयव्याकरणाध्ययनमेव विदुषां समाजे व्याकरणाध्ययनमित्युच्यते। ये केचन विशिष्टा विद्वांसो भारतवर्षे ज्ञानिनां शिरोमुकुटायमाणास्ते प्रायः सर्वेऽपि प्रधानतया पाणिनीयव्याकरणनिष्णाता एवेति श्रूयते। संस्कृतविद्याप्रधानान्यतमकेन्द्रीभूतायां काश्यामपि तेषामेवाधिपत्यं पण्डितमण्डलीषु येषां पाणिनीये व्याकरणे सर्वापेक्षया प्रगाढपाण्डित्यम्। ईदृशी शास्त्रस्यास्य प्रतिष्ठा गुरुपरम्परातः श्रूयते।

तत्रादौ भगवान् पाणिनिः शास्त्रमिदं सूत्ररूपेण जग्रन्थ। पाणिनीयसूत्राणि च चतुर्दशभ्यो माहेश्वरसूत्रेभ्य आगतानीति विदितमेव सर्वेषाम्। माहेश्वरसूत्राणाञ्च नन्दिकेश्वरकृता काशिकाख्या कारिकासु व्याख्या वरीवर्ति। सैव वस्तुतः शिवसूत्राणां यथार्थस्वरूपं व्याकरणशास्त्रस्य च मुख्यं प्रयोजनं जगदादितत्त्वाविर्भावादि-प्रकारञ्च निरूपयन्ती क्रमेण ब्रह्मस्वरूपमपि प्रतिपादयति। अतः परं क्रमशः पाणिनीयसूत्राणां सूक्ष्मेक्षिकया तत्त्वविवेचनं व्याडिकात्यायनपतञ्जलिप्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैः स्वस्वव्याख्यासु कृतम्। तदनु योगिवरभर्तृहरिप्रमुखैरपि विविधाष्टीका निर्मिताः। एते सर्वे प्रायः शास्त्रस्य मुख्योद्देश्यमेव मनसिकृत्य सूत्राणां तेषां विविधव्याख्यानाञ्च समालोचनं सरलरीत्यैव विहितम्। परन्तु एतावता कालेन शास्त्रलेखनशैलीषु महत्परिवर्तनं जातम्। तत्रादौ दर्शनशास्त्राणां विशेषतो न्यायशास्त्रस्य नव्यपरिपाटीमुखेन मिथिलानवद्वीपकाशीप्रभृतिषु विद्याकेन्द्रेषु विचारः प्रवर्त्तितः। अनया नवीनलेखनप्रणाल्या दर्शनातिरिक्तान्यपि शास्त्राणि प्रभावितानि। व्याकरणेऽपि अस्याः प्रभावो महान् बभूव। काशीमरणान्मुक्ति-रिति निश्चित्य विपश्चितः संसारबन्धनान्मुक्तिमुपलिप्सवो न केवलं चरमे वयसि अपि तु युवावस्थायामेव भगवतः काशीविश्वेश्वरस्य मणिकर्णिकातीर्थस्य च सेवाभिः सहैव विद्योपार्जनाय नानादिग्देशेभ्यः काशीमागत्य वसन्ति स्म। पूर्वतनकाला-दारभ्याद्यपर्य्यन्तमपि मोक्षार्थिभिर्विद्यार्थिभिश्चेत्थं विश्वनाथपुरी सुसम्पन्ना विद्यते। यद्यपि चिरकालादेवेदृशी प्रतिष्ठा विश्वेश्वरनगरस्यासीत् किन्तु प्राचीनकालि-केतिहासस्यान्धकाराच्छन्नेन हेतुना तत्कालीनायाः परिस्थितेः विशेषज्ञानाभावो वर्त्तते। मध्ययुगे पुनः यवनराज्यकाले नगरोऽयं विद्यागौरवे महतीं प्रतिष्ठामापेति बहुभिः प्रमाणैर्ज्ञायते, नास्त्यत्र संशयलेशोऽपि। अत एव दाक्षिणात्या मैथिला वङ्गीयाः सारस्वता बहवो विद्वांसः काश्यामेवाधिवसन्ति स्म।

अतः कालक्रमेण विश्वनाथनगरी एव विद्यानां विविधकलानाञ्च प्रधानकेन्द्र-भूता काशते स्म। अत एव दाक्षिणात्या दीक्षितवंशजाः सर्वेऽपि प्रायः काशीमागत्य

स्वनिवासं चक्रुः। तदनु श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन क्रमशः सिद्धान्तकौमुद्यां प्रौढ़मनोरमायां शब्दकौस्तुभादिग्रन्थेषु च पाणिनीयसूत्राणां तद्व्याख्यानानाञ्च नव्यन्यायप्रभावितनवीनविवेचनप्रकारः प्रदर्शितः। अनेन विवेचनप्रकारेण शास्त्रेऽस्मिन् कश्चिन्नूतनः संस्कारो जातः। शास्त्रमर्मरसिका विद्वांसोऽधुना अपूर्वमानन्दमनुभवन्तः स्वस्ववैदुष्यमहिमानं विशेषेण प्रदर्शितवन्तः। तामेव परिपाटीमनुसरन्तः प्रयागादुत्तरे शृङ्गवेरपुरे वसतो रामनृपाल्लब्धजीविकाः श्रीमन्तो नागेशभट्टाः काश्यामेव विविधशास्त्रेषु विशेषतो व्याकरणे बहून् ग्रन्थान् व्यरचयन्। एतेषामेव ग्रन्थेषु अधुनाऽपि पाणिनीयशास्त्रतत्त्वं विराजते। अतो विद्यार्थिनां ज्ञानिनाञ्च शिरोमुकुटायमाणा विशेषरूपेण नागेशभट्टानामेव ग्रन्थाः सन्ति।

तदनु एतेषामेव शिष्यो गदा—छाया-कला—प्रभा—भावप्रकाशिकादीनां व्याकरणव्याख्यानरूपग्रन्थानां प्रणेता वेणीमहादेवसुतः पायगुण्डापरनामको वैद्यनाथो बभूव। न केवलं व्याकरणेऽपि तु धर्मशास्त्रेऽपि अस्य कृतयः सन्ति। एवं शिष्यपरम्पराक्रमेण काशी एव प्रायः पाणिनीयव्याकरणस्यापि प्रधानकेन्द्रो बभूव।

एतेषामेव गुरुशिष्यपरम्परायां काशीस्थपण्डितसमाजप्रसिद्धाः श्रीमन्तो राजारामशास्त्रिचरणा जाताः। तेषां पुनः प्रधानशिष्यवराः प्रातःस्मरणीया बालशास्त्रिण आसन्। येषां लोकोत्तरवैदुष्यमहिमानं श्रुत्वा नानादेशस्था विद्वांसोऽपि काशीमागत्य तेभ्यः एवाधीत्य स्वशास्त्रेषु नैपुण्यमापुः। तत्र तावत् दाक्षिणात्येषु गङ्गाधरशास्त्रि-दामोदरशास्त्रि-रामकृष्णशास्त्रिचरणाः, संयुक्तप्रान्तीयेषु शिवकुमारमिश्रपादाः, मैथिलेषु तातचरणाः श्रीमन्तो जयदेवमिश्राः एव प्रधानशिष्या आसन्। प्रायः सर्वे एते पाणिनीयव्याकरणे प्रकाण्डवैदुष्यं सम्प्राप्य काश्यामेवाजीवमध्ययनाध्यापनादिकं सम्पादयन्तो गुरुपरम्परागतशास्त्रतत्त्वगूढ़विवेचनरक्षणार्थं ग्रन्थांश्च विरचयामासुः। एभिर्विरचितानेव ग्रन्थान् पठित्वाऽधुना संस्कृतविद्यानुरागिणः शास्त्रमर्मज्ञा भवन्ति।

एवं श्रीमद्भिर्भट्टोजिदीक्षितैः समारब्धा समये समये नागेशादीनां विचारपरम्पराभिः सम्बर्धिता बालशास्त्रि—दामोदरशास्त्रि—शिवकुमारमिश्रशास्त्रिभिः परिपोषिता जयदेवमिश्रचरणैः पल्लविता परां काष्ठां प्रापिता शास्त्रमर्मोद्घाटिनी नव्यन्यायपरिबृंहिता **परिष्कारेति** नाम्ना पण्डितमण्डलीषु प्रसिद्धा शास्त्रानुशीलनपरिपाटी न केवलं काशीक्षेत्रस्यापि तु समग्रभारतवर्षस्य विद्यागौरवं परिपालयतीति।

इत्थं सामान्यरूपेण पाणिनीयव्याकरणस्य गुरुशिष्यपरम्परां प्रदर्शयता विद्यासु तस्य महिमानं निरूपयताधुना सम्पादितविजयासहितपरिभाषेन्दुशेखरग्रन्थमधिकृत्य किमप्युच्यते।

परिभाषेन्दुशेखरो नाम ग्रन्थो व्याकरणपरिभाषारूपग्रन्थस्यैका सुप्रसिद्धा व्याख्या। परिभाषारूपग्रन्थः शास्त्रव्युत्पादनाय वैयाकरणानां सिद्धान्तस्वरूपो व्याकरणशास्त्रविषयकविविधन्यायानां संग्रहरूपो ग्रन्थः। एता न्यायरूपाः परिभाषाः मुख्यतया कात्यायनपतञ्जलिप्रमुखानां व्याकरणशास्त्राचार्याणां ग्रन्थेभ्य उद्धृत्य सङ्कलिताः। क्वचित्तु परिभाषामूलं निरूपयता नागेशेन महेश्वरस्य वाक्यादपि कस्याश्चित्परिभाषाया उत्पत्तिः सूचिता। तद्यथा "व्याख्यानाच्च द्विरुक्तितः" इति वार्त्तिकव्याख्याने यत्पतञ्जलिना—'एतज्ज्ञापयति आचार्यो भवत्येषा परिभाषा—व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति' व्याख्यातं तत्र 'आचार्य'पदेन 'शिव' एव नागेशेन गृहीत उद्योते। एतत्सर्वं नागेशेनैव परिभाषेन्दुशेखरप्रारम्भे एव निगदितम्—'प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोरुपनिबद्धानी'त्यादिग्रन्थसन्दर्भेण। "विजयाकारेण" तु व्याकरणपरिभाषापदार्थः क इत्यत्र 'अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-साधुत्वप्रकारकबोधोपयोगिबोधजनकत्वं परिभाषात्व'मित्युक्तम्। तदनन्तरं माहेश्वरोच्चरितानुबन्धमूलकत्वमपि कस्याश्चित् परिभाषायाः स्वीकृतन्तत्रैव। एताः सर्वाः परिभाषाः व्याकरणमहाभाष्ये सोदाहरणं पतञ्जलिना समुपबृंहिता इत्यपि तत्तत्परिभाषाव्याख्यासु श्रीमता नागेशेनैव सूचितम्।

एतासां परिभाषाणां सङ्कलनं प्रायः धातुपाठादिसङ्कलनकाले एव जातम्। ततः कालक्रमेण परिभाषाणां दुरवबोधतया काचिद् व्याख्याऽपेक्षिता। तत्र तावत् श्रीमता सीरदेवेन संक्षिप्तो नातिसरलः 'परिभाषावृत्ति'नामको व्याख्यानरूपो ग्रन्थो रचितः किन्तु नानेन विद्यार्थिनां जिज्ञासूनां सन्तोषः समजायतेति मनसि निश्चित्य नागेशेनैतासां नव्यन्यायशैलीमुखेन विस्तृता व्याख्या परिभाषेन्दुशेखरेति-नाम्नी कृता। अस्य मूलभूतो ग्रन्थः परिभाषावृत्तिरस्तीति पण्डितमण्डलीषु यद्यपि प्रसिद्धिरस्ति किन्तु नागेशेन न कुत्रचिदस्या वृत्तेः चर्चापि कृता। अधुना पठनपाठन-प्रणाल्यां परिभाषेन्दुशेखर एव सर्वत्र विराजते।

अस्मिन् ग्रन्थे त्रीणि प्रकरणानि सन्ति—शास्त्रत्वसम्पादकम्, बाधबीज-कथनम्, शेषार्थकथनञ्च। 'एकदेशविकृतमनन्यवदि'–(३८)–ति परिभाषान्त-माद्यम्। तदनु 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' (७१) इतिपरिभाषान्तं द्वितीयम्। एतदनन्तरं तृतीयं प्रकरणम्। अनेनैव क्रमेण तातचरणैर्विजयायां व्याख्यातो ग्रन्थः। क्रमशः परिभाषेन्दुशेखरस्यापि व्याख्या अपेक्षिता बभूव। सन्ति तत्र शाङ्करी, श्रीधरी, त्रिपथगा, मनुदेवी, चन्द्रिका, भूत्यादिका विविधाष्टीकाः किन्तु परिष्कारपिपासूनां शास्त्रमर्मजिज्ञासूनां नागेशग्रन्थतत्त्वाभिलिप्सूनां विद्यार्थिनां विपश्चिताञ्च कृते नैताः पूर्णसन्तोषप्रदाः। न चैतासु शास्त्रार्थपरिष्कारप्रणाल्याः

तत्तत्कोटिभेदेन कुत्रचित् परम्परोपलभ्यते। इत्यादिविविधविषयाभावं प्राचीनटीकासु दृष्ट्वा तातचरणै**र्विजया**नाम्नी अपरैका व्याख्या निर्मिता प्रकाशिता च। सा चाधुना लेखसौष्ठवेन, सरलसरसमुखेन पदार्थानां प्रतिपादनेन, अपदार्थनिराकरणेन, नागेशाभिप्रायं सुस्पष्टं समुद्घाटनेन सर्वत्र विजयतेतरामिति विदुषां परामर्शः। शास्त्रार्थपरिपाटी परिष्कारचर्चा चेमामेव **विजया**मवलम्ब्याधुनाऽपि जगति विपश्चितां यशोडिण्डिमरूपेण विराजेते।

अतः परं ग्रन्थकर्त्तुष्टीकाकर्त्तुश्च संक्षिप्तं जीवनवृत्तान्तमपि छात्राणां विनोदाय विलिख्यते।

तत्र तावत् शिवभट्टसुतः सतीदेव्यास्तु गर्भजो नागेशापरनामको नागोजिभट्टः परिभाषेन्दुशेखरस्य रचयिता आसीत्। अयं सिद्धान्तकौमुदीकारस्य भट्टोजिदीक्षितस्य पौत्रस्य हरिदीक्षितस्य प्रसिद्धतमः शिष्यः। यद्यपि महाराष्ट्रदेशोऽनेन जन्मनाऽलंकृतः किन्तु यतोऽस्य गुरुवरास्तेषां पूर्वजाश्च काश्यामेव कृतवसतयोऽतोऽयमपि विश्वेश्वरनगर्यामेव क्षेत्रन्यासरूपेण निवसन् शतशश्छात्रानध्यापयन् ग्रन्थांश्च विरचयन् स्वकालं यापयामास।

कदा भारतवर्षं स्वजन्मना भूषितवानयमिति विचार्य्यमाणे एतदेवालं यदयं पण्डितराजजगन्नाथरचितरसगङ्गाधरग्रन्थस्य मर्मप्रकाशनामकटीकायाः रचयिता बभूव। पण्डितराजस्तु दिल्लीश्वरस्य यवनाधिपतेः शाहजहांनामकस्य संसदि सम्प्राप्य स्वविद्याचमत्कारप्रदर्शनफलस्वरूपां 'पण्डितराज'पदवीं तस्मादेव लब्धवान्। शाहजहांमहीपतेः राज्यसमयः १६२८-१६५८ खिस्ताब्दः आसीदितीतिहासविदां परामर्शः। स एव पण्डितराजस्यापि जीवनकालस्तत्पश्चाद्वर्ती नागेशः। अन्यच्च पण्डितराजो नागेशस्य गुरोः पितुः भानुदीक्षितस्य समकालिक आसीदतः पण्डितराजात् प्रायः पञ्चाशद्वर्षाणि पश्चान्नागेशः समभूदिति मत्वा अष्टादशशताब्दस्य प्रारम्भकाले तेन स्वजन्मना दक्षिणदेशोऽलंकृत इति निश्चीयते। अपरं चात्र प्रमाणं किंवदन्तीरूपेण श्रूयते यत् जयपुराधिपतिस्तदानीन्तनः श्रीसवाई जयसिंहवर्माऽश्वमेधयज्ञप्रसङ्गे नागेशभट्टायामन्त्रणं प्रेषितवान्। तत्पत्रं प्राप्य नागेशेन—अहं क्षेत्रसंन्यासं गृहीत्वा काश्यां स्थितोऽस्मि अतः काशीम् परित्यज्य नान्यत्र गन्तुं शक्नोमीति—प्रत्युत्तरं प्रहितम्। एष महाराजः १७१४ खिस्ताब्दे अश्वमेधयज्ञसम्भारं कृतवानिति महामहोपाध्यायदुर्गाप्रसादशर्मणो लेखादवगम्यते। एतस्मादपि अष्टादशशताब्दस्य प्रारम्भकाले नागेशभट्टस्य जन्मकालः समायाति।

अस्य पोषकः शृङ्गवेरपुराधीशो विसेनवंशजो रामनृपतिर्नागेशशिष्यो बभूव। तस्मादेव लब्धजीविको नागेशः। एतावानेवास्य जीवनवृत्तान्तो लभ्यते। अनेन बहवो ग्रन्था रचिता येषु निम्नलिखिता अद्यतनेऽप्युपलभ्यन्ते। तद्यथा (१)

भाष्यप्रदीपोद्योतः, (२) काव्यप्रदीपोद्योतः, (३) लघुशब्देन्दुशेखरः, (४) बृहच्छब्देन्दुशेखरः, (५) परमलघुमञ्जूषा, (६) लघुमंजूषा, (७) बृहन्मञ्जूषा, (८) परिभाषेन्दुशेखरः, (९) प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः, (१०) परमार्थसारविवरणम्, (११) योगसूत्रवृत्तिः, (१२) दुर्गासप्तशतीटीका, (१३) रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशः, (१४) रसतरङ्गिणीटीका, (१५) रसमञ्जरीटीका, (१६) वृत्तिसंग्रहः, (१७) वेदान्तसूत्रवृत्तिः, (१८) सांख्यसूत्रवृत्तिः, (१९) सापिण्ड्यनिर्णयः, (२०) एकश्रुत्यवादः, (२१) वाल्मिकीयरामायणटीका, (२२) अध्यात्मरामायणटीका, (२३) शब्दरत्नञ्च ।

एतान् ग्रन्थान् विरचयन् शतशश्छात्रानध्यापयन् काशीवाससुखमनुभवन् स्वयशोभिर्दश दिशो धवलयन्नैहिककार्यं सुसम्पादयन् काश्यां तारकं जपन्नागेशो दिव्यलोकं जगामेति ।

परिभाषेन्दुशेखर**विजयाटीकाकाराः** स्वनामधन्याः महामहोपाध्यायाः प्रातःस्मरणीयाः श्री६जयदेवमिश्रशर्म्माणः । मिथिलाप्रदेशान्तर्गतगजहराग्रामः एतैः स्वजन्मनाऽलङ्कृतः । तातचरणाः रुद्राङ्कशशिसम्मिते (१९११) वैक्रमाब्दे कार्त्तिकशुक्लपूर्णिमायां सुप्रतिष्ठिते सोदरपुरश्रोत्रियमैथिलब्राह्मणकुले जन्म लेभिरे । एतेषां तातपादानां पितृचरणाः चित्रनाथशर्माणश्चतुर्षु सोदरेषु ज्येष्ठाः । तेऽपि चत्वारः सोदराः चित्रनाथपोषनभगवान्दत्तगणेशशर्म्माणः नानाशास्त्रेषु पण्डिता आसन् । तत्रापि पोषनशर्म्मा व्याकरणन्याय (शब्दखण्ड) धर्मशास्त्रादिष्वतिनिपुणो बृहत्कुटुम्बभारपोषको बभूव । माता चास्मद्गुरुवराणां शचीनाम्नी सर्वगृहकार्येष्वतिपट्वी एकाकिन्येव बृहत्कुटुम्बभारमाजीवं दधौ । तातपादानां मातृकुलेऽपि प्रायः सर्वे विशिष्टा विद्वांसो बभूवुः । तत्राप्येतेषां मातामहः कुलमणिशर्म्मा मातुलौ च श्रीमणिरत्नमणिशर्म्माणौ तदानीन्तनमिथिलाधीशप्रवर्त्तितपाण्डित्यपरिचायकधौतपरीक्षायां तत्तच्छास्त्रेषु लब्धप्रतिष्ठा आसन् । एते सर्वेऽपि बलिष्ठा दीर्घजीविनः काश्यां चरमे वयसि समागत्य मणिकर्णिकायां तारकं जपन्त ऐहिकशरीरं तत्यजुः ।

तातचरणाः षट्सु सोदरेषु ज्येष्ठाः । सोदरा चैतेषामेका सर्वज्येष्ठा । तत्र वासुदेवकेशवशर्म्माणौ ज्यौतिषशास्त्रे धर्मशास्त्रे तन्त्रशास्त्रे च विशिष्टविद्वांसौ जातौ । जनार्द्दनमुकुन्दशर्म्माणावल्पमेवाधीत्य गृहकार्ये एव संलग्नौ बभूवतुः । चतुर्थो मधुसूदनशर्मा तु लौकिकाखिलव्यवहाराचारगृहकार्यदक्षः प्रायो ज्यौतिषशास्त्रवर्जमन्येषु सर्वेषु शास्त्रेषु स्वज्येष्ठभ्रातुः सकाशादेवाधीत्याल्पे एव वयसि लब्धप्रकर्षपाण्डित्यो बड़ोदाधारेन्दौरादिविद्याकेन्द्रेषु शास्त्रमर्यादया स्वालौकिकयशः प्रख्यापयन् जम्बूकलिकातादिनगरेष्वध्याप्य पुनः काशीमागत्य दरभङ्गानरेश-

संस्थापितपाठशालायां शतशश्छात्रान् पाठयन् काशीस्थपण्डितमण्डलीषु च शास्त्रार्थ-चर्चासु लोकोत्तरवैदुष्यं प्रख्यापयन् भूनेत्ररत्नैकमिते (१९२१) ख्रिस्ताब्दे पञ्चपञ्चाशद्वर्षवयस्क एव काश्यामैहिकनश्वरं शरीरं विहाय विश्वेश्वरसायुज्यं प्राप्तवान् । तद्रचितानि मधुसूदनीतिसंज्ञकानि व्याकरणशब्दखण्डविषयकानि क्रोड-पत्राणि विदुषां समाजे प्रसिद्धानि तस्य दुर्द्धर्षवैदुष्यपरिचायकान्यद्यापि सन्त्येव । तत्समानकालिकेषु पण्डितेषु न कोऽपि तत्समः शास्त्रार्थविचारनिपुण आसीदिति तातचरणैर्बहुधोदीरितम् ।

महात्मनामेतेषां पितृव्यपुत्रा अपि नानाशास्त्रचणा आसन् । तत्रोल्लेखन-योग्यो भगवान्दत्तशर्म्मणः पुत्रो दामोदरशर्म्मा । स च खलु काव्यसाहित्येऽलौकिक-व्युत्पन्नो ज्यौतिषशास्त्रवैदुष्ये तु तत्समकालिकेषु प्रायः तत्तुल्योऽन्यो नैवासीदिति तस्य गुरुवरस्येदानीमपि काशीमलङ्कुर्वतः श्रीगेनालालचातुर्द्धुरीणशर्म्मणो मुखा-च्छ्रूयते । लौकिकविषयेष्वपि तस्य विचारचमत्कारः सर्वथा प्रशंसनीय एवासीत् । तद्विरचिता भास्कराचार्यरचितायाः लीलावत्याः 'वासना' तु विपश्चितां समाजे सर्वत्र प्रसिद्धैव । अन्येऽपि ज्यौतिषशास्त्रविषयका बहवो निबन्धास्तेन रचिताः । कालिकाकुशेश्वरादिदेवतानां स्तोत्राण्यपि बहूनि तेन निर्मितानि । एकदा नेपालं गत्वा तत्र स्वपाण्डित्यालौकिकचमत्कारेण सर्वविद्यावदातं राजगुरुं प्रसाद्य महती प्रतिष्ठा महद्धनञ्च तेनालम्भि । नेपालराजकीयजनकपुरपाठशालायां शतशश्छा-त्रानध्यापयन् दिशि दिशि पाण्डित्यं प्रकाशयन् कीर्तिञ्च धवलयन्नत्यल्पे एव वयसि ऐहिकं शरीरं तत्याज ।

बहुकुटुम्बपरिपूर्णेऽस्मत्कुले तदानीमुचितलौकिककार्यसम्पादनार्थमपि परिपूर्णं धनं नासीदतस्तातपादाः ब्राह्मणोचितसंस्कारसम्पादनानन्तरमेव स्वग्रामे विद्या-व्यवसायसंकटमनुभूय नवमे वर्षे ग्रामाद्बहिर्भूत्वा हरिनगरग्रामे तदानीं विद्याविभव-सम्पन्नस्य सुप्रसिद्धस्य हलधर- (प्रसिद्ध 'हल्ली)' शर्म्मणः सकाशमध्ययनार्थं जग्मुः । तत्र वर्षद्वयं यावत् व्याकरणे तन्त्रे च कतिपयग्रन्थानधीतवन्तः । पुनस्तत्रा-प्यार्थिकक्लेशं सम्प्राप्य तत्स्थानं परित्यज्य तदानीं सुप्रसिद्धे गन्धवारिनगरे सुविख्यातमहामहोपाध्याय-डाक्टर-सर-श्रीगङ्गानाथझाशर्म्मणो मातामह्या पुण्य-शीलया श्री३वसुमतीदेव्या संस्थापिते विद्यालये महामहोपाध्यायश्री६रजेमिश्र-शर्म्मणां सकाशमध्ययनार्थमागतवन्तः । तेभ्य एव शब्देन्दुशेखरादिव्याकरणग्रन्था-नधीत्य स्वालौकिकविद्याकौशलप्रतिभाभिस्तदानीमेव विदुषां समाजे परां ख्यातिं प्राप्तवन्तः । तदनु गुणाग्निग्रहभू (१९३३) परिमिते च वर्षे श्री३वसुमतीदेव्या सहैव नावा काशीमागत्य तस्या एव लब्धजीविकाः प्रातःस्मरणीयानां श्रीमतां बालशास्त्रिणामन्तेवासिनो भूत्वा पूर्वमधीतमपि व्याकरणं समग्रं सम्मार्ज्य शास्त्रा-

न्तराण्यपि समग्राण्यधिगतवन्तः । समस्तपण्डितमण्डलानां दौर्भाग्येणाचिरेणैव कालेन शास्त्रिणः परलोकं गताः । तदनु शास्त्रिणामनुरोधेनैव कियन्तं कालं यावत् श्रीदामोदरशास्त्रिणः सकाशे द्वितीयगुरुभावेनाधिगतान्येव शास्त्राण्यालोचयामासुः । तत्पश्चात् क्रमशः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः प्रातःस्मरणीयैः श्रीमद्भिः शिवकुमारशर्ममिश्रैस्सह तातचरणानां शास्त्रतत्त्वालोचने विशेषेण घनिष्ठता बभूव । श्रीमतां मिश्राणामलौकिकशास्त्रमर्मज्ञानेनाकृष्टास्तातपादाः तृतीयगुरुस्वरूपेणैतान् स्वीकृत्य क्रमशोऽधीतान्यप्यखिलानि शास्त्राणि पौनःपुन्येन विशिष्टतर्कवितर्कद्वारा एतैस्सह सम्यगालोचितवन्तः । प्रत्यहमुभावपि गुरुशिष्यौ सायं काले काशीनगराद्बहिः 'बड़ी गैवी'ति नामकप्रसिद्धकूपपर्य्यन्तं गत्वा जनासङ्कीर्णप्रदेशे शास्त्राण्यालोचितवन्तौ । मार्गेऽपि तयोः शास्त्रविचारः प्रचलित एवासीत् । पश्चात् बहिर्गमनं परित्यज्य शास्त्रिणां वासस्थल एवैतयोः शास्त्रसम्मेलनं भवति स्म । इत्थं कतिपयवर्षपर्य्यन्तं तयोर्मिथः शास्त्रतत्त्वेषु गूढार्थालोचनानि निरवच्छिन्नानि प्रचलितानि । नासीत् किमपि शास्त्रतत्त्वं यदधिकृत्य तयोर्विचारो न प्रवर्त्तितः । एषु तर्केषु पूर्वाचार्यैरनधिगतानि शास्त्रमर्माणि समुद्भूतानि । एतानि सर्वाणि तातचरणैः स्वग्रन्थेषु तत्तत्स्थलेषु सुस्पष्टं प्रतिपादितानि । इत्थं न केवलमेतयोरेव गुरुशिष्ययोर्महान् लाभः समजायत किन्तु शास्त्राणां शास्त्रमर्मजिज्ञासूनामपि कृते अपूर्वो लाभो बभूवानेन ।

अत्रान्तरे तातपादानां वेदान्तशास्त्रनिष्णातानां परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्री१०८विशुद्धानन्दसरस्वतीनां च मिथः परिचयो जातः । तातपादाः समये समये वेदान्तयोगदर्शनादीनामालोचनार्थं स्वामिवराणां सकाशं गच्छन्ति स्म ।

तदानीं वस्वग्निग्रहभू-(१९३८)-मिते वैक्रमाब्दे श्री१०८विशुद्धानन्दसरस्वतीभिः प्रेरितेन मिथिलाधीशेन पवित्रकीर्तिना महाराजश्री५लक्ष्मीश्वरसिंहमहोदयेन काश्यां दरभङ्गापाठशालेतिसंज्ञको विद्यालयः संस्थापितः । युवावस्थायामेव काशीस्थविद्वज्जनमण्डलेषु प्राप्तवैदुष्यप्रतिष्ठाः श्रीमन्तस्तातचरणाः स्वामिवराणामनुरोधेनैव श्रीशिवकुमारमिश्र–श्रीरामकृष्ण–(प्रसिद्ध तात्या)–शास्त्रि–श्रीसुधाकरद्विवेद–श्रीदुःखभञ्जनकविभिः पण्डितरत्नैः सह तत्र व्याकरणाध्यापकासनं सुशोभयामासुः समभूषयंश्च तदासनं वेदर्षिग्रहभू-(१९७४)-मितवर्षपर्य्यन्तम् । विद्यालयेऽस्मिन्नध्यापयद्भिरेतैश्छात्राणां सुखबोधाय चन्द्राचलरत्नभू-(१९७१)-मिते वर्षे परिभाषेन्दुशेखरस्य **विजयानाम्नी** टीका व्यरचि । अनेन ग्रन्थरत्नेन तत्रभवतां तातपादानां प्रतिष्ठा दिगन्तव्यापिनी बभूव ।

तदनन्तरं काशीस्थहिन्दूविश्वविद्यालयाध्यक्षास्तान् प्राच्यविद्याविभागे प्रधानाध्यापकपदव्यां सादरमाहूय समावेशयन् । तदारभ्याजीवं तदेव पदं तैरलङ्कृत-

मासीत् । अत्रान्तरे रसपर्वतग्रहचन्द्र-(१९७६)-मिते वर्षे **शास्त्रार्थरत्नावलीति-**नामकः सपरिष्कारः पाणिनीयसूत्रार्थरूपो ग्रन्थस्तैर्निर्मितः । अत्र ग्रन्थे सपरिष्कारशास्त्रार्थकोटिपरम्पराऽलौकिकशास्त्रमहिम्ना पितृचरणैः प्रादर्शि । अत्रैव गुरुपरम्परागता सपरिष्कारा शास्त्रार्थकोटिप्रणाली परां काष्ठां प्राप्य प्रायो विश्वेश्वरसायुज्यमलभत । अन्तिमावस्थायां पण्डितमण्डलैः प्रेरितास्तातपादा व्युत्पत्तिवादस्य **जयानाम्नीं** टीकां रचितुं नेत्रवसुग्रहचन्द्र-(१९८२)-मिते वर्षे प्रारभन्त किन्तु सर्वेषां शास्त्ररसिकानां दौर्भाग्येण प्रथमाविवरणे भेदान्वयविचारे 'प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थितिदशायां' इतिग्रन्थपर्य्यन्तस्यैव टीकां विरचयन्त एव कर्णमूलकसन्निपातज्वराभिभूता बभूवुः । तत्रापि ज्वरप्रलापेषु शास्त्रीयाण्येव वाक्यान्युच्चेरुः। मरणात् प्राक् चत्वारि दिनानि मणिकर्णिकायां चक्रपुष्करणीतीर्थगङ्गाप्रवाहयोर्मध्ये स्थित्वा—"उत्क्षिप्य बाहू त्वसकृद्ब्रवीमि, त्रयीमयेऽस्मिंस्त्रयमेव सारम् । विश्वेशलिङ्गम्मणिकर्णिकाम्बु, काशीपुरी सत्यमिदं त्रिसत्यम्" इति पद्यमच्चैर्घोषयन्तो मध्याह्नवेलायामात्मीयजनानां समक्षं मणिकर्णिकागङ्गाप्रवाहे निमग्नार्द्धशरीरास्त्रिवसुरत्नशशी-(१९८३)-परिमिते वैक्रमाब्दे फाल्गुनशुक्लसप्तम्यां गुरौ विश्वेश्वरसायुज्यमगमन् ।

इत्थं प्रायः षट्चत्वारिंशद्वर्षाणि नानाशास्त्राण्यध्यापयतां सहस्रशश्छात्रान् पाण्डित्यपदवीं प्रापयतां लोकोत्तरकीर्त्या दश दिशो धवलयतामेतेषां वैदुष्यमहिम्ना चमत्कृतो भारतसम्राट् ग्रहचन्द्ररत्नभू-(१९१९)-मिते ईशवीये पण्डितसम्राड्भ्य एभ्यो महामहोपाध्यायपदवीं वितीर्यास्याः पदव्याः प्रतिष्ठां वर्धयामास । तातचरणानां प्रायशो गणितशास्त्रवर्जं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु पूर्णतयाऽऽधिपत्यमासीदिति तेषां ग्रन्थपर्यालोचनेनैव सुस्पष्टं प्रतिभाति । तथाप्येतदेवालं यच्छास्त्रविचारस्य तु सारमेवैतेष्वेकत्रीकृतमासीत् । पण्डितवराः सपरिष्कारशास्त्रार्थमूर्त्तय एवासन्निति विदुषां परामर्शः ।

सनातनधर्म्मिणां कृतेऽपि पूज्यपादा आदर्शा एवासन् । षट्चत्वारिंशद्वर्षाणि यावन्नित्यं ब्राह्मे मुहूर्त्ते समुत्थाय कृतनित्यक्रियाः मणिकर्णिकागङ्गाप्रवाहे कृतावगाहाः विश्वनाथादिदेवतादीनामर्चां विधाय सूर्योदयात्पूर्वमेव सहस्रसंख्यकगायत्रीं जपित्वा विद्यालयं गच्छन्ति स्म । तत्रैकादशवादनं यावच्छात्रानध्यापयामासुः । तत आगत्य पुनः स्नानादिकं सम्पाद्य षडङ्गशतरुद्रस्नपनपूर्वकनर्मदेश्वरशालग्रामशिलादीनां पूजां कृत्वा मध्याह्नोत्तरे होरैकवादनानन्तरमेवाहारं सम्पादयामासुः । तदनु कियन्तमेव कालं यावत् विश्रामं कृत्वा पुनः समागतान् छात्रान् आ सायं पाठ्यामासुः । तत्पश्चात् सायंकृत्यं विधाय गुरोरन्तिकं गत्वा तैः सहैव शास्त्राण्यालोच्य प्रहरानन्तरं गृहं समागत्य पुनः तत्रैकत्रीभूतानात्मीयान् विशिष्टछात्रा-

नेकादशहोरापर्य्यन्तमध्यापयन्तो रात्रिभोजनानन्तरं विश्रामागारं गच्छन्ति स्म। एवंविधं तातचरणानामाह्निकं कर्म आजीवमासीत्।

तन्निर्मिता अन्ये च ग्रन्थाः—(१) शब्देन्दुशेखरस्य टीका (अपूर्णा), (२) महाविनायकस्थापनपद्धतिः, (३) वास्तुपद्धतिः, (४) शतचण्डीविधानपद्धतिः, (५) कुलदेवतास्थापनपद्धतिः, (६) नीलवृषोत्सर्गपद्धतिः, (७) तुलादानपद्धतिः, (८) धर्मशास्त्रविषयका निबन्धाश्च।

तातचरणानां क्रमशस्तिस्रो भार्या बभूवुः। तत्र प्रथमा ससन्ताना नष्टा। द्वितीयाऽप्यचिरेणैव परलोकं गता। तस्यां पुत्रद्वयं कन्यारत्नञ्च। कन्या त्वचिरेणैव पञ्चत्वं जगाम। पुत्रयोर्ज्यायांस्त्वस्य निबन्धस्य लेखक एव, कनीयान् श्रीरमेशः प्रवेशपरीक्षापर्यन्तमाङ्गलभाषामधीत्याधुना गृहकार्ये संलग्नः। विनष्टायान्तु तस्यामावामल्पवयस्कावास्व। अत आवयोः पोषणाद्यर्थं तृतीयामुपायंस्त। तस्यामेकः पुत्रः श्रीश्रीकृष्णो 'मास्टर ऑफ आर्टस्' (M.A.) पर्यन्तमाङ्गलविद्यामधीत्य जीविकोपायलग्नोऽस्ति—कन्यकाद्वयञ्च। तयोर्विवाहसंस्कारस्तातचरणैरेव सम्पादितः।

ग्रन्थरचनातिरिक्ताऽपरा चिरस्थायिनी कीर्त्तिरूपैतेषां कृतिरेका पुष्करिणी मिथिलायां स्वनिवासग्रामे वर्त्तते। एतस्याः पुष्करिण्याः 'शाके षट्श्रुतिनागभू-(१८४६)-परिमिते ज्येष्ठे वलक्षे गुरौ' चतुरग्निविधानेन यागं गुरुवराः स्वयमेव सम्पादितवन्तः। यस्मिन् वैदिके कर्मणि कर्मकाण्डनिष्णातो वैयाकरणकेसरी महामहोपाध्यायः परमेश्वरशर्म्मा पौरोहित्यं सम्पादितवान्, महामहोपाध्याय-डाक्टरसर—श्री६गङ्गानाथझाशर्म्मप्रमुखा विद्वांसः साक्षिण आसन्। एतद्विषयक-निम्नलिखितश्लोकास्तातचरणानां गुरुचरणैर्महामहोपाध्यायश्री६रजेमिश्रशर्म्मभिर्निर्मिताः सन्ति :—

आसीदत्र बखेडिशर्ममतिमान् यश्चित्रनाथाभिधो
विख्यातो मिथिलावनौ गजहराग्रामे निवासी कृती।
पुत्रास्तस्य बभूवुरुत्तमगुणास्तेष्वेव सर्वोत्तमो
दुर्द्धर्षो जयदेवशर्मशुभकृत्पाण्डित्यपारङ्गमः ॥१॥
काशीपण्डितमण्डलीमणिमहामालासुमेरूपमः
कीर्तिस्तोमसमस्तसोमविकसज्ज्योत्स्नाजगन्मण्डनः।
शास्त्रार्थे न हि कोऽपि येन तुलितो वैतण्डिकः पण्डितः
सासील्लब्धमहामहोत्तरपदोपाध्यायसत्पद्धतिः ॥२॥
कीर्तिः पुष्करिणीयमस्य विदुषो विद्याप्रसूता सती
तस्या दानविधौ च वैदिकगणः कल्पोक्तसम्भारतः।

श्रीचातुश्चरणैरयष्ट विधिभिर्वेदोदितैः कर्मठः
शाके षट्श्रुतिनागभूपरिमिते ज्येष्ठे वलक्षे गुरौ ॥३॥
तस्माद्वर्षयुगान्तरोत्तरगतश्रीभास्करेऽच्छे दले
श्रीकाशीमणिकर्णिकामरनदीतीरे जपँस्तारकम् ।
दुःखागारशरीरमत्यजदथो तादृग्जगन्नश्वरं
काशीवासफलं फलं द्विजजनैर्मोक्षं प्रलेभे सुधीः ॥४॥

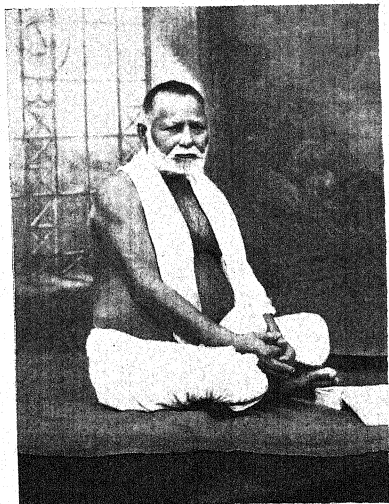
एवञ्चैहिकसमस्तसम्पदनुमापितप्राक्तनपुण्यराशयो नित्यसदनुष्ठानाः प्रत्यक्षीकृतब्राह्मण्याः पूज्यचरणाः सर्वेषां विद्यार्थिनां विपश्चितां सनातनधर्मावलम्बिनामादर्शा इवासन् । अतः परं यत्तेषामेव प्रधानान्यतमच्छात्रैः प्रातःस्मरणीयैः समस्तविश्वविख्यातैः स्वनामधन्यैर्महामहोपाध्यायादिविविधपदवीविभूषितैः श्रीदगङ्गानाथझाशर्म्मभिर्लिखितन्तदेवात्रोद्धृत्य लिख्यते—'शून्यमधुना पण्डितमण्डलम्भारते, शास्त्रार्थचर्चा त्वस्तप्रायैव । शोकसन्तप्तेनाधिकं वर्णयितुन्न पार्यते । समाश्वासनस्थानमेतावदेव यदधिकक्लेशं विनैव पठनपाठनादिकार्यं कुर्वाणा एव यथा सर्वत्र जीवने प्रौढा आसंस्तथैवामरणन्निरवाहयन् । ज्वराक्रान्तदिनपर्यन्तं व्युत्पत्तिवादटीकारचनायां लग्ना आसन् । अत एवोक्तम्:—

जयः कुले जयोऽभ्यासे जयः पण्डितमण्डले ।
जयो मृत्यौ जयो मोक्षे 'जयदेवः' सदा जयः ॥'

इति शुभम्

'जयनिवास'
प्रयाग
श्रीकृष्णजन्माष्टम्यां शुक्रे
१९९८ वैक्रमाब्दे

विदुषामनुचरः
उमेशमिश्रः

महामहोपाध्याय-पण्डितराज-जयदेवशर्म्ममिश्राः
(जीवनकालः १९११–८३ वैक्रमाब्द)

अथ परिभाषेन्दुशेखरः

विजयाऽलङ्कृतः

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।
बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥

श्रीगणेशाय नमः

गौर्य्यङ्कात् स्वेन्दुमाक्रष्टुं हस्तमुत्क्षिपतोऽसकृत् ।
गजास्यस्यास्यमालोक्याहसते शम्भवे नमः ॥ १ ॥
दरभङ्गानरेशस्य काशीस्थे पाठसद्मनि ।
अध्यापकपदं प्राप्तो जयदेवाभिधस्सुधीः ॥ २ ॥
विजयाख्यामिमां व्याख्यां पारिभाषेन्दुशेखरीम् ।
परिष्कृतियुतां कुर्व्वे विद्वद्वृन्दमनोमुदे ॥ ३ ॥

ग्रन्थसमाप्त्यादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति—नत्वेति । स्वनिष्ठापकृष्टत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपनमस्कारो नमधात्वर्थः। स्वं नमस्कर्ता व्यापारश्च करशिरस्संयोगादिरूपो बोध्यः ।

ननु देवदत्तस्य स्वापेक्षयाऽपकृष्टत्वे 'देवदत्तं नमस्करोती'तिप्रयोगो न स्यात्, तादृशबोधस्य तत्रासम्भवात् ।

ननु तादृशबोधाभावेऽपि तदाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वस्य तत्रापि सत्त्वान्न कर्म्मत्वानुपपत्तिर्न वा बोधानुपपत्तिर्बाधितस्यापि भ्रमात्मकबोधसम्भवादिति चेत्—न । अयं माम्प्रति हीनो विनीतश्च न मदीयव्यापारशतेनापि मामपकृष्टं ज्ञास्यति स्वापेक्षयेतिनिश्चयसद्भावेऽपि तादृशस्येष्टस्य प्रयोगस्यानुपपत्तेस्तत्र कर्तुस्तादृशेच्छाया अप्यसम्भवात् ।

अत्रोच्यते—स्वधर्म्मिकोऽपकृष्टत्वप्रकारकबोधाश्रयत्वप्रकारको यो बोधः 'अयं मदपेक्षयापकृष्टमात्मानं जानाती'त्याकारकस्तदनुकूलो व्यापारो नमस्कारस्स च बोधो निरुक्तस्थलेऽपि सम्भवतीति नानुपपत्तिः। न च सन्निहितशूद्रादेरपि तादृशव्यापारेण तादृशबोधसम्भवात् ब्राह्मणं नमति चैत्रे शूद्रन्नमतीति प्रयोगापत्तिर्न च दैवात्तादृशबोधाश्रयत्वेऽपि तदाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वाभावान्न शूद्रस्य कर्म्मत्वापत्तिः। कर्त्तुरित्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि तथायुक्तमित्यनेन तदापत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति वाच्यम्, स्वावधित्वेन विवक्षितवृत्तित्वस्वप्रकारकबोधाश्रयत्वप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेनापकृष्टत्वविशिष्टो यो बोधस्तदनुकूलव्यापारस्यैव नमस्कारपदार्थत्वात्। शूद्रवृत्तिबोधे द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेऽपि प्रथमसम्बन्धस्याभावान्न हि शूद्रोऽपकृष्टत्वावधित्वेन विवक्षितोऽस्ति नमस्कर्तुः। विवक्षितत्वनिवेशाद्वस्तुतस्स्वापेक्षयाऽपकृष्टे उदासीने वाऽव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभाव इति सर्वमवदातम्।

अम्बया सहितः साम्बः। अम्बा माता। सा चाविशेषाज्जगज्जननी माया गृह्यते। तत्सहितत्वेन परमेश्वरस्य शिवस्य वस्तुतो निर्द्धर्म्मकस्याकर्तुरसंज्ञस्यापि सृष्टिकर्तृत्वमुक्तम्भवति। वृद्ध्यर्थकबृहधातुनिष्पन्नब्रह्मशब्देन पालनकर्तृत्वं बोध्यते। शेते अस्मिन्नविशेषात्सर्व्वं जगदिति व्युत्पत्त्या प्रलयकर्तृत्वम्। ततश्च जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तारं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसम्विशन्तीति' श्रुतिप्रतिपाद्यं परमेश्वरन्नत्वेत्यर्थः। यदि च सन्निधानान्नागेशाम्बैवाम्बापदेन गृह्यते, अम्बासाहचर्य्यान्नागेशपितैव शिवः शिवशब्देनोच्यते तर्हि स्वजननीसहितं स्वपितरं शिवनामानन्नत्वेत्यर्थोऽपि युक्त एव। शिवस्यैव माता सान्निध्यादम्बापदेनोच्यते। ततश्च स्वपितामहीसहितं पितरमित्यप्यर्थः। क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकपूर्व्वकालिकक्रियावाचकधातोर्व्विधानात् कुरुत इत्येतत्प्रतिपाद्ये विशेष्यभूतव्यापारे स्वकर्तृकर्तृकत्वस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन नमधात्वर्थव्यापारस्यान्वयस्तदर्थ एव फलभूते बोधे अभेदेन साम्बब्रह्मपदार्थान्वितशिवपदार्थस्य समवेतत्वसम्बन्धेनान्वयः।

बालानामित्यस्य साधारणबुद्धिमतामित्यर्थः। तस्य सुखबोधपदार्थे सुखसमानाधिकरणबोध अन्वयस्समवेतत्वेन। एतेन विशिष्टबुद्धीनां क्लेशेन मन्दबुद्धीनाञ्च महाभाष्यादितोऽपि परिभाषार्थबोधसम्भवान्निष्फलोऽयं ग्रन्थारम्भ इत्यपास्तम्। तस्य च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तार्थस्य प्रयोजकत्वसम्ब-

न्धेन कृधात्वर्थव्यापारेऽन्वयः। शोभना सूक्ष्मपदार्थावगाहिनी धीर्बुद्धिर्यस्य स सुधीस्तस्याभेदेन नागेशपदार्थेऽन्वयः। अनेन विशेषणेनात्मोत्कर्षबोधनद्वारा ग्रन्थोत्कर्षो बोधितः। नागेशस्य च कर्तव्यात्मनेपदार्थे अन्वयस्तस्मिन्नेव तदर्थसंख्यायाः समवायसम्बन्धेनान्वयः। कर्तुश्च वृत्तित्वसम्बन्धेन तदर्थवर्त्तमानकालस्य च परिच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः। तस्य च मुख्यविशेष्यतया भानं 'भावप्रधानमाख्यातमि'ति वचनात्।

इन्दुरिव परिभाषा परिभाषेन्दुः। व्याकरणसिद्धान्तप्रकाशकत्वेन भाष्यादितः परिभाषार्थज्ञाने जायमानक्लेशरूपसन्तापनिवर्त्तकत्वेन च चन्द्रसादृश्यं परिभाषायाः। स शेखरः। शेखरसदृशः। अर्थात्प्रधानं यस्मिन् ग्रन्थेऽसौ परिभाषेन्दुशेखरस्तम्। तस्य च वृत्तित्वसम्बन्धेन धात्वर्थफले उत्पत्तावन्वयः। परितो भाष्यते पुरुषार्थसाधनत्वादिनोद्घोष्यत इति परिभाषः शिवः। स चासाविन्दुशेखर इति व्युत्पत्त्या शिवेऽपि तन्त्रेण परिभाषेन्दुशेखरपदार्थस्यान्वयः। तथा च साम्बाभिन्नब्रह्माभिन्नशिवसमवेतोत्कृष्टत्वविशिष्टबोधानुकूलो यो व्यापारस्तद्विशिष्टो बालकसमवेतसुखसमानाधिकरणबोधप्रयोजकसुद्ध्यभिन्ननागेशाभिन्नैकत्वविशिष्टकर्त्तृवृत्तिः वर्त्तमानकालपरिच्छिन्नः परिभाषेन्दुशेखरवृत्त्युत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः।

अनेनाध्येतृप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनावश्यप्रदर्शनीयानुबन्धचतुष्टयमपि प्रदर्शितम्। **अनुबन्धत्वञ्च** प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम्। तथा हि—तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्धर्म्मिकेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानं कारणम्। तच्च प्रकृते परिभाषेन्दुशेखरो मदिष्टसाधनं इत्याकारकं ज्ञानं, तद्विषयतेष्टत्वावच्छिन्ना सुखबोधनिष्ठा परिभाषेन्दुशेखरत्वावच्छिन्ना ग्रन्थनिष्ठाऽस्मदर्थत्वावच्छिन्ना बालकनिष्ठा साधनत्वत्वावच्छिन्ना प्रयोजकत्वनिष्ठेति सुखबोधपरिभाषेन्दुशेखरबालकप्रयोजकत्वानां प्रयोजनविषयाधिकारिसम्बन्धानामनुबन्धत्वमुपपन्नम्। न च

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः॥

इति स्मृतेः नागेशेति स्वनामोच्चारणमसङ्गतमिति चेत्—उच्यते। अक्षरानभिज्ञेनापि यथादृष्टं ग्रन्थस्य लेखनादुच्चारणम्विनापि लेखो भवतीति स्वीकर्त्तव्यतया प्रकृते तथैव सत्त्वेनादोषात्। लेखस्य भृत्यकर्तृकस्यापि सम्भवान्नागेशकर्त्तृकत्वस्यैवासिद्धेश्च स्वकीयग्रन्थनिर्माणसामर्थ्यस्य **पतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्याध्ययनजन्यतया पतञ्जलिरेव कुरुते न त्वहम्।** अहन्तु लेखनीस्थानीय इति ग्रन्थकारस्याशयेन नागेशपदेन महाभाष्यकार-

स्यैव नागानामीश इतिव्युत्पत्त्याऽभिधानाच्च। सङ्कल्पवाक्ये पत्रलेखादौ च स्वनामोच्चारणव्यवहारस्य प्रचुरतया परश्रवणोपयोगिनामोच्चारणनिषेधपरत्वस्यैव स्मृतेरभ्युपगमाच्च। पण्डितब्राह्मणादिशब्देन स्वस्यापि स्वेनाभिलापस्य शिष्टाचारगोचरतया 'एकादशे द्वादशे वाऽहनि पिता नाम कुर्य्यादि'ति श्रुतिविहितनामोच्चारणस्यैव निषेधविषयत्वेन नाग ईशः प्रवर्त्तको यस्य सः। नागस्य ईर्नागेः भाष्यकारस्य लक्ष्मीः महाभाष्यं तां श्यति तनूकरोतीति नागेश इतिव्युत्पत्तिकस्य नागेशनाम्नो निषेधविषयत्वाभावाच्च। यद्वा ईशते इतीशः प्रभवो नागानामीशो नागेशस्तान् नागेश इति द्वितीयान्तं नत्वेत्यनेनान्वितम्।

'अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिम्विदुः।

कामन्तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहम्वदेत्—

इति श्रुत्या 'नामगोत्रम्वे'ति वार्तिकाच्च स्वनामगोत्रोच्चारणपूर्वकस्यैवाभिवादनस्य लाभेन यथा 'मा हिंस्यात्सर्व्वा भूतानी'तिनिषेधस्य 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेदि'त्यनेन बाधस्तथाभिवादने नामोच्चारणविशेषविधिना सामान्यनामोच्चारणनिषेधस्य बाधेनादोषाच्च। न च **वाचस्पतिमिश्रेण साङ्ख्यकारिकाव्याख्यानावसरे**ऽग्नीषोमीयपशुहिंसया बाधो नोक्त इति दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्। तावताऽपि 'स्वल्पः सङ्करस्सपरिहारस्सप्रत्यवमर्ष' इति **पञ्चशिखाचार्य**वाक्येन तत्र पापसद्भावस्य प्रामाणिकत्वेन बाधाभावेपि प्रकृते बाधाभावे प्रमाणाभावात्।

यत्तु कूपखननजन्यजलेन यथा खननहेतुककर्दमादिलेपस्य नाशो भवति पुण्योत्पत्तिश्च भवति तथैव नमस्कारजन्यादृष्टेन नामोच्चारणजन्यपापनाशः समाप्तिप्रतिबन्धकदुरितध्वंसश्च भविष्यतीति नात्मनामोच्चारणजन्यकलङ्कावतार इति तन्न। तत्तत्पापनाशम्प्रति प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कर्मणो हेतुतायाः शास्त्रे प्रतिपादनेन यस्य कर्म्मणो यत्पापनाशकत्वमुक्तं शास्त्रकारेण तस्यैव तत्पापनाशकत्वस्य स्पष्टं द्योतितया प्रकृते अभिवादनजन्यं पुण्यं नामोच्चारणजन्यपापनाशकमित्याकारकवाक्यस्याभावेनोक्तार्थे प्रमाणाभावात्। कूपखननस्थले प्रत्यक्षप्रमाणेनैव तथास्वीकारादित्यास्ताम्।

ननु परिभाषाणां शास्त्रभेदेन भिन्नतया व्याकरणपरिभाषापदार्थः क इति चेत्? अत्रोच्यते—अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधोपयोगिबोधजनकत्वं परिभाषात्वम्। यथा 'तस्मिन्नि'ति परिभाषाव्यापारमन्तरेणेको यणचीत्यादेरजुपश्लिष्टस्येको यण् साधुरित्याद्येव बोधः। उपश्लिष्टत्वं पूर्वापरसाधारणमित्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितोऽनास्क-

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञाप-

न्दितश्चाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्येको यणित्याकारकस्तस्मिन्निति व्यापाराधीन इति तस्मिन्निति परिभाषाजन्यबोधोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधोपयोगी तज्जनकत्वञ्च तस्या इति तत्त्वमुपपन्नम् । न चैवं वृद्ध्यादिपदार्थज्ञानद्वारा वृद्धिरादैजित्यादिसंज्ञाशास्त्राणामपि वृद्धिरेचीत्यादिवाक्यार्थबोधोपयोगिबोधजनकत्वात्परिभाषात्वापत्तिरिति वाच्यं, चरमबोधे शक्त्यविषयकत्वस्य निवेशनीयत्वात् । नाप्यपवादशास्त्रेण स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचादुत्सर्गशास्त्रीयाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितो यः सङ्कुचितधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताको बोधः तदुपयोगिबोधजनके 'अकस्सवर्णे दीर्घ' इत्याद्यपवादशास्त्रे परिभाषात्वापत्तिः । साधुत्वाप्रकारकत्वेनापि चरमबोधस्य विशेषणादधिकारशास्त्रस्य विधिनैकवाक्यतयैव बोधकत्वात्साधुत्वाप्रकारकनिरुक्तबोधजनकत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिशङ्कापि । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेऽपि होढ इत्यादाविदं शास्त्रं तत्तच्छास्त्रदृष्ट्या सिद्धमित्याकारकपृथग्बोधजनकत्वेन तद्बोधस्य साधुत्वाप्रकारकत्वेऽपि निरुक्तबोधोपयोगित्वाभावेनादोषात् । अतिदेशशास्त्रस्य प्राधान्यात्कार्य्यातिदेशकत्वेन तत्रापि नातिव्याप्तिः । निषेधशास्त्राणां वार्त्तिकानाञ्च पृथक् साधुत्वाप्रकारकबोधाजनकत्वेन न परिभाषात्वापत्तिः ।

नन्वेव'मसिद्धस्बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यादिपरिभाषाबोधस्य निरुक्तबोधोपयोगित्वाभावेन तत्राव्याप्तिरिति चेदिदमत्रावधेयं विधिशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगिसाधुत्वाप्रकारकशक्त्यविषयकबोधजनकत्वे सत्यधिकारशास्त्रभिन्नत्वं तत्त्वम् । परिभाषया कस्यचिद्विधिशास्त्रस्य कुत्रचित्प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वावश्यम्भावाल्लक्षणसमन्वयः । रूपातिदेशस्य तृज्वत्क्रोष्टुरित्यस्य विचारेण साधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वस्यैव लाभेनादोष इति दिक् ।

निरुक्तलक्षणलक्षितानामपि 'तस्मिन्नि'त्यादिपरिभाषाणामव्याख्यानेन न्यूनत्वशङ्कावारणाय व्याख्येयानि परिभाषारूपाणि निर्दिशति— **प्राचीनवैयाकरणे**त्यादिना । तस्मिन्नित्यादीनां स्वतःप्रामाण्येन ज्ञापकन्यायसिद्धत्वाभावेन व्युदासः ।

ननु स्वतस्सिद्धान्यपि 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'त्यादीनि व्याख्यातान्यत एव तत्र तत्र वाच-

कन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ।

निकमिदमित्युक्तं सङ्कुच्छत इति प्रतिज्ञाभङ्ग इति चेत्—

अत्र **केचित्** **प्राचीनवैयाकरणतन्त्र** इत्यादि सप्तम्यन्तद्वयं न क्रमेणान्वय्यर्थप्रतिपादकं येन वाचनिकेषु पाणिनीयतन्त्रान्वयो न स्यादपि तु समुच्चयार्थकचशब्दमुभयत्राप्यध्याहृत्य **प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे अत्र पाणिनीयतन्त्रे च वाचनिकानि ज्ञापकन्यायसिद्धानि** चेति रीत्या समुदायत्वावच्छिन्नस्य समुदायत्वावच्छिन्नेऽन्वयाद्यथायोग्यमन्वयविश्रान्तेरापत्त्यभावादित्याहुः ।

अन्ये तु ज्ञापकन्यायशब्दाभ्यामर्श आद्यचि ज्ञापकेत्यस्य ज्ञापकसिद्धं न्यायेत्यस्य न्यायसिद्धं सिद्धेत्यस्य स्वतस्सिद्धमित्यर्थं कृत्वा वाचनिकमपि संगृह्णन्ति। पक्षद्वयेऽपि तस्मिन्नित्यादिव्यावृत्तये पाणिन्यनुच्चरितानीति शेषः ।

परे तु ज्ञापकन्यायसिद्धत्वमेव सर्वासामिति तत्तत्परिभाषानिरूपणावसरे स्फुटीभविष्यति । तत्र तत्र वाचनिकत्वकथनन्तु भाष्ये ज्ञापकन्यायानुपन्यासप्रयुक्तमेवेत्याहुः ।

ननु नाजानन्तर्य्यात्कृतव्यूहेत्यादीनां भाष्यवार्त्तिकयोरनुपनिबद्धानामपि व्याख्यानेन प्रतिज्ञाविरोध इति चेत्–न । भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानीति न परिभाषारूपे विशेषणमपि तु स्वतन्त्रमेव । तथा च ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोरुपनिबद्धानि च यानीत्यर्थः । भाष्यवार्त्तिकयोरित्यस्य तयोरेवेत्यर्थस्तेन**नाष्टाध्यायी**पठितानां तस्मिन्नित्यादीनां व्युदासः । नाजानन्तर्य इत्यादीनां यस्मिन्विधिरित्यादीनाञ्च संग्रहः ।

अस्मिन् ग्रन्थे त्रीणि प्रकरणानि सन्ति—शास्त्रत्वसम्पादकम्, बाधबीजकथनम्, शेषार्थकथनञ्च । एकदेशविकृतमनन्यवदित्यन्तमाद्यम् । एतदनन्तरमुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्यन्तं द्वितीयम् । तदनन्तरं तृतीयम् । तेषु प्राधान्यात्प्रथमं शास्त्रत्वसम्पादकमुपात्तम् । तत्रापि महेश्वरोच्चरितानुबन्धमूलकत्वेनाभ्यर्हितत्वादितरपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकतया चादौ

ननु लण्—अइउण्सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिण्ग्रहणेषु सन्देहादनिर्णयोऽत आह—

'**व्याख्यानतो विशेषेति**' परिभाषामवतारयति—**नन्विति**। गृह्यन्त एभिरिति ग्रहणानि। अणिणां ग्रहणानि अणिण्ग्रहणानि। तेषु **अणिण्ग्रहणेषु**। **सन्देहादिति**। नन्वत्र क्व सन्देहः? न तावच्छक्तौ। अण्पदमकारादिपूर्वणकारान्तसमुदायघटकवर्णवृत्तिजात्यवच्छिन्ननिरूपितशक्तिमत्, उताकारादिपरणकारान्तसमुदायघटकवर्णवृत्तिजात्यवच्छिन्ननिरूपितशक्तिमदित्याकारकः? आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेनाण्पदे अकारादिणकारान्तसमुदायघटकवर्णवृत्तिजात्यवच्छिन्ननिरूपितशक्तेर्बोधनेन शक्यतावच्छेदकाश्रययावद्व्यक्तिनिरूपितैकैव शक्तिरिति नियमेन निरुक्तसमुदायद्वयघटकसर्ववर्णानां निरुक्तशक्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन तत्रत्यसकलवर्णनिरूपितशक्तिमत्त्वनिश्चयेन तस्य सन्देहप्रतिबन्धकत्वेन सन्देहासम्भवात्। न हि घटत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमत्त्वेन ज्ञाते घटपदे एतद्घटनिरूपिता शक्तिः, उत तद्घटनिरूपितेति सन्देहो भवति। न च बाधकाभावात्सर्वत्राणिण्पदेऽन्त्यणकारान्तसमुदायनिरूपितैकशक्तेरेव बोधने पूर्वणकारोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽकारादिपूर्वणकारान्तसमुदायनिरूपिता परणकारान्तसमुदायनिरूपिता च भिन्नैव शक्तिर्बोध्यते। शक्यतावच्छेदककोटौ पूर्वत्वपरत्वनिवेशेनेति कोटिद्वयोपपत्तेर्न सन्देहासम्भव इति वाच्यम्। तावतापि हर्य्यादिपदे नानाशक्तिदर्शनेन शक्तीनां विरोधाभावेन विरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपसन्देहासम्भवस्य तादवस्थ्यात्। नापि तात्पर्ये सन्देहः। प्रकृते निर्णायकाभावेनैतदण्पदमेतच्छक्तिज्ञानाधीनबोधजननेच्छयोच्चरितमपरशक्तिज्ञानाधीनबोधजननेच्छया वेत्याकारकः। मदीयः पुत्रो धनवान् भवतु पण्डितश्च भवत्वित्येकस्मिन्ननेकेच्छाविशेष्यत्वदर्शनेनाविरोधात्सन्देहस्य तत्राप्यसिद्धेः।

अत्रोच्यते—यद्यप्येकस्मिन्नपि नानातात्पर्यसम्भवः तथापि ऋषीणामिच्छाप्रतिघाताभावात्तदीयेच्छा फलवत्येव भवितुमर्हति। बोधद्वयञ्च सकृदुच्चरिताण्पदान्न सम्भवति। सकृदुच्चरितन्यायादावृत्तौ प्रमाणाभावाच्च। तस्मान्न **पाणिनि**समवेतोभयविधतात्पर्य्यविषयतापन्नमिदमण्पदमिति निश्चयेनैकस्यैव सत्त्वेनेदन्तात्पर्य्यमुतापरमितिसन्देह

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥१॥

विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रतिपत्ति-निश्चयः। हि यतः सन्देहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं, लक्षणं तथा न। शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः। असन्दिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽत्र शास्त्रे सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्य्यव्यवहारेण सन्देहनिवृत्तेः-

---

उपपद्यते। शाब्दबोधे च तात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वेन तात्पर्य्यसन्देहाद-निर्णयः शाब्दबोधाभाव इत्यर्थः। यदि तात्पर्यज्ञानत्वेनैव कारणता तर्हि तात्पर्यसन्देहे शाब्दबोधोपि सन्दिग्धप्रामाण्यक एवेत्यनिर्णय इत्यस्य निश्चितप्रामाण्यकशाब्दबोधाभाव इत्यर्थः।

विशेषेत्यस्यार्थमाह— अन्यतराद्यर्थरूपस्येति । अन्यतमस्या-दिना ग्रहणम्। अलक्षणमित्यत्रानुष्ठापकशब्देन नञ्तत्पुरुषे लक्षणेन सह कर्मधारये शाकपार्थिवादित्वात्पूर्वसमासोत्तरपदस्य लोपे च कृतेऽल-क्षणमित्यस्याप्रवर्तकलक्षणमित्यर्थः। सन्देहात्तथा नेत्यर्थः। असन्दि-ग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थत्वेन शास्त्रं सन्देहादलक्षणमप्रवर्तकलक्षणं भवितुन्ना-र्हति परन्तु तथा प्राप्तमिति व्याख्यानात्सन्देहनिवृत्तिः कर्तव्येति बोध्यम्। लक्षणमित्यस्य शास्त्रमित्यर्थः। यदि तात्पर्यनिश्चयत्वेन शाब्दबोधं प्रति कारणता यदि वा तात्पर्यज्ञानत्वेन कारणता सर्वथा प्रवर्त्तकशास्त्रत्वा-भावः प्राप्त इति बोध्यम्। ज्ञापनप्रकारमाह—**असन्दिग्धानुष्ठानसि-द्ध्यर्थ** इत्यादि। भावक्तान्तसन्दिग्धपदेनार्थाभावेऽव्ययीभावः। सन्देह-स्याभावोऽसन्दिग्धं, तत्प्रयोज्यमनुष्ठानं प्रयोगोच्चारणे प्रवृत्तिरित्यर्थः। तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्धर्म्मिकेष्टसाधनत्वनिश्चयस्य हेतुत्वेनानुष्ठानं सन्दे-हाभावप्रयोज्यम्भवति। तदर्थत्वञ्च शास्त्रस्य। तद्विना लक्ष्ये पुण्यजनक-त्वरूपस्येष्टसाधनत्वस्य निश्चयाभावेन प्रवृत्त्यभावात्।

सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेणेति । भावक्तान्तस्य प्रयो-जकत्वार्थकषष्ठ्यन्तस्य सन्दिग्धस्य समासः।

उच्चारणेति। णकारोच्चारणेत्यर्थः। **आचार्य**पदेनात्र महेश्वरः। अनुबन्धस्य महेश्वरकृतत्वात्। सन्देहवारणोपायस्य खकाराद्यनुबन्धकर-

व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत् । तेना'ऽणुदित्सवर्णस्य' इत्येतत्परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥१॥

णस्य सत्यपि सम्भवे सन्देहाभावप्रयोज्यस्य प्रयोगोच्चारणस्य सिद्धीच्छया सन्देहप्रयोजकणकारोच्चारणं सर्वज्ञस्य महेश्वरस्यानुपपन्नं सत् सन्देहनिवृत्तिर्व्याख्यानाद्भविष्यतीत्येतादृशं स्वस्योपपादकं कल्पयित्वोपपन्नमित्यर्थापत्तिप्रमाणगम्यमेव सर्वत्र ज्ञाप्यं बोध्यम् । व्याख्यानात्सन्देहनिवृत्तिस्स्यादिति बोधनायैव तथोच्चारणमिति नानुपपत्तिरिति यावत् । अत एवेको यणचीत्यादावचीतिपदमकारादिबोधकत्वेन तात्पर्यविषयमच्प्रत्ययबोधकत्वेन वेति सन्देहस्योत्पत्तिमात्रेण नाप्रामाण्यम् । एतेन ज्ञापितायामपि कथं स्वांशे चारितार्थ्यमिति शंका न, अस्या हि ज्ञाप्यमस्तु ज्ञापकं मास्त्वित्याकारः । पूर्वणकाररूपज्ञापककरणे हि अइउमात्रबोधानापत्तिः । खकाराद्यनुबन्धं कृत्वा तावन्मात्रबोधस्य अखइखपदेनोपपादने हि लाघवानवकाशस्तथा सति सन्देहाभाव इति चेत्— णकारकरणेऽप्युक्तज्ञाप्यात्सन्देहाभावसिद्धेः । किञ्चानुपपत्त्योपपादकं कल्पितन्तेनानुपपत्तिशान्तिरिति किमितोऽधिकं वक्तव्यम् । यत्र ज्ञापने जाते केनापि लघुभूतोपायेन लक्ष्यसिद्धौ गुरुभूतज्ञापककरणमनुपपन्नमेव तत्र ज्ञापिते कथं चारितार्थ्यमित्युच्यते । अन्यथा लक्ष्यासिद्धिरूपोपपादकस्य प्रदर्शनेनानुपपत्तिपरिहारे जातं चारितार्थ्यमित्युच्यते, न तथा प्रकृते उपपादितत्वात् । एतेन ज्ञापितायामप्यस्यां स्वांशे चारितार्थ्याभाव इत्यपास्तम् । सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानापेक्षत्वं बोध्यत इत्येव सिद्धेः नञ्द्वयोपादानेन विरोधस्थले व्याख्यानादेव सन्देहनिवृत्तिः कर्तव्या । न **पाणिनिन्यासादिनेति** बोधनद्वारा 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमि'ति बोधितम् । अत एव 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्वि'ति सूत्रे लेखग्रहणेन लेखशब्दस्य न घञन्तलेखशब्दबोधकत्वं ज्ञापितमपि तु भाष्यकृद्व्याख्यानेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषैव ज्ञापितेति बोध्यम् । व्याख्यानञ्च तत्र तत्र ग्रन्थ एव स्पष्टम् । 'यथोत्तरमि'त्यत्र प्रमाणन्तु 'धिन्विकृण्व्योर चे'ति सूत्रेण वलोपविधानेनैव 'न धातुलोप' इत्यनेन गुणनिषेधाद्धिनोतीत्यस्य सिद्धावकारविधानमेव । ज्ञापिते च भाष्यकारेण न धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्गुणाभावाय चरितार्थम् ।

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह—

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरण-साधनश्चायम् । यत्र देश उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन

यत्तु स्वेन स्वस्याप्रामाण्यबोधनमनुचितमिति नैतज्ज्ञापकमिति-तन्न । यथार्थबोधने अनौचित्यविरहात् ॥१॥

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमिति । तत्रेत्यस्य शास्त्र इत्यर्थस्तस्य च पक्षद्वयपदार्थेऽन्वयः । तेन पक्षद्वयत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणता शास्त्रत्वावच्छिन्नेति लभ्यते । तत्रेत्यनुक्तौ तु संज्ञापरिभाषादेशत्वावच्छिन्नाया एव तस्या लाभेन प्रतिसंज्ञाविषयं प्रतिपरिभाषाविषयं पक्षद्वयमित्यनिष्टं सम्भाव्येत । तावन्मात्रोक्तौ तु विधिसूत्रेऽपि पक्षद्वयाधिकरणत्वापत्तिः । विषयशब्दो देशवाची । सप्तम्याश्चावच्छेदकत्वमर्थोऽधिकरणत्वान्वयि । तथा च संज्ञापरिभाषादेशावच्छेदेन शास्त्रे पक्षद्वयमित्यर्थः । **यत्र देश उपदिश्यत** इति । छात्रो द्विविधः—एकश्च श्रद्धालुः 'गुरुभिर्यन्माम्प्रत्युपदिश्यते तदवश्यमेव मदुपयोगी'ति निश्चयवान् यथाश्रुतग्राही । स वृद्धिरादैजित्यस्य वृद्धिपदमादैज्निरूपितशक्तिमदित्यर्थे तस्मिन्नित्यादिपरिभाषायाः सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यमव्यवहितपूर्वस्य भवतीत्याद्यर्थे च गुरुभिर्बोधिते सादरानुभवाज्जाततत्तदर्थविषयकसंस्कारो वृद्धिरेचीको यणाचीत्यादौ वृद्धिपदौपश्लेषिकाधिकरणबोधकाचीतिपदेत्यादिरूपैकसम्बन्धिज्ञानेनोद्बुद्धतत्तत्संस्कारेणानुभूततत्तदर्थं स्मृत्वा लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधवान् भवति । तदपेक्षया **यथोद्देशपक्षः** ।

अपरश्च फलानुरोधेनैव गुर्वादिवाक्येऽपि श्रद्धावान् । स वृद्धिरादैच् तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थे गुरुभिर्बोधितेऽपि शब्दसाधुत्वज्ञानार्थं प्रवृत्तस्य मम नानेव साधुत्वम्बोधितमिति नैतन्मदुपयोगीति निश्चित्योपेक्षितवान् ।

गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः। देशश्च प्रथमोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते। तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपन्नपेक्षोऽयं पक्ष इति 'ईदूत्'सूत्रे कैयटः।

केचित्तु परिभाषाविषये 'तस्मिन्'इत्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादिः क्वेति पर्य्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ सक-

---

तेन तत्तदर्थविषयकदृढसंस्काराजननाद्वृद्धिरेचीत्यादौ वृद्ध्यादिपदज्ञानेऽपि तत्तदर्थज्ञानाभावाद्वाक्यार्थबोधाप्रसक्तौ कोऽस्ति वृद्धिपदार्थ इत्यादिजिज्ञासायां पुनर्गुरुभिरुच्यमानेन वृद्धिरादैजित्यादिना सहैवं तस्मिन्नित्यादिना च सह वृद्धिरेचीत्यादीनां पदैकवाक्यतयैवार्थो बुद्ध्यते। तदपेक्षः **कार्यकालपक्षः**। अनुभवेन संस्कारजनने अनुभवस्येवापेक्षावुद्धेरपि हेतुत्वमिति भावः। तथा च **यथोद्देशपक्षे** परिभाषया संज्ञासूत्रेण च विधिशास्त्रस्य वाक्यैकवाक्यता। सा चोपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधजनकत्वरूपा। तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाणां वृद्धिरादैजित्यादिसंज्ञासूत्राणाञ्च बोध उपजीव्य "इको यणचि" "वृद्धिरेची"त्यादिशास्त्रजन्योऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितो लक्ष्यधर्म्मिकसाधुत्वप्रकारको बोध उपजीवकः। तादृशबोधस्य संज्ञापरिभाषाबोधाधीनत्वादिति लक्षणसमन्वयः। **कार्यकालपक्षे** च पदैकवाक्यता। सा च निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपा। तत्पक्षे च विधिशास्त्रेण सह संज्ञापरिभाषयोर्बोधजनकत्वात्। परिभाषाघटकस्य पूर्वपदार्थस्य निर्दिष्टपदार्थस्य च सूत्रघटके इक्पदार्थे अच्पदार्थे चाभेदसम्बन्धेनान्वयात्। संज्ञासूत्रघटकादैच्पदार्थे सूत्रघटकवृद्धिपदस्याभेदेनान्वयाच्च। तत्रत्यप्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावापन्नयोः प्रयोजकत्वं पूर्वादिपदानां तद्घटितत्वञ्च परिभाषाविधिसूत्रयोः संज्ञासूत्रविधिसूत्रयोश्चेति लक्षणसमन्वयः। इदं **प्राचीनमतम्**।

स्वमतमुपन्यस्यति—**केचित्त्विति**। भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः। **सकलतत्तद्विध्युपस्थिताविति**। परिभाषया स्वीयसप्तमीनिर्देशादिलिङ्गचि-

लतत्तत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः। कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः।

एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः—कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति 'षष्ठी स्थान' इति सूत्रे भाष्य उक्तम्। अधिकारशब्देन

ह्नितस्वदृष्टसकलसापादिकशास्त्राणामाकर्षणमिति भावः। **सकललत्तत्संस्कारायेति**। तत्तद्विधिशास्त्रीयाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधजननायेत्यर्थः। **गुणस्येति**। विधेयस्य निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यादिरूपस्य। **भेदमिति**। यावद्विधिसूत्रमावृत्तिम् एकेन विधेयबोधकपदेन सह सर्वविधिसूत्राणामन्वयासम्भवादिति भावः। संपूर्णपरिभाषाया विधिसूत्रेणानन्वयात्तदावृत्तौ फलाभावाद्गुणभेदमित्युक्तम्। **एकवाक्यतयैव नियम** इति। पदैकवाक्यतयैव लक्ष्यसंस्कारको बोध इत्यर्थः। परिभाषया जन्यत इति शेषः। पदैकवाक्यता तु पूर्वमुक्ता। यत्र देशे परिभाषोपदिश्यते तद्देश एव विधिसूत्रेण सह पदैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधः परिभाषया सम्पाद्यत इति निष्कर्षः। अयमेव **यथोद्देशपक्षः**।

त्रिपादीस्थशास्त्राणां परिभाषादृष्ट्या असिद्धत्वात्तेषामाकर्षणाभावात् परिभाषया लक्ष्यसंस्कारकबोधजनकत्वं तेषान्न स्यादित्यत आह—**कार्यकालपक्षे त्विति**। तुशब्देन यथोद्देशपक्षं व्यवच्छिनन्ति। न यथोद्देशपक्ष इति यावत्। **त्रिपाद्यामपीति**। अपिना यथोद्देशपक्षे सपादसप्ताध्याय्यामित्यस्य संग्रहः। **अदृष्टपिशाचन्यायेन** त्रिपादीस्थैर्विधिशास्त्रैरेव स्वसंस्काराय परिभाषामाकृष्य पदैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारको बोधः स्वदेशे जन्यत इति भावः। अयमेव **कार्यकालपक्षः**।

पक्षद्वयेऽपि परिभाषाणां पदैकवाक्यतयैव बोधकत्वमित्यर्थे मानमाह—**एतदेवेत्यादिना**। **त्रिप्रकार** इति। एकः उत्तरोत्तरं सम्बध्यते, यथाऽङ्गस्येत्यादि। अपरो यश्चकारेणानुषज्यते। अपरः परिभाषारूपः। अधिकारत्वञ्च विधिवाक्येन सह पदैकवाक्यतया बोधजनकत्वम्। न चाधिका-

पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते। कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः। दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम्। एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम्। पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः। तत्रैतावान्विशेषः। यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम्। तदुक्तं 'क्ङिति च' इति सूत्रे कैयटे। यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति। कार्य्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्ध्यैकवाक्यतेति। अत्रैकदेशस्थ इत्यनेन तत्र तत्र तत्तद्बुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति। यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि

रविषयं भाष्यं परिभाषायां नोपयुज्यत इत्यत आह—**कश्चित्परिभाषारूप इति कैयट** इति। तथा च परिभाषाविषयमेव भाष्यमिति बोध्यम्। दीपो यथा स्वावयवप्रभासम्बद्धपदार्थप्रकाशकस्तथा परिभाषापि स्वावयवविधेयसम्बद्धमेव विधिशास्त्रमभिज्वलयतीत्यर्थ इति स्पष्टमेव दीपदृष्टान्तेन पदैकवाक्यता लभ्यते। वाक्यैकवाक्यतायान्त्ववयवसम्बन्धाभावाद्दृष्टान्तासङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम्। **एवं दीपवत्**। **एतत्** परिभाषारूपम्। **स्वबुद्धिजननद्वारेति**। स्वविधेयोपस्थितिद्वारेत्यर्थः।

नन्विदं भाष्यं कार्यकालपक्षाभिप्रायकमेव। तत्पक्षे पदैकवाक्यतायाः प्राचीनैरप्यङ्गीकारान्नैतद्भाष्यविरोधः **प्राचामिति** चेत्तत्राह-**एतच्चेति**। भाष्ये पक्षविशेषस्यानुपक्रमादिति भावः। **प्रदेशैकेति**। विध्येकेत्यर्थः। न तु विधिदेश एवेत्याग्रहः।

ननु पक्षद्वये पदैकवाक्यतायां को विशेषस्तयोरित्यत आह—**एतावानिति**। **परिकल्प्येति**। अस्य स्थितानामिति शेषः। अत एव क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः। **तैः** विधिसूत्रैस्सहेत्यर्थः। **कार्य्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेश इति**। तथा च **यथोद्देशे** परिभाषादेशे, **कार्यकाले** विधिदेशे, लक्ष्यसंस्कारको बोध इत्येतावन्मात्रं तयोर्भेद इति बोध्यम्। ननु **विधिदेशे** परिभाषाबुद्धौ परिभाषाया एकदेशस्थत्वानुपपत्तिरित्यत आह—**एकदेशस्थ इत्यनेनेति**। एकदेशस्थ इत्यस्य एकदेश उत्पन्न एवेत्यर्थः। **तत्तद्देश**-

न तद्देशीयत्वव्यवहारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत् । निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकाङ्क्षित्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः 'क्ङिति चे'त्यत्र भाष्ये । तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन । प्रसज्य प्रतिषेधे-

---

स्थत्वमित्यस्य तत्तद्देशीयत्वमित्यर्थः । अत एव दृष्टान्ते **न तु तद्देशीयत्वे**त्येवोक्तम् । उत्पत्त्यधिकरणदेशस्यैव परत्वादिव्यवहारप्रयोजकतया परिभाषाया विधिदेशस्थितिमात्रेण तत्यभावाच्च **कस्यचिद्व्याख्यानान्तरन्तु** न युक्तमुक्तरीत्यैवोपपत्तौ क्लिष्टकल्पनाया अनौचित्याच्छब्दमर्य्यादयाऽलाभाच्चेत्यलम् ।

ननूक्तपक्षद्वयस्य संज्ञापरिभाषामात्रविषयकत्वेन 'क्ङिति चे'त्यत्र कार्य्यकालपक्षोपन्यासो भाष्यकृतां विरुध्येतेत्यत आह—**निषेधवाक्यानामित्यादि** । विध्युपकारकत्वमात्रेणारोपितं परिभाषात्वं तत्राप्यस्तीति भावः । क्ङितीत्यौपश्लेषिकसप्तमीत्वाद्भिन्नमित्यादौ दकारेण व्यवधानेपि गुणनिषेधोपपत्तये भाष्यकृतोऽयं यत्नः । **पर्य्युदासन्यायेनेति** । 'क्ङिति चे'त्यत्रानुवृत्तस्य नञो भेदार्थकत्वेन क्ङितः स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन भेदे तस्य च स्वरूपसम्बन्धेन सार्वधातुकार्द्धधातुकपदार्थेऽन्वयः। क्ङित्प्रतियोगिकभेदविशिष्टसार्वधातुकार्द्धधातुकयोः परयोरित्यर्थ इति भावः। तथा च निरुक्तपदैकवाक्यतोपपद्यते। **पर्य्युदासन्यायेने**त्यस्य नञो भेदरूपपर्य्युदासाऽर्थत्वमिति युक्त्येत्यर्थः ।

ननु घटे न द्रव्ये इत्यादिवाक्याद्घटभिन्ने द्रव्य इत्यर्थाप्रतीतेरसमस्तनञा भेदबोधने प्रथमान्तप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य कारणताया वक्तव्यतया प्रकृते प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोस्सप्तम्यन्तत्वेन भेदबोधकत्वं नञो न सम्भवतीत्याह—**प्रसज्य प्रतिषेधेपीति** । क्ङिति पर इको गुणो न भवतीति पृथगेव वाक्यार्थबोधः । पुगन्तलघूपधस्य चेत्यस्य समीपे प्रसज्य प्रतिषेधे यद्यपि वाक्यार्थद्वये गौरवं तथापि पर्य्युदासस्योक्तयुक्त्याऽसम्भवदुक्तिकत्वेनागत्या गौरवं स्वीकार्यमिति भावः । न च भिन्नमित्यादौ दकारेण व्यवधानात् कथं निषेध इति वाच्यम् । कार्य्यकालपक्षे प्रतिनिषेध्यशास्त्रं क्ङिति चेत्यस्य भिन्नतया पुगन्तलघूपधस्य चेत्यत्रोपस्थितस्य तस्य सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारेणादोषात् । न

ऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः । संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्य्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु प्रदेशवाक्येन

त्वेकवाक्यता एतदेवाभिप्रेत्याह—**तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहार** इति । वास्तविकैकवाक्यता नास्ति किन्तु तद्देशे वाक्यार्थबोधेनैकवाक्यत्वमारोपितमिति तद्भावः ।

संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्य्येत्यादि-ननु इदन्तावदयुक्तं पृथग्वाक्यार्थबोधाभावे तद्वाक्ये शक्तिग्राहकत्वस्याज्ञानाद्विधिशास्त्रेण तदाकर्षणासम्भवात्तद्देशेऽपि वाक्यार्थबोधासम्भवात् न च वाक्यार्थबोध इत्यनेन लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारको बोधो गृह्यते । स न संज्ञाशास्त्रस्य कार्य्यकालपक्षे पृथगित्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति तत्पक्षे परिभाषाया अपि पृथक् तादृशबोधाजनकत्वेन संज्ञाशास्त्रस्येति विशिष्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेः । यथोद्देशपक्षेऽपि संज्ञाशास्त्रस्य तादृशबोधाजनकत्वेन कार्य्यकालपक्षं प्रति विशिष्योक्तेरसंगत्यापत्तेश्चेति चेन्मैवम् । वाक्यार्थबोध इत्यनेन लक्ष्यसंस्कारक एव वाक्यार्थबोधो गृह्यते । लक्ष्यसंस्कारकश्च साधुत्वप्रकारकः । साधुत्वप्रकारकबोधाधिकरणत्वे सति तदुपयोगी चेत्युभयविधः । संज्ञाशास्त्रस्य तु न पृथक् तादृशो वाक्यार्थबोधः । कदापीति शेषः । **पृथगित्यस्य** स्वदेश इत्यर्थः । **कार्य्यकालपक्षे** इत्यस्य **प्रदेशवाक्येन सहैवे**त्यत्रान्वयः । तथा च कार्य्यकालपक्षे प्रदेशवाक्येन सहैव । प्रदेशदेश एव तादृशो वाक्यार्थबोध इत्यर्थात् । तथा च परिभाषाया यथोद्देशे स्वदेशे तथा बोधात् । **संज्ञे**ति । विशेषोक्तिरुपपन्ना । वृद्धिरादैजित्यादेर्भपदसंज्ञायाश्च कार्य्यकालपक्षे यथोद्देशपक्षे वा स्वदेशे शक्तिग्रहात्मकबोधेऽपि लक्ष्यसंस्कारको न सः । कार्य्यकालपक्षे प्रदेशदेशे तथा बोधेऽपि न स बोधः पृथग्बोध इति सर्वमवदातम् । अत्र बीजन्तु यथा परिभाषाणां स्वोद्देश्यज्ञानाय विधिशास्त्रस्यापेक्षणात्ताभिस्तेषामाकर्षणं तथा संज्ञाशास्त्रस्य न सङ्केतकाले सङ्केतितपदेन व्यवहर्त्तुरनपेक्षणात् न तेन तस्याकर्षणमिति तस्मिन् शक्तिग्रहे अपेक्षाबुद्धौ यथोद्देश उपेक्षाबुद्धौ कार्य्यकालमिति बोध्यम् । परत्वादिव्यवस्था चेत्थं–त्रिविधं तद्देशत्वप्रयोजकं पाणिन्युच्चारणाधिकरणत्वमेकं, लक्ष्यसंस्कारोपयोगिबोधाधिकरणत्वं द्वितीयं, पाणिन्युच्चारणाधिकरणत्वविशिष्टलक्ष्यसंस्कारकबोधाधिकरणत्वं तृतीयम् । तत्रोत्तरोत्तरं बलवत् । परिभाषायाः स्व-

सहैव । अत एव अणोऽप्रगृह्यस्य इत्येतदेकवाक्यतापन्नाददसो

देशे तृतीयप्रयोजकस्य सत्त्वात्स एव देशः। वृद्ध्यादिसंज्ञाया विधिदेशे द्वितीयप्रयोजकस्य सत्त्वात् स एव देशः। भपदसंज्ञाया अग्रिमप्रयोजकस्य कुत्राप्यसम्भवात् स्वदेशे प्रथमप्रयोजकस्य सत्त्वात्स एव देश इति। **अणोऽप्रगृह्यस्येत्येतदित्यादि, अयादिभ्यः परैवेत्यादि, अष्टाध्यायीपाठकृतेत्यादि, यथोद्देशपक्ष एवेति, तत्रत्यपरत्वेनैवेति** च सर्वं सुव्यवस्थितमिति **परे**।

तत्त्वविदस्तु कार्य्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्राणां स्वदेशे बोध एव न। संज्ञात्वग्रहस्तु वृद्धिरादैजित्यादौ प्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहारादनुमित्यात्मकोऽत एव वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये संज्ञाधिकारप्रत्याख्यानावसरे समानविभक्तिकत्वेन संज्ञासंज्ञिभावज्ञानमुपपादितम्। तथा च यथाश्रुतार्थकमेव तत्। द्विविधमेव तद्देशत्वप्रयोजकम्। शाब्दबोधाधिकरणत्वविशिष्टोच्चारणाधिकरणत्वं तदसम्भवे शाब्दबोधाधिकरणत्वं परिभाषाणां विशिष्टाधिकरणत्वं स्वदेशस्यैवेति तस्यैव तद्देशत्वं भपदसंज्ञानां स्वदेशस्यैव विशिष्टाधिकरणत्वेन तद्देशत्वं प्रगृह्य संज्ञादीनाञ्च कार्य्यकालपक्षे स्वदेशे बोधाभावेन विधिदेशे बोधात्तद्देशत्वमेव यथोद्देशे च स्वदेशत्वमित्याहुः।

शास्त्रिचरणास्तु न कार्य्यकालपक्षो न यथोद्देशपक्षः किन्तु परिभाषाणां संज्ञानाञ्चोच्चारणाधिकरणदेश एव परत्वादिनियामकः। परिभाषा द्विविधाऽस्ति—कयाचित् शास्त्रत्वं क्रियते यथा तस्मिन्नितित्यादि। तत्परिभाषाप्रवृत्तिम्विना इको यणचीत्यादीनामनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वस्यैवासिद्धिरिति तादृशपरिभाषादृष्ट्या त्रिपादीशास्त्राणां नासिद्धत्वं शास्त्रस्यैव पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वविधानात्। कस्याश्चिदुद्देश्यतावच्छेदकं शास्त्रत्वं यथाऽसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यस्याः। तत्प्रवृत्तेः प्रागेव शास्त्रत्वस्य सत्त्वात्तद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न सा त्रिपाद्यां प्रवर्त्तते। संज्ञादृष्ट्या संज्ञाघटितशास्त्राणामसिद्धत्वेऽपि न क्षतिस्तत्र जातशक्तिग्रहेणैव व्यवहारसिद्धेस्तत्प्रवृत्तिं विना तेषां शास्त्रत्वाभावाच्च। अदसो मादित्येतत्प्रति न मुत्वस्यासिद्धत्वं सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेरित्यमू इत्यत्र नानुनासिकत्वमित्याहुः।

अत एवेति। अदसो मादित्यस्य प्रदेशादेशत्वादेवेत्यर्थः।

मादित्येतत्प्रति न मुत्वाद्यसिद्धम्। असिद्धत्वस्य कार्य्यार्थतया कार्य्यज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तिः। कार्य्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात्। एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजम्। अत एव कार्य्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्य संज्ञेति 'अदसो मादि'ति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। आकडाराधिकारस्थभपदसंज्ञाविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्यपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः। पदादिसं-

---

तद्देशस्थस्येति—अणोऽप्रगृह्यस्येत्येतद्देशस्थस्यादसो मादित्यस्येत्यर्थः। **असिद्धत्वादिति**। मुत्वशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्येतत्प्रति अणोऽप्रगृह्यस्येत्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः। **पूर्वग्रहणेनेति**। मुत्वशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्येतद्घटकपूर्वग्रहणेनेत्यर्थः। **एवं तद्बोधोत्तरमेवेति**। विधिदेशे संज्ञासूत्रजबोधोत्तरमेवेत्यर्थः। **परैवेति**। प्रगृह्यसंज्ञायाः प्लुतः प्रगृह्या इत्येतद्देशस्थत्वादिति भावः। **भपदसंज्ञाविषये त्विति**। अत एव राज्ञः इत्यादौ नलोपो न। कार्य्यकालत्वे तु भसंज्ञाशास्त्रस्याल्लोपो न इत्येतद्देशस्थत्वेन नलोपैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायास्त्रिपादीस्थत्वेन भसंज्ञादृष्ट्याऽसिद्धत्वेन पूर्वं भसंज्ञायामल्लोपे कृते पदत्वे नलोपापत्तेः तत्पक्षे आकडारीयत्वाभावेन निरवकाशेनापि भत्वेन कृत्यसंज्ञया कृत्संज्ञाया इव पदसंज्ञायास्समावेशसम्भवात्। दण्डिना गौर्य्येत्यादौ भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण प्राप्तभत्वेन पदत्वस्य बाधेन नलोपप्रकृतिभावयोरप्रवृत्तिरपि यथोद्देशत्वे सिद्धा। कार्य्यकालत्वे तु भत्वप्रयुक्तकार्य्याभावेन भत्वाप्राप्त्या पदत्वेन तयोरापत्तिर्दुर्वारा। न चैकदेशविकृतन्यायावतरणे पदसंज्ञायां कार्य्यकालत्वोक्त्या ततो विरोध इति वाच्यम्। भसंज्ञासाहचर्य्येण परनिमित्तकपदसंज्ञाया एवात्र विवक्षितत्वात्। यदा कार्यं तदा संज्ञा संज्ञाशास्त्रस्य विधिदेशे बोधजनकत्वञ्चेत्यंशद्वयात्मककार्यकालपक्षचरमांशस्यैवैवकारेण व्यावर्त्तनाच्च। **प्राचीनमतेनावतरणस्य** सत्त्वाच्च। 'कार्य्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यचि भमिति'—ष्यङस्संप्रसारणमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तु न। तस्यैकदेश्युक्त-

ज्ञानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारः। अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षेण समाहितमित्याहुः यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥२॥

कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसन्निधिं प्राप्यत इत्यर्थः। कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेप इति यावत्। अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धमित्युक्त्वा तावताप्यसिद्धि-

---

त्वादिति स्पष्टं **शब्देन्दुशेखरे**। **अत एवेति**। संज्ञाशास्त्रजबोधे विधिशास्त्रज्ञानानपेक्षणेन स्वदेशस्थशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारादेवेत्यर्थः। **यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञेति**। आगच्छतमग्नी इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वे कृते ततः प्लुते जाते तस्यासिद्धत्वात् पुनः प्रगृह्यत्वेन नानुनासिकः। **कार्य्यकालत्वे तु** प्रगृह्यसंज्ञाया 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्येतद्देशस्थत्वेन तद्दृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वाभावेनाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकत्वापत्तिर्दुर्वारेति तत्प्रकरणस्थभाष्याशयः ॥२॥

आद्यपरिभाषां व्याख्याय द्वितीयां व्याचष्टे—**कार्य्यकालमित्यस्य चेति**। **अत एवेति**। कार्य्यकालमित्यस्य निरुक्तार्थकत्वादेवेत्यर्थः। **अप्रवृत्तिमाशङ्क्येति**। परिभाषा स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितं यदेव शास्त्रं पश्यति तस्यैवाकर्षणं करिष्यति न तु त्रिपादीस्थं शास्त्रं तस्यासिद्धत्वेनादर्शनादिति भावः। **यद्यपीदं तत्रासिद्धमिति**। इदं त्रिपादीशास्त्रं तत्र परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धम्। **तत्त्विह सिद्धमिति**। तत्तु परिभाषाशास्त्रं तु इह विधिशास्त्रदृष्ट्या सिद्धमित्यर्थः। परिभाषया स्वदेशे त्रिपादीशास्त्रस्याकर्षणाभावेऽपि त्रिपादीशास्त्रेण स्वदेशे परिभाषाया आकर्षणं स्यादेवाद्रष्टपिशाचन्यायेनेति भावः। **तावताप्यसिद्धिरिति**। एतावत्कालपर्यन्तं कार्यकालपक्षस्याश्रयणाभावेन विधिशास्त्रस्याकर्षणसा-

रित्यभिप्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् । न च कार्यकालपक्षे 'ङमो ह्रस्वात्' इत्यादौ 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । स्पष्टं चेदमिको गुणेत्यत्र कैयट इति वाच्यम् । विप्रतिषेधसूत्रेऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणेनादोषात् । न हि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति । पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वबुद्धिजननेनाविशेषात् । न हि तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं सम्भवति । नाप्यस्मदादिबुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भवति । अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् । अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैयटः सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति । इको गुणेतिसूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव । अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन क्वापि परत्वं न स्यात् । किञ्च क्ङिति चेति सूत्रस्थकैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सन्निधानेन तेषां परत्वं व्याहन्येत । एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र सुपि चेत्यतः परत्वा-

---

मर्थ्याबोधनादिति भावः। तत्पक्षाश्रयणेन समाधीयते—**कार्यकाल-मित्यादि** । **विप्रतिषेधसूत्रे अष्टाध्यायीपाठकृतेति**। न च तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानञ्चेति तत्रत्यपरत्वमेवेति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । संज्ञाविषये तथास्वीकारेण प्रकृते विरोधाभावात् । प्रगृह्यसंज्ञाविषये विधिदेशस्थं परत्वं परिभाषाविषये पाठकृतं परत्वं गृह्यते । अत्रत्यं तत्त्वं पूर्वमुक्तमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

नन्वियं शङ्कैव नोपपद्यते । एकदेशस्थ इत्यनेन तत्र तत्र तत्तद्बुद्धावपि तद्देशस्थत्वं वारयतीति पूर्वमुक्तत्वादिति चेन्न । **कैयटमते** तत्सत्त्वादत एव **कैयट** इत्युक्तमिति दिक् ॥३॥

द्‌बहुवचने झल्येदित्येत्त्वमित्याद्युच्छिद्येतेत्यलम् ॥३॥

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसन्देहे आह—

अनेकान्ता अनुबन्धा इति ॥४॥

पूर्वपरिभाषयाऽ**नेकान्ता अनुबन्धा** इत्यस्याः स्मृतिविषयत्वे सत्युपेक्षानर्हत्वरूपसङ्गतेर्बोधनाय परिभाषाया अनुमितिप्रयोजकवाक्यात्मकत्वेनानुमितिकारणीभूतपक्षताऽवच्छेदकज्ञानाय प्रयुज्यमान इत्संज्ञका अनुबन्धा इतिवाक्ये विवरणपदस्याऽपीत्संज्ञका इत्यस्य पूर्वप्रयोगः। तथा सति उभयोः परिभाषयोः संज्ञोद्देश्यकत्वेन सादृश्यात्पूर्वपरिभाषानन्तरमुत्तरस्याः स्मरणम्। एतेन विक्रियमाणस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यस्य च यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्त्या विवरणाऽपेक्षया पूर्वप्रयोगस्यैवोचितत्वेनानुबन्धा इत्यस्यैव प्रथमम्प्रयोग उचित इत्यपास्तम्।

नन्वत्र घटः कलश इत्यत्रेव शब्दभेदेपि प्रवृत्तिनिमित्ताभेदादभेदबोधस्योभयोः समानविभक्तिकनामत्वेन भेदान्वयबोधस्य चासम्भव इति चेन्न। प्रकृतेऽनुबन्धपदस्यार्थपरत्वासम्भवेन शब्दपरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। न च तर्हि बाधादभेदबोधासम्भवः, शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारात्। अनुबन्धपदस्यानुबन्धपदवाच्ये लक्षणाया अभ्युपगमाद्वा। **प्राचीनमते** साध्यसन्देहरूपपक्षताया अनुमितौ कारणत्वेन तां दर्शयति—**अवयवानवयवत्वसन्देह** इति। सन् घटको नकारोऽवयवत्ववानवयवत्वाभाववान् वेति सन्देह इत्यर्थः। न चैकस्मिन्नपि निरूपकभेदेन अवयवत्वानवयवत्वयोर्दर्शनादविरोधेन तयोर्विरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपसन्देहाऽसम्भवः। न च बोधकैकनिरूपितयोस्तयोस्सन्देहः बोधकभेदेन तावताऽप्यविरोधात् स्वघटितघटकबोधकेतिकथनेऽपि न निस्तारः। स्वं साध्यवत्त्वेन विवक्षितो गुप्तिज्किद्भ्यस्सन्नित्यत्र नकारस्तद्घटिताऽष्टाध्यायी तद्घटकयत्किञ्चिद्बोधकाऽनवयवत्वस्य गुप्तिजितिसूत्ररूपबोधकाऽवयवत्वस्य च नकारे सत्त्वेनाऽविरोधतादवस्थ्यात्। न वा स्वघटितपदघटकबोधकाऽवयवत्वसन्देह इति नाष्टाध्यायीमादायाऽविरोधस्तस्या अपदत्वादिति युक्तन्तथाऽपि द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्यत्र दकारे स्वघटितं पदं समुदायरूपं तद्घटकमात्रबोधकानवयवत्वस्य तादृशद्वयसबोधकावयवत्वस्य च दर्शनेना-

विरोध एव। न वा समुदायरूपपदमादायाविरोधस्याऽभावाय पदे पदाघटितत्वमपि दीयते। समुदायस्य पदत्वेऽपि पदाऽघटितत्वविरहादिति सम्यक्। सन्यत इत्यत्र सकारे स्वघटितं पदाऽघटितं पदं सनीति तद्घटकेकाररूपबोधकाऽनवयवत्वस्य तादृशबोधकाऽवयवत्वस्य च सत्त्वेन तावताऽपि विरोधानुपपादनादिति वाच्यं, स्वघटितपदाघटितविभक्त्यघटितपदघटकबोधकावयवत्वतदनवयवत्वयोर्विरुद्धयोः सन्देहस्य विवक्षितत्वात्। न च नकारादावनुबन्धे निरुक्तसन्देहप्रयोजकस्य साधारणस्यासाधारणस्य वा धर्मस्याऽभाव इति वाच्यं, सनिरूपकपदार्थसन्देहस्य निरूपकसन्देहाधीनतया बोधकसन्देहस्यैव प्रकृते प्रयोजकत्वात्। स च न सन्शब्दो बोधकः सशब्दो वेत्याकारकः सन्देहस्यैकधर्मिकत्वनियमात्। अपि तु बोधकता सपर्याप्ता सन्पर्याप्ता वेत्याकारकः। अत्रापि प्रयोजकजिज्ञासायां श्रूयतां बोधकतायां स्वनिरूपितबोध्यतापर्य्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तानुपूर्वीमत्पर्याप्तत्वं भवति। यथा जरो निष्ठायां तस्यां स्वं बोधकता तन्निरूपितबोध्यतापर्याप्त्यधिकरणं लक्ष्यस्थं जरसिति तत्पर्याप्तानुपूर्वी जरस्त्वरूपा तद्वान् सूत्रे जरस् तत्पर्याप्तत्वमस्ति बोधकतायां तथा प्रकृते चेत् सपर्याप्ता स्यात्। स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिप्रकृतित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वमपि दृष्टं यथा तत्रैव जरोनिष्ठबोधकतायां तथा प्रकृते चेत् सन्पर्याप्ता स्यादिति सन्देह उपपद्यते। तदधीनश्च बोधकाऽवयवत्वसन्देहः स्पष्ट एव। विधेयेऽदर्शनाद्धेतोरनवयवत्वस्य विभक्तिप्रकृतिघटकत्वादवयवत्वस्य च। हलन्त्यमित्यत्रत्यावयवबोधकान्त्यपदेन ग्रहणादवयवत्वस्य उपदेशग्रहणाऽभावे 'अभ्र आँ अटित' इत्यत्र सामीप्यमूलकमारोपितमवयवत्वमादायादित्वप्रयुक्तादितश्चेतीड्निषेधापत्तिकथनपरभाष्यादनवयवत्वस्य च कोटेरुदयेन सन्देहोपपत्तेश्च।

नन्वेकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानस्यैव सन्देहपदार्थत्वेन तन्महिम्नैवैककोट्युपादानेऽपि कोट्यन्तरस्याक्षेपादेव लाभेनावयवानवयवत्वयोरुपादानं व्यर्थमिति चेत्—अत्रोच्यते—स्पष्टार्थमेवोभयोपादानम्। न ह्यस्याक्षेपेण लब्धुं योग्यस्य स्पष्टतया बोधनाय शब्दो न प्रयुज्यत इति नियमः, द्वारमित्येतावदुक्त्वावाक्षेपयोग्यस्यापि पिधेहीत्यस्य स्पष्टतया बोधनाय कदाचित् द्वारम्पिधेहीति प्रयोगदर्शनात्। किञ्चानवयवत्वावयवत्वोभयकोटिसाध्यकाऽनुमितिद्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेनैकैकानुमितिसाध्यमात्रस्यैवोपादानं साध्याभावस्यात्राप्याक्षेपेणैव लाभः। सन्देहपदं सन्देहत्वजात्यवच्छिन्नपरम्। तथा चानुमितिद्वयस्यावयवत्वसन्देहाऽनवयवत्वसन्देहरूप-

पक्षताद्वयमुपन्यस्तमिति बोध्यम् ।

नन्वेकस्यैव साध्यस्योक्तावप्यनुमितिद्वयस्य पक्षतासम्भवः। तथा हि—अवयवत्वसन्देह इत्येतावन्मात्रोक्तौ तद्विरोध्यनवयवत्वकोटेराक्षेपेणावयवत्वानवयवत्वयोस्सन्देह इत्युक्तं भवति। तत्रावयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्वमनवयवत्वस्य अनवयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्वमवयवत्वस्य अनवयवत्वाभावस्यावयवत्वरूपत्वात्। साध्यप्रकारकत्वे सति साध्याभावप्रकारकसन्देहस्यैव पक्षतात्वात् इति चेत्—न। अवयवत्वस्य अवयवत्वाऽभावाभावरूपत्वेऽप्यवयवत्वत्वस्याऽनवयवत्वाभावत्वतो भिन्नतयाऽवयवत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वाभावेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारताकत्वे सति साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकसन्देहस्यैव पक्षतात्वाऽभ्युपगमेन निरुक्तसन्देहस्याऽनवयवत्वसाध्यकाऽनुमितिम्प्रत्यपक्षतात्वात्।

अनेकान्ताः स्वघटितं यत्पदाऽघटितं विभक्त्यघटितं पदं तद्घटकबोधकाऽनवयवा इत्यर्थः। सन्नित्यादौ नकारस्याऽनवयवत्वमात्रसाधने यस्य कस्यचिदनवयवत्वस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनमत एव बोधकानवयवत्वमपि न साध्यम्। यं कञ्चन बोधकम्प्रत्यनवयवत्वस्याऽपि सिद्धत्वात्। नापि स्वघटितघटकबोधकाऽनवयवत्वन्तथा स्वघटिताष्टाध्यायीघटकगुप्तिजित्यादिसूत्ररूपबोधकाऽवयवत्वसत्त्वेन बाधात् तदर्थं स्वघटितपदघटकबोधकाऽनवयवत्वसाधनेऽपि द्वयसच्दघ्नच्मात्रच् इति समुदायरूपं स्वघटितं पदं तद्घटकं बोधकं व्यपदेशिवद्भावेन तदेव तदवयवत्वस्यैव सत्त्वेन चकाररूपे अनुबन्धे बाधस्य तादवस्थ्यात्। पदे पदाघटितत्वस्य निवेशेन प्रकृते समुदायस्य पदघटितत्वेन बाधपरिहारेऽपि 'सन्यत' इत्यादौ नकारे स्वघटितम्पदाघटितं पदं सनीति तद्घटकबोधक इकारस्तदनवयवत्वस्य सत्त्वेन सिद्धसाधनम्। व्यपदेशिवद्भावेन तद्घटकं बोधकं सनीति तदवयवत्वस्यैव सत्त्वेन बाधश्च। अत एव विभक्त्यघटितत्वेनापि पदम्विशेषयितव्यमिति सर्वमुपपन्नम्।

ननु 'आद्गुण' इत्यादौ गुणघटकगकारादौ व्यभिचारस्तत्र बोध्यावयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वाभावरूपहेतोस्सत्त्वेन प्रकृतसाध्यस्याभावात् स्वं-साध्यवत्वेन विवक्षितो गकारस्तद्घटितम्पदाघटितम्विभक्त्यघटितं पदं गुण इति तद्घटको बोधको गुणशब्दस्तदवयवत्वस्यैव सत्त्वात् साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्यत्वस्याभावादनुमित्यनापत्तिः। न च स्वघटितपदाघटितविभक्त्यघटितपदघटकवृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदानव-

यवत्वस्यैव साध्यत्वेन विवक्षितत्वात्। प्रकृते तादृशं पदं गुण इति तद्घटकवृत्तिरानुपूर्वीगुणत्वरूपा तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्य गुणशब्देऽभावेन तादृशप्रयोजकपदानवयवत्वरूपसाध्यस्य सत्त्वेन न व्यभिचार इति वाच्यम्। अणादिपदेऽत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकानवयवत्वस्य साधनेऽपि अत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदावयवानवयवत्वसन्देहस्य णकारे अनुमित्याऽन्यतरकोटिनिश्चयाभावेन तादवस्थ्यादानुपूर्वीम्विहाय श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मस्यैव प्रवेशनीयतया तादृशपदघटकगुणवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मोऽत्वं तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजको गुणशब्दस्तदवयवत्वस्यैव सत्त्वादिति चेत्–

अत्रोच्यते। इदन्तावद्व्यभिचारवादी प्रष्टव्यः गुणशब्दशक्यतावच्छेदकं किं? न तावदत्वादि, शक्यतावच्छेदकभेदे शक्तिभेदस्य हर्यादिपद इव अत्राप्यापत्त्या सकृदुच्चरितन्यायेनाद्गुण इत्यादौ त्रयाणां बोधानापत्तेः। नापि अन्यतमत्वन्तथा, प्रकृतेऽन्यतमत्वस्याकारप्रतियोगिकभेदविशिष्टैकारप्रतियोगिकभेदविशिष्टौकारप्रतियोगिकभेदविशिष्टभिन्नत्वरूपतया विनिगमनाविरहेण रूपान्तरत्वस्याऽपि सम्भवेन गुर्वनेकधर्मावच्छिन्ने नानाशक्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, प्रातिपदिकपदेऽन्यतमत्वस्यासर्वज्ञदुर्बोधतया शक्तिग्रहस्यैवाभावापत्तेश्च। नापि पाणिनिसंकेतसम्बन्धेन गुणपदवत्त्वं तत्। गुणादिपदे पाणिनिसङ्केतभिन्नशक्तेरभावेन कीदृशशक्तिविषयतारूपशक्यतावच्छेदकतावच्छेदकः पाणिनिसङ्केतः स्यात्। अथ लाघवानुरोधेनातिरिक्तशक्तिकल्पनमिति चेत्—तथापि गुणपदावच्छिन्नविशेष्यतायाः परम्परया गुणपदनिष्ठावच्छेदकतायाः साक्षादवच्छेदिका गुणत्वरूपानुपूर्वी तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदावयवत्वस्यैव सत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार इति चेत्—न। स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यत्वाभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन। तादृशश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टमुख्यविशेष्यताप्रयोजकानवयवत्वस्यैव साध्यतया व्यभिचाराभावात्। मुख्यत्वनिवेशादवच्छेदकताख्यविषयतामादाय द्वितीयसम्बन्धनिवेशादाद्यसम्बन्धमादाय वा न दोषः।

नन्वेवमपि स्थाम्नोऽकार इत्यत्र तादृशश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकमत्वं तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकमकार इतिपदं तदवयवत्वस्यैव ककारे सत्त्वेन साध्याभावसहितहेतोः सत्त्वेन तत्र ककारे व्यभिचार एवेति चेत्–सत्यम्। स्वघटितपदाघटितविभक्त्यघटितपदघटकयावद्वर्ण-

घटितसमुदायपर्य्याप्तत्वेन धर्म्मस्य विशेषणात्। तादृशश्चाकारत्वन्नत्वं तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकन्नाकारपदमिति तादृशप्रयोजकानवयवत्वस्य सत्त्वेनादोषात्।

ननु सन् इत्यत्र स्वं नकारस्तद्घटितं पदाघटितं विभक्त्यघटितं पदं सन्निति। तद्घटकयावद्वर्णघटितसमुदायस्सन्निति। तत्पर्याप्तं श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकं सन्त्वम्। तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकं न सन्पदमपि तु सत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकमिति सन्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदानवयवत्वस्यानुमित्या निर्णयेऽपि सत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकावयवो न वेति सन्देहस्याऽनुच्छेदप्रसङ्ग इति चेत्—न। साध्यघटकसमुदायस्यानुबन्धाघटितस्यैव विवक्षितत्वेन तादृशसमुदायस्सेति तत्पर्याप्तसत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकानवयवत्वस्य साधनात् सन्देहप्रसङ्गाभावात्। अथ स्वंरूपसूत्रविषये बोधकत्वेन विवक्षितवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्यैव तेन संज्ञित्वबोधनात् बोधकत्वसंदेहे बोध्यतावच्छेदकस्याप्यनिर्णयेन तादृशसत्त्वरूपधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति चेत्—न। तथाविधसमुदायपर्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माश्रयनिष्ठविषयताप्रयोजकाऽनवयवत्वस्यैव साध्यशरीरत्वात् तस्य च प्रसिद्धत्वादित्यास्ताम्।

केचित्तु गुणादौ व्यभिचारवारणाय साध्यघटकपदे संज्ञातिरिक्तत्वं निवेशनीयं विभक्तिस्थाने प्रत्ययस्य निवेशादकारघटककारादावपि न व्यभिचार इति वदन्ति।

ननु बोध्यावयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वाभावस्य हेतोः पक्षेऽसिद्धिः सन्नित्यादेः शब्देत्यादिबोधकबोध्यतया तदवयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वस्यैव नकारे सत्त्वादिति चेत्—न। स्वघटितपदघटकबोधकबोध्यस्यैव हेतुघटकत्वात्। ननूच्चारणभेदेन वर्णभेदे सन्घटकसकारे साध्याभाववति हेतोस्सद्भावेन व्यभिचारः। अभेदे गुप्तिजितिसूत्रे सन्शब्दोऽस्तीत्येतद्वाक्यघटकसन्शब्दस्यापि सूत्रघटकसन्शब्दघटकनकारघटितत्वेन तद्घटकः स एव सन्शब्दस्तद्बोध्यः सूत्रघटकः सन् तदवयवत्वस्यैव पक्षे सत्त्वेनासिद्धिः। मनिन्घटकानुबन्धनकारे बोध्यावयवत्वोपलम्भेन भागासिद्धिश्चेति चेत्—मैवम्। उच्चारणभेदेन वर्णभेद एव। हेतुश्च स्वघटितघटकबोध्यतावच्छेदकधर्म्माभाव एव। ततश्च बोध्यतावच्छेदकसकारत्वस्य सन्घटकसकारे सत्त्वेन साध्यस्य हेतोश्चासत्त्वान्न व्यभिचारः। सूत्रघटकनकाराद्भिन्नत्वस्यैव सन्शब्दोऽस्तीत्येतद्वाक्यघटकसन्घटकन-

कारस्येति तादृशसन्शब्दस्य स्वघटितत्वाभावान्नासिद्धिशङ्काऽपि। मनिन्-घटकनकारे भागासिद्धिरवशिष्यते।

तत्रापि विचार्य्यताम्। स्वघटितघटकबोध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्म्माभावो हेतुः। स च धर्म्मो मन्त्वरूपस्तदभावोऽस्त्येव नकार इति न साऽपि। न च पर्य्याप्तिनिवेशे सन्घटकसकारे साध्याभाववति हेतोर्बोध्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणसत्त्वाभावस्य सत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्। विनिगमनाविरहेण सकारोत्तरत्वे सत्यत्वम्। अकाराव्यवहितपूर्व्वत्वविशिष्टं सकारत्वमित्युभयरूपताया एव सत्त्वस्य वक्तव्यतयाऽकाराव्यवहितपूर्व्वसकारत्वरूपसत्त्वस्यैव सकारे सत्त्वेन व्यभिचाराभावात्। मन्त्वस्य चैकविधस्यापीकारोत्तरनकारेऽभावेन भागासिद्ध्यभावाच्च। न चैवमपि कुक्घटककारारूपानुबन्धे बोध्यतावच्छेदककत्वस्यैव सत्त्वेन भागासिद्धिर्दुर्वारेति वाच्यम्। अन्यादृशहेतोरेव कल्पनीयत्वात्। तथा हि स्वघटितघटकबोध्यतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं स्वघटितघटकबोधकावयवत्वेन निश्चितोत्तरत्वविशिष्टं बोधकावयवत्वेनानिश्चितं यत्तदनुत्तरत्वमित्युभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावो हेतुः। सनि स्वं नकारस्तद्घटितं सन्निति। तद्घटकबोध्यतावच्छेदकं सत्वम्। तस्य स्वघटितघटकबोधकावयवत्वेन निश्चितः स इति। तदुत्तरं बोधकावयवत्वेनानिश्चितो नकारस्तदनुत्तरत्वस्य च सशब्दे सत्त्वान्नोभयाभावरूपो हेतुः तत्र। नकारे चोत्तरसम्बन्धसत्त्वेप्याद्यसम्बन्धाभावेनोभयाभावः। मनिनो नकारे चोभयाभावप्रयुक्तोऽभावः। कुकि चोत्तरसम्बन्धाभावप्रयुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। मनिनः प्रथमनकारे व्यभिचारापत्त्या स्वघटितघटकानुत्तरत्वमात्रं न द्वितीयस्सम्बन्धो न वा तद्वारको घटके बोधकायवयवत्वेनानिश्चितत्वमात्रनिवेशो युक्तः। डुपचष्पाक इत्यत्र स्वघटितघटकबोधकावयवत्वेनानिश्चितो डुरूपानुबन्धस्तदुत्तरत्वेन पकारे तदनुत्तरत्वाभावप्रयुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्त्वेन प्रसक्तव्यभिचारवारणायानिश्चितेऽप्युक्तनिवेश आवश्यकः। यदि चेदानीमुक्तरीत्या बोध्यतावच्छेदकस्यानिर्णय इत्युच्यते तर्हि बोध्यपर्य्याप्तधर्मवत्त्वरूपस्सम्बन्धो बोध्य इति सर्वमुपपन्नम्।

केचित्तु "भागासिद्धिवारणाय पक्षे कुक्ककारभिन्नत्वं देयम्। अयं ककारः स्वघटितघटकबोधकाऽनवयवः स्वघटितघटकबोधकानवयवत्वेन निश्चितोत्तरत्वात्। यन्नैवं तन्नैवम्" इत्यनुमानान्तरेण ककारे सन्देहाभाव इति वदन्ति।

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रो-

स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानं द्विविधम् । आद्य न वाक्यापेक्षा । द्वितीयं तु वाक्यसापेक्षम् । तस्य पञ्चावयवान् प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमाख्यान् के[1]चिद्वदन्ति । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणाख्यान्[2] उदाहरणोपनयनिगमाख्यान् वा त्रीन् बहव[3]: । अवशिष्टयोस्तेष्वेवान्तर्भाव इति तेषामाशयः ।

द्वितीयमतमवलम्ब्योच्यते—**अनेकान्ता** इत्यादि । अनुबन्धा अनेकान्ता इति प्रतिज्ञा । यो ह्यवयव इत्याद्युदाहरणम् । तदर्थभूतेत्यादिः हेतुः । हेतुसाध्ययोः स्वरूपमुक्तम् । नन्वनुबन्धघटितघटकबोधकाऽनवयवत्वमेव साध्यमस्तु । गुणादिशब्दघटकगकारादौ व्यभिचारशङ्काया अपि तथासत्यप्रसङ्गादन्वयव्याप्तिलाभाच्चेति चेत्—न । अनुबन्धावटितघटकत्वस्योपाधेस्सत्त्वेन व्याप्तेर्विघातात् ङमुड्घटकमकारे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादनुबन्धत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । तस्मात् यत् स्वघटितघटकबोधकानवयवत्वाभाववत् तत् स्वघटितघटकबोध्यानवयवत्वभाववदिति व्यतिरेकव्याप्तिरेव ग्रन्थकृतां तात्पर्यविषयीभूता ।

नन्ववयवोपन्यासे हेत्वनन्तरमेवोदाहरणोपन्यासस्य दर्शनादुचितत्वाच्च प्रकृते हेतोः पूर्वमुदाहरणोपन्यसनमयुक्तमिति चेत्—मैवम् । प्रतिज्ञाऽनन्तरं बोधकाऽवयवत्वेनानुपलब्धेरित्यस्य प्रयोक्तुमभिमतत्वेपि प्रसिद्धत्वादप्रयोग इति कल्पनात् । तदुत्तरं व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनं—**यो ह्यवयव** इत्यादि । अनवयवत्वाद्यभावस्यावयवत्वादिरूपत्वादवयवत्वोपन्यासः । अनुमितेः प्रागवयवत्वेनानुपलब्धेर्हेतोरसिद्धत्वादनुमित्यन्तरेण

---

[1] नैयायिकाः । [2] इति मीमांसकाः ।

[3] (i) हेतूदाहरणोपनयाः एते त्रयोऽवयवा इति वाचस्पतिमिश्राः । (ii) उदाहरणोपनयौ द्वावयवाविति बौद्धाः । (iii) जिज्ञासा—संशयः—शक्यप्राप्तिः—प्रयोजनं—संशयव्युदासश्चैते प्रतिज्ञादिपञ्चसहिता दशावयवाः केचन नैयायिकास्तथा चोक्तं वात्स्यायनैर्न्यायभाष्ये—'दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते' । (iv) भद्रबाहुनामकजैननैयायिकमतेनापि दशावयवाः । ते यथा—(१) प्रतिज्ञा (अहिंसा परमो धर्मः)—(२) प्रतिज्ञाविभक्तिः (जैनशास्त्रानुसारेण अहिंसा धर्मः)—(३) हेतुः (अहिंसकानां देवप्रियत्वात्)—(४) हेतुविभक्तिः (अहिंसकेभ्योऽन्ये धर्मलोकेषु वस्तुं न लभन्ते)—(५) विपक्षः (याज्ञिकहिंसा-

पलभ्यत एव। अयं तु न तथा। तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात्। शित्किदित्यादौ समीपेऽवयवत्वारोपेण समासो बोध्यः। वुञ्छण्कठेत्यादौ णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णे-

---

तत्सिद्धिमाह—**अयन्तु न तथेति**। अयमनुबन्धः। **न तथा**। बोधकावयवत्वेनोपलब्धिविषयो नेति यावत्। अत्र हेतुमाह—**तदर्थभूते** इत्यादिना। अयं प्रथमसाध्यस्यापि हेतुस्सम्भवति। व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वादिति नानुपपन्नं किमपि। नन्वनुबन्धशकारादीनामवयवत्वाभावे शिदित्यादिपदे समासानुपपत्तिः। सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादत आह—**शित्किदित्यादाविति**। **व्याख्यानतो निर्णय-मिति**। द्वयसचश्चकारस्य पूर्वपरसमीपत्वेनोभयनिरूपितावयवत्वारोपेणोभयोश्चित्वे दघ्नचश्चकारवैयर्थ्यापत्त्या स्वाघटितपदाघटकत्वस्वसमीपत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टेऽनुबन्धे स्वावयवत्वारोप इति ज्ञापनमेव व्याख्यानमिति बोध्यम्। लोपश्चेत्यत्र सर्वादेशत्वार्थं प्रश्लिष्टस्य शकारस्य भिन्नपदत्वेन लोपाऽघटितं शइतिपदं तद्घटकत्वस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन सत्त्वेऽपि न दोषोऽनतिदिष्टघटकत्वस्यैव सम्बन्धघटकत्वात्। अत एवाभ्र आँ अटित इत्यादावपि नाव्याप्तिः।

केचित्तु ङमुडित्यत्रोडिति पृथक्पदं मत्वा टकारेऽव्याप्तिमाशङ्क्य सम्बन्धघटकपदेऽनुबन्धेतरवर्णाघटितत्वमपि निवेशयन्ति। उडित्यत्रोभयोरनुबन्धत्वमिति तदाशयः—तन्न। उडित्यस्य भिन्नपदत्वे मानाभावात्। ङमुट्त्वेनैव ङकारादिनिरूपितशक्तताया: शास्त्रकाराभिप्रेतत्वम्। एवं धुडित्याद्यप्येकमेव पदमिति **परे**।

परायणा अपि स्वर्गे वसन्तीति वर्ण्यते)—(६) विपक्षप्रतिषेधः (अहिंसकाः कदापि देवप्रिया न भवन्ति)—(७) दृष्टान्तः (अर्हन्तो हिंसाभयादन्नं न पचन्ति)—(८) आशङ्का (अन्ये पुरुषा यदन्नं पचन्ति तदन्नमर्हन्तोऽपि भुञ्जन्ति, अतस्तेऽपि हिंसादोषेण दुष्यन्त एव)—(९) आशङ्काप्रतिषेधः (अर्हदुद्देशेनैव यन्न पच्यते तद्गतहिंसादोषेण न दुष्यन्ति ते) तथा (१०) निगमनम् (तस्मादहिंसा परमो धर्मः)।

यम्। 'हलन्त्यम्' इत्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥४॥

वस्तुतस्तु—

एकान्ताः ॥ ५ ॥

इत्येव न्याय्यम्। शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च।

परसमीपबोधक इति। सनो नकारस्य प्रत्ययानवयवत्वेनान्त्यपदशक्यत्वासम्भवादन्त्यशब्दस्य परसमीपत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वमिति भावः। यदि चाविशेषेण समीपेऽवयवत्वारोपस्तदा शक्यपरत्वेऽपि न क्षतिः। आरोपितान्त्यत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्। परसमीपेत्यस्य वस्तुतः परसमीपेत्यर्थः। यदि चाग्रिमपरिभाषात्रयाकरणलाघवेनेत्पदप्रयोज्यविषयतामात्रोपयोग्यवयवत्वमारोप्यत इत्युच्यते तदा लक्षणैव सम्यक्।

ननु शक्यार्थबाधे लक्षणादरेणानवयवत्वे लक्षणा। अनवयवत्वञ्च बोध्यतावच्छेदकधर्माभावरूपहेतुनिर्णये हेतुनिर्णयश्चेत्संज्ञालोपोत्तरम्। इत्संज्ञा च हल्पदबोध्यनिर्णयः। तन्निर्णयश्चानवयवत्वे इति चक्रकापत्तिरिति चेत्—सत्यम्। एतद्दूषणेनैवावयवत्वपक्षस्यैव सिद्धान्तत्वाभ्युपगमात्।

ननु उक्तयुक्त्या स्वघटितघटकबोध्यपर्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माभावस्यैव हेतोरुक्ततयाऽवयवत्वानवयवत्वनिर्णयात्प्राक् बोध्यतावच्छेदकस्यानिर्णयेऽपि बोध्यस्य पिपठिषतीत्यादिलक्ष्यदर्शनमात्रेण निर्णीतत्वेन तत्पर्याप्तधर्माभावस्य पक्षे नकारे निर्णीतत्वेन न चक्रकापत्तिः। न चेत्संज्ञायाः प्रागनुबन्धत्वाभावेन पक्षतावच्छेदकज्ञानाभावाच्चक्रकमिति वाच्यम्। अनुबन्धत्वयोग्यस्यापि पक्षत्वसम्भवादिति चेत्—सत्यम्। आनङ्बोध्ये नकारस्य गणबोध्येऽकारस्य सर्वत्र लोपात्। कदाप्यदर्शनेन बोध्यपर्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयताऽवच्छेदकाऽऽत्वगणत्वादेर्बोधकाऽवयवे नकारे अकारे चाभावेन व्यभिचारादेव पक्षान्तरस्यादरणात्। तदाह-**वस्तुतस्तु एकान्ता इत्येव न्याय्यम्**। **शास्त्र** इत्यादि। **शास्त्र** इति बोधक इत्यर्थस्तथा च बोधकेऽवयवा इत्यर्थः, न तु बोध्य इति भावः। पूर्वकल्पे व्यावर्त्यालाभाद्बोधक इति नोक्तम्। तत्रेत्यस्य बोधक इत्यर्थः। तथा चानुबन्धाः स्वघटितघटकबोधकावयवा बोधके उपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्चेति फलति।

अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते । नैवमयम् । एवं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत एवोपपन्नः । अन्त्य-

---

ननु बोधकनिर्णयम्विना कथं तत्रोपलम्भनिर्णय इति चेत्—न । साध्यनिर्णयम्विनापि स्वघटितपदघटकत्वसम्बन्धेन बोधके उपलम्भनिर्णयसम्भवात् सन्घटकस्य कस्यचिद्बोधकत्वमस्तीति निर्णयस्यानुमितिम्विनाऽपि सत्त्वात् ।

केन चित् 'नकारे पक्षे हेतोस्समन्वयप्रदर्शनायोक्तम् । नकारस्य समवायसम्बन्धेन सनि उपलब्धस्यान्यत्र तेन सम्बन्धेनानुपलभ्यमानत्वादिति'—तदत्यन्तमसमञ्जसम् । बोधके उपलम्भस्यैव हेतुत्वेन सनि उपलम्भप्रदर्शनस्याऽनुपयोगात् । सनोऽवयवत्वस्य नकारे निर्णीतत्वाच्च । किञ्च नकारस्य समवायसम्बन्धेन आकाशे उपलम्भो न सन्शब्दे । अवयिविन एव अवयवे समवायसम्बन्धेन सत्त्वस्य सर्व्वसम्मतत्वाच्च । अत एवाभिपूर्व इत्यत्राभीति सप्तमी साधिताऽऽधारत्वारोपेण **शेखरकृता** ।

यदप्यग्रे तेनैव सन्शब्दे प्रकृतित्वहेतुना बोधकत्वं प्रसाध्य बोधक उपलम्भमुपपाद्य तेन हेतुना बोधकावयवत्वं साधितं—तदपि तुच्छम् । प्रथमानुमानेनैवाभिमतसाध्यसिद्ध्या द्वितीयानुमानस्यानुपयोगात् ।

यदपि 'शशशृङ्गे व्यभिचारवारणाय हेतावाद्यदल'मित्युक्तं तेन— तदपि हेयम् । असत्त्वादेव तत्र व्यभिचाराप्रसक्तेः ।

केचित्तु अन्यत्रेति हेत्वन्तरमित्याहुः ।

आकाशे व्यभिचारवारणायाद्यदलमित्यपरे । यो य एकजातीयसम्बन्धेन यत्रोपलब्धस्सन् अन्यत्र नोपलभ्यते स स तस्यावयव इति सामान्यव्याप्त्या प्रकृतेऽनुमितिर्न विशेषव्याप्त्येति बोध्यम् ।

ननु चक्र उत्पन्नो नष्टो घटश्चक्रादन्यत्रानुपलब्धस्सन् संयोगेन चक्र उपलब्धोऽपि न चक्रावयव इति व्यभिचार इति चेत्-न । हेतौ योग्यत्वनिवेशेनादोषात् । अन्यत्रोपलब्धियोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वात् । न वा कपाले समवायेनोपलब्धस्य घटस्यान्यत्र समवायेनोपलब्धियोग्यताया असत्त्वाद्व्यभिचारशङ्का युक्ता, कपालान्तर उपलम्भात् । जातिगुणक्रियाणामप्याश्रयव्यक्त्यन्तर्गतत्वेन तेष्वपि व्यभिचारशङ्का न कार्य्याऽवयवत्वस्यैवेष्टत्वात् ।

व्यतिरेकव्याप्तिमाह—**अनवयवो हीत्यादि** । अत्रेदं बोध्यम्—

शब्दे लक्षणा च न। किञ्चानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेरित्संज्ञानापत्तिः। प्रत्ययादित्त्वाभावात्। दम्नचश्चकारस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। इदं च 'तस्य लोप' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। तत्र ह्युक्तमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति दिक् ॥ ५ ॥

नन्वेकान्तत्वेऽनेकाल्त्वादेव औशादीनां सर्वादेशत्वसिद्ध्याऽनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह—

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ६ ॥

बोधकत्वेन निर्णीतवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नस्यैव स्वंरूपसूत्रबलेन शास्त्रघटकपदशक्यतया सानुबन्धकस्थले 'तस्य लोप' इतिसूत्रसहकृतेन तेन सन्त्वादिना अनुबन्धरहितो बोध्यते एकान्तपक्षे, लक्ष्ये चौपदेशिकसन्त्वादिकं भूतपूर्वगत्या आदाय सन्परत्वादिकमुपपादनीयम्। अनेकान्तपक्षे च नकारेत्संज्ञकसत्वाद्यवच्छिन्ने उद्देश्यताप्रयोजकसनादिपदघटकानुबन्धरहितस्य लक्षणा। विधेयताप्रयोजकसनादिपदे तु 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति सिद्धान्तात् लक्षणाया अभावेन सन्त्वावच्छिन्नोऽनुबन्धरहित एव विधेयो नकारेत्संज्ञकत्वादेर्भूतपूर्वगत्या सत्वादेश्च प्रत्यक्षेण लक्ष्ये नकारेत्संज्ञकसत्वादिकमुपपादनीयम्। इत्थञ्च सानुबन्धकस्योद्देश्यत्वस्थले सर्वत्र लक्षणाश्रयणे गौरवं, समीपेऽवयवत्वारोपश्चेति द्वयमनेकान्तत्वतिरस्कारप्रयोजकम्।

ननु आरोपस्य लक्षणायाश्चानाश्रयणेऽप्यग्रिमपरिभाषात्रयकरणेनैकान्तपक्षेऽतिगौरवमिति चेत्—न। अनेकान्तपक्षस्य व्यभिचारपराहतत्वेनैव तिरस्कारात्। परिभाषात्रयस्थाने एकस्यैव कल्पनीयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति दिक्। न्याय्यत इति। आरोपं विनैवेत्यर्थः ॥५॥

नन्वेकान्तत्व इति। नन्वेकान्तत्वकल्पेऽपि बोध्यानवयवत्वस्यैवानुबन्धानां स्वसिद्धान्ततया आदिश्यत इत्यादेश इति व्युत्पत्त्या बोध्यस्यैवादेशत्वेन तस्य चानेकाल्त्वाभावेनानेकाल् आदेशस्सर्वस्येत्यर्थकानेकाल् सर्वस्येति सूत्रस्यौशादेशस्थलेऽप्रवृत्त्या कथं शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्—

अत्र केचित् अनेकाल्बोधकबोध्यस्सर्वस्येत्यर्थेन सर्वादेशताप्राप्तिः। न च लोपादेशोऽप्येवं सर्वादेशस्स्यात्, बोधकस्य लोपशब्दस्यानेकाल्त्वादिति

वाच्यम्। शास्त्रीयसङ्केतानाश्रयत्वस्य बोधकविशेषणत्वाभ्युपगमात् जरसा-देशस्थलेऽपि स्वरूपशास्त्रसङ्केतस्य सत्त्वेन सर्वादेशत्वानापत्तिरिति नाशङ्क-नीयम्। स्वरूपशास्त्रातिरिक्तशास्त्रस्यैव तत्र शास्त्रपदेन ग्रहणादित्याहुः—

तन्न। अनुस्वारविसर्ज्जनीयादेरपि सर्वादेशत्वापत्तेः। शब्दमर्य्यादा-म्विहाय स्वेच्छयार्थकरणेन सौत्रात्तरखण्डने अतिप्रसङ्गाच्च।

अन्ये तु औशादौ शकारोच्चारणसामर्थ्यात् भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वसिद्ध्या शिद्ग्रहणं व्यर्थमित्याहुः—तदपि न। शि सर्वनाम-स्थानं विभाषा ङिश्योरित्यादौ विशेषणार्थत्वेन जश्शसोः शिः जसः शी-त्यादौ शकारस्य वैयर्थ्याभावात्। भूतपूर्वानेकाल्त्वाश्रयणे प्रमाणाभावेन सर्वादेशत्वानापत्तेः। अर्वणस्त्रसावनञ इत्यत्रोगित्त्वार्थमृकारस्य चारिता-र्थ्येन भूतपूर्वानेकाल्त्वस्यानाश्रयणेन सर्वादेशत्वाप्राप्त्या परिभाषाफल-त्वेन तदुपन्यासस्यासङ्गत्यापत्तेश्च। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवोक्तयुक्त्यादेश-त्वेन तस्य कदाप्यनेकाल्त्वाभावेन भूतपूर्वानेकाल्त्वाश्रयणेऽपि सर्वादेश-त्वाप्राप्तेश्च। यदि च बोधकगतानेकाल्त्वमादायापि प्रवृत्तिरित्येव भूतपूर्व-गत्याश्रयणमित्यस्याशय इत्युच्यते तर्हि लोपविसर्ज्जनीयादेरपि सर्वादेश-त्वापत्तिः।

यत्तु बोधकवृत्तिधर्म्माणां बोध्य आरोप इति भिन्न इत्यादौ गुणनिषे-धाय तत्तच्छास्त्रप्रामाण्यात् कल्पनीयन्ततश्चानेकाल्त्वस्याप्यारोपेण सर्वा-देशत्वसिद्ध्या शिद्ग्रहणं व्यर्थमित्याशयः। बोधकश्चानुबन्धघटितो ग्राह्यः। तेन लोपादौ न दोष इति—तन्न। तेनैव ज्ञापकेन धर्मिग्राहकमानादित्प-दघटितधर्म्माणां बोध्य आरोप इत्येतत्कल्पनयैव शिद्ग्रहणस्य चारिता-र्थ्यसम्भवे परिभाषाज्ञापनस्यैवाभावापत्तेः। कित्वाद्यानयनस्यैतत्परिभाषा-फलत्वेनैव स्थानिवत्सूत्रे शेखरकृता प्रतिपादितत्वाच्च। तस्मादिदमत्रावधे-यम्—स्वरूपबोधकस्थले स एवायमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञया बोध्यबोधकयो-रभेद इत्युपेयते। तथा च स एवायमौकाराद्यादेशो यो बोधके औशित्याद्या-कारक आसीदिति प्रतीत्याऽनेकाल्त्वमप्यस्यैव धर्म्म इत्यस्यावश्यमेव मन्तव्यतया भवत्यनेकाल्त्वधर्म्मवानादेश इति स्यात्सर्वादेशः। आदेशा-वस्थायां योऽनेकाल् इत्यवस्थाविशेषाश्रयणे प्रमाणाभावात्। एतदभिप्रा-येणैव **शब्देन्दुशेखरे** विधौ निर्दिष्टो योऽनेकाल् इत्युक्तमिति। **शिद्ग्रहण-व्यर्थमिति।** ज्ञापितायाश्चास्यामनुबन्धस्यानेकाल्घटकाल्पदेनाग्रहणा-द्बोधकावस्थायामप्यनेकाल्त्वस्यौशादेशस्थलेऽभावेन शिद्ग्रहणं चरिता-र्थम्। तथा चाल्विशिष्टत्वमनेकाल्त्वमिति फलति। अल् चानुबन्धभिन्नो

गृह्यते। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वं स्वेतरो योऽनुबन्धभिन्नोऽल् तद्घटितत्वमित्युभयसम्बन्धेन। ननु ज्ञापितायामप्यस्यां शिद्ग्रहणञ्च कर्त्तव्यमौशित्यादौ शकारोच्चारणसामर्थ्यात्परिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्व्वादेशत्वम्भविष्यति। अनेकाल्त्वित्यत्राल्पदेनौशित्येतद्घटकशकारातिरिक्तानुबन्धभिन्नोऽल् गृह्यते इति यावदिति चेत्—न। विशेषणार्थचरितार्थशकारके श्यादेशस्थले शिद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात्।

ननु किमेतस्या ज्ञापने फलम्? परिभाषापि मास्तु। शिद्ग्रहणमपि त्यज्यताम्। अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वम्भविष्यति। न चार्वन्तावित्यादौ त्रादेशस्य ससजुषो रुरिति विहितर्वादेशस्य च सर्वादेशतापत्तिरिति वाच्यम्। उभयत्र ङित्करणेनापि सर्वादेशताया वारणसम्भवात्। न वा दिव उदिति विहितोकारादेशोपि सर्वादेशः स्यात्। स्वमते तूच्चारणार्थानामपीत्संज्ञाया आवश्यकतया परिभाषयानेकाल्त्वाभावान्न दोष इति फलं युक्तम्। तपरसूत्रे वर्णस्यैव संज्ञात्वस्य **शेखरकृतोक्तत्वेन** बोध्यबोधकयोः कुत्राप्यनेकाल्त्वस्याभावेन परिभाषाया अनावश्यकत्वात्। उच्चारणे मुखसुखसम्पादनमात्रप्रयोजकतया तकारस्य कार्य्यान्तराप्रयोजकतया तकारमादाय सर्वादेशतायाः प्रसक्त्यभावाच्च।

केचित्तु सत्येव तकारे परिभाषायाः प्रयोजनं स्यात्तकारो न क्रियताम्। 'भाव्यमानोप्युकारस्सवर्णान् गृह्णाती'ति परिभाषया सवर्णग्राहकत्वेऽपि वकारस्यैव स्थानित्वेनान्तरतमपरिभाषयैव दीर्घादिव्यावृत्तेः। न च दिवुधातोः क्विपि ऊठि अक्षद्यूशब्दाद्भ्यामि स्थानिवत्त्वेन दिव्त्वादान्तरतम्याद्दीर्घो मा भूदित्यर्थं तपरकरणमावश्यकमिति वाच्यम्। निरनुबन्धकपरिभाषया तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेः। नापीच्छाक्यजन्ताद्दिवशब्दात् क्विप्यूठि भ्यामि द्युभ्यामित्यत्र ह्रस्वविधानार्थं तपरकरणमिति वाच्यम्। क्यचि नान्तमेव पदमिति नियमेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन च तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्त्या दीर्घस्यैवेष्टत्वाच्चेति न फलं परिभाषाया इत्याहुः।

परे तु शिद्ग्रहणेनानुबन्धानामल्पदबोध्यत्वाभावो ज्ञाप्यत इति स्थानिवत्सूत्रे **शेखरे** प्रतिपादितम्। एतल्लभ्यमेवानुबन्धकार्य्ये अनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्त्तत इति। तथा सत्येकान्तपक्षेऽपि क्त्वाककारस्य स्थान्यल्पदेनाग्रहणेन तन्निष्ठकत्वघटितकित्त्वस्य स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्त्यल्त्वव्याप्यधर्म्मघटितधर्म्मत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या नल्यपीत्यस्य चारितार्थ्यम्। प्रदायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन कित्त्वादिप्रयुक्तप्राप्तेत्त्ववारणाय अनुभूयेत्यादौ गुणनिषेधादिकञ्चात एव स्थानिवद्भावेन सिद्धम्। अनुबन्धस्याल्पदेनाग्रहणा-

द्बोधकेप्यनेकाल्त्वस्याभावेन न सर्वादेशत्वसिद्धिशङ्कापि। भाष्ये दृश्यमानं नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति त्वनुबन्धस्याल्पदबोध्यत्वाभावबोधनलभ्यमेवेति न विरोधः। 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्व'मित्यप्येतज्ज्ञापनलभ्यमेव नापूर्वम्। एजन्तत्वं ह्येज्विशिष्टत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वस्वध्वंसाधिकरणक्षणावृत्त्यल्घटितत्वोभयसम्बन्धेन। अनुबन्धस्याल्पदबोध्यत्वाभावेन दैवित्याद्यनुबन्धविशिष्टस्यैजन्तत्वमुपपद्यते। 'नानुबन्धकृतमसारूप्य'मित्यपि नापूर्वम्। एतल्लभ्यत्वात्। सारूप्यमित्यस्य हि समानाल्त्वमर्थः। अनुबन्धस्याल्पदबोध्यत्वाभावेन काणोस्समानाल्त्वस्यैव सत्त्वादिति बहूनि फलान्येतस्या इति विज्ञेयम्।

नन्वेवं घञन्तरामशब्दगतहलन्तत्वमानुमानिकस्थान्यादेशकल्पनयाऽतिदेशेनादन्तरामशब्द आदाय राम इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपापत्तिः। ञकारस्यानुबन्धत्वेनानल्विधाविति निषेधाप्राप्तेः। अथैवं सति रमा-गौरीत्यादावपि टाप्ङीषोः पकारादिहल्त्वमादाय सुलोपे सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं व्यर्थं सदनुबन्धगतहल्त्वमादाय सुलोपश्चेत् ङ्याब्भ्यामेवेति नियमेन राम इत्यादौ न दोष इति चेत्—एवमपि ओव्रश्चु इति धातोर्ल्युटि निष्पन्नव्रश्चनशब्देन सह कुशब्दस्य समासे उत्तरपदस्य स्थानिवद्भावेनाजादित्वमादाय कोः कत्तत्पुरुष इति कदादेशापत्तिरिति चेत्—न। अल्बोधकपदबोध्यत्वाभावस्यैव ज्ञाप्यत्वेनाजादिपदेनाप्यनुबन्धस्याग्रहणात्।

यत्तु एवं सति हल्पदेनाप्यनुबन्धस्याग्रहणे हलन्त्यमित्यनेनेत्संज्ञा न स्यादेवं किदादिपदघटकककारादिपदेनाप्यनुबन्धककारादीनामग्रहणे ज्ञापनोत्तरमपि कित्त्वाद्यनुपपत्तिरिति—तन्न। इत्पदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोजकत्वस्य ज्ञाप्यशरीरघटकाल्बोधकपदे विवक्षितत्वात्। हलन्त्यमिति सूत्रघटकहल्पदस्य किदादिपदघटकककारादेश्चेत्पदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वस्यैव सत्त्वेन ज्ञाप्याविषयत्वात्।

नन्वेवमपि 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्येतद्घटकाल्पदस्य तथाविधत्वेन तत्पदबोध्यत्वस्य शबादिघटकशकाररूपानुबन्धे अभावबोधनेन तादृशशकारबोधकस्य शितीतिपदस्य परिभाषाघटकाल्ग्रहणपदेनाग्रहणापत्तौ तदादिविध्यभावेनेत्संज्ञकशकारादावित्यर्थानापत्तिरिति चेत्—अत्रोच्यते। स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वस्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन इत्पदविशिष्टभिन्नं यदल्बोधकं पदन्तद्बोध्यत्वाभावस्यैव ज्ञाप्यत्वात्। हलन्त्यघटकहल्पदे किदादिघटककितिपदे चाद्यसम्बन्धेन अल्ग्रहणघटकाल्प-

शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकम्। तेनार्वणस्तृ इत्यादेर्न सर्वादेशत्वम्। डादिविषये तु सर्वादेशत्वं विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

दे चान्त्यसम्बन्धेनेत्पदविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वेनादोषात्। अल्ग्रहण इत्यस्य ह्यल्बोधक इत्यर्थः। अल् शब्घटकशकारस्तद्बोधकं शितीतिपदमिति ग्रहणपदप्रयोज्या विषयता शित्पदे अपर्य्याप्त्या च तद्घटकेत्पदे वर्त्तते। तन्निरूपिता विषयताऽल्त्वावच्छिन्ना तत्प्रयोजकत्वस्यैवाल्पदे सत्त्वादिति दिक्।

नन्वेवं डाणलादावनेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशत्वं न स्यादित्यत आह—**डादिविषये तु सर्वादेशत्वमित्यादि**—प्रत्ययादित्वाभावादिति भावः। एवञ्च नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

नन्वेवं सर्वादिगणोक्तशेखररीत्या परिभाषायामनुबन्धपदेनानुबन्धत्वयोग्यस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन यदि सर्वादेशस्स्यात्तर्हि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वादित्संज्ञा स्यादिति सम्भावनायास्सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेस्सूपपादत्वेनेदमयुक्तमिति चेत्—न। प्राचीनमताभिप्रायेणैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वात्। स्वमते डा—इत्यस्य डा आ इत्याकारकतामभ्युपगम्य सर्वादेशत्वमुपपाद्यम्। अथ वा सर्वादेशत्वमित्यस्य सिद्धमित्यनेनान्वयोऽभावेनेत्यस्य विनेत्यनेनान्वयः। एवशब्दोऽप्यर्थस्तस्य विनोत्तरमपकर्षस्तथा चानुबन्धत्वस्याभावेन विनापि अर्थादनुबन्धत्वेऽप्यनुबन्धत्वयोग्यतया परिभाषाघटकानुबन्धपदेन ग्रहणेऽपि परिभाषाप्रवृत्तावपीति यावत्। आ आ इत्यानुपूर्व्यात् सर्वादेशत्वं सिद्धमित्याकारद्वयं निस्सार्य्य स्वमतेऽपि फक्किका योजनीया।

अथ वा सिद्धमित्यत्र हेतुद्वयम्। **प्राचीनमते** सर्वादेशत्वं विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनेति हेतुः। **स्वमते** आ आ आनुपूर्व्यादितिहेतुरिति मतद्वयमनुसृत्यापि योजयितुं शक्यते। अथ वा यदि सर्वादेशत्वं स्यात्तदा स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययादित्वादनुबन्धत्वं स्यादिति सम्भावनाविषयीभूतानुबन्धत्वमादायैव परिभाषा प्रवर्त्तनीयेति परिभाषाप्रवृत्तौ सर्वादेशत्वसम्भावनापि निमित्तम्। परिभाषाप्रवर्त्तने च निमित्तभूतसर्वादेशत्वसम्भावनाया विघातः स्यादित्युपजीव्यविरोधान्न परिभाषाप्रवृत्तिरित्याकारप्र-

न चैवमप्यवदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वे कृतेऽदाप् इति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यात्। दैपः पकारसत्त्वेऽनेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाप्त्वाभावादत आह—

श्लेषमन्तरेणैव ग्रन्थः स्वमतेन योजनीयः। **सर्वादेशत्वम्बिने**त्यस्य सर्वादेशत्वसम्भावनाम्बिनेत्यर्थः। **अनुबन्धत्वस्यैवाभावे**नेत्यस्यानुबन्धत्वसम्भावनाया अभावेनेत्यर्थः। अभावेनेत्यन्तग्रन्थेन सर्वादेशत्वसम्भावनायाः परिभाषोपजीव्यत्वं प्रदर्शितम्। सर्व इत्यादौ तु नानया रीत्योपजीव्यविरोध उपपादयितुं शक्यते। परिभाषाप्रवृत्तावपि शित्वात्सर्वादेशत्वात्ततेरिति दिक् ॥६॥

अवदातम्मुखमित्यादाविति—दैप्धातोः पलोपे क्तप्रत्यये आत्वे दातमिति सिद्ध्यति। अदाबिति घुसंज्ञाप्रतिषेधेन "अच उपसर्गात्त" इति तत्त्वन्न। अत्रोच्यते—अदाबितिनिषेधः कथम्? अदावित्यस्य हि दापो घुसंज्ञा नेत्यर्थः। अत्र च बोधके पकारसत्त्वेऽपि दाशब्दो नास्ति तत्रैजन्तत्वाभावेनात्वाभावात्। बोध्ये आत्वे कृते दाशब्दसत्त्वेऽपि पकाराभावात् दकारोत्तराकारोत्तरपकाररूपत्वस्यैव दाप्त्वरूपत्वादेतदेवाह—**पलोपोत्तरमि**त्यादिना। **दाप्त्वाभावात्** अदाबिति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यादित्यन्वयः। कदाचित् पकाराभावात् दाप्त्वाभावः। कदाचित् दारूपत्वाभावात्तत्त्वाभावः।

कदा कस्मादित्याकाङ्क्षायामाह—**पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाप्त्वाभावः**। न दारूपत्वाभावेनेति भावः। तत्रैव हेतुरुच्यते—**पलोपोत्तरमात्वे कृते** इति। अस्य दारूपत्वेपीतिशेषः। पकारसत्त्वे अनेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या दाप्त्वाभावः। प्राप्त्या इत्यस्य दारूपत्वाभावेनेति शेषः। एतेन पलोपोत्तरमिति पुनरुक्तमित्यपास्तम्। एकस्मिन्नेव अनेकवारमेकस्य विशेषणत्वे एव पुनरुक्तदोषात्। अत्र तु आत्वे दाप्त्वाभावे चान्वयान्न सः।

अत्र केचित्—पकारेत्संज्ञकत्वे सति दात्वमेव दाप्त्वं, तच्च पकारेत्संज्ञकत्वस्य स्थानिवत्त्वेन आत्वे कृते स्वतो दात्वस्य च सत्त्वात्सुलभमेव पलोपोत्तरं दाशब्द इति नेदमवतरणं युक्तमित्याहुः।

अत्र केचित्—पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्यस्यैव दापूरूपत्वमिति युक्तमेवेत्याहुः।

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ७ ॥

'उदीचां माङः' इति निर्देशोऽस्या ज्ञापकः। 'आदेच उपदेश' इति सूत्रेणोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यात्वं क्रियते। ङकारसत्त्व एजन्तत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्यासङ्गतिः। न चास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वमिति वाच्यम्। तत्र 'धातो'रित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। स्पष्टं चेदं दाधाघ्वदाबिति सूत्रे भाष्ये ॥७॥

अत्रेदं चिन्त्यते—अदाप्शब्दघटकदाप्शब्दस्य शक्यतावच्छेदकं दाप्त्वमानुपूर्वीरूपम्। तच्च पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्य एव गमिष्यति। न प्रकृते पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्यस्य कस्याप्यभावादिति निषेधाप्रवृत्त्याऽवतरणं सङ्गतमित्याशयो वा पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्यत्वमेव दाप्शब्दबोध्यतावच्छेदकं तन्नास्तीति निषेधाप्रवृत्त्याऽवतरणं सङ्गतमेवेत्याशयो वा। नाद्यः। दाप् लवन इत्यत्र दाप्शब्दे दापयतीत्यादौ पुगन्तदाप्शब्दे च दाप्त्वरूपानुपूर्व्याः सत्त्वात्। नान्त्यः। बोधकत्वेन तात्पर्य्यविषयीभूतशब्दनिष्ठानुपूर्व्यवच्छिन्ने शब्दशक्यतायाः स्वंरूपसूत्रेण बोधनात्। पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्यत्वस्य दाप्शब्दबोध्यतानवच्छेदकत्वात्। न च तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणा। शक्यार्थेनैवोपपत्तौ लक्षणायां मानाभावात्। तस्मान्नेदं युक्तम्। यदपि तैरेव दैशब्दे स्थानिवद्भावेनोपदिश्यमानत्वमानीतं —तदपि न युक्तम्। तस्याशास्त्रीयत्वात्। तस्य बोध्यत्वरूपत्वेनानुबन्धरहिते दैशब्दे स्वतस्सिद्धत्वाच्च। यदप्यट्धातौ स्थानिवद्भावेनोपदिश्यमानत्वमादाय टकारस्येत्संज्ञामाशङ्क्य समाहितं—तदप्यसमञ्जसमेव। इत्संज्ञाविधावुपदिश्यमानत्वस्यानिमित्तत्वात् करणसाधनस्यैवोपदेशशब्दस्य सिद्धान्तितत्वात्।

पक्षे तु दाप्त्वमानुपूर्वीरूपमेव। तदेव दाप्पदशक्यतावच्छेदकम्। स्वंरूपसूत्रेण तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वबोधनात्। पकारेत्संज्ञकत्वे सति दात्वरूपस्य दाप्त्वस्य लक्षणां विना बोध्यतानवच्छेदकत्वात्। लक्षणायां च प्रमाणाभावात्। अत एव प्रणिदापयतीत्यादावदाबितिप्रतिषेधमाशङ्क्य दाबिति बान्त एव प्रतिषिध्यते। दैप्दापावपि बान्तावेवेत्युक्तं भाष्ये। पकारेत्संज्ञकत्वस्य दाप्पदशक्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशे शङ्कासमाधानयोर-

नन्वेवमपि 'वाऽसरूप'सूत्रेण कविषयेऽणोऽप्यापत्तिरत आह—

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

सङ्गत्यापत्तेः। किञ्चैवं रीत्या टकारेत्संज्ञकेत्वस्य ङकारेत्संज्ञकैत्वस्य च इट् ङेपदशक्यतावच्छेदकताया वक्तव्यतया अग्रहीद् रामायेत्यादावनल्विधाविति निषेधापत्तेः। अणत्वणत्वयोः साङ्कर्यापत्तेः। पूर्वत्वपरत्वयोः प्रवेशेन तत्परिहारे गौरवाच्च। अत्रैवाऽस्तु तथा। अन्यत्रानुपूर्वीरूपत्वमेव सर्वेषामस्तु इति चेत्—न। वैषम्ये बीजाभावात्, लाघवस्य सर्वत्र तुल्यत्वाच्च। न च तवापि अत्रेव हशि चेत्यादौ रुत्वस्याप्यानुपूर्वीरूपत्वेन देवरुहीत्यादावुत्वापत्तिः। एवं "ञ्चि च पद" इत्यत्रोञ्त्वस्यानुपूर्वीरूपत्वेन तन्त्रयुतमित्यादिप्रत्युदाहरणपरभाष्यासङ्गत्यापत्तिः। मम तु उकारेत्संज्ञकत्वस्य रुधातावसत्त्वेन बोधकगतञकारेत्संज्ञकत्वस्यातिदेशेन उत्वस्य च स्वतः सत्त्वेन न दोष इति वाच्यम्। अतो रोरित्यादावनुनासिकस्योकारस्यैवोच्चारणरूपयत्नसत्त्वेनानुनासिकत्वस्य विवक्षितत्वेन सिद्धान्ते पदग्रहणस्योत्तरार्थत्वेनानेकान्तपक्षाभिप्रायेणैव तन्त्रयुतमिति प्रत्युदाहरणपरभाष्यस्य सत्त्वेन चादोषात्। ननु ज्ञापितायामप्यस्यां बोधके बोध्ये वाऽऽत्वप्रवृत्तिः। न तावद्बोधके दैप् शोधने, धेट् पाने, इत्यादावात्वश्रवणापत्तेः। नापि बोध्ये अनुबन्धरहितस्यैव बोध्यत्वेन तावतापि दाप्त्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्यापत्तेरिति चेत्—न। बोधक एवात्वं प्रवृत्तं बोधकत्वेन तात्पर्यविषयीभूतमैकारादिघटितमेवौपदेशिकमिति बोधयितुमात्वघटितं नोच्चारितम्। बोध्यं तु दै धे इत्याद्येव। बोधकत्वेन विवक्षितस्वरूपस्यैव स्वंरूपसूत्रेण शक्यत्वबोधनात्। बोध्येऽपि शित्परत्वाभावे आत्वम्। बोधकगतदाप्त्वस्य बोध्ये बोध्यबोधकयोरभेदेन सत्त्वान्निषेधोपपत्तिश्चेति दिक्।

नानुबन्धकृतमनुपदिश्यमानत्वमिति पाठ एव युक्तः। दैबित्येतद्घटकदैमात्रस्यैजन्तत्वं स्वतस्सिद्धम्। परिभाषयोपदिश्यमानत्वबोधनादात्वसिद्धिरनेजन्तत्वपाठे तु पान्तस्यैव परिभाषयैजन्तत्वेनालोन्त्यपरिभाषया पकारस्यैवात्वापत्तेरिति केचित्—तन्न। निर्दिश्यमानपरिभाषयैकारस्यैवात्वेन यथाश्रुतपक्षेऽपि दोषाभावात्, भाष्यानुग्रहस्यात्रैव सत्त्वाच्च ॥ ७ ॥

कविषयेऽणोप्यापत्तिरिति—एकान्तपक्षेऽनुबन्धघटितस्यैव बोधकत्वेन तस्यासरूपत्वेन वाऽसरूपसूत्रप्रवृत्तेरिति भावः। ननु बोधकावस्थायामसरूपत्वविवक्षणे व्यावर्त्यालाभेनासरूपग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्त्या परि-

ददाति दधात्योर्विभाषेति णबाधकशस्य विकल्पविधायकमस्या ज्ञापकम् । तेन गोद इत्यादौ नाण्णिति वाऽसरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

भाषाऽकरणलाघवेन च प्रायोगिकासरूपत्वस्यैव ग्रहणेन न दोषः । प्रयोगे काणोरनुबन्धविनिर्म्मुक्तयोरेवोपस्थित्यासरूपत्वात् इति चेत्—न । वाक्यार्थबोधकाले लक्षणैकचक्षुषां प्रायोगिकरूपज्ञानाभावेनौपदेशिकरूपग्रहणस्यैवौचित्यात् । न च वैयर्थ्यं "हनश्च वध" इति सूत्रविहितस्य वधादेशसन्नियोगशिष्टस्यापः प्रत्ययस्य "मूर्त्तौ घन" इति सूत्रविहितेन घनादेशसन्नियोगशिष्टेनाप्प्रत्ययेनापवादभूतेन वैकल्पिकबाधाभावाय सार्थक्यात् । तत्र बोधकावस्थायामुभयोस्सरूपत्वात् । वैकल्पिकबाधे तु मूर्त्तावपि पक्षे वधादेशापत्तेः । यदि च घनादेशमात्रं मूर्त्तौ विधीयते प्रत्ययश्च पूर्वसूत्रेणैव, किञ्च तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे पदलाघवाद् हनश्च वधोऽमूर्त्ताविति न्यासेनापि बाध्यबाधकभावाभावेन न दोष इत्युच्यते तथाऽपि इगुपधलक्षणकप्रत्ययस्य "तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदो"रिति विहितकप्रत्ययेन वैकल्पिकबाधाभावाय तत्सार्थक्यमवेहि । वैकल्पिकबाधे हि उत्सर्गकप्रत्यये शोकस्यापनुदः शोकापनुद इति समासविकल्पापत्तिरिष्यते तूपपदमतिङिति नित्यसमास एवेति बोध्यम् ।

ननु किमिदं सरूपत्वम् ? न तावत् समानरूपवत्त्वं तत्, सर्वेषां रूपाणां स्वापेक्षया समानत्वेनाव्यभिचारात् । नापि स्ववृत्तिरूपवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं स्वसरूपत्वं, तव्यतः क्तप्रत्ययसरूपत्वापत्तेः । नीलघटशब्दस्यापि घटशब्दसरूपत्वापत्तेश्च स्ववृत्तितत्त्वादेस्तव्यदादौ सत्त्वात् ।

अत्रोच्यते—स्वपर्य्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म्मपर्य्याप्त्यधिकरणत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वमेव स्वसरूपत्वम् । परिभाषासहकारेण तु स्वघटकानुबन्धेतरयावद्वर्णघटितपर्य्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म्मपर्य्याप्त्यधिकरणत्वन्तत्त्वम् । परन्त्वत्र यावत्त्वं दुर्वचम् । तस्मात् स्वविशिष्टत्वं स्वसरूपत्वम् । वैशिष्ट्यं स्वघटकवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवद्घटितत्वस्वघटकावृत्तितादृशधर्मवदघटितत्वोभयसम्बन्धेन । न च सरशब्दरसशब्दयोः परस्परवैशिष्ट्यसत्त्वात् सरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वं सरशब्दस्तद्घटकावृत्तितादृशो धर्मो रशब्दोत्तरत्वविशिष्टसत्वं तद्वान् रसिति । तद्घटितत्वस्यैव रसशब्दे सत्त्वात् । एवं रसशब्द-

ननु सङ्ख्याग्रहणे बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यात् । प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्धात्—

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

इति न्यायात् । अस्ति च प्रकृते बह्वादीनां संङ्ख्या संज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् ॥९॥

न तु लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीनामित्यत आह—

उभयगतिरिह भवति ॥ १० ॥

इह शास्त्रे । 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इति निषेधोऽस्या

घटकावृत्तितादृशो धर्म्मः सशब्दोत्तररत्वं तद्घटितत्वस्यैव सरशब्दे सत्त्वेनादोषात् । परिभाषाबलात्तु धर्मेऽनुबन्धावृत्तित्वं देयमित्यलम् ॥ ८ ॥

प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्ध्यादिति । अत्राभिधापदेन तात्पर्य्यमुच्यते न तु शक्तिः । तस्याः शक्यशक्ततावच्छेदकमात्रनियम्यत्वात् । अयं भावः । यस्मिन् शब्देऽनेकाः शक्तयस्तत्र श्रोतुः कीदृशशक्तिज्ञानाधोनबोधनेच्छया वक्त्रोच्चारितमिदमिति निश्चयाभावात् । शाब्दबोधे च समानविषयकतात्पर्य्यनिश्चयस्य कारणत्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तौ आप्नायां प्रकरणादिना तात्पर्य्यनिर्णयोत्तरं बोधो भवति। एवञ्च शास्त्रे संख्यादिपदे एकत्वादिनिरूपिता लौकिकी, बहुगणादिनिरूपिता शास्त्रीया च शक्तिरस्तीति कीदृशार्थबोधनेच्छयोच्चरितमिदमिति जिज्ञासायां स्वयमेव शास्त्रकारेण बह्वादिनिरूपितशक्तिं बोधयित्वा कथमन्यार्थबोधनेच्छयोच्चारितं स्यादिति ज्ञानरूपप्रकरणेन बहुगणादावेव तात्पर्य्यनिर्णयेन तद्विषयकबोधस्यैव शास्त्रे सम्भवेन लौकिकार्थबोधाप्रसक्तिरित्येतत्फलितमेव "**कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्यय**" इति न्याय इति ॥९॥

उभयगतिरिह इतिपरिभाषया च लौकिकालौकिकोभयार्थतात्पर्य्यं शास्त्रेऽस्तीति बोध्यत इति भावः। तथा चोभयबोधस्थल आवृत्तिराश्रयणीयेति भावः ।

ज्ञापकः। न हि कृत्रिमा सङ्ख्या त्यन्ता शदन्ता चास्ति। तेन 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे', 'कण्वमेघेभ्यः करणे', 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरण' इत्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्याद्यवगतिः। तत्र कोभयगतिः काकृत्रिमस्यैव क कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेव शरणम्। अत एवाम्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विस्त्रिर्घुष्टमात्रस्य। स्पष्टं चेदं सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये।

यत्तु संज्ञाशास्त्राणां मच्छास्त्रेऽनेन शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं

तज्ज्ञापकत्वमुपपादयति—**न हि कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता चास्तीति**। ननु कतीति कृत्रिमाऽपि संख्या त्यन्ताऽस्तीति तद्व्यावृत्यर्थं त्यन्तग्रहणमिति चेत्—न। तिशब्दे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽर्थवत्त्यन्तस्यैव तिपदेन ग्रहणेन कतीत्यादावकारसहितस्यैवार्थवत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाभावात्। न च परिभाषाज्ञापनोत्तरमपि द्विदशशब्दात्तिप्रत्यये द्विदशशब्दस्य विंशादेशेन, शतिप्रत्यये विन्नादेशेन च विंशतिशब्दस्य साधनादर्थवतस्तेस्सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रसक्तस्य फलभेदस्य वारणायार्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रकृतेऽनुपस्थित्या कृत्रिमस्यैव ग्रहणेऽपि कतीत्येतद्व्यावृत्त्यर्थत्वसम्भवेन नैतज्ज्ञापकमिति चेत्—सत्यमित एवारुचेः शदन्तग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुक्तमिति दिक्।

यत्तु संज्ञाशास्त्राणामित्यादि। अयम्भावः—सर्वशब्दात् केषांचित् शक्तिभ्रमात् केषांचित् लक्षणया सर्वार्थविषयकबोधोत्पत्त्या सर्वार्थबोधकत्वं सर्वेषां शब्दानां सिद्धम्। **वैयाकरणमते** च "बोधकतैव शक्ति"रिति सर्वार्थनिरूपितशक्तिमत्त्वं सर्वेषां शब्दानां सिद्धमेव। ननु शक्तिभ्रमाद्बोधः लक्षणया बोध इति व्यवहारानुपपत्तिः। तव मते सर्वत्र शक्तेस्सत्त्वादिति चेत्—न। परमताभिप्रायेण तद्व्यवहारस्य सत्त्वात्। अत एव 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यभियुक्तानां व्यवहारः। एवञ्च वृद्धिसंख्यादिपदेषु आदैजादिबहुगणादिनिरूपितशक्तेरपि सत्त्वेन तत्तत्पदेन तत्तदर्थप्रतीतेर्लौकिकशक्त्यैव सिद्धौ वृद्धिरादैजित्यादिसंज्ञासूत्राणां वैयर्थ्यात्। अस्मच्छास्त्रे वृद्ध्यादिशब्देन आदैजादीनामेव बोध इति नियमात् 'कृत्रिमाकृत्रिम' इति न्यायो लभ्यत इति।

कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति–तन्न । तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे सम्भवति नियमत्वायोगात् । 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या न त्वस्मद्दृष्ट्या । विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात्सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम् ॥ १० ॥

नन्वध्येता शयितेत्यादाविङ्शीङोर्ङित्त्वाद्क्ङितिचेति गुणनिषेधः स्यादत आह—

कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥११॥

अगृहीतशक्तिग्राहकत्वेनेति । अयम्भावः–उक्तरीत्या वृद्ध्यादिपदे आदैजादिनिरूपितशक्तेस्सत्त्वेऽपि लोके तत्पदेन तेषां बोधाभावेन व्यवहारादिना शक्तिग्रहासम्भवेन अज्ञातशक्त्या बोधाभावेन च शक्तिज्ञानजननाय संज्ञासूत्राणां विधायकत्वे सम्भवति नियामकत्वायोग इति नानेन प्रकारेणोक्तन्यायसिद्धिरिति ।

नन्वेवं 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यस्य का गतिरित्यत आह–**सर्वे सर्वार्थवाचका** इति । **योगिदृष्ट्येति** । योगिनां विशिष्य सर्वेषां तत्तद्धर्माणां ज्ञानसम्भवादिति भावः । ननु घटपदमर्थवाचकं पदत्वादित्यनुमानेन सामान्यलक्षणासहकृतेन अर्थत्वावच्छिन्नसकलार्थनिरूपितशक्तिज्ञानमस्मदादीनामपि सुलभमिति चेत्–न । अनुभवोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारेणैव हेतुहेतुमद्भावेन अर्थत्वप्रकारकशक्तिग्रहेण घटत्वादिविशेषधर्म्मप्रकारेणोपस्थितिशाब्दबोधयोर्जननासम्भवात् । इत्याह–**सामान्यज्ञानन्तु न बोधोपयोगीति** । आत्वादिविशेषरूपेण न बोधोपयोगीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वध्येताशयितेत्यादाविति । ननु निमित्तपदेन सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयस्यैव शास्त्रे व्यवहृतत्वेन प्रकृते निषेधाऽप्रवृत्तेरवतरणमसङ्गतमिति चेत्–न । निमित्तपदेन कारणमात्रस्याभिधानात् । परिभाषायां सत्यां तथाभूतस्यैव ग्रहणं निमित्तपदेनेत्यन्यदेतत् । अत एव तदविषये ऊर्णुनविषतीत्यादौ सन्यङोरित्येतच्छास्त्रघटकषष्ठ्यन्तसन्पदप्रयोज्यविषयताश्रयस्यापीसेकारस्य निमित्तत्वमाश्रित्य द्विर्वचनेऽचीत्यस्य

प्रवृत्तिः। ननु क्ङिति चेत्यत्र गित्साहचर्येण प्रत्ययस्यैव ङितो ग्रहणात्प्रकृते न दोषः। न च जहातीत्यादौ दीर्घोऽकित इत्यस्याप्रवृत्तये हाधातोर्गित्त्वस्यैव वक्तव्यत्वेन गित्त्वस्य प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाऽभावात्साहचर्य्याभाव इति वाच्यम्। क्ङिति चेतिप्रवृत्तिप्रयोजकस्य प्रत्ययस्यैव गितः सम्भवेन साहचर्य्यपरिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावात्। "दीर्घोऽकित" इत्यत्र न कित् यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहिणा दीर्घसाहचर्य्येण च कित्पदेन यङ्यङ्लुङ्निमित्तकनुगादेरेव ग्रहणेनौहागित्यादौ कित्त्वेऽपि दोषाऽभावाच्च। न च सुनोतीत्यादौ ङितः प्रत्ययस्यैव सत्त्वेन तत्र निषेधाभावाय परिभाषाऽवतार इति युक्तम्। नुप्रत्ययस्य ङित्त्वेऽपि तत्पर्य्याप्तायाः कस्या अपि विषयताया असत्त्वेन ङित्पर्य्याप्तनिमित्तताकत्वस्य गुणेऽसत्त्वेन निषेधाऽप्रवृत्तिरिति चेत्-न। अस्य स्त्री ईः सेवाचरतीत्यर्थेऽयतीत्यादौ ङित्प्रत्ययस्य गुणनिषेधाभावाय परिभाषाया आवश्यकत्वात्। न च धातुविहितप्रत्ययत्वेन साहचर्य्याश्रयणान्न दोष इति वाच्यम्। आङ्पूर्वकात् धाधातोः क्प्रित्यये तदन्तादाचारक्विपि आधयतीत्याद्यर्थं परिभाषाया आवश्यकत्वात्।

यत्तु आचारक्विप्प्रकृतिगतमनुबन्धमादाय क्विबन्ते कार्य्यंन्न भवति, अत एव केदाराद्यञ् चेतिसूत्राद्यञोऽनुवृत्त्या सिद्धे "ब्राह्मणमाडववाडवाद्यन्" इति सूत्रे यनो ग्रहणात्क्वचिदन्यत्रापि भवति। तेन पृष्ठादुपसंख्यानमित्यस्य सिद्ध्या पृष्ठ्यमिति सिद्ध्यति। अन्यथा ब्राह्मणादिशब्दाद्यञन्तादाचारक्विबन्ताल्लटि परस्मैपदस्य यञोऽनुवृत्तौ कर्तृगामिनि क्रियाफले यञन्तप्रकृतिकाचारक्विबन्तादात्मनेपदस्य चोत्पत्त्या फलभेदादुक्तज्ञापकपरभाष्याऽसङ्गतिरिति—तन्न। तद्भाष्यप्रामाण्याद्यञन्तान्नाचारक्विबित्यस्यैव लाघवेन कल्पनीयत्वात्। यदि च गित्पर्य्याप्तनिमित्ततायाः प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नाया एव जिष्णुरित्यत्र सम्भवेन तत्साहचर्य्यात् किन्ङिन्निष्ठाया अपि प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नाया एव ग्रहणेन न प्रकृते दोष इत्युच्यते तदा तदपि न फलम्। अध्येतेत्यादौ चार्द्धधातुकनिमित्तकगुणस्य प्रकृतिमात्रनिमित्तकनिषेधापेक्षया बहिरङ्गासिद्धत्वेन निषेध्याभावान्निषेधाप्रवृत्त्यापि मूलोक्तमवतरणासङ्गतिः। भवितेत्यादौ गुणस्य बहिरङ्गत्वेऽपि दीधीवेवीटामित्यत्रेड्ग्रहणसामर्थ्येन तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वन्नेत्येव कल्पना। निषेधापेक्षयाऽसिद्धत्वन्नेति सामान्यकल्पना तु न युक्ता। प्रेद्ध इत्यत्र गुणस्य निषेधापेक्षया बहिरङ्गासिद्धत्वप्रतिपादनपरभाष्यासङ्गतेः रोरवीतीत्यत्र निमित्तग्रहणाभावे बहिरङ्गपरि-

भाषया निषेधाप्रवृत्तिप्रतिपादनपरभाष्यासङ्गतेश्च । अरिरिषतीत्याद्यर्थन्तु परिभाषाश्रयणमवेहि । तथाहि–ऋधातोः सनि "स्मिपुङ्रञ्ज्वसां सनी"-ति सन इटि "ऋ इस" इति स्थिते परिभाषायाः सत्त्वे इसो द्वित्वनिमित्तत्वाऽभावेन द्विर्वचनेऽचीत्यस्याऽप्रवृत्त्या परत्वाद्गुणे रिसित्यस्य द्वित्वे अरिरिषतीति सिद्ध्यति । अन्यथा द्विर्वचनेऽचीति निषेधप्रवृत्त्या गुणात्पूर्वं द्वित्वे अनिष्टापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अरिरिषतीत्यादावपि परिभाषाया नोपयोगः, द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यधिकरणाज्निमित्तककार्य्यस्यैव तेन निषेधात्प्रकृते इकारस्य द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वेन निषेधाऽप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । चक्रतुरित्यादावकारस्य द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या परत्वाद्यणि द्वित्वाऽसिद्ध्यापत्तिरिति चेत्, तथापि द्वित्वनिमित्तताश्रयाच्पर्य्याप्तनिमित्तताककार्य्यस्यैव निषेधस्वीकारेणोभयत्र सामञ्जस्यात् । न च जग्मतुरित्यादावुपधालोपीयनिमित्तताऽतुसि पर्य्याप्ता नाकार इति निषेधाऽप्रवृत्त्या प्रथममुपधालोपे रूपाऽसिद्धिरिति वाच्यम् । अजादौ क्ङिति लोप इत्यर्थेनाच्त्वावच्छिन्ननिमित्तताया अच्पर्य्याप्तत्वात् निषेधप्रवृत्तेः सुलभत्वात् ।

यत्तु ऊर्णुनविषतीत्यादौ गुणशास्त्रीयनिमित्तताया इकारपर्य्याप्तत्वाऽभावान्निषेधाऽप्राप्त्या परत्वाद्गुणेऽवादेशे नवशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यास उकारश्रवणानापत्तिरिति—तन्न । उक्तरीत्या गुणस्यानिषेधेऽप्यवादेशस्य निषेधेनौकारविशिष्टस्य द्वित्वे ह्रस्वे दोषाऽभावादवादेशीयनिमित्तताया अच्पर्य्याप्तत्वात् । अत्रोच्यते—दिव्धातोः सनि सनीवन्तर्द्धेतीटो वैकल्पिकत्वेन "हलन्ताच्च" इति सनः कित्त्वेन परत्वात्प्रथमं वकारस्योठि "दि ऊस" इति स्थिते "सन्यङो"रिति द्वित्वे यणि च प्राप्ते परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च यणि द्यूशब्दस्य द्वित्वे दुद्यूषतीति सिद्ध्यति—तन्न सिद्धेत् । परिभाषाम्विना सन्नन्तत्वावच्छिन्नाया द्वित्वीयनिमित्तताया दिऊसपर्य्याप्ताया अपर्य्याप्त्योकारेऽपि सत्त्वेन तत्पर्य्याप्तत्वस्य यणशास्त्रीयाऽच्पदप्रयोज्यनिमित्ततायाः सत्त्वेन द्विर्वचनेऽचीत्यनेन पूर्वं यणोऽभावाद्दिशब्दस्यैव द्वित्वेनाभ्यास उकारश्रवणानापत्तेरिकारश्रवणापत्तेश्च । न च परिभाषयाऽपि न दोषनिस्तार ऊकारस्य कार्य्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्य्यित्वाऽभावेन निमित्तताया वारयितुमशक्यतया द्विर्वचनेऽचीत्यस्य प्रवृत्तेरनिवारणादिति वाच्यम् । यद्यपि कार्य्यानुभवकर्तृत्वं दिशब्दस्यैव तथापि कार्य्यानुभवकर्तृकार्य्यिघटितस्याप्यवयवद्वारा कार्य्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्य्यित्वं वक्त-

व्यमन्यथा शयितेत्यादाविकारस्य कार्य्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्य्यित्वेन निमित्ततयाऽनाश्रयणेऽपि शीशब्दस्य तत्त्वाऽभावेन निमित्ततयाऽऽश्रयणे बाधकाऽभावेन गुणनिषेधस्याशक्यवारणत्वेन ज्ञापकत्वस्यैवोच्छेदापत्तेः। मम त्ववयवद्वारा शीशब्दस्यापि तत्त्वेन न दोषः। एवञ्च प्रकृते दिऊसेतिसमुदायस्य विशिष्टकार्य्यिदिशब्दघटितत्वेन निमित्ततयाऽनाश्रयणेन समुदायान्निमित्तताया निरसनादवयवे अपर्य्याप्त्याऽपि तस्याः स्थितेर्वक्तुमशक्यत्वात्। समुदायपर्य्याप्त्या ह्यवयवेऽपर्य्याप्त्या तिष्ठति। स्वतन्त्रायाश्च कस्या अपि निमित्ततायास्तत्राऽसत्त्वेन परिभाषासद्भावे दोषाऽभावात्। अरिरिषतीत्याद्यर्थं द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यधिकरणघटकाऽच्पर्य्याप्तनिमित्तताककार्य्यस्यैव द्विर्वचनेऽचीत्यनेन निषेध इत्यर्थस्वीकारेण, प्रकृते परिभाषाबलात् द्वितीयनिमित्तताया ऊकारघटिते कुत्राऽप्यभावेनोकारपर्य्याप्तग्रहणीयनिमित्तताया द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यधिकरणघटकाच्पर्य्याप्तत्वाऽभावेन निषेधाऽप्राप्तेश्च। कार्य्यमनुभवन्निति परिभाषा द्विर्वचनेऽचीत्यस्य प्रवृत्तिवारकत्वेनाऽपवादभूता। तस्याः प्राप्तिसम्भावनया द्विर्वचनेऽचीत्यस्याऽप्रवृत्तिः "उपसञ्जनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत" इति न्यायात्। यदि पूर्वं द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्त्तेत तर्हि यण्यूकारविशिष्टस्य यूशब्दस्य द्वित्वेनोकारस्योक्तकार्य्यित्वेन परिभाषा प्रवर्त्तेतेति सम्भावनायाः प्रकृते सत्त्वादित्यपि कश्चित्।

ननु दुद्यूषतीत्यादौ द्विर्वचनेऽचीत्यस्याऽप्रवृत्तये प्रत्ययघटकाऽच्पर्य्याप्तनिमित्तताकादेशो नेत्येवाऽर्थः। प्रकृते चोकारस्य प्रत्ययघटकत्वाऽभावात्सूत्राऽप्राप्तावलं परिभाषयाऽत एव प्रत्यय इति वक्ष्यामीत्येव प्रकृतदोषोद्धाराय भाष्य उक्तमिति चेत्—अत्राहुः। दुद्यूषतीत्येतदर्थम्प्रत्यय इति कथनेऽपि भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयितुमिच्छति विभवनीयिषतीत्यादावचः प्रत्ययघटकस्यैव सत्त्वेन निषेधशास्त्रप्रवृत्त्या पूर्वं गुणाऽवादेशयोरभाव उकारविशिष्टस्यैव द्वित्वेनाऽभ्यास इकारश्रवणानापत्तिमाशङ्क्य द्वित्वनिमित्तस्यैवाऽचो ग्रहणमित्युक्तम्। विभवनीयिषतीत्यत्राऽनस्य द्वित्वनिमित्तत्त्वाभावेनाचोऽपि तत्त्वाऽभाव इति भाष्याशयः। एवञ्च दुद्यूषतीत्यादावप्युकारस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभावेनैव सूत्राप्राप्त्या प्रत्ययग्रहणस्याकर्तव्यताया एव भाष्यतो लाभः। न च परिभाषाऽभावे सन्नन्ततदादित्वावच्छिन्नाया अपि विषयताया निमित्ततारूपत्वेन समुदाये वर्त्तमानायास्तस्या एवापर्य्याप्त्या दुद्यूषतीत्यादावुकारे विभवनीयिषतीत्यत्राकारे च सत्त्वेनोभयत्र दोष एवाऽचि प्रत्ययघटकत्वस्य निवेशेनाद्यदो-

षवारणेऽप्यन्तदोषतादवस्थ्यमेवाकारस्य प्रत्ययघटकत्वात् परिभाषाया-स्सत्त्वे तूक्तरीत्याऽवयवद्वारा सन्नन्तस्य विशिष्टकार्य्यित्वेन निमित्ततया समुदायस्यानाश्रयणेनापर्य्याप्त्याऽप्यवयवे निमित्ततायाश्चासम्भव एवेत्युक्तमिति न सूत्रप्रवृत्तिरिति विभवनीयिषतीत्येव परिभाषाफलमिति केचित्।

यदि च द्वित्वनिमित्तत्वम्प्रत्ययघटकत्वञ्चेत्युभयं निवेश्य द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यधिकरणप्रत्ययघटकाऽच्पर्य्याप्तनिमित्तताकादेशो नेत्यर्थ इति मन्यते, द्विर्वचन इति प्रत्ययविशेषणमिति भाष्यात्, तदा न फलं परिभाषाया इति विभावनीयम्। अधिपूर्वकादीङ्धातोर्णिजन्ताल्लुङि चङि "णौ च सँश्चङो"रित्यनेन पूर्वं गाङादेशे ततो द्वित्वे अध्यजीगपदिति भवति। तत्र द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यधिकरणीभूतप्रत्ययश्चङ् तद्घटकोऽच् तस्यैवाऽकारस्तत्पर्य्याप्तनिमित्तताकं गाङादेशरूपं कार्य्यं तन्न स्यादिति तु नाशङ्कनीयम् द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यधिकरणप्रत्ययघटकाऽज्विशिष्टं कार्य्यं नेत्यर्थाङ्गीकारात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्य्याप्तनिमित्तताकत्वस्वाव्यवहितपूर्वपर्य्याप्तनिमित्तत्वानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन। प्रकृते द्वित्वनिमित्ततापर्य्याप्त्यधिकरणप्रत्ययघटकोऽच् चङोऽकारस्तद्विशिष्टत्वन्न गाङादेशस्य स्वपर्य्याप्तनिमित्तताकत्वेऽपि स्वाव्यवहितपूर्वणिज्निष्ठनिमित्तताकत्वादिति न तस्य निषेध इत्यलम्।

पुनरप्यवतरणे प्रकारान्तरेण विचार आरभ्यते। यत्र इग्लक्षणे गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते इत्यर्थकम्परिभाषारूपमेव क्ङिति चेत्यस्तु। ततश्च पुगन्तलघूपधस्य चेत्यत्रोपस्थितस्य क्ङिति नेत्यस्य सामर्थ्याद्येन नाव्यवधानमिति न्यायेनैकवर्णव्यवधानेऽपि भिन्नो भिन्नवानित्यादौ प्रवृत्त्या गुणनिषेधसिद्धेः क्ङित्यत्रौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्याश्रयणेन क्ङिदव्यवहितपूर्वस्य गुणो नेत्यर्थकस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्रोपस्थितस्य क्ङिति चेत्यस्याध्येता शयितेत्यादावप्रवृत्त्यावतरणमसङ्गतम्। परिभाषारूपत्वाभावेऽपि निषेधशास्त्रस्य निषेध्यापेक्षायां यावन्ति निषेध्यशास्त्राणि तावन्ति क्ङिति चेति शास्त्राणि जातानि। ततश्चेग्लक्षणत्वेन पुगन्तेतिगुणस्यापि निषेध्यत्वेन तदर्थोपप्लुतस्य क्ङिति चेत्यस्यान्यत्राचारितार्थ्यात्सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्या भिन्नमित्यादौ दोषाभावेन परसप्तम्याश्रयणात् अवतरणाऽसङ्गतिरेव। अथ वा "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नु"रिति सूत्रे क्नोः कित्त्वसामर्थ्यादुपधालक्षणस्यापि गुणस्य क्ङिदव्यवहितपूर्वस्थानिकत्वाभावेऽपि निषेधो भवतीत्यर्थज्ञापनेन भिन्नमित्यादौ दोषाभावस्तावताऽपि निमित्तग्रहणस्य परिभाषायाश्चाश्रयणापेक्षया लाघवात्। न

च धर्म्मिग्राहकमानेनोपधालक्षणस्य गुणस्यैव निषेधज्ञापनेन मृष्टो मृष्टवानित्यादौ वृद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम्। उपधालक्षणस्य निषेध इत्यस्यैव लाघवाज्ज्ञापनेनोभयोर्न्निषेधसिद्धेः। उपधालक्षणस्येत्यस्योपधास्थानिकस्येत्यर्थः। "क्ङित्यजादौ वेष्यत" इत्यत्र क्ङित्यचीत्येको योगः। वेत्यपरः। तत्राजादौ क्ङिति वृद्धिर्भवतीति पूर्वस्यार्थः। सा च वेत्यपरस्यार्थः। मृजेर्वृद्धिरित्यनेन सिद्धे क्ङिति चेदजादावेवेति नियमेन मृष्ट इत्यादौ दोषाभावाच्च।

केचित्तु कित्त्वसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेऽपि निषेधस्य प्रवृत्तिरिति ज्ञाप्यते इत्याहुः—तन्न। भिन्नमित्यादेस्सिद्धावपि भवत इत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः। न च ज्ञापकसाजात्याद्धल्वर्णव्यवधानस्यैव सहनमिति वाच्यम्। तावतापि अदैष्टामित्यादौ सिचस्सकारव्यवधानेऽपि तांरूपङ्क्तिमादाय निषेधापत्तेः। सूत्रं त्वदैषीदित्यादौ चरितार्थम्। धातुघटकस्यैव व्यवधायकस्य ज्ञापकसाजात्येन सहने तु प्रकृते दोषाभावेऽपि गुतेत्यादौ धात्वघटकतकारव्यवधानेन डारूपङ्क्तिमादाय निषेधाऽप्रवृत्तेः। तकाररूपङ्क्दिव्यवहितपूर्वत्वमादाय तकारनिमित्तकस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति विहितगुणस्य निषेधेऽपि डानिमित्तकलघूपधगुणस्य तु न निषेधः। तकारनिमित्तकनिषेधापेक्षया तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्। अत एव प्रेद्ध इत्यत्र गुणस्य बहिरङ्गत्वेन निषेधाप्रवृत्तिरित्युक्तं **भाष्ये**।

अन्ये तु धर्म्मिग्राहकमानेन गुणनिषेधांशे व्यवधानसहनेऽपि वृद्धिनिषेधांशेऽव्यवहितस्यैव निषेधेनादैष्टामित्यादौ सकारव्यवधानेन दोषाभावः। मृष्ट इत्यादौ तु न वृद्धिप्रसङ्गः। क्ङिति चेदजादावेवेति नियमेन वारणस्योक्तत्वात्। सामान्यतो हल्वर्णव्यवधानसहनेन गुतेत्यादौ तकारव्यवधानेऽपि निषेधप्रवृत्तिरित्याहुः।

अथैवं सति अगुषीदित्यादावचैष्टामित्यत्रेव सिचस्सकारव्यवधानात्तिब्निमित्तकनिषेधाप्रवृत्त्या सिचं निमित्तीकृत्य निषेधे कर्त्तव्ये सिच्तिबुभयनिमित्तकवृद्धेर्बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन तस्याऽप्यप्रवृत्त्या वृद्ध्यापत्तेस्तद्वारणाय वृद्ध्यंशेऽपि वर्णव्यवधानस्य सहनीयतयाऽचैष्टामित्यादौ निषेधापत्तिः। तदर्थं धातुघटकत्वस्य व्यवधायके निवेशेऽगुषीदगुतेत्यादेरसिद्ध्यापत्तिर्न्न च निमित्तग्रहणेऽपि एकनिमित्तकनिषेधापेक्षयोभयनिमित्तकवृद्धेर्बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धतया निषेधाप्रवृत्त्याऽगुषीदिति भाष्यप्रयोगाऽसङ्गत्या बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिर्वाच्या। ममाप्यनित्यत्वादप्रवृत्त्या सिचस्सकाररूपङ्क्तिमादायैव निषेधसिद्धिरिति गुणांश एव सामान्यहल्वर्णव्यवधानसहनेनाऽदैष्टामित्यादौ दोषाभावो गुतेत्या-

दावपि तकारव्यवधानेऽपि निषेधप्रवृत्तिरिति वाच्यं, निमित्तग्रहणपक्षमादायावतरणस्य सत्त्वात्। अस्तु वोभयांशे धातुघटकवर्णव्यवधानसहनसद्दैष्टामित्यादौ धात्वघटकसकारव्यवधानान्निषेधाप्रवृत्तिरगुषीद्गुतेत्यादौ सिच् तकारनिमित्तक एव निषेधस्तदद्दृष्ट्या निषेध्यवृद्धिगुणयोर्बहिरङ्गाऽसिद्धत्त्वं तु न नाजानन्तर्यनिषेधादिति न वाच्यं, भेवा कविरिवाचरति कवयतीत्यादौ क्विपमादाय निषेधापत्त्या रोरवीतीत्यत्र बहिरङ्गपरिभाषया निषेधाप्रवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्याच्च नाजानन्तर्यं इत्यस्याप्रवृत्तिस्वीकारात्। अथ सार्वधातुकार्द्धधातुकोपदेशकालिकलघूपधस्यैव क्नोः कित्त्वसामर्थ्याद् भेत्तेत्यादिलक्ष्यानुरोधाच्च ग्रहणेन नागुषीद्गुतेत्यादौ दोषः। सिच्तासिप्रत्ययोत्तरं तत्र लघूपधत्वेऽपि सार्वधातुकतिबुपदेशकाले तत्त्वाऽभावात् रियति पियत्यसुश्रुवदित्यादौ तादृशलघूपधत्वाभावेन गुणाऽप्राप्तावन्तरङ्गत्वादियङित्यादिसमाधानपरभाष्याऽसङ्गतिस्तु न। उपायस्योपायान्तराऽदूषकत्वात्। न च धातोः कार्य्यमुच्यमानमिति परिभाषयेन्दति सिञ्चतीत्यादौ तिप्प्रत्यये परे नुमो विधानेन तदुपदेशकाले लघूपधत्वात्तदादाय नुमुत्तरमपि गुणापत्तिरिति वाच्यं, धातोरिति परिभाषाया "न भू सुधियो" रितिज्ञापकेनानित्यत्वादित्संज्ञोत्तरमेव नुमो विधानेनादोषात्। नित्यत्वे वा लावस्थायामेव नुमः प्रवृत्तौ सार्वधातुकोपदेशकाले लघूपधत्वाभावस्य सत्त्वाच्च। तोतोर्त्तीत्यादौ तुर्वीधातोर्यङ्लुकि राल्लोप इति प्रवृत्त्युत्तरमेव लघूपधत्वेन गुणो न स्यादिति तु न यङ्लुकश्छान्दसत्वेन तत्र दृष्टानुविधानस्यैव सत्त्वेनापत्त्यभावात्। नन्वेवमपि सीदादेशात्पूर्वं सद्धातौ प्रत्ययोपदेशकालिकलघूपधत्वस्य सत्त्वेन तदादायादेशोत्तरं गुणापत्तिर्दुर्वारेति चेत्—न। प्रत्ययोपदेशकाले यो लघुस्तस्योपधाभूतस्य गुणो भवतीत्यर्थेनापत्त्यभावात्।

यत्तु भीधातोर्घञर्थे के भियस्तस्मादाचारक्विबन्ताद्वनिपि अल्लोपयलोपयोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन लघूपधत्वमादाय गुणे भेवेति सिद्ध्यति। प्रत्ययोपदेशकालिकलघूपधत्वाश्रयणे तु न स्यात्। न च न धातुलोप इति निषेधान्नेष्यते तत्र गुणस्तस्य प्रत्याख्यानात्। न च तत्रैवारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदवारणाय तस्यानभिधानमेवेति वाच्यम्। आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तप्रकृतिकाचारक्विबन्ताद्वनिपि कर्तृक्विब्निमित्तकयोरेवाऽल्लोपयलोपयोः सत्त्वेन वनिपो धात्वंशलोपनिमित्तत्वाभावेन तत्र फलभेदाभावात्। तस्मात् क्नोः कित्त्वेन गुणनिमित्तभूतप्रत्ययाऽवयववर्णनिमित्तकसंयोगनिमित्तकगुरुसंज्ञापूर्वकालिकलघूपधत्व-

मादायापि गुणप्रवृत्तिरित्यस्यैव ज्ञापनेन गुतेत्यादौ दोषतादवस्थ्यमिति चेत्—न। पुगन्तसाहचर्य्येण धातोरेव लघूपधस्य ग्रहणात्। दीधीवेवीटामित्यत्रेङ्ग्रहणस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यकल्पनात्।

केचित्तूक्तज्ञापकान्निषेधशास्त्रे स्वघटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयत्वाभावविशिष्टं यन्निषेध्यशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयत्वं तदभाववान् यो वर्णस्तद्व्यवधानमेव सह्यत इत्यचैष्टामित्यादौ निषेधो न अगुषीत्, गुतेत्यादौ च निषेध इत्याहुः।

न च रोरवीतीत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन यङो ङित्वमादाय गुणनिषेधः स्यादिति वाच्यम्। बहिरङ्गत्वेन निषेध्यस्यासिद्धत्वान्निषेधाऽप्रवृत्तेर्न लुमतेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधाच्छान्दसत्वाच्च। नापि कविरिवाचरति कवयतीत्यादौ क्विपमादाय निषेधापत्तिः। ङित्साहचर्य्येण धातुविहितकित एव ग्रहणात् निषेध्यस्य बहिरङ्गत्वाच्च।

केचित्सामान्यबुद्ध्यो निमित्तग्रहणाऽभावे भिन्न इत्यादौ गुणस्य वारणमित्थं कुर्वन्ति। तथा हि—निषेधनिषेध्यशास्त्रयोः पृथग्वाक्यार्थबोधकत्वे एकस्मिन्नेव विषय एकेन विधेरपरेण निषेधस्य बोधने शास्त्रद्वयप्रामाण्याद्विकल्पापत्तिस्तदर्थम्प्रकल्प्य चाऽपवादविषयमिति न्यायेन निषेधविषयम्परित्यज्यान्यत्र विधातव्यम्। ततश्च निषेधविषय एव व्यभिचारेण विधेये उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वविषयकस्य शास्त्रतात्पर्य्यस्य कल्पयितुमशक्यतयोद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यैव तात्पर्य्यविषयत्वकल्पनेन निषेधस्थलाऽतिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिद्विधेयाऽभावे शास्त्राज्ञोल्लङ्घनाऽभावेन विभेदेत्यादौ गुणाभावेऽप्यसाधुत्वं न स्यादिति निषेधशास्त्रस्य विधिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसङ्कोचमात्रतात्पर्य्यकत्वं वाच्यम्। ततश्च पुगन्तलघूपधस्य चेति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदके सार्वधातुक आर्द्धधातुके च यद्यपि क्ङिति चेति शास्त्रघटकपदेन नञ्सहितेन शब्दमर्य्यादया क्ङिद्भेदस्य बोधनमशक्यम्प्रथमान्तप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतस्यैवासमस्तस्य नञो भेदबोधकत्वात् तथाप्युक्तहेतोरेव सार्वधातुकार्द्धधातुकपदयोः क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लक्षणाया एव ग्राहकत्वस्य क्ङिति चेति शास्त्रस्य वक्तव्यत्वेन ङित्किद्भिन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य पुगन्तलघूपधयोरवयवस्येको गुणो भवतीत्यर्थः पर्य्यवसितः। येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिरुद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन च विधेयान्वय इत्थं चौपश्लेषिकसप्तम्यामपि भिन्न इत्यादौ न दोष इत्यवतरणाऽसङ्गतिरेवेत्याहुः—तन्न। उक्तैकवाक्यत्वेऽपि सैवैकवा-

क्यता प्रामाणिकी स्यात् यया पृथग्वाक्यार्थबोधे यादृशं लक्ष्यं भवति तादृशमेव लक्ष्यं स्यात्। अन्यादृश्यां प्रमाणाभावादतिप्रसङ्गाच्च। तत-श्चाधिकरणसप्तम्याम्पृथग्बोधे क्ङिद्व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्येको गुणवृद्धी नेत्यर्थेन भिन्न इत्यादौ गुणस्यैव लाभेनैकवाक्यत्वेऽपि तत्र गुणस्यैव सम्पादनीयत्वेन क्ङिद्व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेग्भिन्नस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य लघूपधावयवस्येको गुण इत्येवैकवाक्यतयाऽर्थः स्यात्। स्वेच्छयैवैकवाक्यत्वे क्ङिद्व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टभिन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकाव्यवहितस्येको गुणः, क्ङिद्घटिताङ्गावयवस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्य लघूपधाऽवयवस्येको गुण इत्याद्याकाराणामेकवाक्यतानामशक्यवारणापत्तिः। लक्ष्यानुरोधेनैकवाक्यताकरणन्तु लक्षणैकचक्षुषामशक्यमिति सुधियो विभावयन्तु।

निमित्तग्रहणेऽप्युक्तप्रकारेण निषेध्यविध्येकवाक्यतया क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण इत्यर्थेनाऽध्येतेत्यादौ न दोष इत्याशङ्काया अप्युक्तप्रकारेणैव समाधानम्बोध्यम्। कुङ्धातोः प्रकृतिगतङित्त्वमादाय ङित्त्वप्रयुक्तकार्य्यसिद्धौ कुटादौ पाठात्, दीधीङ्वेवीङ्धातोर्द्धातुगतङित्त्वमादाय गुणवृद्ध्योरभावसिद्धौ दीधीवेवीटामित्यनेन तयोर्गुणवृद्धिनिषेधात्, शीङो ङित्त्वमादाय शयित इत्यादौ गुणनिषेधापत्तेर्दुरुद्धरत्वेन तत्प्रकृतिकसेट्निष्ठाया निष्ठाशीङित्यादिना कित्त्वाऽभावविधानस्य वैयर्थ्याच्च, सार्वधातुकार्द्धधातुकप्रकृतिगतङित्त्वमादाय गुणनिषेधाऽप्राप्तिकल्पनयाऽध्येताशयितेत्यादौ दोषाऽभावोपपादने तु स्मरणार्थकस्येको धातोरध्येतीत्यस्योपलक्षणमवेहि **नागेशा**ऽवतरणम्। उक्तज्ञापकादिना प्रकृतिभिन्नस्यैव ङितो ग्रहणेन तत्साहचर्य्येण च कितो गितश्च तथाभूतस्यैव ग्रहणे त्वध्येतीत्यपि नावतरणमिति बोध्यम्।

यद्यपि परिभाषाया उक्तरीत्या फलं नास्ति तथापि **नागेशा**नुसारेण व्याख्यायते—कार्य्यमनुभवन्नित्यस्य कार्य्यीयसाक्षादुद्देश्यताश्रय इत्यर्थः। कार्य्यीत्यस्योद्देश्यदलप्रविष्टषष्ठ्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रय इत्यर्थः। तथा च स्वविशिष्टः स्वस्य निमित्तं नेत्यर्थः। स्वं कार्य्यम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वीयसाक्षादुद्देश्यताविशिष्टत्वसम्बन्धेन। सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यं स्वाश्रयत्वस्वाश्रयघटितत्वाऽन्यतरसम्बन्धेन। अन्यतरघटकाद्यसम्बन्धस्य फलमध्येता। द्वितीयस्य तु शयितेति बोध्यम्।

ननु "शयितरी"तिनिर्देशादसति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इति न्यायेन लाघवानुगृहीतेन सहकृतात्कार्य्यी निमित्तं नेत्येव

'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः। ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति। अत्र हि 'द्विर्वचनेऽचि' इति नुशब्दस्य द्वित्वम्। अन्यथा 'सन्यङोरि'त्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्यित्वेन इसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिर्न स्यात्।

वस्तुतः समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या। अत एव हिः प्रयुक्तः। स हिस्तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं द्योतयतीति तत्त्वम्। 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषा ॥११॥

ज्ञाप्यतामित्यत आह—**ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्य्यमनुभवन्निती**ति। एतल्लक्ष्यसिद्धये विशिष्टं ज्ञापनीयमिति भावः।

वस्तुतः समवायिकारणेत्यादि। ननु न्यायभिन्नतन्त्रे समवायानभ्युपगमेन समवायिकारणस्याऽप्रसिद्धिः। लायत इत्यादौ दीर्घसमवायिनः परस्य निमित्तत्वाभावे दीर्घस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवद्भावाभावेन, लत्वा नापत्त्या, आयसावित्यादौ नुमो वारणाय भाष्ये कृतस्य वृद्धिरूपैकादेशस्थानिवद्भावस्य वृद्धेः परनिमित्तकत्वाभावेऽसङ्गत्यापत्त्या च व्याकरणे समवायिनोऽपि निमित्तत्वाभ्युपगमेन कार्य्यस्य शब्दात्मकतया तत्समवायिकारणत्वस्याकाश एव सत्त्वेन चेदमत्यन्तमसङ्गतमिति चेत्—

अत्रोच्यते—नैयायिकवासनया समवायिकारणमित्युक्तम्। यन्नैयायिकेन समवायिकारणमुच्यते तस्य निमित्ताद्भेदः सकललोकतन्त्रप्रसिद्ध इत्यर्थः। कार्य्यस्थानिनो निमित्ताद्भेदः सकललोकतन्त्रप्रसिद्ध इति यावत्। "अचः परस्मिन्नि" त्यत्र परनिमित्तो योऽजादेश इत्यस्य न परं निमित्तकारणं यस्येत्यर्थोऽपि तु परं नियमेन पूर्वकालिकं यस्मादित्यर्थ इति न कार्य्यमनुभवन् व्याकरणे निमित्तम्। अत एव शब्दस्य नित्यत्वात्तम्प्रति समवायिकारणत्वमसम्भवीत्यपास्तम्। तात्पर्य्यान्तरस्य प्रदर्शितत्वात्।

द्विर्वचनेऽचीत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषेति। तत्र हि—अचि किं जेघ्नीयते देध्मीयते इत्युक्तम्। द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रेऽज्ग्रहणाभावे द्वित्वनिमित्तनिमित्तकोऽजादेश "ई घ्राध्मोरि" तिविहित ईकारः। तस्य निषेधे प्रथमं घ्राशब्दस्यैव द्वित्वेऽभ्यास एकारश्रवणानापत्तिरज्ग्रहणे तु द्वित्वनिमित्तस्य यङो-

ऽच्त्वाऽभावाद् द्विर्वचनेऽचीत्यस्याप्रवृत्तावीत्वे कृते द्वित्वे रूपं सिद्धयतीति तद्भावः।

अत्र कथमेतस्या ध्वननमिति विचार्य्यताम्। येन विना यदनुपपन्नं तेन तस्य कल्पनमेव। तेन तस्य ध्वननमित्युच्यते। न प्रकृते "कार्य्यमनुभवन्निति" परिभाषाम्विना भाष्ये काप्यनुपपत्तिरस्ति यया सा कल्प्येतेति न ध्वननम्।

केचिदध्वनितेति छेदं कुर्वन्ति। तत्त्वत्यन्तमसमञ्जसम्। अध्वनितेत्यस्य हि अस्या ध्वननाऽभाव इत्यर्थः। ध्वननाऽभावस्त्वत्रेवेको यणचीत्यादावपि समान इति द्विर्वचनेऽचीति विशेषोपादानासङ्गतिः।

अन्ये तु "नटभार्य्यावद्व्यञ्जनानि भवन्ती"तिन्यायादेकाज्द्विर्वचनन्यायाच्च द्वितीयाऽच्पूर्वव्यञ्जनसहितस्यैव प्रथमैकाचो द्यायित्यस्य द्वित्वेन शयितेत्यत्रेकारद्वारा शीधातोरिवावयवद्वारा यशब्दस्य कार्य्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्य्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावेनाज्ग्रहणाभावेऽपि द्विर्वचन इत्यस्याप्रवृत्तौ पूर्वमीत्वे पश्चाद्द्वित्वे रूपसिद्धावज्ग्रहणप्रयोजनकथनासङ्गत्यापत्त्याऽस्या अभाव एव ध्वनित इत्याहुः—तन्न। तावताऽपि ध्वनितैषेतिग्रन्थाऽसङ्गतिः। न हि ध्वनितेत्यस्य अस्या अभावो ध्वनित इत्यर्थः शब्दमर्य्यादया लभ्यते। शयितरीतिज्ञापकसाजात्यादपि तत्रैवावयवद्वारककार्यानुभवकर्तृत्वस्वीकारो यत्रावयवे पर्याप्त्या कार्यानुभवकर्तृत्वं न तथा प्रकृते यकारमात्रपर्य्याप्तत्वाभावात्। "स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति" मतेऽपर्य्याप्त्याऽपि यकारस्य कार्य्यानुभवकर्तृत्वाऽभावाच्च।

अत्रोच्यते—शयितरीतिनिर्देशस्य कार्य्यी निमित्ततया नाश्रियत इत्येतावन्मात्रकल्पनेनाप्युपपत्तौ कार्यमनुभवन् कार्यीति विशिष्टकल्पनायामसामर्थ्यादप्रामाणिकीयमित्याह—**ध्वनितैषे**ति। विशेषणविशिष्टैषात्र ध्वनितेत्यर्थः। कार्यी निमित्ततया नाश्रियत इत्येतावन्मात्रे शयितरीत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापिते तु यङः स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येतिन्यायेन द्वित्वरूपकार्यानुभवकर्तृत्वाभावेऽपि सन्यङोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वादुद्देश्यदलप्रविष्टषष्ठ्यन्तपदप्रयोज्यविषयतारूपकार्यिताया ऊर्णुनविषतीत्यत्र सन इव सत्त्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽज्ग्रहणाभावेऽपि दोषाभावेन तत्र तत्फलदानपरभाष्येण शयितरीतिनिर्देशेन च विशेषणविशिष्टा ज्ञाप्यत इति ध्वन्यते न तु कार्यी निमित्ततया नाश्रियत इत्येतावन्मात्रं ज्ञाप्यते इत्याशय इति। न च द्वित्वनिमित्ततया ईत्वनिमित्ततायाश्च यङोऽकारे सत्त्वेनाज्ग्रहणेऽपि द्वित्वनिमित्तताश्रयोऽजकारस्तन्निमित्तकमीत्वं नैव भविष्यतीति भाष्यम-

सङ्गतमेवेति वाच्यं, द्वित्वनिमित्ततात्रयीभूताऽच्पर्याप्तनिमित्तताकादेशो नेत्यर्थावश्यकत्वस्योपपादितत्वात्।

गुरवस्तु परिभाषा अस्माद्भाष्याद्ध्वनिता, परिभाषाया अभावेऽज्ग्रहणेऽप्यत्र दोषसत्त्वेनाऽज्ग्रहणप्रयोजनकथनाऽसङ्गत्या परिभाषायास्सत्त्वं प्रतीयते। तथा हि—परिभाषाया अभावे उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतामात्रस्य निमित्ततापदेन ग्रहणात् यङन्ततदादित्वावच्छिन्नविषयतारूपनिमित्ततायाश्चापर्याप्ताया आऽऽकारे सत्त्वमीआध्मोरित्यत्रालोन्त्यस्येत्युपस्थित्याऽन्त्याल्त्वावच्छिन्नविषयतायाश्च पर्याप्त्यैवाकारे सत्त्वमिति द्वित्वनिमित्तताश्रयोऽच् आकारस्तत्पर्याप्ताऽल्त्वावच्छिन्नानिमित्तता तादृशनिमित्ततानिरूपकमीत्वं न स्यादिति नाऽज्ग्रहणस्य फलमिति भाष्यासङ्गतिः। सत्यान्त्वस्यां आशब्दस्य कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्यितया निमित्तत्वाऽभावेनाकारेऽपर्याप्त्याऽपि द्वित्वनिमित्ततायाः अभावादज्ग्रहणे न दोष इत्याहुः।

न च द्विर्वचनेऽचीत्यत्राधिकरणसप्तम्या द्वित्वनिमित्तताश्रयीभूतो योऽच् तदव्यवहितपूर्वस्याच आदेशो नेत्यर्थेन द्वित्वनिमित्तताश्रय आकारस्तत्पूर्वस्य कार्याभावेन परिभाषाभावे नाज्ग्रहणेऽपि दोष इति **गुरुमते**ऽप्यनिस्तार इति वाच्यम्। अधिजगे जग्ल इत्यादौ द्वित्वनिमित्तताश्रय एकारस्तदव्यवहितपूर्वस्याऽचो गाङादेशस्यात्वादेशस्य वाऽभावापत्तौ रूपाऽसिद्ध्या निमित्तसप्तम्या एवाश्रयणीयत्वाद् गाङादेशस्य लावस्थायामेव प्रवृत्त्या, आत्त्वस्य चानिमित्तकत्वेनाज्निमित्तकत्वाभावेन तथा सति दोषाभावात्। न चाऽधिजग इत्यत्र लावस्थायामेव गाङादेशस्य प्रवृत्त्या तदा द्वित्वनिमित्ताचः पूर्वत्वस्येङोभावः। एवं जग्ल इत्यादावप्यात्त्वस्यानैमित्तिकत्वेनैशादेशात्प्रागेवोपदेशकाले प्रवृत्त्या स्थानिन ऐकारस्य द्वित्वनिमित्ताचः पूर्वत्वाऽभाव इति द्वित्वनिमित्तताश्रयीभूताऽजव्यवहितपूर्वो योऽच् तस्यादेशो नेत्यर्थकद्विर्वचनेऽचीत्यस्य परसप्तम्यामप्यप्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यम्। अत्रास्ति पक्षद्वयं—निषेधपक्षः स्थानिवद्भावपक्षश्च। आद्ये दोषाऽभावेप्यन्त्ये दोषोद्धारस्य निमित्तसप्तमीम्विनाऽशक्यत्वात्। द्वित्वनिमित्ताश्रयीभूतो योऽच् तदव्यवहितपूर्वो योऽजादेशः स स्थानिवदिति हि तत्पक्षे परसप्तम्याश्रयणेऽर्थः स्यात्। आदेशस्य च द्वित्वनिमित्ताच्पूर्वत्वस्य सत्त्वात्। जग्मतुरित्यादौ मकारव्यवधानेन लोपरूपादेशस्थानिभूतस्याऽचो द्वित्वनिमित्तताश्रयाऽजव्यवहितपूर्वत्वाभावेन लोपस्य निषेधाभावात्पूर्वं लोपे द्वित्वानापत्तेश्च। चक्रतुरित्यादावव्यवहिते प्रवृत्तिसम्भवेनैकवर्णव्यवधानसहने मानाऽभावादित्यलम्।

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापेर्न स्यादत आह—

यदि च द्वित्वनिमित्तताश्रयीभूतोऽच्प्रत्ययघटक एव गृह्यते प्रत्यय इति वक्तव्यमिति द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रस्थभाष्यादिति मन्यते तदा प्राऽऽकारस्य प्रत्ययघटकत्वाऽभावाद्विशेषणांशध्वननपक्ष एव श्रेयानिति लभ्यते। एतत्परिभाषालभ्यमेव प्रत्ययग्रहणमिति केचित्।

ननु नुनावयिषतीत्यादौ नुइ इस इति स्थिते अपर्याप्त्या द्वित्वनिमित्ततायां णिच इकारेऽपि सत्त्वेन तत्पर्याप्तनिमित्तताकवृद्ध्यावादेशयोः पूर्वमप्रवृत्तौ नुशब्दस्यैव द्वित्वेन रूपसिद्धौ णिच्यच आदेशो नेति ज्ञापनं निष्फलमिति चेत्-न। नुइइसइति समुदायस्यापि नुशब्दद्वारा कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्यित्वेन निमित्ततयाऽनाश्रयणादिकारे निमित्ततायां अपर्याप्त्याऽप्यभावात् परिभाषाऽभावे तु ज्ञापनं व्यर्थमेव। अत एव ज्ञापकपरभाष्यादेषा ध्वनितेति बोध्यम्॥ ११॥

दापेर्न स्यादिति। दाप्धातोर्न स्यादित्यर्थः। दारूपत्वाभावादिति भावः। ननु दाप्घटकदाशब्दस्य दारूपत्वेन तस्यैव घुत्वेन णत्वमस्त्विवति चेत्-न। सूत्रे दाधेतिविशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनार्थवत्परिभाषोपस्थित्याऽर्थवतोरेव दाधोर्ग्रहणेन दाप्घटकदारूपस्य घुत्वाप्राप्तेः। "आगमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमित्यनेन"दापूशब्दस्यैवार्थवत्त्वात्।

न चात्र प्रमाणाभाव इति चेत्—अत्र केचित्—शब्दानित्यत्ववारणाय पुग्विधायकस्य अर्थबोधनायादन्तस्योच्चारणप्रसङ्गे पान्तस्योच्चारणे कर्तव्यमित्यर्थस्यैव वक्तव्यतयाऽर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वस्यैव चार्थवत्त्वरूपतया दाप्शब्दस्यैवार्थवत्त्वन्न दाशब्दस्य, अर्थबोधनेच्छया तदनुच्चारणादित्येतत्फलितोऽयं न्याय इत्याहुः—तन्न। अर्थबोधनाय रामेत्यस्योच्चारणप्रसङ्गे राम सित्यस्योच्चारणं कर्त्तव्यमित्यस्यापि "स्वादिसूत्रेण" बोधनात्। राम इत्यादावपि प्रकृतिभागस्यानर्थक्यापत्तेः। तस्माच्छास्त्रेण साधुत्वमात्रमुच्यते। अर्थबोधकता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावगम्यते। तयोश्च दाशब्देऽपि सत्त्वात्।

परे तु दाप्शब्दघटको दाशब्दोऽनर्थकः। दाशब्दावयवत्वे सति दाशब्दावयवाघटितत्वात् दाशब्दावयवदकारवदित्यनुमानलब्धोऽयं न्याय इत्याहुः।

"प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ किन्तर्हि दापृधापाविति" भाष्येणापि लभ्यते उक्तार्थ इति भाष्यतत्त्वविदः। बोधकता स्वाश्रयावयवाघटितापर्य्याप्ता, बोधकतात्वात्, रामशब्दनिष्ठबोधकतावदित्यनुमानमप्यागमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वं बोधयति।

किञ्च "स्यसिच्सीजुडि"तिसूत्रे भावकर्म्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादय इत्यर्थे स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीजुडविशेषितः इति भाष्य उक्तन्तदप्यागमसमभिव्याहारे आगमिनोऽर्थवत्त्वाभावे एव सङ्गच्छते। भाविषीष्टेत्यत्र हि सीजुट्समभिव्याहारे लिङोऽनर्थकत्वेन भावकर्म्मवाचित्वाभावेन सीजुटो भावकर्म्मवाचिप्रत्ययपरत्वासम्भवात्। अर्थवत्त्वे तु सीजुटस्तादृशप्रत्ययपरत्वसत्त्वेनाविशेषितोक्तिरसङ्गता स्यात्। न चैतद्भाष्यात् प्रत्ययत्वस्यैव सीजुट्समभिव्याहारे लिङि अभावः कल्प्यतामिति वाच्यं, प्रत्यय इतिमहासंज्ञया अर्थबोधकत्वे सति प्रत्ययपदवत्त्वस्यैव प्रत्ययत्वरूपतया तदपेक्षयाऽर्थवत्त्वस्य लघुत्वेन कल्पनागौरवात्। प्रत्ययत्वार्धधातुकत्वादेर्विशिष्ट एव सत्त्वकल्पने तु प्रत्ययार्धधातुकसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य साक्षाद्बाधापत्तेश्च। अवयवः स्वनिरूपकपूर्वत्वाभाववान्, अवयवत्वात्, रामाद्यवयवरेफवदित्यनुमानेनाविशेषितोक्तिस्सङ्गतेति चेत्—न। "नद्यै कुमार्य्यै" इत्यादावाटः एपूर्वत्वाभावापत्तौ वृद्ध्यनापत्तेस्तदनुमानस्यानतिदिष्टावयवविषयत्वात्। किञ्च 'उस्यपदान्तादि'तिसूत्रस्थमपि भाष्यमुक्तार्थे प्रमाणम्। तत्र हि—अपदान्तादिति किं—का उस्रा कोस्रा, अपदान्तादिति शक्यमकर्त्तुं कस्मान्न भवति का उस्रा कोस्रा, अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्याद्भिन्द्युरित्युक्तम्। यासुडागमसमभिव्याहृतस्योसोऽनर्थकत्वादेव हि दोषः स्यादिति सिद्धोऽयं न्यायः। न चास्य न्यायस्याश्रयणे फलाभावः भूयादित्यत्र तकारस्याप्यन्यथा अर्थवत्त्वेन प्रत्ययत्वाद्धल्ङ्यादिलोपापत्तेः। न च हलः परत्वाभावः संय्योगादिलोपस्यासिद्धत्वेन तस्यापि सत्त्वात्। यदि च ङ्याप्साहचर्य्यात् तिङनवयव एव हल् गृह्यते तस्मादेव प्रत्ययविधायकशास्त्रघटकपदप्रयोज्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयान्त एव वा गृह्यते इति न दोष इत्युच्यते, तर्ह्येधिषीध्वमित्यत्रेड्विशिष्टस्येणन्ताङ्गत्वेन ततः परस्य षीध्वमो धकारस्येणः षीध्वमित्यनेन मूर्धन्यापत्तिर्दोषः। स्वीकृते च तस्मिन् षीध्वमोऽनर्थकत्वान्न दोषः। न च विभाषेट इत्यत्रेड्भिन्नस्यैवेणस्सम्भवेनार्थाधिकारादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति न

दोषोऽत एवेड्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति मते त्विति वक्ष्यते इति वाच्यम्। अर्थाधिकारस्य हि लाघवादेवानुरोधः कर्त्तव्यः। उत्तरत्रावश्याश्रयितव्यार्थापेक्षयाऽन्यार्थस्य पूर्वत्राश्रयणे उभयार्थोपस्थित्योरुभयविषतात्पर्यज्ञानयोः शाब्दबोधकारणतायां गौरवात्। प्रकृते चेणपदेनेणपदवत्त्वेनैवेट इकारस्यापि ग्रहणेन भिन्नोपस्थित्यादेरभावेन गौरवाभावेनार्थाधिकारानुरोधे बीजाभावात्। यदि च लिटोर्धकारस्य मूर्धन्यादेश इड्भिन्नस्यैवेणस्सम्भवेन तत्साहचर्य्यात् षीध्वम्विषयेऽपीड्भिन्नस्यैवेणो ग्रहणेनादोषो विभाव्यते तदा रामाणामित्युदाहर्त्तव्यम्। अत्र उक्तन्यायाभावे आममात्रस्यापि प्रत्ययत्वेन ततः पूर्वस्य रामन्नित्यस्यान्नन्ताङ्गत्वेन परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतया नामीत्यस्यासिद्धत्वेनाल्लोपो न इत्यल्लोपापत्तिः। तत्सत्त्वे तु नुड्रहितस्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रत्ययत्वेन ततः पूर्वस्य भत्वाभावान्न दोषः। अकारमादाय जातो नुडकारविनाशं प्रत्यनिमित्तं स्यादिति नाशङ्कनीयम्। तथा सति नामीतिदीर्घस्याप्यभावापत्तौ नामीत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यात् नुट्शास्त्रीयाभ्यनुज्ञावाक्ये सन्निपातपरिभाषाप्रयुक्तसङ्कोचाभावस्य कल्पनीयत्वात्। अभ्यनुज्ञावाक्यविचारश्च वक्ष्यते—नामीत्येतत्सूत्रप्रयुक्त एव निमित्तविघातस्तत्सामर्थ्यात् सह्यत इत्युच्यते चेत्—नेदमपि फलम्। न च पूतक्रतुशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि तुकि पूतक्रतुदित्यत्रागमरहितस्याप्यर्थवत्त्वप्रातिपदिकत्वादेस्सत्त्वेन पूतक्रतोरैचेत्यस्य प्राप्तस्याभाव एव फलं, न्यायस्वीकारे पूतक्रतुमात्रस्यानर्थक्यात् पूतक्रतुदित्यस्यानिर्दिश्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम्। विचारासहत्वात्। तथा हि-स्वीकृतेऽपि न्यायेऽत्र सूत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारा। पूतक्रतुशब्दादुपस्थितार्थस्य पूतक्रतुशब्दे एव विशेषणत्वेन अर्थवत्पूतक्रतुशब्दावयवनिर्दिश्यमानस्यैकारादेशः पूतक्रतुशब्दात् ङीषित्यर्थस्यैव न्याय्यतयाऽर्थवत्पूतक्रतुशब्दो यदागमन्यायेन पूतक्रतुदिति तदवयवनिर्दिश्यमानः पूतक्रतुशब्दस्तस्यादेशप्राप्तेस्तकारात्तान्ङीषश्च प्राप्तेः।

अत्र केचित्—सिद्धान्ते लक्ष्यानुरोधादत्र निर्दिश्यमान एवार्थवतोऽन्वयेन प्रकृते तस्य तत्त्वाभावादादेशस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वेन ङीषश्चाप्राप्तेः न्यायानाश्रयणे तथाऽन्वयेऽपि सूत्रप्राप्तेर्दुर्वारत्वेन फलं सम्यगेवेत्याहुः—तन्न। न हि परिभाषान्तरेणैवानयाऽर्थवदुपस्थाप्यते। येन तस्य यथेष्टमन्वयः स्यादपि तु शब्दार्थयोः शब्दशक्यतयोपस्थितार्थस्य त्यागाभावमूलिकया तया पूतक्रतुशब्दादुपस्थितार्थस्य तदुपस्थाप्यपूतक्रतुशब्द एवान्वयः स्यात्। समानपदश्रुतेः तथैव सर्वत्रान्वयाच्च, न तु निर्दिश्यमाने, किन्तु ङीषैकारादेशयोः सन्नियोगशिष्टतया साहित्यविशिष्टयोरेव तयोर्विधानम्। समानदे-

शत्वविशिष्टसमानकालत्वमेव च साहित्यम्। तच्चाव्यवहितपूर्वापरीभावेनैव तयोरवस्थाने उपपद्येत। प्रकृते च तद्बाधेन सूत्राप्रवृत्तिः सिद्धान्ते, आदेशो हि निर्दिश्यमानस्य, प्रत्ययश्च प्रातिपदिकत्वनिमित्तकः पूतक्रतुच्छब्दादिति साहित्यबाधः स्पष्टः। न्यायाभावे तु निर्दिश्यमानस्यापि प्रातिपदिकत्वसत्त्वेन तत्रैवोभयोस्समावेशसम्भवेन सूत्रप्रवृत्तेः फलं सम्यगिति तत्त्वम्।

परे तु क्विबर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितपूतक्रतुनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वान्नात्र ङीषः प्रसक्तिरनुपसर्जनाधिकारीयत्वात्सूत्रस्येति नेदं फलमित्याहुः।

ननु किमिदमुपसर्जनत्वम्? नेतरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं तत्। घटत्वादेरपि घटांशे प्रकारतया तत्प्रयोजकघटादिपदानामपि तत्त्वापत्तेः। नापीतरत् यत् पदं तदर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं तत्। घटस्येतरपदार्थत्वाभावेन दोषाभावादिति सम्यक्। क्विबन्तस्थलेऽपि क्विपस्सर्वापहारेण "यः शिष्यते" इति न्यायेन प्रकृतेरेव विशिष्टार्थकत्वेन तत्रोपसर्जनत्वानापत्तेः। नापीतरत्वमर्थान्वय्येव प्रकारता चोपस्थितीयविशेष्यतासमानाधिकरणा गृह्यत इति घटादावतिव्याप्तेरनवकाशः। विशेष्यता चोपस्थितीया गृह्यत इति न घटोऽस्तीत्यत्रास्त्यर्थनिष्ठशाब्दबोधीयविशेष्यतामादायापि दुर्ज्जनसन्तोषसम्भवः। चरमविशेष्यता चोपसर्जनत्वेन विवक्षितपदप्रयोज्यैव गृह्यत इति नोदासीनविशेष्यतामादायापि वादिना विजेतव्यम्।

नन्वेवमपि राजपुरुषतात्पर्यकतच्छब्दस्योपसर्ज्जनत्वापत्तिर्वज्रलेपायते। पुरुषत्वावच्छिन्नोपस्थितीयविशेष्यतानिरूपितराजनिष्ठप्रकारताया राजत्वनिष्ठोपस्थितीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणायाः प्रयोजकत्वस्य तच्छब्दे सत्त्वादिति चेत्—अत्र वदामः। शक्तिविशिष्टत्वमुपसर्ज्जनत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्वस्वविशिष्टविशेष्यताप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन। तत्र वैशिष्ट्यम्—स्वजन्योपस्थितिनिरूपितत्वस्वविशिष्टशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन। पुनर्वैशिष्ट्यं स्वभिन्नत्वस्वसमानाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन। घटशब्दस्थले उपस्थितीयविशेष्यतायास्तादृशप्रकारतासामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः। आचारक्विबन्तादिस्थले प्रथमशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिविशेष्यताया द्वितीयशक्तिमादाय तादृशप्रकारतासामानाधिकरण्योपपादनान्नाव्याप्तिः। न वा तादृ-

शतच्छब्दे अतिव्याप्तिः। तत्र राजनिष्ठविशेष्यतानिरूपकोपस्थितिजनक-शक्तेः राजनिष्ठप्रकारतानिरूपकोपस्थितिजनकशक्त्यैक्यात्। अथ परस्मै-पदं परस्मैभाषेत्यत्र "वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः" इत्यस्योदाहरणभूते पर-शब्दस्योपसर्जनत्वापत्तिः। परत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थि-तीयविशेष्यतायां सामासिकशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितीयविशेष्यतानिरूपि-तप्रकारतासामानाधिकरण्यात् तादृशविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य च परशब्दे सत्त्वादिति चेत्—मैवम्। शक्तिवैशिष्ट्यनियामकस्य स्वसमानाधिकर-णत्वस्य स्थाने स्वपर्याप्त्यधिकरणनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायप-र्याप्तत्वस्य निवेशनीयत्वात् प्रकृते सामासिकशक्तेः प्रथमशक्त्याश्रयपर-शब्दचरमावयवकसमुदायपर्याप्तत्वाभावात्। न चैवं द्वाविच्छति द्वीयति द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति, स्वश्रेष्यते इति "तदोस्स" इतिसूत्रस्थ-भाष्यमसङ्गतं स्यात्, त्वदुक्तोपसर्जनत्वस्यैव सत्त्वेनात्वसत्त्वाप्रवृत्तेरिति वाच्यं, तस्यैकदेशयुक्तत्वस्य **शब्देन्दुशेखरे** प्रतिपादितत्वात्।

नन्वेतद्भाष्यप्रामाण्यात् स्वेतरत्वस्वान्तसमुदायघटकत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यता-प्रयोजकत्वमेवोपसर्ज्जनत्वं भाष्यसम्मतम्। अत एवानुपसर्ज्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिज्ञापकतापरभाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा गौरादिश-ब्दादाचारक्विबन्तात् कर्त्तरि क्विपि ङीष्वारणाय चारितार्थ्यसम्भवे ज्ञाप-कत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्। तादृशानामनभिधानं **शेखरकारोक्तं** तु न युक्तम्। मदुक्तोपसर्जनत्वे पूर्वभाष्यसम्मते दोषाभावात् निरुक्तभाष्यस्यैकदेशयुक्तत्वे प्रमाणाभावाच्चेति चेदिष्टत्वात्। **शेखरकारेण** तु इतरविशेषणतयोपस्थित-स्योपसर्जनत्वव्यवहारदर्शनेन महासंज्ञया लौकिकार्थसाधारण्येन तथो-क्तमिति दिक्।

ततश्च **शेखरमते** पूतक्रतुदित्यस्योपसर्जनत्वेनैव ङीषो वारणसम्भवा-न्नागमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमित्यस्य फलम्भवितुमर्ह-तीति चेत्–अत्रोच्यते—भूयास्तामित्यादौ न्यायाभावे तामित्यस्यापि प्रत्य-यत्वेनेडापत्तिर्न्याये च तावन्मात्रस्यार्थवत्त्वाभावेनार्थवत्त्वे सति प्रत्ययपद-वत्त्वरूपप्रत्ययत्वाभावान्न दोष इति—तदपि न सम्यक्। आर्द्धधातुकस्य प्रत्ययत्वेन तदाद्युपस्थित्या तदन्तविधावार्द्धधातुकान्ततदादिर्यो वलादि-स्तस्येडागम इत्यर्थापत्त्या भूयास्तामित्यत्र धातोः पूर्वमिडापत्तिवारणाय धातोः परस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थो वाच्यः। तथा सति प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्येति निषेधान्न दोषः। एवञ्च यासुटा व्यवहितत्वेन तामात्रस्येडागमाप्रस-

ज्ञात्। अथातीदित्यादावीकारान्तस्य गुणापत्तिस्तकारमात्रात्मकप्रत्यये परे, स्वीकृते च न्याये आगमरहितस्य तकारमात्रस्योक्तरीत्या प्रत्ययत्वाभावान्न दोष इति फलं युक्तमीकारविधानसामर्थ्याद्गुणाप्राप्तिस्तु न। अगुषीदित्यादौ श्रवणार्थन्तस्यावश्यकत्वात्तत्र कुटादित्वात्तिपो ङित्त्वेन गुणाप्राप्तेः। न च गुणे एकादेशाप्राप्त्या सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य इत्यस्य वैयर्थ्यान्न गुण इति सम्यक्। तेनागमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमितिकल्पनस्यैवौचित्यात्। अकुटीदित्यादौ ङित्त्वेन गुणाप्राप्त्या चारितार्थ्याच्चेति चेत्—न। आर्द्धधातुकाव्यवहितपूर्वमङ्गं सार्वधातुकार्द्धधातुकान्यतरावयवत्वाभावविशिष्टेगन्तमेवास्ति। तत्साहचर्य्यात् सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वमप्यङ्गं तथाभूतेगन्तमेव गृह्यते। प्रकृते चेकारस्य तथाभूतत्वाभावेन दोषाभावात्। पूर्वान्तवद्भावेनेट्त्वाद्दीधीवेवीटामिति निषेधाच्च तत्र दीर्वेकाररूपागमस्यापि प्रश्लेषेणेटोपि निषेधाङ्गीकाराच्च। एतेन सिज्लोपात्पूर्वमेव गुणापत्तिर्दुर्वारेति परास्तम्। दण्डिन् उ अत्रेति स्थिते निपातस्य नुटि उमात्रस्यानर्थकत्वेन प्रगृह्यत्वाभावः फलमिति केचित्—तदपि न। बहिरङ्गत्वेन नुटोऽसिद्धत्वादर्थवत एव निपातस्य सत्त्वेन प्रगृह्यत्वस्य सिद्धान्तेपीष्टत्वात्। न च नाजानन्तर्य्य इतिनिषेधात् संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेनोभयोस्साम्याच्च न बहिरङ्गासिद्धत्वमिति वाच्यम्। तावतापि पूर्व्वत्रासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। उनिपातस्य नञा समासे अनु, तत्र, न्याये, नकारागमविशिष्टनुशब्दस्यैवार्थवत्त्वेनोकारमात्रस्यार्थवत्त्वाभावेनार्थवन्निपातत्वाभावेन निपात एकाजनाङित्यस्याप्रवृत्त्याऽचि परे यणि अन्वत्रेति सिद्ध्यति। न्यायानङ्गीकारे उमात्रस्याप्यर्थवन्निपातत्वेन प्रगृह्यत्वापत्तेरन्वत्रेत्यस्यासिद्ध्यापत्तेरिति मूर्द्धाभिषक्तं केन चिन्मन्यमानमपि फलम्। निपातयोस्समासस्य कुत्रापि प्रामाणिकप्रयोगेऽदर्शनात्। उभयोरपि द्योतकयोः परस्परासामर्थ्येन तदसम्भवाच्च न विदुषामामोदावहमिति बोध्यम्। समासात् समासान्तप्रत्ययोत्पत्तौ बहुकुमारीशब्दात् समस्यमानात् कपि आगमसमभिव्याहारन्यायेन कपः प्राग्वर्त्तिनोऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि कप्समकालमेव पूर्वभागस्य प्रातिपदिकत्वापत्तौ ह्रस्वत्वापत्तिस्स्यात्। अतः समासालौकिकविग्रहवाक्ये बहु अस कुमारी असित्यत्र समाससमकालमेव कपि तत् काले समासस्थित्यभावेन तदुत्तरकालेऽनर्थकत्वेनाप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वाभाव इति भाष्ये समासान्ता इतिसूत्रे शेखरे चोक्तम्। स एव ह्रस्वाभावो न्यायस्य फलमवेहि। न चात्रापि "न कपी"तिनिषेधान्न फलमिति वाच्यम्। "केण" इति सूत्रविहितस्यैव

तेन निषेधात् कथमन्यथा समासालौकिकविग्रहवाक्ये कपः प्रवृत्तावत्र ह्रस्वाभावः फलत्वेन भाष्योक्तस्सङ्गच्छतामिति वक्तव्यम्। अत्रापि न कपीति निषेधावलम्बिदुराग्रहे तु फलाभावेऽप्यनुमितिसिद्धोऽर्थः कथं प्रत्याख्यातुं शक्यमिति सन्तोष्टव्यमित्यलम्।

ननूक्तन्यायादागमसमभिव्याहारे आगमिनोऽर्थवत्त्वाभावो निश्चित इति तद्व्यावृत्तमर्थवत्त्वं वक्तव्यम्। न चार्थबोधजनकत्वन्तत्। उक्तन्यायादागमविशिष्टस्यैव बोधजनकत्वन्नागमरहितस्येति वाच्यं, फलोपधायकतारूपजनकताया ग्रहणे कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबन्धकवशाद्बोधाजनने प्रणिदातेत्यादावपि घुत्वानापत्तेः। स्वरूपयोग्यतायाश्च तस्या जनकतावच्छेदकरूपतया दात्वरूपबोधजनकतावच्छेदकस्य प्रकृतेऽपि सत्त्वात्। नापि बोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्य्यविशेष्यत्वन्तत्। अयं मदुच्चरितदाशब्दोऽर्थबोधको भवत्वितीच्छाया अनिवार्य्यतयाऽर्थवत्त्वस्याप्यशक्यनिराकरणत्वात्। अत्रोच्यते—उक्तन्यायेन न तत्रार्थवत्त्वं निराक्रियते अपि तु अर्थवत्त्वप्रयुक्तं कार्य्यन्न तत्समभिव्याहारे तद्रहितस्येत्येव बोध्यते इत्यर्थवत्त्वस्य सत्त्वेपि नागमिनस्तत्प्रयुक्तं कार्य्यमिति न दोषः। अथ वा स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावत्त्वसम्बन्धेनागमविशिष्टभिन्नत्वे सति अर्थबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्य्यीयविशेष्यताश्रयत्वमेवोक्तन्यायादर्थवत्त्वमिति नोक्तदोषः। न च तादृशार्थवत्त्वस्य दापि सत्त्वेनापर्य्याप्त्या तत्रत्यदाशब्देपि सत्त्वात् घुत्वं निर्बाधमिति वाच्यं, पर्य्याप्त्याऽर्थवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्।

ननु न ह्यवयवापर्य्याप्तस्य समुदाये पर्य्याप्तिरस्तीति न्यायेन दाशब्देऽपि पर्य्याप्तिरस्त्येवेति चेत्—मैवम्। न ह्यवयवापर्य्याप्तन्यायेन तात्पर्य्यीयविशेष्यताया आगमरहिते सत्त्वेप्यागमविशिष्टभिन्नत्वांशस्याभावात्। अन्यथा भेत्तेत्यस्य धातुभिन्नत्वसत्त्वेन भूमात्रस्यापि धातुभिन्नत्वापत्तेः। किञ्चार्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वमेवार्थवत्त्वम्। अर्थबोधनाय णिजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टदाशब्दस्योच्चारणप्रसङ्गे दापूशब्दोच्चारणस्यैव शास्त्रेण बोधिततया अर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वं दापूशब्दे एव न दाशब्दे। तस्य नान्तरीयकतयोच्चारणेऽप्यर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वाभावादिति न दोषः। न च चरमप्रवृत्तशास्त्रेण दापयतीत्येतदुच्चारणस्यैवार्थबोधनाय बोधितत्वेन तस्यैव निरुक्तार्थवत्त्वं न दापूशब्दस्येति तस्याप्यर्थवत्त्वानापत्तिः। पूर्वप्रवृत्तशास्त्रेण दापूशब्दोच्चारणस्यापि बोधितत्वेन न दोष इति चेद्दाशब्देऽपि "डुदाञ् दाने" इतिशास्त्रबोधितत्वाद्दोषो दुर्वार एवेति वाच्यम्। अर्थवद्दाशब्दस्य घुसंज्ञेत्यस्यार्थवत्त्वप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ना-

नुयोगितानिरूपकपर्य्याप्तिप्रतियोगिदात्वाश्रयस्य घुसंज्ञेत्यर्थस्योत्सर्गतो लाभेन दोषाभावात्। अर्थवत्त्वप्रतियोगिकपर्य्याप्तिर्दाशब्दे सत्त्वेऽपि तदनुयोगितावच्छेदकत्वस्य दापृशब्दगतत्रित्वे एवान्यूनानतिप्रसक्ते सत्त्वेन दात्वप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य च दागतद्वित्वे सत्त्वेन प्रकृतार्थसमन्वयस्यासम्भवान्न घुसंज्ञा दाशब्दस्येति बोध्यम्।

नन्वेवमपि दातेत्यादावर्थवत्त्वपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य दात्वपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य च द्वित्वे सत्त्वेन तादृशदात्वस्य च दाप्घटकदाशब्देऽपि सत्त्वेन दोषतादवस्थ्यमिति चेत्–न। शुद्धदात्वस्य दाशब्दे सत्त्वेपि विशिष्टदात्वत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयस्यैव घुसंज्ञेत्यर्थेन दाप्घटकदाशब्दे तदभावेनावतरणासङ्गतेः। दात्वप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यदर्थवत्त्वप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं तदाश्रयस्य घुसंज्ञेत्यर्थेन दातेत्यादौ तादृशं दागतं द्वित्वं तदाश्रयत्वस्य तत्रैव सत्त्वेन दाप्घटकदाशब्दस्य तदाश्रयत्वाभावेन घुत्वाप्राप्तेश्च।

ननु मैत्रादावपि विद्यमानस्य ब्राह्मणत्वादेश्चैत्रवृत्तित्वेन चैत्र एवाधिकरणत्वमितिवत् दाप्पर्य्याप्तस्याप्यर्थवत्त्वस्य दावृत्तित्वेन दाशब्दे एव पर्य्याप्तेस्सत्त्वेन तदनुयोगितावच्छेदकत्वस्य दाशब्दगतद्वित्वे एव सत्त्वेन दोषतादवस्थ्यम्। पर्याप्तिप्रतियोगिभूतार्थवत्त्वे दावृत्तित्वस्यापि विशेषणतया प्रतियोगिताया दावृत्तित्वार्थवत्त्वत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावत्त्वेऽप्यर्थवत्त्वत्वपर्य्याप्तावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावत्प्रतियोगितानिरूपकपर्य्याप्तेरेव प्रवेशेन तादृशपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य दाप्गतत्रित्व एव सत्त्वेनापत्तिविरह इति तु न युक्तं, न ह्यवयवापर्य्याप्तस्येतिन्यायेन दावृत्तित्वार्थवत्त्वत्वोभयपर्य्याप्ताया अवच्छेदकताया अप्यर्थवत्त्वत्वपर्य्याप्तत्वात्। नापि स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनार्थवत्त्वत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताया एव विवक्षणमिति कथनेऽपि निस्तारः पूर्ववत्। उभयपर्याप्तावच्छेदकताया अप्यर्थवत्त्वत्ववृत्तित्वेन रूपेणार्थवत्त्वत्व एव पर्याप्तत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यात्। तत्रापि किञ्चिन्निवेश्य वारणे पूर्वोक्तरीत्या पुनरपि दोषसद्भावेनानवस्थाप्रसङ्गात्।

अत्रोच्यते—दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्तिरस्तु दाशब्दे एव। तदनुयोगितावच्छेदकञ्चास्तु दागतद्वित्वमेव। तथापि पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाऽधेयता दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वनिष्ठा तदवच्छेदकता दावृत्तित्वार्थवत्त्वत्वोभयनिष्ठा न मन्यतेऽपि तु दावृत्तित्वनिष्ठैव लाघवात्। पर्याप्तिसम्बन्धेन दावृत्तिमदित्येतत्प्रतीतिविषयीभूताधेयतावच्छेदकताया-

स्तत्र क्लृप्तत्वात् सैवाधेयता, दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्ववान् दाशब्द इति-प्रतीतावपि विषयीभूता, न त्वर्थवत्त्वत्वावच्छिन्ना। मानाभावात्। ततश्चा-र्थवत्त्वत्वावच्छिन्ना या पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता तादृशाधेयतानि-रूपिताधिकरणतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नानुयोगितेत्याद्यर्थः। तादृशाधि-करणतावच्छेदकञ्च त्रित्वमेवेति न दोषः। न च दावृत्तिमान् दाशब्दः दावृत्त्यर्थवत्त्ववान् दाशब्द इत्युभयत्र प्रतीतावेकरूपाधेयताया एव विषयत्वे प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यं, प्रकारतावच्छेदकभेदेन वैलक्षण्यो-पपत्तेः। किञ्च दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वस्येव दावृत्तित्वविशिष्टस्य दाप्ग-तत्रित्वस्यापि दाशब्दे एव सत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यतया तस्यापि दागतद्वि-त्वस्येवानतिप्रसक्ततया दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमपि तादृशत्रित्वस्यैव क्लृप्तत्वान्न दागत-द्वित्वस्येति न दोष इति दिक्।

नन्वेवमप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गभूतघुसंज्ञया बहिरङ्गपुकोऽसिद्धत्वेना-र्थवतो दाशब्दस्यैव दर्शनेन प्रवर्त्तितव्यमेवेति नावतरणसङ्गतिः। किञ्च **यथोद्देशपक्षे** पूर्वप्रवृत्तघुत्वमादायैव णत्वोपपत्त्याऽवतरणासङ्गतिः। कि-ञ्चानुभूयत आनन्दश्चैत्रेणेत्यादौ कर्म्मणि लकारसिद्धये अवश्याश्रयणीयेन पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इति सिद्धान्तेन पूर्वमुपसर्गयोगे णत्वे पश्चाण्-णिचि पुकि रूपसिद्धेः। किञ्चार्त्तिह्रीतिसूत्रेणार्त्तीत्यादिभ्यः परस्य णेः पुको विधानेन दाधातोरर्थवत्वाद्दतेर्घुत्वसिद्धौ णत्वसिद्धिरिति चेत्—न। संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन घुसंज्ञाया अपि णत्वनिमित्तनि-मित्तकत्वेन बहिरङ्गतरत्वात्। अत एव हेस इति भाष्योदाहरणं सङ्गच्छते। अन्यथा त्यदादीनाम इत्यस्य विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन गुणसंज्ञानापत्तौ पररूपत्वानापत्तिः। विधिनिमित्तनिमित्तकत्वे तु गुणसं-ज्ञाया अपि पररूपनिमित्तनिमित्तिकत्वेन न दोषः। न च तावतापि संज्ञापे-क्षया प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षस्य त्यदादीनाम इत्यस्य तत्त्वमेवेति वाच्यम्। नाजानन्तर्य्यं इति निषेधात्। किञ्च यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्यु-पसर्गसंज्ञेतिवचनेन योगग्रहणलब्धेन यदर्थक्रियाया योगस्तद्धातुं प्रत्येवो-पसर्गसंज्ञेत्यस्य लाभेनोपसर्गप्रदेशे प्रत्यासत्त्या घुसंज्ञकादिनिरूपितोप-सर्गत्वविशिष्टस्यैव ग्रहणेन प्रकृते दाशब्दे पूर्वजातघुत्वस्य सत्त्वेऽपि तस्या-नर्थकत्वेन तदर्थक्रियायोगाभावेन तं प्रत्युपसर्गत्वस्याभावात्। तदर्थ-क्रियायोगस्तु तज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्य्यग्राहकत्व-मेव। तथा च जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्य्यग्राहकत्वे

सति प्राद्यन्यतमत्वमुपसर्गत्वम्। जन्यतायाश्च निरूपकांशे नित्यसाकांक्षतया प्रदेशे तत्तदुपात्तधातुनिरूपिताया एव प्रत्यासत्त्या ग्रहणम्। एतेन सङ्केतसम्बन्धेनोपसर्गपदवत्त्वस्यैवोपसर्गपदार्थतया घटत्वादिवत्सम्बन्धिकत्वाभावेन घुनिरूपितस्यैव ग्रहणमित्याद्यसङ्गतमित्यपास्तम्। किञ्च "पूर्वं धातुस्साधनेन युज्यते" इत्येव युक्तम्। अत एव प्रत्यय इत्यस्य सिद्धिरन्यथा पूर्वमुपसर्गयोगे सवर्णदीर्घे पश्चाद्गुणे प्रतय इति स्यात्। अनुभूयत इत्यत्र तु भूधातोरेवानुभवार्थकत्वं श्रोतृबोधाय तु प्रकृतार्थतात्पर्यग्राहकस्यानोर्य्योग इति न दोषः। नापि णेः पुको विधानं युक्तम्। अदिद्रपदित्यादौ "णौ चङ्युपाया ह्रस्व" इत्यनेन ह्रस्वत्वानापत्तेः। पकारसहितस्य णित्वेन पकारात्पूर्वाकारस्याङ्गनिरूपितोपधात्वाभावात्। क्नोपयतीत्यादाविडागमापत्तेश्च।

केचित्तु प्रणिदापक इत्यादौ पकारसहितस्य णित्वेन लोपापत्तिरित्याहुः—तन्न। निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽदोषात्। नापि धात्वधिकारे अर्त्तीत्यादेः पाठेन धातुशब्दमुच्चार्य्य णौ परे पप्रत्ययविधानेन प्रणिदापयतीत्यस्य सिद्धिः। एवं च पप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वेन "सार्वधातुकार्द्धधातुकयो"रित्यनेन गुणोपपत्तौ 'पुगन्तलघूपधस्ये'ति सूत्रे पुगन्तग्रहणमपि न कर्त्तव्यमिति सम्यक्। जिह्रेतीति ह्रीस्तस्माद्धात्वर्थे णिचि पुकि ह्रीपयतीति भवति। इदानीं पप्रत्यये गुणापत्तेः। क्नोपयति क्ष्मापयतीत्यादौ पप्रत्ययस्येडापत्तेश्च। पशप्करणे सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वेनार्पयतीत्यादौ गुणानापत्तिः तदर्थं पान्तलघूपधस्य चेतिकरणे सार्वधातुकादिसाहचर्य्येण प्रत्ययस्यैव पस्य ग्रहणे च गौरवापत्तिः। ङित्त्ववारणाय पशप्करणे शकारस्येत्त्वानापत्तिः। शप्प्करणे चेत्संज्ञकशकारादित्वेन घ्रापयतीत्यादौ जिघ्रादेशापत्तिश्च। ह्रीपयतीत्युक्तदोषापरिहारश्च। न च पप्रत्ययो विधीयताम्। आर्धधातुकत्वं सार्वधातुकत्वं वा मास्तु। पुगन्तेत्यत्र लघूपधस्येत्येको योगः। तस्य चोक्त एवार्थः। पि चेतिद्वितीयः। तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यनुवर्त्तते। ततश्च सार्वधातुकाद्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टे पप्रत्यये परे इको गुण इत्यर्थेन सर्वेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। यतः क इवाचर क। अ इवाचर अ। क अ इति सततं यस्यां क्रियायामभिधीयते सा का क्रिया। काशब्दाच्चाचारक्विबन्ताद्धेतुमति णौ पुकि ण्यन्तात्कर्त्तरि क्विपि णिलोपे काप् भवतीत्यादौ यदागमन्यायेन काप्शब्दस्य तिङन्तत्वेन ततः परस्य भवतीत्यस्य तिङतिङ इति निघातो न भवति। इदानीन्तु पप्रत्ययान्तस्य तिङन्तत्वाभावेन निघातापत्तिः। पञ्चमीसमासमाश्रित्य णिलोपस्य स्थानिव-

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥१२॥

यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः। शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितः। अतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यत इत्यर्थः। तत्र तद्गुणीभूता इत्यंशो बीजकथनम्। लोके-

---

त्वेन निघातः सिद्धान्तेऽपि न भवत्येवेति तु न सम्यक्। स्वरविधौ तन्निषेधात्। एवञ्चावतरणं सम्यगेवेति दिक्।

केचित्तु गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयाऽनर्थकस्यापि दाशब्दस्य घुसंज्ञासिद्ध्याऽवतरणमसङ्गतमेवेत्याहुः—तदपि न। 'लक्षणप्रतिपदोक्त', 'लुग्विकरण' इतिपरिभाषयोरेव तथा बाधात्। कथमन्यथा प्रनिदारयतीत्यादौ घुत्वाभावः। 'अनपायोपजनविकारिभिरि'ति **भाष्ये** आगमार्थकोपजनशब्दस्य विकारात् पृथगुपादानेनागमस्य विकारत्वाभावबोधनेनैकदेशविकृतन्यायेनापि सिद्धिर्न्नोपादनीया।

यस्यागमा **यदागमाः**। आगमत्वमवयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं न तु टिदाद्यन्यतमत्वम्। गौरवात्। एवञ्चागमपदेनैव विहितांशस्यापि लाभेनागमो विहित इत्यत्र विहितपदमधिकमिति **गुरुचरणाः**। स्वसमभिव्याहृतपदार्थो यदर्थे साकांक्षस्तस्यैव षष्ठीवाच्यत्वनियमेनोद्देश्यत्वमेव यत्पदोत्तरषष्ठ्या अर्थ इति यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नाविधेयताश्रय इति यदागमपदस्यार्थः। तस्य गुणास्तद्गुणाः। अतद्गुणास्तदगुणास्संपन्नास्तद्गुणीभूताः। गुणशब्दार्थोवयवत्वमाहार्य्यज्ञानम्। च्युप्रत्ययार्थो भूधात्वर्थोऽविवक्षितो विषयताश्रयः। क्तप्रत्ययार्थस्तन्निरूपितावयवत्वप्रकारकाहार्य्यज्ञाननिरूपितविषयताश्रयः समुदायार्थः। गृह्यते अनेनेति ग्रहणम्। तस्य ग्रहणं तद्ग्रहणम्। तेन तद्ग्रहणेन। ग्रहधात्वर्थो बोधः। जनकत्वं ल्युडर्थः। बोधान्वयि विषयित्वं तत्पदोत्तरषष्ठ्यर्थः। जन्यत्वं गृह्यन्त इत्यत्रत्यग्रहधात्वर्थबोधान्वयि तृतीयार्थः। बोधस्य च विषयताश्रयलडर्थैकदेशविषयतायामन्वयो निरूपितत्वसम्बन्धेन। तथा च तन्निरूपितविषयितावद्बोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावन्निरूपितजन्यत्वविशिष्टबोधनिरूपितविषयताश्रयाः तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति समुदायस्यार्थः।

यदागमा इति तद्गुणीभूता इत्यत्र हेतुः। तद्गुणीभूता इति तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इत्यत्र हेतुः। तद्गुणीभूता इत्यस्य तद्विशिष्टा इति शेषः। यत इति

अत इति च पदमुभयत्राध्याहृत्य बोधः कर्त्तव्यः। तथा च यतो यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रया अतस्तन्निरूपितावयवत्वप्रकारकाहार्य्यज्ञाननिरूपितविषयताश्रया, यतस्तथाभूता अतस्तद्विशिष्टास्तन्निरूपितविषयितावद्बोधजनकपदजन्यबोधनिरूपितविषयताश्रया इतिपरिभाषार्थः पर्य्यवस्यति। अध्याहृतपदार्थघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वस्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। तत्रापि वैशिष्ट्यं स्वेतरत्वस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयावयवाघटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन। समन्वयो यथा प्रणिदापयतीत्यादौ पकारो यतो दानिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयोऽतः दानिरूपितावयवत्वप्रकारकाहार्य्यज्ञाननिरूपितविषयताश्रयो यत एवंभूतः। अतस्तत्प्रकारविशिष्टो दाप्शब्दः, दानिरूपितविषयितावद्बोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत् पदं 'दाधाघ्वदाप्' इतिसूत्रघटकं दापदं, तन्निरूपितजन्यत्वविशिष्टो बोधो दापदजन्यः, तन्निरूपितविषयताश्रय इति भवति दाप्शब्दस्य घुत्वम्। पकारवैशिष्ट्यं दाप्शब्दे कथमिति चेत्—एवं स्वं पकारः, तद्घटितत्वं दाप्शब्दे। पुनः स्वं पकारः, तन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयो दाशब्दः, तद्घटितत्वमपि दाप्शब्दे। पुनः स्वं पकारः, तद्विशिष्टो दाप्घटकभिन्नो यतः स्वेतरत्वं पकारे नास्ति स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयावयवाघटितत्वं दकारे अकारे दाशब्दे आप्शब्दे वा नास्ति। आद्ययोर्व्यपदेशिवद्भावेन अपरयोः स्वत एव तादृशावयवघटितत्वात्, अपि तु तदुभयमुदासीनस्यैव, तदघटितत्वं दाप्शब्दस्येति। तस्य घुत्वसिद्धिः। यद्यपि यदागमपरिभाषया आगमविशिष्टस्यागमिवाचकपदग्राह्यत्वं बोध्यते तथापि शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितस्यैव शाब्दबोधविषयतया दाशब्दादौ आगमविशिष्टदापादिशब्दनिरूपितशक्तिलक्षणयोरभावेन कथं तस्य तेन बोध इति चेत्—अत्रोच्यते—ग्राह्यत्वाभ्यनुज्ञाने यद्विना ग्राह्यत्वं न सम्भवति तदप्यभ्यनुज्ञातमेव। ततश्च यदागमन्यायेन स्वघटितत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयघटितत्वस्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टे समुदाये स्ववृत्तिधर्म्मारोप इति बोध्यते। तृतीयसम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन। समन्वयः पूर्ववत्। ततश्च दाप्शब्दोऽपि दात्वावच्छिन्न इति तस्य दापदेन बोध उपपन्नः।

यद्वा आगमिबोधकदाशब्दादीनां स्वशक्यविशिष्टे लक्षणा बोध्यते अनेन न्यायेन। वैशिष्ट्यं स्वघटितत्वस्वविशिष्टाघटितत्वोभयसम्बन्धेन।

ऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते। यमुद्दिश्यविहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारि-

---

तत्र वैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन। ततश्च दाशब्दस्य दापूशब्दस्य च लक्षणयैव बोधः। उभयोरुक्तलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्।

ग्रहणपदे ल्युटः कर्तृबोधकतां बोधयितुमाह—**ग्राहकेणेति**। ग्रहधातोरुपादानार्थकताभ्रमवारणाय **बोधकेनेत्याह**। **यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेरिति**। अयं भावः—यथा षष्ठीसमभिव्याहृतागमपदार्थो विधेयत्वं साकाङ्क्षमुद्देश्यत्वे तथाऽवयवत्वमवयवित्वे साकाङ्क्षमित्यविशेषादवयवित्वमेव षष्ठ्यर्थमङ्गीकृत्य यन्निष्ठावयवितानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रय इत्येवार्थो यदागमपदस्य कुतो न कृतः तावतापि प्रणिदापयतीत्यादौ दोषाभावादुद्देश्यत्वार्थकत्वे किं फलमिति। **प्रनिदारयतीति**। रेफनिष्ठावयवत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यताया "उरण्रपर" इत्येतद्घटकाण्पदप्रयोज्याया दार्घटकाऽऽकारे सत्त्वेऽपि दाशब्देऽभावेन सिद्धान्ते दाग्रहणेन न दारितिसमुदायस्य ग्रहणम्। इदानीन्तु आनिरूपितावयवत्वस्य रेफे सत्त्वेन दानिरूपितावयवत्वस्य चाकारे सत्त्वेन 'अवयवावयवः समुदायावयव' इति न्यायेन दानिरूपितावयवत्वस्यापि रेफे सत्त्वेन यदागमन्यायेन दाग्रहणेन दारित्यस्य ग्रहणापत्तिः। न चोक्तन्यायस्य शास्त्रे आश्रयणे फलाभाव इति वाच्यम्, शेरत इत्यादौ "आत्मनेपदेष्वनत" इत्यनेन झघटकझकारस्यादादेशे तस्य च "शीङो रुडि"त्यनेन रुडागमे आनुमानिकस्थान्यादेशभावे झशब्दस्यात इत्यादेशेनातशब्दस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वेऽपि रुटस्तदुद्देश्यकत्वाभावेन तन्निष्ठसार्वधातुकत्वस्य यदागमन्यायेन रतशब्दे आनेतुमशक्यतया "शीङस्सार्वधातुके गुण" इत्येतत्प्रवृत्तये तदाश्रयणस्यावश्यकत्वात्। आश्रयणे त्वतशब्दावयवस्यातोऽवयवो रेफोऽतशब्दावयवस्तद्विशिष्टस्य रतशब्दस्य सार्वधातुकत्वेन गुणसिद्धिः। न च तेन न्यायेन समुदायावयवत्वेऽपि सिद्धान्ते यदागमन्यायाप्रवृत्त्याऽवयवावयवन्यायेनैव समुदायग्रहणग्राह्यत्वस्यापि वक्तव्यतया तथैव तेन न्यायेन प्रनिदारयतीत्यादावपि समुदायग्रहणग्राह्यत्वापत्तौ "यमुद्दिश्य" इत्युक्तेऽपि दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। स्वावयवत्वविशिष्टावयवित्वनिरूपितावयवत्वविशिष्टः स्वावयवो भवति स्वग्रह-

णग्राह्यश्च भवतीत्यस्यैव न्यायार्थत्वात्। वैशिष्ट्यं स्वसामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन। प्रनिदारयतीत्यादौ चाऽऽनिष्ठे रेफनिरूपितावयवित्वे दानिरूपितावयवत्वोत्तरकालिकत्वाभावेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेः। अत एव ट्युट्युलोष्ठित्वं चरितार्थमन्यथा तुटष्ठित्वादेव सायन्तनीत्यादावुक्तन्यायेन ङीपि सिद्धे तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। उक्तार्थे तु तकारनिष्ठे टकारावयवित्वे युनिरूपितावयवत्वोत्तरकालिकत्वायोगेन न्यायाप्रवृत्तेर्ङीबर्थं तस्यावश्यकत्वात्। ननु न्यायाप्रवृत्तौ यन्निरूपितावयवत्वेत्याद्यर्थेऽपि दोषाभावेन ग्रन्थासङ्गतिः।

किञ्च न्यायस्य न फलम्। तथा हि—शेरत इत्यस्य शीङोरदितिन्यासेन यथास्थितन्यासेन वा सिद्धिरदादेशोत्तरं हि शीङो रुडित्यस्य प्रवृत्त्याऽदादेशसमकाले च विरोधाभावाद् गुणस्य प्रवृत्त्या रूपसिद्धेः। यद्यपि गुणापेक्षया रुटः प्रतिपदोक्तत्वं तथापि समकालप्राप्तावेव तस्य बलवत्त्वप्रयोजकतया न पूर्वं तेन रुटः प्रवृत्त्याशा।

यत्तु धातोरेव रुगागमे रविशिष्टस्य यदागमन्यायेन शीङ्त्वात्सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वत्वाच्च गुणे रूपसिद्धिरिति—तन्न। निर्दिश्यमानस्य रेफेण व्यवधानात्। यदपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहार इत्यनेनादादेशेऽपि सार्वधातुकत्वाद्यदागमन्यायेन सागमे सार्वधातुकत्वात् गुणसिद्धिरिति—तदपि न। प्रत्ययत्वातिदेशेपि तद्व्याप्यस्यानतिदेशात्। अत एव राममित्यादौ मकारे सुप्त्वातिदेशेन दीर्घो न। नापि "दधिच्छादयती"त्यादौ ह्रस्वस्य छकारे परे तुकि तद्विशिष्टस्योक्तन्यायेन पदत्वात्तिङ्ङतिङिति निघातसिद्धिरिति फलम्। तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वस्येत्यस्योपस्थितौ तद्विशेषणेन तदन्तविधौ ह्रस्वान्तस्य छकारात् पूर्वस्य तुगित्यर्थेन विशिष्टस्यैव तुकि यदागमन्यायेनैव सिद्धेः। न च परमन्दधि च्छादयतीत्यादावुक्तरीत्या वृक्षप्रचलन्यायेन वाक्यस्य तुकि यदागमन्यायेनापि पदत्वाभावान्निघाताभावापत्त्या न्यायावश्यकत्वमिति वाच्यम्। पदत्रयसापेक्षतुको बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तदुपपत्तेः। न च सन्शम्भुरिति स्थिते नकारस्य तुकि तद्विशिष्टस्योक्तन्यायेन पदत्वात् छत्वसिद्धिः फलमिति वाच्यम्। नान्तस्य पदस्यैव तुकि यदागमन्यायेनैव सिद्धेः।

यदपि एधिषीष्टेत्यत्र तकारावयवस्य सकारस्यानेन न्यायेन प्रत्ययावयवत्वात् षत्वमिति फलं—तदपि न। प्रत्ययावयवे तकारे प्रत्ययत्वव्यवहारेण तदवयवत्वात् सकारस्य प्रत्ययावयवत्वोपपत्तेः।

अत्रोच्यते—दीव्यमान इत्यत्र श्यनोऽकारस्य नित्यत्वान्मुगागमे तास्य-

त्यस्य घुत्वम् । 'आने मुक्' इति मुग्विधानसामर्थ्यादेषाऽनित्या ।

नुदात्तेदिति स्वरो न स्यान्मान्ते उपदिश्यमानाकारान्तत्वस्योपदिश्यमानाकारत्वस्य वा अभावात् । यशब्दस्यागमित्वाभावादकारस्योपदिश्यमानत्वाभावाच्च यदागमन्यायेन तस्यानयनासम्भवात् । अवयवावयवन्यायसत्त्वे तु यशब्दावयवस्याकारस्यावयवो मकारो यशब्दावयवस्तद्ग्रहणग्राह्यश्चेति यम्शब्दस्याकारान्तोपदिश्यमानत्वेन स्वरोपपत्तिरिति सुष्ठुतरमिदं फलमवयवावयवन्यायस्य, तथापि प्रनिदारयतीति ग्रन्थासङ्गतिरस्त्येवेति चेत्—श्रूयताम्—यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेरित्यस्य यत्पर्याप्तोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय इत्याद्यर्थोक्तेरित्यर्थः । प्रनिदारयतीत्यादावाकारवृत्त्युद्देश्यताया अपर्याप्त्या दावृत्तित्वेऽपि दापर्याप्तत्वाभावान्न तामादाय दोष इति ग्रन्थाशय इति ।

वस्तुतस्तु अवयवावयवन्यायस्य न फलन्नापि तत्तदर्थमनेकविधकल्पना । स्वविशिष्टोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयः स्वग्रहणेन गृह्यत इत्येव परिभाषाया अर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्तत्वस्वावयवत्वविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन । द्वितीयवैशिष्ट्यं स्वसामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्चानयैव परिभाषया शेरते दीव्यमान इत्यादीनामपि सिद्धिः । तथा हि—शेरत इत्यत्र स्वं अतशब्दस्तद्विशिष्टोद्देश्यता अन्निष्ठा रुडागमनिरूपिता यतस्तत्र अतशब्दावयवत्वमच्छब्दे वर्त्तते । तत्सामानाधिकरण्यमस्ति । तदुत्तरकालिकत्वमप्यस्ति । तन्निरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयो रुडिति तद्विशिष्टे सार्वधातुकत्वमुपपन्नम् । एवं दीव्यमान इत्यादावप्यूह्यम् ।

उत्तरकालिकत्वरूपद्वितीयसम्बन्धदानात् प्रनिदारयतीत्यादौ न दोषः । तत्राकारनिष्ठरेफीयोद्देश्यताया दावयवत्वोत्तरकालिकत्वविरहात् । दारूपसम्पत्तेः प्रागेवाकाररूपस्याणः प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानात् । अत एव ट्युट्युलोष्टित्वं चरितार्थम् । एवञ्च यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेरित्यस्य यद्विशिष्टोद्देश्यताघटितोक्तार्थस्वीकारादित्यर्थः ।

ननु दात्वं दकारोत्तरत्वविशिष्टमात्वमेव । आर्शब्दे च यदागमन्यायेनात्वं दकारोत्तरत्वञ्चास्त्येवेति दार्शब्दे दात्वसिद्धौ घुत्वं दुर्वारमित्यत आह—आने मुगित्यादि । तथा चानित्यत्वान्नार्शब्दे आत्वमिति भावः ।

मुग्विधानसामर्थ्यादिति । ननु सूत्रसत्त्वे वार्णपरिभाषया दीर्घ

बाधित्वा प्राप्तं'मातो ङित' इतिशास्त्रं तक्रन्यायेन बाधित्वा मुकि यदागमन्यायेन दीर्घे पचान इति। सूत्राभावे आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्त्या पचेन इति स्यादिति फलभेदात् कथं व्यर्थमिति चेत्—न। इयादेशबाधनमात्रस्य फलत्वे 'आतो ङितो नानस्ये'ति न्यासकरणेनैवेयादेशाप्रवृत्त्या मुग्विधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव मुग्विधानसामर्थ्यादित्येवोक्तम्। न तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्तमिति बोध्यम्। निरवकाशत्वाल्लुको बाधकेऽमि तद्वैयर्थ्याद्यथा न लुक् ज्ञानमित्यादौ तथा दीर्घो न भविष्यति मुकि कृते इति नाशङ्क्यं, मुको वैयर्थ्येन दीर्घबाधकल्पनापेक्षया परिभाषाऽनित्यत्वकल्पनस्यैवौचित्यात्।

ननु मुग्विशिष्टे यदागमन्यायेनाकृत्वेऽपि तत्सवर्णत्वमाकारे नास्ति अमुजनकस्थानस्यैवाभावेन तुल्यस्थानत्वाभावात् अवयवद्वारककण्ठस्थानजन्यत्वमादाय तुल्यस्थानत्वोपपादने ओष्ठस्थानजन्यत्वस्यापि सत्त्वेन यावत्स्थानसाम्याभावादिति चेत्—न। अकृत्ववत् कण्ठमात्रस्थानजन्यत्वविवृतत्वमात्रप्रयत्नजन्यत्वयोश्चाप्यतिदेशेनोपपत्तेः। न च निर्दिश्यमानस्यैवादेशेनामो निर्दिश्यमानत्वाभावान्नात्र दीर्घ इति वाच्यम्, अक इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन षष्ठ्यभावान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। न च पूर्वपरयोरित्यस्य स्थानषष्ठ्यन्तत्वात् तत्पदीयनिर्दिश्यमानस्यैव ग्रहणेन दीर्घाभाव इति युक्तम्। शास्त्रान्तरासहकारेणैव पूर्वपरपदजन्योपस्थितिविषयत्वेन अम् आ इति समुदायस्य निर्दिश्यमानत्वात्तेः। प्रकृते अचः पूर्वत्वेन बुद्धिस्थो यः, अकः परत्वेन बुद्धिस्थो यस्तदुभयमात्रारब्धसमुदायस्य पूर्वपरपदेन शास्त्रान्तरासहकारेणैवोपस्थितत्वात्।

यत्तु केन चिदुक्तम्—एकादेशविषये निर्दिश्यमानपरिभाषा न प्रवर्त्तते, एकादेशशास्त्राणां वैयर्थ्यमन्यथा स्यात्, यतो निर्दिश्यमानावयवेतरस्य नादेशा इति निर्दिश्यमानपरिभाषायाः पर्य्यवसिते अर्थे एकादेशपूर्वस्थानिनः तत्परस्थानिरूपनिर्दिश्यमानावयवेतरत्वमेवं पूर्वस्थानिरूपनिर्दिश्यमानावयवेतरत्वं परस्येत्युभयोरादेशाभावे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति—तदविचारितरमणीयमेव। पूर्वपरयोरित्येकपदनिर्दिश्यमानत्वस्यैव समुदाये सत्त्वेन निर्दिश्यमानावयवेतरत्वाभावादुदासीनपदमादायेतरत्वोपपादने तु परिभाषाया निर्विषयत्वापात इति सुधीभिर्विभावनीयम्।

ननु मुकि अकस्सवर्णे इत्यनेन सानुनासिक आकारो निरनुनासिकआऽऽकारः सानुनासिकोकारो निरनुनासिकओकारः औकार इत्येते प्राप्तास्तेषां प्राप्यमाणानां मध्ये स्थानिनाऽन्तरतमः सानुनासिक ओकार

अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुकि अनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घे कृते तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन दिदीये इत्यादौ

एव । आदेशान्तरावृत्तित्वस्य कण्ठोष्ठस्थानिकत्वविशिष्टसानुनासिकत्वे एव सत्त्वेन तेन रूपेण तस्यैवान्तरतमत्वात् । मुकोभावे आकार इति वैषम्यान्न ज्ञापकमिति । न चोदानस्येत्येव तदर्थमस्तु । आदेः परस्येत्यनेनाकारस्योत्वे गुणे पचोन इति सिद्धौ मुको वैयर्थ्यमिति तावताप्यनुनासिकत्वालाभात् । अनुनासिकोकारविधानेन पररूपेण तदपि भविष्यतीति प्रत्याशा न कार्य्या, इत्संज्ञालोपयोरापत्तेः । न च लोप एव कर्त्तव्ये उकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ताविति वाच्यमुगित्वेन ङीपः प्रवृत्त्या उच्चारणस्यावैयर्थ्यात् । न च टित्वादेव तत्सिद्धिः । लाश्रयमनुबन्धकार्य्यंन्नादेशानामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे शेखरकृता खण्डितत्वादिति वाच्यम्, लादेशानात्मके शानिनि यजमान इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे ङीपः फलस्य सम्भवात् । तस्मान्न ज्ञापकमिति वाच्यम् । मुक आन्तरतम्यमात्रफलकत्वे पादमात्रिकमकारविधानेनापि तदुपपत्तावर्धमात्रिकमकारोच्चारणस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् ।

सिद्धान्ते तु पादमात्रिकस्य तस्य श्रवणायोग्यत्वान्न तत् कृतमित्यलम् । श्रुवः पञ्चानामितिनिर्देशोऽप्यत एवोपपद्यते । अन्यथोक्तन्यायेन नामि अजादित्वातिदेशे पञ्चनित्यस्य भत्वे नलोपानापत्तेः ।

यत्तु न पदान्ताट्टोरनामिति सूत्रे अनामितिपर्य्युदासो ज्ञापकोऽन्यथा षण्णामित्यादावुक्तरीत्या पदत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति— तन्न । नमधातोः क्विप्यनुनासिकस्येतिदीर्घे षट्नामिति स्थिते ष्टुत्वनिषेधाभावाय तत्सार्थक्यसम्भवात् । **तेन दिदीये इत्यादाविति** । युडागमविशिष्टे येशब्दे अजादित्वमुक्तन्यायेनादाय एरनेकाच इति यणादिकमित्यर्थः । न च यणोऽप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्येन कृते तस्मिन् चारितार्थ्येन च तक्रन्यायेन युटो बाधकत्वात् सर्वेषामित्यत्र नुडिव न यणिति वाच्यम् । दीङ्धातोर्घञर्थे के दिय इत्यादौ यणोऽप्राप्तिविषये युटश्चारितार्थ्यात् । न च तत्रापीयङ्प्राप्त्याऽचारितार्थ्येन, दीर्घेण यणगुणयोरिवेयङ्यणोर्बाधेन ग्रन्थासङ्गतिरेवेति वाच्यम् । इयङस्सकललक्ष्यप्राप्तत्वेन कुप्वो ≍क≍ पौ चेत्यनेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्येवात्रापीयङ एव बाधेन यणापत्तेस्सम्भवात् । दीयते इति दीः शत्रोः दीः शत्रुदीः शत्रुदीमेति शत्रुदीत् तमाचष्टे णिचि क्विपि टिलोपणिलोपयोः शत्रुत् । तत आचारक्विबन्ताद् घञर्थे के युटि शत्रुद्य इत्यादावु-

यणादिर्न। जहारेत्यादावात औ णल इति च न। न चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम्। वचनेनावयवत्वबोधनात्। तस्य चावयवसादृश्ये पर्यवसानं बोध्यम्। न चोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। "आने मुक्" इति सूत्रे भाष्येऽकारस्याङ्गावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र "तास्यनुदात्तेत्" इति स्वरो न स्यादित्याशङ्क्यादुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहीष्यत इत्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः।

भयोरप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याच्च। न च वुग्युटावुवङ्यणोरिति वार्तिकारम्भसामर्थ्यान्न यणिति वाच्यं, शास्त्रबाधापेक्षया परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनस्यैवौचित्यात्।

जहारेति। आरित्यस्योक्तन्यायेनाऽऽत्वेनादन्तत्वात्ततः परस्य णल औकारः स्यात्। अनित्यत्वेन तन्नेति भावः। न च सन्निपातपरिभाषया णलव्यवहितपूर्वत्वन्निमित्तीकृत्य जायमानावृद्धिर्णलविनाशिका न स्यादिति वाच्यम्। आत औ णल् इत्येतद्विषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। अत एव ममावित्यादावेज्विषयत्वनिमित्तकमात्वं निमित्तीकृत्याऽऽत औ णल् इति भवति। अत एव च भवेयुः भिन्द्युरित्यादावागमसमभिव्याहारेप्यागमरहितस्यैवोसो ग्रहणसिद्धिः। पञ्चानामित्यादौ च नलोपसिद्धिः। अनित्यत्वाभावे नामि यदागमन्यायेनाजादित्वेन भत्वात् नलोपो न स्यात्। एतीतीत् तेनेतेत्यादावित्रिण्धातोः क्विपि टाविभक्तौ घित्वाभावान्नादेशाभावश्च सिद्धः। एवमय्धातोः क्विपि यलोपे तुकि भिसि अद्भिरित्यत्रैस् न।

न चाकारादेरित्यादि। विषयितासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताश्रयत्वे सति विषयितासम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यत्वाभाववत्त्वरूपतया वर्णान्तरनिरूपितस्य तस्याभावादिति भावः। **वचनेनेति**। आद्यन्तौ टकितावित्यादिनेत्यर्थः। न च तावताप्याशङ्काया अनिस्तारः। न हि वह्निः शीत इति बोधनेपि तत्र तत्त्वम्भवति इत्यत आह—**तस्य चेति**। अवयवसादृश्यञ्चावयविग्रहणग्राह्यत्वेन बोध्यम्। तथा च तेनैव यदागमन्यायो लब्ध इति बोध्यम्। **वर्णग्रहणे अस्या अप्रवृत्तिरिति**। अननुगतानित्यत्वज्ञापनापेक्षयाऽनुगतस्थलेऽप्रवृत्तिज्ञापने लाघवमिति भावः। वर्णत्वव्याप्यधर्म्मघटितधर्म्मानियन इत्यर्थः। **अदुपदेशभक्त इति**। उपदिश्यमानाकारस्यावयव इत्यर्थः। दी-

किञ्च ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्ते इत्यादौ ङमो ङमुडागमे णत्वप्राप्तिमाशङ्क्य यदागमा इति न्यायेनाद्यनस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात् 'पदान्तस्य' निषेध इति। अनया च परिभाषयाऽऽगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत इत्याशय-

---

श्यमान इत्यर्थमकारान्तोपदिश्यमानादित्यर्थस्तास्यनुदात्तेदित्यादेस्तदन्तविधिना कार्य्यः। उपदिश्यमानाकारान्तत्वञ्च मकारसहिते अमि यदागमन्यायेनानीय स्वरस्साधितस्सोऽसङ्गतस्स्यादकारान्तोपदिश्यमानत्वस्य वर्णत्वव्याप्यधर्म्मघटितत्वादिति भावः।

यत्तु केनचित्—यथाऽधोगित्यत्रादुहित्यस्यौपदेशिकदादित्वन्तथा पचमान इत्यत्राप्यमित्यस्यौपदेशिकमदन्तोपदिश्यमानत्वं स्वत एवास्ति। अत एव तत्र परिभाषोपन्यासो न कृतो भाष्य इत्युक्तभाष्यासङ्गतिर्नेत्युक्तम्—तदविचारितरमणीयम्। तथा हि—अधोगित्यत्रादुहित्यस्मिन् यदागमन्यायेन दुहधातुत्वातिदेशे दुहित्यस्य अदुहित्यस्य चैक्यबुद्धौ दुहित्यस्य य उपदेशस्सोऽदुहित्यस्यापीति तदुपदेशकाले तस्य चेद्दादित्वन्तर्हि तदभिन्नस्यादुहित्यस्यौपदेशिकदादित्वमस्तीत्यविवादमेव। पचमान इत्यत्र तु वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तावभ्यबुद्ध्यभावेन अ अम अनयोर्भेदादकारस्य य उपदेशस्स न अमित्यस्येत्यकारस्यौपदेशिकादन्तत्वेप्यमित्यस्य तत्त्वोपपादनस्याशक्यसम्भवत्वादिति विभावनीयम्। न च वर्णत्वव्याप्यधर्म्मस्यातिदेशो नेत्येव ज्ञाप्यत इति नोक्तभाष्यविरोध इति वाच्यम्। दिदीय इत्यादावजादित्वस्यातिदेशापत्तेः।

आद्यनस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणादिति। नकारविशेषणस्य पदान्तस्येत्यस्य वर्णबोधकत्वेन वर्णग्रहणे अप्रवृत्तावत्राप्यप्रवृत्त्या भाष्यासङ्गतिरिति भावः।

वस्तुतो नेदं युक्तम्। वर्णत्वव्याप्यस्य तद्घटितस्य वा नातिदेश इति हि तस्यार्थः। पदान्तत्वस्य स्वघटकत्वस्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन पदविशिष्टत्वरूपस्य वर्णसमुदायेऽपि सत्त्वेन वर्णत्वव्याप्यत्वाभावेनातिदेशे बाधकाभावात्।

आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपीति। इदमपि न युक्तं, फलाभावात्। रामाणामित्यादावाम्वृत्तिपदान्तत्वस्य नकारेऽतिदेशेन पदान्तस्येति निषेधापत्त्या णत्वानापत्तेश्च। प्रकृते आगमविशिष्टे एव नकारद्वयात्मकसमु-

कङमुट्सुत्रस्थभाष्यासङ्गतेः। किञ्च गुणादे रपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येष्टव्यम्। अन्यथर्कारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात्। तच्च वर्णग्रहण एतदप्रवृत्तौ न सङ्गच्छते। अत एव "रदाभ्याम्"

दाये पदान्तत्वातिदेशेन वर्णग्रहणे जातिग्रहणमित्यनेन नकारद्वयस्यापि नग्रहणेन ग्रहणेन निषेधोपपत्तेश्च पदान्तस्य नद्वयात्मकनकारस्य पर्य्याप्त्याऽपर्य्याप्त्या वा णत्वाभावो निषेधेन बोध्यत इति भावः। सजातीयानेकवर्णघटितसमुदायेऽपि तज्जातेरारोप इति वर्णग्रहणे जातिग्रहणमित्यस्यार्थः।

केचित्तु पदान्तस्येत्यवयवषष्ठी। ततश्च पदान्तावयवस्य नस्येत्यर्थेनाद्यस्य व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तस्य च परिभाषाम्विनैव निषेध इति वदन्ति—तन्न। रामेणेत्यादावपि नेतिसमुदायस्य पदान्तत्वेन तदवयवस्यापि नस्य णत्वानापत्तेः।

यत्तु पदविशिष्टस्य नस्य णत्वन्नेत्यर्थः। वैशिष्ट्यं स्वघटकत्वस्वघटकनकारेतरवर्णप्रागभावाधिकरणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेनेति विनैव परिभाषां निषेधसिद्धिरुभयोरिति—तदसमञ्जसं, शब्दमर्य्यादयोक्तार्थालाभात्।

यदपि केनचित्—नस्येत्यत्रावयवषष्ठीमाश्रित्य पदान्तनकारावयवस्य णत्वन्नेत्यर्थेन निषेध इत्युक्तं—तदप्यविचारितरमणीयमेव। अवयवस्य स्थानित्वबोधकषष्ठ्यन्तराभावात्। रषाभ्यामित्यनुवर्त्य पञ्चम्योपस्थापितस्योत्तरस्येत्यस्य विशेष्यत्वेन पदान्तनकारावयवत्वविशिष्टस्य रषाभ्यामुत्तरस्येत्यर्थेनोत्तरपदोत्तरं षष्ठ्या स्थानित्वार्थकत्वमित्याशयवर्णनन्तु न युक्तं, रषाभ्यामित्यनुवृत्तेः फलाभावात्।

अस्तु वा यथाकथञ्चित् **गुणादेरपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येष्टव्यमिति**। अयं भावः—कर्त्तेत्यादौ ऋकारस्य त्रयो गुणपदबोध्याः प्रसक्ताः। तत्राकारस्य प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वेनारिति प्रसक्तस्संपन्नः। तत्र यदागमन्यायेनाकारवृत्तिगुणत्वस्यातिदेशेन मूर्द्धस्थानिकवर्णघटितत्वेन च स्थानेन्तरतम इत्येतत्सहकारेण सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यस्यान्तरतमो गुणो भवतीत्यर्थसत्त्वेनारेव ऋकारस्य भवति वर्णत्वव्याप्यधर्म्मानतिदेशे गुणत्वस्यातिदेशाभावेनारित्यस्य गुणत्वाभावादकारस्य तत्त्वेप्यन्तरतमत्वाभावाद्विनिगमनाविरहेण त्रयाणां पर्य्यायापत्तिरिति।

वस्तुतो नायं दोषः। रेफविशिष्टे गुणत्वाभावेप्यकारस्य उरण्रपर इत्यनेन रेफावयवकत्वबोधनेन ऋकारस्य मूर्द्धस्थानिकावयवकत्वेनान्तर-

इति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत इति। अत एव 'नेटि णेरनिटि' इत्यादि चरितार्थम्।

तमोऽकार एव भविष्यति। स च भवन् अर एव सम्पन्नो भविष्यति। न च तावतापि ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। इष्टत्वात्। तस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात्। ऋकारस्य यत्र गुणवृद्धी भवतस्तत्रारारावेव संपद्येते इति तस्य व्याख्यानाच्च। ऋकारस्याप्यादेशकोटावन्तरतमो नास्त्यकारस्यापि स्थानिकोटावन्तरतमो नास्तीत्यन्तरतमाभाववत्वेनाकारस्यैव ऋकारान्तरतमत्वाच्च। तदुक्तमनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्य्यमिति।

रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तते इति। रेफः शिरः परावयवो यस्यारित्यादेः स गुणादिसंज्ञक इत्यर्थः। अत्वस्य गुणसंज्ञकत्वस्य वाऽरित्यत्रातिदेशाभावे तस्य गुणसंज्ञकत्वानुपपत्तिरिति भावः। वस्तुत इदमपि भाष्यन्नैव विरुणद्धि गुणवृद्धिसंज्ञकोऽकारादिः, रेफशिरा अभिनिर्वर्त्तत इत्यर्थात्। रेफशिरा इत्यत्र चातद्गुणसम्विज्ञानम्। तथा चाद्यदूषणमेव सम्यगिति तत्त्वम्। उपदिश्यमानाकारान्तात्परत्वस्योपलक्षणत्वे तु तत्रापि न दोष इति विभावनीयम्।

यत्तु तुलविथेत्यादौ अवादेशावयवाकारस्य गुणशब्दप्रयोज्यविधेयताश्रयत्वरूपस्य गुणशब्दभावितत्वस्याभावेन नशसददेतिनिषेधाप्राप्तिस्तदर्थं स्थानिवद्भावेन गुणशब्दभावितत्वमवादेशेऽप्यानेयं तस्य चाल्मात्रवृत्तित्वात्। स न स्यात्। अर्शब्दे गुणत्वातिदेशे तु तस्यापि गुणशब्दभावितत्वेन तस्य अल्मात्रवृत्तित्वन्न भवतीतिस्थानिवद्भावेन निषेधः सिद्ध्यतीति वर्णग्रहणे प्रवृत्तिरावश्यकीति—तन्न। अल्मात्रवृत्तित्वाभावेप्यशास्त्रीयत्वेन गुणशब्दभावितत्वस्यातिदेशासम्भवेन दोषस्य प्रकारान्तरेणैव वारणीयत्वात्।

कोऽसौ प्रकार इति चेत्—अत्रोच्यते। गुणपदस्य स्वविशिष्टे लक्षणा। वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यविधेयताश्रयत्वस्वप्रयोज्यविधेयताश्रयस्थानिकत्वान्यतरसम्बन्धेन। स्वबोध्यविधायकशास्त्रव्यापाराधीनलब्धसत्ताकत्वावच्छिन्ने वा लक्षणा। तथा च स्थानिवद्भावं विनैव निषेधः प्रकृते उपपन्न इति।

लोकन्यायसिद्धाया अस्याः शास्त्रे आश्रयणे मानमाह—**अत एव नेटी-**त्यादि। यदागमपरिभाषायाः शास्त्रे आश्रयणादेवेत्यर्थः। सा भवानतीदित्यादौ यदागमन्यायाभावे इड्विशिष्टे सिच्त्वाभावेनेटा व्यवधानेन वृद्ध्यप्राप्तौ नेटीत्यस्य वैयर्थ्यात्। एवमेव **णेरनिटी**त्यत्रानिटीत्यस्यापि वैयर्थ्यं बोध्यम्।

अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः । आर्ध-धातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानुपप-त्त्याऽर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेनेड्रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेड्बुद्धिः कर्त्तव्येति । एवं चादेशेष्विवात्रापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्य-त्वहानिः । स्थानिवत्सूत्रे च नेदृशादेशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीबो-

---

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दावृत्तिदात्वस्य दापृशब्दे स्थानिवत्सूत्रेणा-तिदेश एव अनागमकानां सागमका आदेशा इति स्थान्यादेशभावकल्प-नायाः फलम् । तदतिदेशस्य च यदागमपरिभाषयैव लाभेन । भाष्ये दृश्य-मानस्य 'अनागमकानां सागमका आदेशा' इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थ** इति । इदं वक्ष्यमाणं प्रयोजनमित्यर्थः । **अर्थापत्तीति** । अर्थस्योपपादकस्या-पत्तिः कल्पनं यया सा । अनुपपत्तिरूपा अर्थापत्तिः पञ्चमं प्रमाणं मीमां-सकवेदांतिसम्मतमित्यर्थः* । प्रकृते नित्ये शब्दे उपचयापचयरूपविकार-रहिते, आगमरूपोपचयस्यासम्भवेन आगमविधानानुपपत्त्या इड्रहितस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य सेट् इति वाक्यान्तरं कल्प्यते । तेन च मृजेर्वृद्धिरित्या-दिना मृजिप्रसङ्गे मार्जिरिव इड्रहितस्य तव्येत्यस्य प्रसङ्गे इतव्यः साधुरिति बोध्यते । तथा च नोत्पत्तिनिवृत्ती, अपि तु तद्बुद्धिप्रसङ्गे तद्बुद्धिरिति आदेशस्थलवदागमस्थलेऽपि न नित्यत्वहानिरिति बोध्यम् ।

ननु आगमस्थलेऽपि अनित्यत्ववारणायावश्याश्रयणीये स्थान्यादेश-भावे स्थानिवत्सूत्रेणैव निर्वाहात् यदागमपरिभाषा मास्त्वित्यत आह—**स्थानिवदिति** । **साक्षादिति** । अष्टाध्यायीस्थशास्त्रघटकषष्ठीप्रतिपाद्ये-त्यर्थः । अयं तु स्थान्यादेशभावो न तथा अपि तु अष्टाध्यायीस्थशास्त्र-कल्पितशास्त्रघटकषष्ठीप्रतिपाद्य इति बोध्यम् ।

---

*प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः ।
अनुमानं च तच्चाथ साङ्ख्याः शब्दं च ते अपि ॥
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ॥

धितस्थान्यादेशभावे चारितार्थ्यात्। किञ्चैवं सति स्थानिबुद्ध्यैव कार्य-प्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमानस्ये'ति परिभाषाया अप्राप्त्याऽऽगमसहितस्य पिबाद्यादेशापत्त्या लावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः। स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणा-मित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशङ्क्य सकृद्ग-तिन्यायेन समाधानपरभाष्यासङ्गतिः। "एरुः" इत्यादौ स्थानषष्ठीनि-र्देशात्तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहण-

---

ननु नेटि गेरनिटीति ज्ञापकेनोभयविधस्थान्यादेशभावयोः स्थानिव-त्सूत्रे एव ग्रहणमस्तु। मास्तु परिभाषेत्यत आह—**किञ्चे**ति। स्थानिवद्भाव-विषयेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ दण्डमाह—**स्थानिवदि**त्यादिना। **भाष्यासङ्गति**रिति। स्थानिवद्भावेन तिस्रादेशे त्रिशब्दत्वबुद्धावपि अपि-बदित्यत्रेव निर्दिश्यमानत्वाभावादादेशाप्रवृत्तेरिति भावः।

ननु भवत्वित्यादाविकारोकारयोः एरुरितिशास्त्रस्थषष्ठीप्रतिपाद्यस्था-न्यादेशभावेऽपि इकारे तिङ्त्वाभावात्तिशब्दस्यानुमानिकस्थानित्वेऽपि तस्य स्थानिवत्सूत्रेऽग्रहणेन तिङ्त्वस्योक्तपरिमाणनिष्ठत्वेन एकदेशविकृत-न्यायाप्रवृत्तेश्च तिङ्त्वाभावात्पदत्वानापत्तिरित्यत आह—**एरुरि**त्यादि। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र षष्ठ्या अवयवत्वार्थकतया तत्सूत्रकल्पितवा-क्यान्तरस्थैव षष्ठी स्थानित्वार्थिका। अत्र तु अष्टाध्यायीस्थसूत्रघटक-षष्ठ्येव स्थानित्वबोधिका। इकारादिपदस्य तदन्ते लक्षणयैव समुदायस्य तितुरूपस्य स्थान्यादेशभावलाभादस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणम्भवतीति भावः।

ननु स्थानिवत्सूत्रस्य प्रथमोपस्थितश्रौतस्थान्यादेशभावमादाय रामा-येत्यादौ चारितार्थ्येन लक्षणादिलब्धसमुदायस्थान्यादेशभावग्रहणे माना-भाव इत्यत आह—**आदेशग्रहणसामर्थ्यादि**ति। अयम्भावः—पितृवद-धीत इत्यादौ पितृपदार्थस्य ससम्बन्धिकत्वात् पुत्रस्येव स्थानिवदित्येतन्मा-

---

अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा।
सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः॥

—तार्किकरक्षायां वरदराजमिश्राः

सामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इति "अचः परस्मिन्" इत्यादेर्नासङ्गतिः । एतेन यदागमा इति परिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् । एतत्सर्वं 'दाधाघ्वदाबि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १२ ॥

त्रोक्तावपि आदेशस्य लाभादादेशग्रहणमादेशमात्रग्रहणार्थन्तेनानुमानिकस्यापि साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्य ग्रहणं न तु अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरबोधितस्य तस्यातिविलम्बोपस्थितिकत्वादप्रधानत्वाच्चेति । न चानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पने अज्मात्रस्थानिकादेशस्यासम्भवात् अचः परस्मिन्निति व्यर्थमित्यत आह—**आनुमानिकेत्यादि** । इक्स्थाने यण् साधुः । परन्तु इदन्न युक्तम् । किन्तु इग्घटितस्य यण्घटितस्साधुरित्येवं क्रमेण प्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्राणामर्थकल्पनादिति भावः । **एतेनेति** । आगमस्थलीयस्थान्यादेशभावस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहीतुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । **अपास्तमिति** । अत्रोच्यते—न वयं स्थानिवत्सूत्रविषये नियमेन प्रवर्त्तते न प्रवर्त्तते वा निर्दिश्यमानपरिभाषेत्यभ्युपगच्छामोऽपि तु यस्य निर्दिश्यमानत्वं तस्यादेशो भविष्यति यस्य न तस्यादेशो नेत्येव कल्प्यत इति । यदागमपरिभाषा च न मन्यते । स्थानिवत्सूत्रे च सर्वेषामादेशानां ग्रहणं क्रियते । निर्दिश्यमानत्वञ्च षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्योपस्थितिविषयत्वस्वजन्योपस्थितिविषयसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन । अपिबदित्यत्र न दोषः । तत्र पाघ्राध्मेतिसूत्रस्थषष्ठीप्रकृतिपाविशिष्टत्वं पाशब्दस्यैवेति तस्यैव पिबादेशः । स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वमस्ति पाशब्दस्य । स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयः पा, तत्समभिव्याहृतोऽकारस्तद्घटितत्वमपाशब्दस्याघटितत्वं तस्येति समन्वयः । तिसृणामित्यत्र च षष्ठीप्रकृतिः । त्रेस्त्रय इति सूत्रस्था त्रिरूपा तज्जन्योपस्थितिविषयताश्रयत्वं तिसृशब्दस्य तत्समभिव्याहृत उदासीनस्तदघटितत्वमपि तिसृशब्दस्यैवेति प्राप्तस्त्रयादेशः सकृद्गतिन्यायेन वारितो भाष्य इति सर्वं समञ्जसम् ।

नन्वेवं देवीमञ्चति देवद्र्यङित्यत्र विष्वग्देवयोश्च टेरित्यनेन देवीशब्दावयवटेरद्र्यादेशो न स्यादवयवषष्ठीविषयेप्यस्याः प्रवृत्तेर्देवपदीयनि-

र्दिश्यमानावयवटेरेवाङ्कतौ परे अद्र्यादेशेन देवीशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वाभावात्। यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया देवग्रहणेन देवीशब्दस्यापि ग्रहणात् षष्ठीप्रकृतिर्देवशब्दस्तज्जन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वं देवीशब्दस्य, परं स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयो देवशब्दस्तत्समभिव्याहृत ईकारस्तद्घटितत्वस्यैव सत्त्वात्। वर्णे स्त्रीप्रत्ययेतरत्वनिवेशे तु प्रकृते दोषाभावेऽपि अस्य स्त्री ई तस्या जरसौ ईजरसावित्यत्रापि समुदायस्य निर्दिश्यमानत्वापत्तिर्दुर्वारा। स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयसमभिव्याहृतस्त्रीप्रत्ययेतरवर्णाघटितत्वादिति चेत्—न। द्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयविशिष्टवर्णाघटितत्वस्य निवेशनीयत्वात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वसमभिव्याहृतत्वस्वप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययेतरत्वोभयसम्बन्धेन। देवीत्यत्र स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयो देवस्तद्विशिष्टत्वमिकारस्य नास्ति। स्वसमभिव्याहृतत्वेपि स्वप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययेतरत्वाभावात् ईजरसावित्यत्र चेकारस्य तद्विशिष्टत्वेन न दोषः।

नन्वेवमपि जराया जरा जराजरा जराजरसावित्यत्रोपस्थितीयविषयताश्रयः पूर्वो जराशब्दस्तद्विशिष्ट उत्तरजराजकारस्तद्घटितत्वादुत्तरस्य निर्दिश्यमानत्वाभावः। न च द्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयावधिकपूर्ववर्णाघटितत्वसम्बन्धस्य निवेशादुत्तरस्य निर्दिश्यमानत्वमक्षतमिति वाच्यं, त्रिशब्दादाचारक्विबन्तात् कर्त्तरि क्विपि तुकि आमि त्रितामित्यादौ उपस्थितीयविषयताश्रयस्त्रिशब्दस्तदवधिकपूर्वो वर्ण उदासीनस्तदघटितत्वं त्रिदित्यस्येति। तस्य निर्दिश्यमानत्वेन त्रयादेशापत्तेः। अथ स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वस्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयविशिष्टवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वन्तत्त्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वावधिकपूर्वत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन। जराजरसौ निर्ज्जरसावित्यादौ समुदायस्य व्याघ्रपात्पद इत्यादौ पूर्वपाच्छब्दस्य च तत्त्वाभावाय पूर्वत्वनिवेशः। त्रितामित्यादौ तदभावायोद्देश्यताघटितो द्वितीय इति सर्वमवदातम्।

नन्वेवमपि प्रतिषिञ्चतीत्यादौ नुम्विशिष्टस्य तन्मध्यपतितन्यायेन सिच्त्वेपि सिच्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयो नुम् तद्घटितत्वेन निर्दिश्यमानत्वाभावात् षत्वानापत्तिरिति चेत्—न। अन्यतरसम्बन्धघटकद्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वसमभिव्याहृतत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वस्य

निवेशनीयत्वात्। नुमः सिच्समभिव्याहृतत्वविरहात् पूर्वपरयोरेव समभिव्याहृतपदार्थत्वादिति चेत्—मैवम्। यतो व्याघ्रपदः सुपद इति समुदाये उपस्थितीयविषयताश्रयपरपाच्छब्दावधिकपूर्ववर्णघटितत्वेन पूर्वस्य पदादेशाभावापत्त्याऽव्यवहितपूर्वत्वं सम्बन्धघटकं वक्तव्यम्। तथा चास्नात्वाकालकं स्नात्वा कालकं कृत्वा स्नात्वाकालकीकृत्येत्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्स्नात्वाकालक इत्यत्र समासः। पश्चाच्च्व्यन्तस्य गतित्वात् कुगतिप्रादय इति समासे पूर्वक्त्वाप्रत्ययस्यापि समासे नञ्पूर्वेत्यत्रत्यषष्ठीप्रकृतिक्त्वाविशिष्टत्वान्निर्दिश्यमानत्वेन ल्यबादेशापत्तिर्यतः स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वमप्यस्ति स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयः परस्तदव्यवहितपूर्ववर्णाघटितत्वेन तद्विशिष्टवर्णाघटितत्वञ्चास्ति।

ननु स्नात्वाकालक इत्यादौ ल्यपोऽभावाय स्नात्वाकालकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यनेन भाष्यवार्तिकेनैवात्रापि वारणं समासान्तरघटकत्वेऽपि स्नात्वाकालकत्वाविशेषादिति चेत्—न। वार्त्तिकप्रत्याख्यानायानञ्पूर्वपदकस्य क्त्वान्तसमासस्य ल्यबित्यर्थस्य भाष्यकृताश्रयणादत एव स्नात्वाकालकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्त्वा तदन्तनिर्देशात्सिद्धमित्युक्तम्। तथा च प्रत्याख्यानपक्षे पूर्वक्त्वाप्रत्ययस्यापि ल्यबापत्तिः। क्त्वान्तसमासावयवक्त्वापदीयनिर्दिश्यमानस्य ल्यबित्यर्थात्।

अत्रोच्यते—आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदेनानभिधानमेवास्य। किञ्च मयूरव्यंसकादौ समासार्थं स्नात्वाकालक इति निपातनमवश्यं कर्तव्यम्। तेनैव ल्यबभावोऽपि भविष्यति।

यत्तु स्नात्वाकालकेतिसमासप्रयोज्यस्यैव ल्यपोऽभावो निपातनाद्भविष्यति न स्नात्वाकालकीकृत्येतिसमासप्रयोज्यस्यापीति—तन्न। तादृशविशेषाश्रयणाभावेपि बाधकाभावात्। अत एव युधिष्ठिरपुत्र इत्यत्र सप्तम्या विशिष्टसमासप्रयोज्योऽपि हलदन्तात्सप्तम्या इति न लुक् अनञ् इति पर्य्युदासादव्ययपूर्वपदात्परस्य क्त्वो ल्यबित्यर्थाद्वा ल्यबभावः। तदुक्तं भाष्ये समासनिपातनाद्वा अवश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्त्तव्यम्। तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति। अनञो वा परस्य अथवा अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यमित्यादि।

यत्तु मयूरव्यंसकादयश्चेति चकारेणैतद्विहितसमाससंज्ञकानां समासान्तरे न प्रवेशोऽत एव परमाश्च ते मयूरव्यंसका इति वाक्यमेवेति स्नात्वाकालकघटितसमासस्यासाधुत्वान्नैतत्प्रयोग इति–तन्न। सजातीये कर्मधारय एव। तेनाप्रवेशबोधनात्। अत एव प्रत्ययमात्रग्रहणे इत्यादि-

ग्रन्थकृत्प्रयोग उपपद्यते । किञ्चान्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषयापि पूर्वस्य क्त्वो ल्यबभावः । न च प्रकृते नान्त्यस्य बाधो न वान्त्यसदेशस्याऽऽकारविनिर्म्मुक्तस्य क्त्वितिसमुदायस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । अन्त्यपदेन वर्णस्यैव विवक्षितत्वात् । तथा चान्त्यवर्णपर्य्याप्तोद्देश्यताककार्य्याप्रयोजके शास्त्रे अन्त्यसदेशस्येत्यस्योपस्थितिरिति परिभाषार्थः । अन्त्यसदेशस्येत्यस्य नाभेदेन निर्द्दिश्यमानविशेषणत्वमपि तु आदेशे एवैकत्र द्वयमितिरीत्याऽन्वयः । तथा चानञ्पूर्वपदकस्य क्त्वान्तस्य समासस्यावयवो यः क्त्वापदीयनिर्द्दिश्यमानस्तत् स्थानिकत्वविशिष्टस्सन् अन्त्यसदेशस्थानिको ल्यबिति बोधः । अन्त्यसदेशस्य स्थानिता चापर्य्याप्ता । तथा च तथा ल्यप् भविष्यति यथा निर्द्दिश्यमानान्त्यसदेशोभयस्थाने स्यात् । स चान्त्यक्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशे एवेति न पूर्वस्यादेशः । किञ्च षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं तत्त्वम् । तत्र वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताविशिष्टवर्णाघटितत्वं निवेशनीम् । वैशिष्ट्यञ्च वर्णे स्वानाश्रयत्वस्वाश्रयसमभिव्याहृतत्वोभयसम्बन्धेन । स्नात्वाकालकीकृत्येत्यत्र क्त्वान्तसमासस्य ल्यबित्यर्थे क्त्वापदीयशाब्दबोधीयविषयतायास्समासान्ते क्त्वाशब्दे एव सत्त्वेन तदनाश्रयत्वस्य तदाश्रयसमभिव्याहृतत्वस्य च पूर्वक्त्वाप्रत्ययघटकवर्णे सत्त्वेन तद्घटितत्वस्यैव पूर्वस्मिन् सत्त्वेन न पूर्वस्य निर्द्दिश्यमानत्वम् । व्याघ्रपदः सुपद इत्यत्र पादः पदितिसूत्रघटकपाच्छब्दप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताया एकस्या एवोभयत्र सत्त्वेन स्वानाश्रयत्वस्य पाच्छब्दावयवे अभावेनोभयत्र निर्द्दिश्यमानत्वोपपत्तिरवच्छेदकभेदेनैव विषयताया भेदात् । अत एव सजुषस्सजुषौ सजूस्सजुषौ ताभ्यां सजूस्सजूर्भ्यामित्यत्रोभयत्र निर्द्दिश्यमानत्वसिद्धिः । ससजुषोरुरित्यस्य सजूश्शब्दान्तपदस्य रुरित्यर्थेन पदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितायास्सजूश्शब्दत्वावच्छिन्नायाः शाब्दीयविषयताया एकस्या एवोभयत्र सत्त्वादवच्छेदकस्योभयत्रैकस्यैव सत्त्वेन विषयताभेदे मानाभावात् । न चापिबदित्यादावर्थवत्त्वावच्छिन्नविषयतया संकुचितायाः पात्वावच्छिन्नविषयताया आगमविशिष्टे एव सत्त्वं न तु तद्रहिते तस्यानर्थकत्वात् । ततश्च शाब्दबोधीयविषयताविशिष्टोऽकारो न भविष्यतीति तादृशविषयताविशिष्टवर्णाघटितत्वेन उपस्थितीयविषयताश्रयत्वेन च विशिष्टस्यापि निर्द्दिश्यमानत्वापत्तिरेवमागमस्थले सर्वत्र बोध्यमिति वाच्यम् । स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयाघटितत्वरूपतृतीयसम्बन्धस्यापि स्वतन्त्रस्य निवेशेनादोषात् । न वा

प्रतिषिध्नतीत्यत्र तादृशविधेयताश्रयनुमृघटितत्वेन दोषावसरः। तादृशोपस्थितीयविषयताश्रयविशिष्टवर्णाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वसमभिव्याहृतत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन। नुमस्समभिव्याहृतत्वाभावात्। एवञ्च यदागमपरिभाषा निष्फलेति विभावयन्तु सुधियः।

परे तु पचमान इत्यादौ तास्यनुदात्तेदिति स्वरार्थं, ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमार्थञ्च, परिभाषावश्यकत्वमेव अकारान्तोपदिश्यमानत्वस्य गुणत्वस्य चाल्मात्रवृत्तिधर्म्मघटितत्वेन स्थानिवत्वाप्रवृत्तेरिति "वर्णग्रहणे न प्रवर्त्तत" इत्येतत्खण्डनखण्डनावसरे विस्तरेण प्रतिपादितमिति तत एव द्रष्टव्यमित्याहुः।

ननु स्थाने द्विर्वचनरूपपदद्वित्वे जराजरसावित्यादौ स्थानिवद्भावेन समुदायस्यापि जरात्वात् शाब्दबोधीयविषयताया उत्तरजराशब्दे इव समुदायेपि तस्या एव सत्त्वेन पूर्वजराऽऽकारस्य तादृशविषयताश्रयावधिकपूर्वत्वेऽपि स्वानाश्रयत्वाभावेन विषयताविशिष्टत्वाभावेन विशिष्टवर्णाघटितत्वेन समुदायस्यादेशापत्तिः। नन्वयं प्रयोगो न सम्भवति। हल्ङ्यादिलोपे जरेतिपदस्य समुदायस्यानस्तमितावयवकत्वेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वेन समासग्रहणनियमेन स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वाभावात्ततो विभक्त्युत्पत्त्यसम्भवात्। न च तस्य कृतद्वित्वस्य परमादिना समासं कृत्वा एकशेषेण परमजरा जरा औ इत्यादौ दोष इति वाच्यं, यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्यताया एव वीप्सापदार्थतया वीप्सितस्य व्यापके अन्वयनियमेन परमादिनाऽसामर्थ्येन समासाप्राप्तेरिति चेत्-न। अतिशयिता जराजरा अतिजराजरा इत्यत्र अत्यर्थातिशयं प्रत्येव वीप्सितत्वेन तत्रैवान्वयेन समासस्य द्वित्वस्य चोपपत्त्या पश्चादेकशेषे अतिजराजरसाविति प्रयोगस्योपपादनसम्भवादिति चेत्—मैवम्। समुदायादेशस्यैवेष्टत्वात्। न च तत्र विशिष्टस्य नेष्यत आदेशोऽत एव जराया इति सूत्रे प्रतिपत्तिलाघवाय जराया असुङ् न कृतः, त्रेस्त्रय इति सूत्रे त्रेरयङिति न कृत इति शेखरकृतोक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा पदद्वित्वस्थले समुदायस्य जरसादेशे अतिजरसाविति असुङादेशेऽतिजराजरसाविति। एवं पदद्वित्वस्थले समुदायस्य त्रयादेशेऽतित्रयाणामिति अयङादेशेऽतित्रित्रयाणामिति प्रयोगभेदरूपदोषसत्त्वे लाघवपर्य्यन्तानुधावनस्य ग्रन्थकृतोऽसङ्गत्यापत्तेरिति वाच्यम्। पदद्वित्वस्थलापर्य्यालोचनेनैव तद्ग्रन्थस्य सत्त्वात् त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तस्य पदस्य द्वित्वे स्थानित्वेन त्रयः इति तदादेशस्य

नन्वेवमुदस्थादित्यादौ 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह—

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥१३॥

त्रयः त्रयः इति समुदायस्य स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वालाभाच्च। न चाशवचनं साकच्कार्थम्, इमोऽःइत्येव सिद्धे कादेशः साकच्कार्थ इति भाष्यादिग्रन्थविरोधः पदद्वित्वस्थले फलभेदादिति वाच्यम्। साकच्कार्थमित्यस्य पदद्वित्वस्याप्युपलक्षकत्वात्। अन्तरङ्गत्वात् कादेशे कृते द्वित्वप्राप्त्या समुदाये स्थानिवद्भावेन किम्शब्दत्वालाभाच्च। पादः पदितिसूत्रेणोपधाया ह्रस्वत्वं वक्तव्यमन्यथा द्विपदः पश्येत्यादौ समुदायस्यादेशापत्तिर्न्न वक्तव्यम्। निर्दिश्यमानस्यैवादेशादित्यर्थकभाष्यविरोधः। पदद्वित्वस्थले व्याघ्रपात्पद् इति ह्रस्वपक्षे, निर्दिश्यमानस्यादेशपक्षे च व्याघ्रपद् इति फलभेदात् इत्यपि न वाच्यम्। वार्त्तिकस्य द्विपद इत्यादौ समुदायादेशाभावरूपं यत् प्रयोजनं तस्य निर्दिश्यमानपरिभाषया अन्यथासिद्धिप्रतिपादनमात्रपरं हि तद्भाष्यम्। न तु ह्रस्वकरणे दोषो नास्तीत्यत्र तात्पर्य्यन्तद्भाष्यस्येति कल्पनात्। तथा च द्विपद इत्यादौ विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेनादेशाप्राप्तेः। पदद्वित्वस्थले दोषाच्च ह्रस्वत्वन्न वक्तव्यमिति फलति। अत एव व्याघ्रपाच्छब्दाण्णिजन्तात्क्विपि णिलोपटिलोपयोः शसि निर्दिश्यमानस्य पदादेशे व्याघ्रपदः ह्रस्वे व्याघ्रप इति फलभेदोद्भावनमपि न युक्तम्। तत्र दोषस्यैव सत्त्वात्। णिलोपस्य स्थानिवद्भावेपि तत्पूर्वभागस्य पाच्छब्दान्तभत्वानपायात् सूत्राप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् बहुव्रीहावेव कृतसमासान्तत्वेन तत्र च समासैकदेशस्य वीप्सितत्वासम्भवाच्च। भाष्यप्रामाण्यात् तादृशलक्ष्याणामनभिधानकल्पनाच्च। एतेन निरुक्तदोषैः पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वं नैवेष्यत इति केन चिदुक्तन्तु—अविचाररमणीयम्। येन विधिः, यदागम इत्युभयबोधितस्थानित्वप्रतिषेधमात्रफलिका निर्दिश्यमानपरिभाषेत्यस्य अनया परिभाषया येन विधिरितिसूत्रेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थकारोक्त्या स्पष्टं लाभाच्चेति दिक्। निर्ज्जरसावित्यादौ जरेति ह्रस्वान्तस्य स्थानिवद्भावेन जरात्ववत् पदद्वित्वस्थलेऽपि स्थानिवद्भावेन विशिष्टस्य जरात्वसत्त्वेन वैषम्ये बीजाभावाच्च ॥ १२ ॥

'षष्ठी स्थाने योगा' इति सूत्रमावर्त्तते। तत्र द्वितीयस्यायमर्थः। षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्य-

---

नन्वेवमुदस्थादित्यादाविति। यदागमपरिभाषायाः स्वीकारे अ-स्थेत्यस्यापि तया स्थात्वादिति भावः। सत्याञ्चास्यां निर्दिश्यमान एवोदः परत्वस्यान्वयेनोदस्थादित्यत्राकारेण व्यवधानान्न दोष इति बोध्यम्। ननूदस्थेतिसूत्रे लुप्तषष्ठ्यन्तसकारस्य प्रश्लेषेणोदः परस्य स्थास्तम्भसम्बन्धि-सकारस्येत्यर्थेन न दोष इति चेदुदस्थादिति निर्ज्जरसावित्यस्योपलक्षणम्। तत्र तदन्तविधिना समुदायस्य जरसादेशापत्तिः। न च जराया इत्यादेरपि अङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्याजादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वस्याङ्गावयवस्य जराशब्दस्य जरसित्यर्थेन न दोषः। न च सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्य-स्यान्याय्यत्वान्नैवमिति वाच्यम्। सत्यामपि परिभाषायां जराशब्दान्ता-ङ्गावयवस्य निर्दिश्यमानस्येत्यर्थेन वैयधिकरण्यान्वयस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम्। तावताप्याचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तत्रितृशब्दादामि त्रिता-मित्यादौ यदागमन्यायेन त्रितृशब्दस्य त्रिशब्दत्वात् आमव्यवहितपूर्वत्वाच्च विशिष्टस्यादेशापत्तेः। न च यदागमपरिभाषाया लक्षणाग्राहकत्वेन त्रिशब्दस्य त्रिशब्दविशिष्टे लक्षणया त्रिशब्दादुपस्थितत्रिशब्दविशिष्टैकदेशे त्रिशब्दे एवामव्यवहितपूर्वत्वस्यान्वयेनामव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टो यस्त्रिशब्दस्तद्वि-शिष्टस्य त्रयादेश इत्यर्थेन न दोष इति वाच्यम्। अपिबदित्यत्र तावता-प्यनिस्तारात् परिभाषाया आवश्यकत्वात्।

सूत्रकारमते षष्ठ्याः स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धार्थकत्वाय सूत्रस्या-वश्यकत्वेनावृत्त्या द्वितीयार्थमाह—**षष्ठी स्थाने योगेति सूत्रमावर्तत** इत्यादिना। भाष्यमते तु राज्ञः पुरुष इत्यादौ पदान्तरसमभिव्याहारात् ष-ष्ठ्याः स्वत्वार्थकत्वस्येव इको यणचीत्यादावपि यणादिपदसमभिव्याहा-रादेव षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वलाभात् षष्ठी स्थानेतिसूत्रं निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यर्थकमेव। तन्मते आवृत्तेर्नोपयोगः।

प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणादाह—**षष्ठ्यन्तमि**ति। ननु षष्ठ्यन्तं जराया इति समुदायो न तस्य स्थानेन योग इति चेत्—न। अन्तशब्दस्य परसमीप-बोधकतया षष्ठी अन्तः परसमीपो यस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा षष्ठीप्रकृतिरूपार्थस्य लाभात्।

वस्तुतस्तु सूत्रे यतस्सेत्यध्याहारेण यतः षष्ठी सा स्थाने योगेत्येवार्थः

मानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन युज्यते न

सम्यक्। षष्ठ्यन्तं स्थाने योगेत्यनयोरभेदे समानलिङ्गकत्वस्यौचित्यात्। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्येतल्लब्धस्यान्तपदस्य परसमीपबोधकत्वेऽतद्गुणसम्विज्ञाने चातिप्रसङ्गात् निर्दिश्यमानस्येत्यध्याहारस्यानुपयोगाच्च। **निर्द्दिश्यमान**मिति। इदमध्याहारलब्धम्।

ननु षष्ठीप्रकृतिः सूत्रे उच्चार्य्यते न तस्याः स्थाने अपि तु तद्बोध्यस्येत्यत आह—**उच्चार्य्यमाणसजातीयमेवे**ति।

ननु सूत्रे उच्चार्य्यमाणस्यादेशासम्भवादाह—**उच्चार्य्यमाणसजातीयमेवेती**ति केनचिदुक्तञ्च युक्तं, पञ्चम्या असङ्गतेः। उच्चार्य्यमाणमित्यसङ्गतमित्यत इति शेषेण कथञ्चित् लापने तु न विद्वेषः। एवकारेण सूत्रे उच्चार्य्यमाणस्य व्यावृत्तिः साजात्यञ्च समानानुपूर्वीकत्वेनेति बोध्यम्।

ननु अयोगवाहानां वर्णसमाम्नाये पाठाभावे विसर्गस्यालत्वाभावेन अलोन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तौ विसर्ज्जनीयस्य स इत्यनेन पदाधिकारात्तदन्तविधिना विसर्ज्जनीयान्तस्य पदस्य सत्वमित्यर्थकेन वृत्तस्तत्रेत्यादौ समुदायस्थानिकसत्वापत्तेः निर्दिश्यमानपरिभाषया वारणपरभाष्यासङ्गतिः। विन्दुद्वयात्मकविसर्गस्य विसर्ज्जनीयपदसजातीयत्वाभावात्। किञ्च तदोस्सस्सावनन्त्ययोरित्यत्र त्यदादीनाम इत्यतस्त्यदादिपदसम्बन्धेनाङ्गाधिकारेण च त्यदाद्यन्तं यदङ्गन्तदवयवस्य त्यदादिपदीयनिर्द्दिश्यमानस्य योऽवयवोऽनन्त्यस्तकारो दकारश्च तस्य सत्वमित्यर्थः। अत एवातिस इत्यादावादितकारस्य न सत्वम्। तस्य त्यदादिपदीयनिर्दिश्यमानावयवत्वाभावात्। तत्र तच्छब्दस्य त्यदादिपदसजातीयत्वाभावेन निर्द्दिश्यमानत्वाभावः। न वा तस्य स्थानेन योगोऽपि तु तदवयवस्यैवेत्यत आह—**निर्द्दिश्यमानावयवरूपमेव वे**ति। षष्ठीप्रकृतिजन्यप्राथमिकोपस्थितीयविषयताश्रयावयवमेवेत्यर्थः।

ननु तर्हि षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयस्य निर्ज्जरसावित्यादौ जरशब्दस्य स्थाने योगो न स्यात् अपि तु तदवयवस्यैवेति चेत्—न। व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वावयवत्वात् वृक्षप्रचलन्यायेन समुदाय एवादेशप्रवृत्तेः। यद्वा षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रय एव स्थानेन युज्यते परन्तु स्थानषष्ठीस्थले साक्षात् स्थानषष्ठीप्रकृत्यर्थान्वय्यवयवषष्ठीस्थले स्वावयवद्वारेति बोध्यं **निर्द्दिश्यमानावयवरूपमेवे**ति प्रतीकमुपादाय। अयं

प्रतीयमानमिति। तेनेदं सिद्धम्। न च 'अस्य च्वा' वित्यादौ दीर्घाणा-मादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम्। जातिपक्षे दोषाभावात्। किञ्च 'न भूसुधियोः' इति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृही-

---

भावः। सर्वा अपि सूत्रघटकषष्ठीप्रकृतयः साक्षात् स्वावयवमात्रघटितप-रंपरया वा स्थानेन युज्यन्त इतिसूत्रार्थादिति केनचिदुक्तं—न युक्तम्। आ-गमशास्त्रघटकषष्ठीप्रकृतेस्तथात्वाभावात्। स्थानषष्ठीमात्रविषयकत्वे स्वा-वयवेत्याद्यसङ्गतेश्च। **न प्रतीयमानमिति**। द्वितीयोपस्थितीयविषयता-श्रयो न स्थानेन युज्यत इत्यर्थः। येन विधिसूत्रसहकारेण तदन्तस्य यदाग-मपरिभाषासहकारेण सागमस्योपस्थितिर्हि स्वरूपोपस्थित्यनन्तरं द्वितीयो-पस्थितिरिति तदन्तस्य सागमस्य च स्थानित्वाभावः। तथा च शास्त्रान्तरा-सहकारेण षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वन्निर्दिश्यमानत्वमिति फलति। न च शालीभवति मालीभवतीत्यादावाकारस्य अस्य च्वाविति सूत्रस्थापदेनाणुदित्सूत्रसहकारेणैवोपस्थितत्वान्निर्दिश्यमानत्वाभावेनेत्वाना-पत्तिरित्यत आह—**न चास्य च्वावित्यादाविति। जातिपक्षे दोषाभा-वादिति**। तस्मिन् पक्षे अपदस्यात्वजात्यवच्छिन्ने शक्तत्वेनाणुदित्सूत्रस्य प्रत्याख्यानात् शास्त्रान्तरासहकारेणैव दीर्घस्याप्युपस्थितिरिति भावः।

व्यक्तिपक्षेऽपि समाधानमाह—**किञ्च न भूसुधियोरिति**। भुवौ भुव इत्यादौ सुधियौ सुधिय इत्यादौ च दीर्घोकारेकारयोर्व्यक्तिपक्षे ओः सुपी-त्यत्रोपदेन एरनेकाच इत्यत्रेपदेन ग्रहणकशास्त्रसहकारेणैवोपस्थितत्वेनानि-र्दिश्यमानत्वाद्यणोऽप्राप्तौ न भूसुधियोरिति निषेधसामर्थ्यादुक्तलक्षणे शास्त्रान्तरपदे ग्रहणकशास्त्रातिरिक्तत्वेन सङ्कोच इति बोध्यम्। इदमुपलक्षणं शास्त्रान्तरस्यापि कस्य चिद्भेदस्य निवेशयिष्यमाणत्वात्।

यत्तु केनचित् भूसुधीशब्दयोर्नपुंसकह्रस्वत्वे चारितार्थ्यमुक्तं—तन्न युक्तम्। तत्र यणपेक्षया परत्वेन नुम एव प्रवृत्तेः। यदपि तत्रैव तेनोक्तं दीर्घभूशब्दसाहचर्य्येण दीर्घान्तसुधीशब्दस्यैव तत्र सत्त्वेन तत्रेयङ्-निर्देशासङ्गत्या ज्ञापनमिति—तदपि न। तन्निर्देशेनानित्यसाहचर्य्यपरिभा-षानाश्रयणस्यापि ज्ञापनसम्भवात्। न च भवति यत् कुलम् तद्भुकुलम्। परमं भुकुलं ययोस्तौ परमभुवावित्यादौ चारितार्थ्यम्। न च परमस्य गतिकारकेतरत्वान्न यण् तत्र प्राप्नोति गतिकारकेतरपूर्वस्य यण्नेष्यत इति निषेधात्। एवं परमसुधियावित्यत्रापि बोध्यमिति वाच्यम्। तथापि आ

भवति आ संध्यायति यत् कुलन्तदाभु, आसंधि, आ आभु, आ आसंधि, ययोः तौ आभुवौ आसंधियावित्यादौ परादिवद्भावेन गतिपूर्वपदकत्वस्यैव सत्त्वेन यणः प्राप्तेस्तन्निषेधाय चारिताथ्र्यादिति वाच्यम्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्यनेनाच्पदीयनिर्द्दिश्यमानस्यैव ह्रस्वत्वेन दीर्घस्याच्पदीयनिर्द्दिश्यमानत्वाभावेन ह्रस्वत्वाप्राप्तेस्तस्माज्ज्ञापकत्वं युक्तमेवेति दिक्। तथा च ग्रहणकशास्त्रातिरिक्तशास्त्रसहकारेण षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वन्तत्त्वमिति बोध्यम्। न च जरारूपषष्ठीप्रकृत्या स्वंरूपशास्त्रसहकारेणैव जराशब्दस्योपस्थितत्वेन तस्यापि निर्द्दिश्यमानत्वानापत्तिः। एवं निर्ज्जरसावित्यादावपि स्थानिवत्सूत्रसहकारेणैव जरशब्दस्योपस्थितत्वम्। एवं देवीमञ्चति देवद्र्यङित्यादौ विष्वग् देवयोरित्यत्रत्यदेवपदेन प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीत्येतत्सहकारेणैव देवीशब्दस्योपस्थितिरिति तेषामप्यनिर्द्दिश्यमानत्वापत्तिः। किमः क इत्यत्रत्यकिम्पदीयनिर्द्दिश्यमानत्वमकज्विशिष्टककिम्शब्दस्य न स्यात्, तन्मध्यपतितन्यायसहकारेणैवोपस्थितत्वादिति वाच्यम्। अणुदित्सूत्रातिरिक्तत्वस्यैव स्वरूपस्थानिवत् प्रातिपदिकग्रहणे तन्मध्यपतित एतदतिरिक्तत्वस्यापि शास्त्रे निवेशनीयत्वात्। वस्तुतस्तु येन विधिर्यदागमा इत्येतच्छास्त्रद्वयासहकारेण षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वन्तत्त्वम्। अत एव अनया च परिभाषया येन विधिरितिसूत्र इत्यादि वक्ष्यते मूले। यत्पदघटितत्वेन बोभयोः प्रवेशः। यद्यपि भाष्ये यदागमपरिभाषाया यत्पदघटितत्वन्नास्ति तथापि यत्पदं प्रवेश्य तथा वक्तुं शक्यते।

नन्वेवं जराया जरा जराजरा ततो द्विवचने जराजरसावित्यादौ पूर्वस्यापि जराशब्दस्य निरुक्तनिर्द्दिश्यमानत्वापत्तिः। न च विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वस्य निर्द्दिश्यमान एवान्वयान्नादेशापत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्ययस्याङ्गांशे एवान्वयस्य **शेखरकृता** व्यवस्थापनात्। पादः पदितिसूत्रे निमित्तस्यानुपादानेन व्याघ्रपात्पद इत्यादौ गतिविरहाच्च। स्वमते आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानाभावाच्च। संज्ञासूत्राणां पदैकवाक्यतयाऽन्वयाबोधाच्चेति चेत्—न। स्वजन्योपस्थितिविषयताश्रयत्वस्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन षष्ठ प्रकृतिविशिष्टत्वन्तत्त्वमित्याशयात्। विस्तरेण पूर्वपरिभाषायामेवोक्तमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्।

यत्तु षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं तत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयत्वाश्रयत्वस्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयाघटितत्वोभयसम्बन्धेनेत्युक्तम्—तन्न। पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्यादेशानापत्तेः। विशिष्टस्य निर्द्दि-

श्यमानत्वाभाव एवेष्यत इति तु पूर्वपरिभाषायामेव खण्डितम्। अवशिष्टं विचार्य्यते। यदागमपरिभाषया आगमिवृत्तिधर्म्मस्य सागमे आरोपो बोध्यते न तु शास्त्रघटकतत्तत्पदानां स्वशक्यविशिष्टे लक्षणा। तत्तच्छास्त्राणामधिकार्थविषयकबोधजनकत्वेन तत्तत्पदजन्योपस्थितीनामधिकलक्ष्यार्थविषयाणां कारणत्वेन च गौरवात्। ततश्च पाघ्राध्मेत्यादिसूत्राणां विशिष्टरूपोपादानसत्त्वादर्थवत्परिभाषयाऽर्थवतः पाधातोः पिबादेशः, अर्थवतस्त्रिशब्दस्य त्रयादेशः, अर्थवतः स्थाशब्दस्य पूर्वसवर्ण इत्यर्थः। ततश्च अपिबत् त्रिताम् उदस्थादित्यादौ आगमिनोऽनर्थकत्वेनार्थवत्पात्वावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताया अभावेन तद्घटितस्यापि सागमस्यापेत्यादेः स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयत्वेन पिबाद्यादेशापत्तिर्वज्रलेपायते। स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयता अर्थवत्त्वासङ्कुचितैव गृह्यते। सा चापिबदित्यत्रागमरहितेऽपि वर्त्तते। तद्घटितत्वाद्विशिष्टस्य न निर्दिश्यमानत्वमित्यपि न युक्तम्। अर्थवत्त्वविषयतयानिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतानिरूपकवाक्यार्थबोधीयविषयताया अर्थवत्त्वासंकुचिताया अप्रसिद्धेः।

यदपि षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वन्तत्त्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वस्वविशिष्टवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन। तत्र वैशिष्ट्यं स्वजन्योपस्थितीयविषताश्रयाव्यवहितपूर्वत्वस्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयान्तेतरत्वोभयसम्बन्धेन। अपिबत् निर्ज्जरसावित्यादौ अकारस्य रेफस्य च स्वविशिष्टत्वेन समुदायस्य तद्घटितत्वेन पाजरयोश्चाघटितत्वेनानिर्दिश्यमानत्वनिर्दिश्यमानत्वयोरुपपत्तिः। सजूस्सजूर्भ्यामित्यादौ पूर्वसजूश्शब्दसम्बन्धिषकारस्योपस्थितीयविषयताश्रयोत्तरसजूश्शब्दाव्यवहितपूर्वत्वेपि स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयपूर्वसजूश्शब्दान्तत्वस्यैव सत्त्वेन तदितरत्वरूपद्वितीयसम्बन्धाभावात् तद्घटितत्वेपि पूर्वस्य निर्दिश्यमानत्वोपपत्तिश्च च स्नात्वाकालकीकृत्येत्यादौ पूर्वक्त्वाघटकाकारस्य स्वप्रयोज्योपस्थितीयविषयताश्रयोत्तरक्त्वाऽव्यवहितपूर्वत्वरूपप्रथमसम्बन्धाभावेन द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेऽपि विशिष्टत्वाभावात् तद्घटितत्वेऽपि पूर्वक्त्वाशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वापत्तिरिति वाच्यं, कृद्ग्रहणपरिभाषया कालकीकृत्वेति समुदायस्याप्युपस्थितीयविषयताश्रयत्वात्। त्रितामित्यादावपि न दोषः। स्वजन्योपस्थितिविषयविशिष्टवर्णाघटितत्वस्यापि तृतीयसम्बन्धस्य निवेशनीयत्वात्। तत्र वैशिष्ट्यं स्वसमभिव्याहृतत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन। आद्यसम्बन्धनिवेशात् प्रतिषिञ्चतीत्यादौ न दोषः। न च सुपदो व्याघ्रपद्

तानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोषः। इयङुवङोर्ङित्वं त्विवर्णो-

---

इत्यादौ पादः पदेतच्छास्त्रीयषष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीया पाच्छब्दान्तत्वा-वच्छिन्नाऽपि विषयता तदाश्रयः पूर्वदकारादिसमुदायोऽपि तदवधिक-पूर्वत्वं द्वितीयसम्बन्धश्च पूर्वस्मिन् पकारे तद्घटितत्वं पूर्वपाच्छब्दे इति तस्य निर्दिश्यमानत्वाभावादादेशानापत्तिरिति वाच्यम्। उपस्थितीयवि-षयतां विहाय तत्स्थाने शाब्दबोधीयविषयताया निवेशनीयत्वात्। तस्याश्च तादृशसमुदाय अभावादित्युक्तम्—तदपि न। पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्य इष्टादेशानापत्तेः। अथ येन विधिरिति सूत्रं यदागमपरिभाषा चेत्युभयं लक्षणाग्राहकम्। आद्यं शास्त्रघटकस्याभेदेन विशेषणतात्पर्य्यकपदस्य तदन्तत्वावच्छिन्ने, अन्त्या च तत्तच्छास्त्रघटकपदस्य स्वशक्यविशिष्टे लक्षणां ग्राहयति। वैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वा-वच्छिन्नविधेयताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टाघटितत्वस्वघटितत्वो-भयसम्बन्धेन। ततश्च षष्ठीप्रकृतिशक्यत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति निर्जरसा-वित्यत्र अपिबदित्यत्र च न विशिष्टस्य तत्त्वमिति न दोषः। प्रातिपदिक-ग्रहणे, तन्मध्यपतितः, स्थानिवत्, स्वंरूपमित्येतत् सर्वं शक्तिग्राहकमिति तत्सहकारेणोपस्थिते सर्वत्र निर्दिश्यमानत्वसिद्धिः। जराया जरसौ जरा-जरसावित्यत्र पूर्वजराशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वेऽपि अजादिविभक्त्यव्यव-हितपूर्वत्वाभावान्न दोषः। व्याघ्रपात्पदः स्नात्वा कालकीकृत्येत्यादौ दीक्षितोक्तदिशा अन्त्यबाधे अन्त्यसदेशस्येतिपरिभाषया च न पूर्वस्या-देशापत्तिः। पतिरिवाचरति पतित्, वृषलः पतित् यस्याः सा वृषलपतित्। पूताः क्रतवो यया सा पूतक्रतुस्सा इवाचरति पूतक्रतुदित्यादौ विभाषा सपूर्वस्य, पूतक्रतोरैचेति सूत्राभ्यां पतिशब्दपूतक्रतुशब्दयोर्नकारैकारावा-देशौ स्याताम्। आगमरहितयोरुक्तनिर्दिश्यमानत्वस्य सत्त्वादिति तु न वक्तव्यम्। सर्वस्मिन् परिष्कारे तद्दोषयोः साम्यात् तदर्थमुपायान्तरा-नुशरणस्यापेक्षणात्। तथा हि–पूतक्रतुदित्यत्रोपसर्जनत्वात् नैकारः। द्वितीये पतिशब्दे इकारस्यापि प्रश्लेषेणेकारान्तपतिशब्दस्यैव ग्रहणात् न नकारः इति यदागमपरिभाषावतरणनिरूपणावसरे विस्तरेणाभिहितम्।

एवं नाभिरिवाचरति नाभिदित्यत्र नाभिनभञ्चेत्यस्याप्रवृत्तयेऽपि यतनीयमेवेति बोद्धयमिति निद्दुष्टमेवेदमिति **मैथिलवराः। इयङुव-ङोर्ङित्वं त्विति।** अयम्भावः—नियौ नियः इत्यादौ अन्त्यादेशार्थमेवादेशे

ङित्वं कृतमन्त्यादेशश्च य्वोरित्येतत्पदीयनिर्दिश्यमानस्यैव विधानेन सिद्ध एवेति ङित्वं व्यर्थम्—इति नाशंक्यम्। य्वोरिव धातोरपि धातुपदीयनिर्दिश्यमानत्वाद्दृक्षप्रचलन्यायेन तस्य प्राप्तादेशव्यावृत्त्यर्थन्तस्यावश्यकत्वादिति।

नन्विदं न युक्तम्। जराया जरसन्यतरस्यामिति सूत्रस्य जराशब्दान्ताङ्गस्य जरसित्यर्थादङ्गपदीयनिर्दिश्यमानताया निर्ज्जरसावित्यत्र निर्जरशब्दे एव सत्त्वेनोक्तरीत्या समुदायस्यादेशापत्तिवारणाय षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं निर्दिश्यमानत्वं वाच्यम्। वैशिष्ट्यं च पूर्वोक्तसर्वमपरञ्च स्वविशिष्टस्थानषष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयाघटितत्वम्। तत्र वैशिष्ट्यं स्वभिन्नत्वस्वघटितशास्त्रघटकत्वोभयसम्बन्धेन। ततश्च निर्जरसमुदाये अङ्गरूपषष्ठीप्रकृतेः पूर्वोक्तसम्बन्धसत्त्वेपि स्वविशिष्टा प्रकृतिर्जरेति। तत्र स्वभिन्नत्वस्य स्वघटितं जराया जरसन्यतरस्यामिति सूत्रन्तद्घटकत्वस्य च सत्त्वात् तज्जन्योपस्थितीयविषयताश्रयो जरेति तदघटितत्वन्नास्तीति न निर्दिश्यमानत्वमिति न दोषः। एवमेव प्रकृते धातुपदीयनिर्दिश्यमानत्वं नियावित्यादौ नीशब्दस्य नास्ति। तत्र धातुरूपषष्ठीप्रकृतेः पूर्वोक्तसम्बन्धसत्त्वेऽपि नूतनसम्बन्धस्यासत्त्वात्। स्वं धातुस्तद्भिन्नत्वं य्वोरस्ति स्वघटितमचिष्णुधातुभ्रुवामिति शास्त्रन्तद्घटकत्वमप्यस्तीति स्वविशिष्टा षष्ठीप्रकृतिः यूइति तज्जन्योपस्थितीयविषयताश्रय ईकारस्तदघटितत्वाभावादिति चेत्—न। निर्दिश्यमानत्वलक्षणे षष्ठीप्रकृतिपदेनाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजिकाया एव ग्रहणेनाङ्गरूपायास्तस्या अग्रहणेन निर्ज्जरसावित्यादौ दोषाभावेन नूतनसम्बन्धनिवेशस्यानावश्यकत्वमित्याशयेन तद्ग्रन्थस्य सत्त्वात्। मुख्यत्वञ्चाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वासामानाधिकरण्यमेव। अङ्गपदप्रयोज्यविशेष्यतायान्तादृशप्रकारत्वासामानाधिकरण्यात् मुख्यत्वं धातुपदप्रयोज्यायाञ्चाङ्गपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारतासामानाधिकरण्यान्न मुख्यत्वमिति विशेष इति बोध्यम्।

यत्तु केनचित् निर्दिश्यमानावयवेतरस्यादेशाभावोऽनया परिभाषया बोध्यते। अत एव मूले उक्तं निर्दिश्यमानावयवरूपमेवेति न तु निर्दिश्यमानावयवेतरत् स्थानेन युज्यत इति हि तस्यार्थः। तथा च निर्ज्जरसावित्यादौ समुदायस्य जरापदीयनिर्दिश्यमानजरावयवेतरत्वान्न तस्यादेशो नियावित्यादौ च य्वोरित्येतत्पदीयनिर्दिश्यमानेकारावयवेतरत्वात् समुदायस्यादेशाप्राप्त्या ङित्वं रीङो ङित्वमिव स्पष्टार्थमेव-इत्युक्तम्—तस्यापि

वर्णान्तश्नुधातुभ्रुवामित्यर्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वाय। रीङ्रिङोर्ङित्त्वं तु स्पष्टार्थमेव। एतेनेदं ङित्त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम्।

हयवरट्सूत्रस्थेनायोगवाहानामट्सूपदेशेऽलोऽन्त्यविधिः प्रयोजनम्। वृत्तस्तत्र नैतदस्ति प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्ध-

---

मदुक्तनूतनवैशिष्ट्यदानपरतयैव कथञ्चिज्ज्ञापनं युक्तम्। यथाश्रुतन्तु न विचारसहम्। तथा हि–यदि निर्दिश्यमानावयवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्यभेदो विवक्षितस्तदा धातोरपि अङ्गपदीयनिर्दिश्यमानावयवत्वेन दोषतादवस्थ्यं यत्किञ्चिन्निर्दिश्यमानावयवेतरत्वस्य जरापदीयनिर्दिश्यमानेपि निर्ज्जरसावित्यादौ सत्त्वेनादेशानापत्तिर्दुर्वारा। एकशास्त्रघटकत्वनिवेशेऽपि समन्वयासम्भवः। जराशब्दान्ताङ्गस्य जरसादेशो निर्दिश्यमानावयवेतरस्य नेत्यर्थेन निर्ज्जरसावित्यादौ जराशब्दस्यापि आदेशानापत्तिर्जराशब्दान्ताङ्गत्वाभावात्। जराशब्दान्ताङ्गावयवस्य जरापदीयनिर्दिश्यमानस्यादेश इत्यर्थस्य तु शब्दमर्य्यादयाऽलाभात्। किञ्च तच्छास्त्रघटकयत्किञ्चित्पदीयनिर्दिश्यमानस्यादेशस्तच्छास्त्रघटकतदितरपदीयनिर्दिश्यमानावयवेतरस्य नेत्यर्थेपि ज्वरत्वरेतिसूत्रेणोपधापदीयनिर्दिश्यमानावयवस्य तच्छास्त्रघटकतदितरवपदीयनिर्दिश्यमानावयवेतरत्वेनादेशानापत्तिः। एवकारेण तु सूत्रे उच्चार्यमाणमेव व्यावर्त्यते इत्यलं परदोषाविष्करणेन।

स्पष्टार्थमिति। न तु किञ्चिदर्थज्ञापनद्वारापि सफलमिति भावः। **एवे**ति। ज्ञापनेनापि साफल्यस्यासम्भव इति भावः। **हयवरट्सूत्रस्थेने**त्यादि। विसर्गस्यापि वर्णत्वेन तत्र त्वदुक्तरीत्या निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तौ निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमित्यस्यासङ्गत्यापत्तिरिति भावः। यदि च विसर्गस्य न वर्णत्वं ज्ञाप्यशरीरे वा वर्णत्वस्थानेऽल्त्वमेव प्रवेश्यते तदा न भाष्यविरोधलेश इति चेत् फलाभावादेव ज्ञापनं न युक्तमित्यवेहि। न च शब्दानित्यत्ववारणायैरुरित्यस्यैकारान्तस्योकारान्त आदेश इत्यर्थे भवत्वित्यत्र एरित्येतत्पदीयनिर्दिश्यमानस्यैकारमात्रस्योकारान्ततुशब्दादेशाभाव एव फलमिति वाच्यम्। तत्र निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौ शब्दानित्यत्वध्रौव्येण तदन्तपरतया व्याख्यानस्यैव व्यर्थत्वापत्तेः। आनु-

मिति भाष्येण विरोधात् । अनया परिभाषया 'येन विधि'रिति सूत्रबोधिततदन्तस्य स्थानित्वाभावबोधनं 'यदागमाः' इति लब्धस्य च । तेन सुपद उदस्थादित्यादिसिद्धिः । अनया च स्वस्वनिमित्तसन्निधापितानाम'लोऽन्त्यस्य' इत्यादीनां समावेश एव न बाध्यबाधकभावो विरोधाभावात् । नाप्येतयोरङ्गाङ्गिभावः । उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् । 'अनेकाल् शित्' इति सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते ।

मानिकस्थान्यादेशभावस्थले उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् । न च तदपि वर्णग्रहणे न प्रवर्त्तत इत्यनेनैव गतार्थमिति वाच्यम् । भस्य टेर्लोप इत्यादौ पथ्यादिसम्बन्धिटिघटितस्य लोपघटित आदेश इत्यर्थस्य शब्दानित्यत्ववारणायावश्यकत्वेन टेरित्यस्य वर्णग्रहणत्वाभावेन निर्दिश्यमानपरिभाषया पथ इत्यादौ टिमात्रस्य टिपदीयनिर्दिश्यमानस्य लोपघटितपथित्यादेशापत्तेस्तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् । उकारमात्रस्यापि व्यपदेशिवद्भावेनोकारान्तत्वादन्तरतमपरिभाषया तस्यैवादेशत्वेन दोषाभावाच्चेति दिक् ।

अनया परिभाषयेत्यादि । एतेन पदद्वित्वे समुदायस्य निर्दिश्यमानत्वाभाव इति वदन्तः परास्ताः । प्रकृतशास्त्रद्वयबोधितस्यैव स्थानित्वाभावस्य परिभाषाफलत्वेनोपसंहारात् । समस्सुटीत्यादौ उदःस्थास्तम्भोरित्यादौ च समपदीयनिर्दिश्यमानान्त्यस्यादेः परस्य स्थास्तम्भपदीयनिर्दिश्यमानादेरित्यादिरीत्या समावेशसम्भवान्न बाध्यबाधकभावः । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलो बाध्यत इत्युक्तेरित्याह—**अनया च स्वस्वनिमित्ते**त्यादि । **नाप्येतयो**रिति । अलोन्त्यनिर्दिश्यमानपरिभाषयोरित्यर्थः । तथा सति निर्दिश्यमानान्त्यस्याल् आदेश इत्यर्थापत्तौ अनेकाल्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । **परार्थत्वे**नेति । विध्युपकारार्थत्वादुभयोः । गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात् स्यादित्युक्तेरिति भावः । ननु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्जरसावित्यादौ जराशब्दस्य, अनेकाल्परिभाषया जराशब्दान्ताङ्गस्यादेशो बाध्यत इति विरोधाद्बाध्यबाधकभावः स्यादित्याह—**सर्वश्चे**ति । **एतत्परिभाषाबोधित** इति ।

यत्तु 'आदेःपरस्य' 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतावेव एतद्बाधकाविति–तन्न। उदस्थादिति सूत्रविषयेऽस्याः 'पादः पत्' इति सूत्रे भाष्ये सञ्चारितत्वात्। नाप्येतयोरियं बाधिका। एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति 'विंशते'रिति सूत्रे कैयटः। अकज्विषये तु नायं न्या-

---

निर्दिश्यमानपरिभाषाबोधित इत्यर्थः। निर्दिश्यमानस्य सर्वस्येत्यन्वयेन समावेश एवेति भावः। **एतद्बाधकाविति**। निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकावित्यर्थः। **उदस्थादिति**। उदस्थादिति यः सूत्रस्यादेःपरस्येत्यस्य विषयस्तत्रेत्यर्थः। **अस्याः**। निर्दिश्यमानपरिभाषाया इत्यर्थः। सूत्रस्य बाधकत्वे हि तद्विषये बाध्यभूतायाः परिभाषायाः सञ्चारस्यायुक्तत्वमिति भावः।

यत्तु केनचिदुक्तं–उदः स्थास्तम्भोरितिसूत्रविषय इति–तन्न। तत्सूत्रविषयत्वप्रदर्शनस्येहोपयोगाभावात्। **अकज्विषये तु नायन्न्याय** इति। अकज्विशिष्टस्य स्थानित्वव्यावर्त्तकोऽयं न्यायो नेत्यर्थः। तथा चाणुदित्सूत्रातिरिक्तत्वस्येव तन्मध्यपतितन्यायातिरिक्तत्वस्यापि निवेशो निर्दिश्यमानत्वलक्षणे इति बोध्यम्। अत्र ज्ञापकमनाप्यक इति सूत्रे अकग्रहणमन्यथा अकज्विशिष्टस्येदकमुशब्दस्येदम्पदीयनिर्दिश्यमानत्वाभावात् इदम्पदीयनिर्दिश्यमानावयवो य इद् तस्यानादेश इत्यर्थकस्यानापीत्यस्य साकचि अप्राप्त्या अक इत्यस्य वैयर्थ्यमेव। ज्ञापिते तु साकच्कस्यापीदम्पदीयनिर्दिश्यमानत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थन्तत्। न च तत्रेदम इत्यस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीविषयकनिर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। अवयवषष्ठीविषयेऽपि तत्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अत एवाकज्विशिष्टस्यापि किमुशब्दस्य कादेशसिद्धिः। न चैवं निर्दिश्यमानत्वाभावादकच्सहितस्य कादेशो न स्यादित्याशङ्क्य किमः क इत्यस्यावृत्त्या समाधानपरशब्देन्दुशेखरविरोध इति वाच्यम्। **कैयटमतेन** तद्ग्रन्थस्य सत्त्वादत एव तत्रावृत्त्याश्रयणाददोष इति कैयट इत्युक्तम्। न च भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वं न स्यान्निर्दिश्यमानत्वाभावादित्याशंक्यान्तरङ्गत्वाद्धित्वेऽकजितिभाष्य उक्तन्तद्विरुद्ध्येतेति वाच्यम्। धर्मिग्राहकमानात् साकच्कानपहारके आदेशे नायन्न्याय इति कल्पनेनादोषात्। धित्वस्य कादेशस्य च साकच्कापहारकत्वेन तद्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्त्या

यः स्थानिवद्भावेनेव तन्मध्यपतितन्यायेन तद्बुद्ध्यैव कार्यजननात् इयश्चावयवषष्ठीविषयेऽपि । अत एव 'तदोः सः सौ' इति सत्वम् । अतिस्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न । निर्दिश्यमानयुष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयो न त्वतियूयमित्यादौ सोपस-

---

भाष्यस्य शेखरग्रन्थस्य चोपपन्नत्वात् । सर्वशब्दस्याकचि दाप्रत्यये सर्वकशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दीत्यनेन सादेशाभावेन सर्वकदेत्येव । ज्ञापनादेव तच्छब्दस्याकचि निर्दिश्यमानत्वाभावेऽपि साकच्कानपहारकत्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेरत्वसत्वयोः सक इति सिद्धम् ।

केचित्तु तिङश्चेत्यनेन तिङन्ततदादेरकज्विधानेन भिन्द्हिपर्य्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वस्यैवाकचस्सत्त्वेन हिपर्य्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वाभावेन तन्मध्यपतितन्यायेन हकिशब्दस्य हिशब्दत्वासम्भवः स्वघटकपूर्वत्वस्वघटकपरत्वस्वपर्य्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वस्यैव तन्मध्यपतितत्वपदार्थत्वात् । अत एव समासोत्तरजायमानायाः कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदित्यादौ कमण्डलुप्रकृतिकतृतीयायाः प्रातिपदिकानवयवत्वेन सुपो धात्विति लुगभाव उक्तः **कैयटेने**ति इत्थंभूतलक्षण इतिसूत्रस्थ**शेखरे** उक्तम् । उद्देश्यताघटिततृतीयसम्बन्धस्यानिवेशे तु तन्न्यायेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन लुको दुर्वारत्वेन **कैयटो**क्त्यसङ्गत्यापत्तेः । तथा च हिशब्दत्वाभावादेव भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वन्न प्राप्नोतीत्युक्तं **भाष्यकृता** । न तु निर्दिश्यमानपरिभाषाबलादित्यस्य वक्तुं शक्यतया अकज्विषये सामान्यतोऽप्रवृत्तावपि न विरोधलेशः । अकज्विषयेऽपि सदेत्येव साध्वित्याहुः—तन्न । हुझल्भ्यो हेर्धिरितिसूत्रभाष्यपर्य्यालोचनया निर्दिश्यमानपरिभाषाबलादेव धित्वाभावे भाष्यतात्पर्य्यावधारणात् । तत्र हि रुदिहि स्वपिहीत्यत्र धित्वमाशंक्य निर्दिश्यमानपरिभाषया समाधायोक्तं यद्येवं भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वन्न प्राप्नोतीत्युक्तम् । **यद्येवमि**ति प्रतीकमुपादाय निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति स्वीकार इत्युक्तं **कैयटे**नापि । एतद्भाष्यबलादेव मुख्योद्देश्यताघटितस्य तृतीयसम्बन्धस्य मध्यपतितत्वेऽप्रवेशोऽन्यथा तन्मध्यपतितत्वाभावादेव धित्वाप्राप्त्या निर्दिश्यमानपरिभाषास्वी-

र्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् । 'पादः पदि'तिसूत्रे 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १३ ॥

कार इत्यर्थकस्य यद्येवमित्यस्यासङ्गत्यापत्तः । लुगभावबोधककैयटस्तु चिन्त्य एवेति । नरं मन्य इत्यादाविच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्चेतिसूत्रेण समासोत्तरविहितस्य नृशब्दप्रकृतिकस्यामोऽम्भावेन लुकमाशंक्याम्विधिसामर्थ्येन वारणं भगवता कृतमुपपद्यते अन्यथा समासीभूतनृमन्यशब्दनिष्ठमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वसाम्यसत्त्वेन तन्मध्यपतितत्वाभावेनाम्विधिसामर्थ्यप्रयुक्तलुगभावकथनस्यासङ्गत्यापत्तेः । धनवन्तावित्यादौ वत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वजातस्य नुमस्समुदायपर्य्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेऽपि मतुप्पर्य्याप्तमुख्योद्देश्यताकत्वाभावेन मतुब्ग्रहणेन मन्तेत्यस्याग्रहणेन मादुपधायाश्चेत्यस्याप्रवृत्त्या वत्वानापत्तेश्च ।

नन्वेवं जनं रातीति जनरेतिशब्दस्यापि मध्यपतितनकारत्वेन तन्मध्यपतितन्यायेन जरसादेशापत्तिस्तृतीयसम्बन्धनिवेशे तु नेति चेत्—न । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन जविशिष्टरात्वस्यैव जरात्वपदार्थतया तस्य प्रकृते कस्मिन्नपि क्षणेऽसत्त्वेन तन्मध्यपतितत्वाभावेन न्यायेन कथमप्यानयनासम्भवात् ।

अन्ये तु तृतीयसम्बन्धघटकोद्देश्यतायां मुख्यत्वं न दीयते । तावतापि कैयटग्रन्थ उपपद्यते । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवार्थकत्वेन तद्घटकसमासत्वावच्छिन्नविषयताया नृमन्यसमुदायपर्य्याप्तत्वेन तन्मध्यपतितन्यायेन प्राप्तस्य लुकोऽम्विधिसामर्थ्येन वारणं सम्यगेव । कमण्डलुपाणिशब्दे च तृतीयानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतायाः कस्या अपि समुदायेऽसत्त्वेन न्यायाप्रवृत्तेः धनवन्तावित्यादावपि उगित्पदप्रयोज्यविषयताया मतुपि सत्त्वेन तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताया नुमि सत्त्वेन न्यायेन वत्वसिद्धौ बाधकाभावः । एवमेवाकचि धित्वन्न प्राप्नोतीत्यादावपि तिङ्प्रयोज्यविषयताया हिपदे सत्त्वेन न्यायेन हित्वस्य सत्त्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया आदेशाभावशंकाप्युपपद्यते । जनं रातीत्यादौ जरात्वस्य कथञ्चिदुपपादनेऽप्युद्देश्यतामात्रस्याभावेन न दोष इति साकच्कानपहारक इति कल्पनमेव युक्तम् ।

अत्र कस्यचिदन्यथाव्याख्यानन्तु अविचारितरमणीयमिति विभाव्यतामित्याहुः ।

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोऽपि स्यादत आह—

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥१४॥

अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् । अत्र मानं षष्ठी स्थाने इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया विपरिणमय्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः सति सम्भवे स्थानत

उच्छृङ्खलास्तु अनाप्यक इत्यत्रत्याकग्रहणेन षष्ठ्यर्थावयवत्वमुपलक्षणन्न तु विशेषणमित्येव ज्ञाप्यते । तावतैवाकज्विषये अनादेशप्राप्त्या चारितार्थ्यसम्भवात् । इदकम्शब्दावयवस्येच्छब्दस्यापीदम्शब्दावयवत्वेन दृष्टत्वात् । सक इत्यादौ अत्वसत्वयोस्सिद्धिश्च तकदित्येतदवयवतकारस्य दकारस्य च त्यदाद्यवयवत्वेन दृष्टत्वात् धनवन्तावित्यादौ मकारस्य च मतुबवयवत्वेन दृष्टत्वाद्वत्वसिद्धिः। निर्दिश्यमानपरिभाषाया अकज्विषयेऽपि प्रवृत्त्युपगमेन भिन्धकीतिभाष्यं शेखरग्रन्थश्चोपपद्यत इत्याहुः॥१३॥

ननु चेतेत्यादाविति । प्रमाणत आन्तर्य्यादित्यस्य कालकृतसादृश्यादित्यर्थः। तथा च तालुस्थानजन्यत्वेन यथैकारस्सदृशस्तथा मात्राकालिकत्वेनेकारस्याकारोऽपि सदृश इति विनिगमनाविरहेण पर्य्यायापत्तिरिति बोध्यम् । मात्रिकत्वं विहाय मात्राद्वयन्यूनकालिकत्वपर्य्यन्तानुधावनं कस्यचित्तु वृथेति प्रतिभाति । **आन्तर्य्यमिति** । सादृश्यमित्यर्थः। आदेशनियामकत्वेन प्रसक्तमिति शेषः। **वाक्यभेदेनेति**। स्थानेऽन्तरतम इतिसूत्रे अन्तरतम इत्येकं वाक्यं पूर्वं पठनीयं, स्थाने इत्यपरम् । तत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये स्थाने इत्यनुवर्त्तते। प्रसङ्ग इति तस्यार्थः। तथा च प्रसङ्गे सति सदृशतमो भवतीत्यर्थः। द्वितीये स्थाने इति वाक्ये पूर्ववाक्यादनुवृत्तं स्थाने इति अन्तरतम इति च पदद्वयमानुवर्त्तते। सूत्रस्थं स्थाने इति स्थानेनेत्यर्थकम् । तथा च प्रसङ्गे सति स्थानेन स्थानघटितधर्म्मेण सदृशतमो भवतीत्यर्थः। इदञ्च पूर्ववाक्येनैव स्थानघटितधर्म्मेण सदृशस्यापि विधानसम्भवात् व्यर्थं सत् स्थानेनैव सदृशतमो भवतीति नियमार्थम् ।

सति सम्भव इति। एतच्च योगविभागसामर्थ्याल्लभ्यते । तथा

एवान्तरतम इत्यर्थकम्। तमब्ग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्तागमकम्। स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः। तत्र स्थानत आन्तर्यम् 'इको यण्-

---

चैतत्फलितैव यत्रानेकेतिपरिभाषेति बोध्यम्। ननु वाक्यभेदे किं प्रमाणं—प्रसङ्गे सति स्थानेन सदृशतमो भवतीत्यर्थकमेकमेव वाक्यमस्तु इत्यत आह—**तमब्ग्रहणमेवेति। अनेकविधेति।** अनेकविधान्तर्य्यसत्ता आदेशनियामिकेत्यत्र गमकमित्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न युक्तम्। सादृश्यस्य वस्तुधर्म्मत्वेन तत्र ज्ञापकस्यानुपयोगात् अस्य वाक्यभेदज्ञापनद्वारेत्यादिः। तथा हि यद्येकमेव वाक्यं, स्थाने इति चानुवृत्तं स्थानेनेत्यर्थकं तर्हि स्थानघटितधर्म्मेण सदृशतमो भविष्यतीत्येवार्थः। ततश्च तमब्ग्रहणं व्यर्थम्। न च सादृश्ये अतिशयलाभार्थमस्तु। तेन च लाकृतिरित्यादौ दन्तस्थानजन्यत्वेन लकारवकारयोस्तुल्यत्वेऽपि दन्तमात्रस्थानजन्यत्वेनातिशयसदृशो लकार एव न वकारोऽधुना पर्य्यायेण वकारोऽपि स्यात् उभयोः स्थानघटितधर्म्मेण सदृशत्वाविशेषादिति वाच्यम्। तथा सति समानं स्थानं यस्येत्यर्थकं सस्थानमित्येव सिद्धेऽन्तरग्रहणसामर्थ्यादन्तरतम इत्यर्थस्य लाभसम्भवात्। वाक्यभेदे ज्ञापिते तु पूर्ववाक्यस्य प्रसङ्गे सति सदृशतमो भवतीत्यर्थेनार्थकृतगुणकृतप्रमाणकृतसदृशानां विधानलाभायान्तरग्रहणस्य चारितार्थ्येनान्तरग्रहणसामर्थ्येनातिशयार्थस्य लाभासम्भवात्तल्लाभार्थं तमपो ग्रहणं चरितार्थमिति बोध्यम्। तेन च वाक्यभेदज्ञापनेऽर्थादेवानेकविधान्तर्य्यस्यादेशनियामकत्वलाभः। तच्च अर्थकृतमनान्तर्य्यकृतं स्थानकृतं गुणकृतं प्रमाणकृतमेव गृह्यत इत्यत्र तु भाष्यकारादिव्याख्यानमेव शरणम्। स्थानकृतन्तु सूत्रादपि लभ्यत इति विवेकः।

केनचित् स्थान इति पूर्वं वाक्यमन्तरतम इत्यपरं कृत्वा स्थाने इत्यत्रान्तरतम इत्यनुवर्तत इत्युक्तं—तदसमञ्जसम्। उत्तरत्र सम्बन्धस्यैवानुवृत्तिपदार्थत्वेन सर्वसम्मतत्वात्।

यदपि केनचिदुक्तं—न च तमब्ग्रहणमतिशयलाभार्थमादेशवृत्त्यतिशयश्च स्ववृत्तित्वस्वस्थानिवृत्तित्वस्वेतरयावदादेशावृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टधर्मवत्वरूप इति—अत्रोच्यते। अन्तरतमपदघटकतमप्प्रतिपाद्योऽतिशयः स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठ एव भवितुं युक्तः। प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वान्नादेशनिष्ठः। न चान्तरशब्दार्थोऽप्यादेश एवेति नासङ्ग-

ची'त्यादौ प्रसिद्धमेव। अर्थतः 'पद्न' इत्यादौ। स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्ताद्यदर्थाऽभिधानसमर्थो यः स तस्या-

---

तमिति वाच्यम्। प्रकृत्यर्थतावच्छेदके एवातिशयस्य तमपा बोधनात् सादृश्य एवातिशयो बोध्यते न तु धर्म्मिण्यादेशे। सप्तम्यन्तपाठे स्थानिन एवान्तरतमपदार्थान्वयेनादेशवृत्तित्वस्य शब्दमर्य्यादयाऽलाभाच्चेति।

ननु सादृश्येऽपि कोऽतिशय इति चेत्–उच्यते। सादृश्यानुयोगित्वेन विवक्षितविशिष्टधर्म्मसाधारणधर्म्मकत्वरूपः। वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वघटितदलघटकस्वेतरावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। स्वघटितदलत्वञ्च स्वनिष्ठविषयताप्रयोजकपदप्रयोज्यविषयताश्रयत्वम्। तथा च लाकृतिरित्यादौ लृकारस्य वकारो नान्तरतम इति न स आदेशः। तथा हि यदा वकारोऽन्तरतमत्वेन विवक्षितस्तदा सादृश्यानुयोगित्वेन स एव विवक्षितस्तद्विशिष्टो न कोऽपि धर्म्मः। दन्तस्थानजन्यत्वस्य स्ववृत्तित्वेऽपि लकारे सत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वात् यदा च लकारोऽन्तरतमत्वेन विवक्षितस्तदा सादृश्यस्यानुयोगी स एव। तद्विशिष्टश्च दन्तमात्रस्थानजन्यत्वरूपः। तत्र स्ववृत्तित्वस्य स्वघटितदलघटकस्वेतरो वकारादिस्तदवृत्तित्वस्य च सत्त्वात्। तेन साधारणधर्म्मेण लृकारस्य सदृशो लकार इति स एवादेशः। एवमेव सर्वत्र बोध्यम्। सप्तम्यन्तपाठे अन्तरतमे स्थानिनि आदेश इत्येवार्थस्तदा। यदा दध्यत्रेत्यत्रेकारस्य यण् चिकीर्षितस्तदा सादृश्यानुयोगी स एव ह्रस्वेकारस्तद्विशिष्टो धर्म्मः द्विमात्रान्यूनकालिकत्वविशिष्टतालुस्थानजन्यत्वरूपः। तत्र स्ववृत्तित्वस्य स्वघटितदलघटकस्वेतरावृत्तित्वस्य च सत्त्वात्। तेन रूपेण यकारसदृशतमस्स एवेति। तस्यैव यण् स्यान्न दीर्घेकारस्य। तद्विशिष्टस्य धर्म्मस्य यकारसाधारणस्याभावादत एव प्रथमान्तपाठस्सिद्धान्तित इति दिक्।

प्रसिद्धमेवेति। तत्र यदा यकारोऽन्तरतमत्वेन विवक्षितस्तदा यकारविशिष्टो धर्मस्तालुस्थानजन्यत्वरूप इति। तेनेकारसदृशतमस्स एवेत्येवं क्रमेण बोध्यम्। **अर्थतः पद्न्नित्यादा**विति। तत्र शस्प्रभृतिष्विति-सप्तमीबलाच्छशाद्यव्यवहितपूर्वस्य पदादय आदेशा इति सामान्यतोऽर्थे जाते पदादेशस्स्वसदृशतमस्य ददादेशस्स्वसदृशतमस्येत्येवं क्रमेण सप्तम्यन्तपाठेऽर्थः। तत्र यदा पदादेशस्य सदृशतमत्वेन पादशब्दो विवक्षितस्तदा पादविशिष्टो धर्म्मो भवति। चरणवाचकत्वे सति पकारदकारघटितत्वरू-

देश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपादादीनां ते। 'तृज्वत्क्रोष्टुरि'ति

पस्तस्य स्वं पादशब्दस्तद्वृत्तित्वस्य स्वघटितदलघटकाः स्वेतरे स्थानित्वेन सम्भाविताः सर्व एव तदवृत्तित्वस्य च सत्त्वात्। तेन धर्म्मेण पदादेशस्य सदृशतमस्स एवेति पादशब्दस्यैव पदादेशः। चरणादिशब्दस्य पदादेशसदृशतमत्वं न सम्भवति। यतो यदा सदृशतमत्वेन चरणशब्दो विवक्षितस्तदा चरणशब्दविशिष्टः पदादेशसाधारणो यस्तेनैव सादृश्यं ग्राह्यम्। तच्च न सम्भवति। कस्यापि स्ववृत्तित्वस्वघटितदलघटकस्वेतरावृत्तित्वयोरभावात्। चरणवाचकत्वस्य तु पादादिवृत्तित्वेन निरासः। चकारघटितत्वे सति तत्त्वस्य तु पदादेशसाधारणत्वाभावादेव पदादेशसादृश्यनियामकत्वासम्भवः। एवं ददादेशस्य सदृशतमो दन्तशब्द एव भविष्यति नान्यो रदनादिशब्द इति विभावनीयम्। तत्तदर्थवाचकत्वधर्म्मे तत्तदादेशघटकाद्यहल्द्वयघटितत्वसाहित्येन तत्तदादेशस्य सादृश्यप्रयोजकत्वमुपपादनीयम्। तथा च चरणवाचकत्वे सति पकारदकारघटितत्वं, दन्तवाचकत्वे सति दकारनकारघटितत्वं, मासवाचकत्वे सति मकारसकारघटितत्वं, हृदयवाचकत्वे सति हकारदकारघटितत्वमित्यादय एव धर्म्मा भविष्यन्तीति विचारणीयम्। न चैवं निशाशब्दस्यैवेति कथं, तत्र रात्रिवाचकत्वे सति नकारशकारघटितत्वं हि सादृश्यप्रयोजकं वाच्यम्। तस्य निशीथिनीशब्देऽपि सत्त्वादिति वाच्यम्। थकाराघटितत्वसहितस्य तस्य तथात्वसम्भवात्।

नन्वेवमपि नासिकाशब्दस्यैव नसादेश इत्यनियमः। तत्र साधारणधर्म्माप्रसिद्धेर्नासिकावाचकत्वे सति नकारसकारघटित्वस्य नासाशब्देपि सत्त्वादिति चेत्—न। नासाशब्दापर्य्यालोचनेनैव **कौमुद्यां** नासिकेति विशेषोक्तेः। वस्तुतस्तु नासाशब्दस्यापि नसादेशे इष्टापत्तिरेवेत्यलम्। सप्तम्यन्तपाठस्य दीर्घेकारादौ यणोऽसिद्धया दूषितत्वेन सिद्धान्तभूते प्रथमान्तपाठे फलमाह—**तृज्वत्क्रोष्टुरिति** चेति। तत्र क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने शृगालवाचकत्वेन सदृशतमः क्रोष्टृशब्द एवादेशो न पक्तृशब्दः। न च तत्र स्थानषष्ठ्यभावेन स्थान्यादेशभावाभावात् स्थानेऽन्तरतम इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। रूपातिदेशस्थले स्थानषष्ठीं विना गत्यभावात्। तथा हि धर्म्मिणि विद्यमान एवापरधर्म्मिणोऽतिदेशे क्रोष्टुक्रोष्टृइत्युभयोः श्रवणापत्तिः। धर्म्मिणं विहायानुपूर्वीमात्रस्यानुपूर्व्यन्तरविशिष्टे अतिदेशे च

च । गुणतो वाग्घरिरित्यादौ । प्रमाणतः 'अदसोऽसेरि'त्यादौ । 'स्थानेऽन्तरतम'सूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १४ ॥

ननु प्रोढवानित्यत्र 'प्रादूहोढ' इति वृद्धिः स्यादत आह—

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १५ ॥

विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषणतयान्वयसम्भवे

एकस्मिन्नेव धर्म्मिणि क्रोष्टुत्वक्रोष्टृत्वयोः श्रवणप्रसङ्गः । तस्मात् क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तृजन्तादेश इत्यस्यागत्याङ्गीकारेणान्तरतमोपस्थितौ बाधकाभावः । गुणत इति । बाह्यप्रयत्नकृत इत्यर्थः । **प्रमाणत** इति । कालकृत इत्यर्थः । **अदसोऽसेरि**त्यत्र मात्राद्वयन्यूनकालिकत्वेन ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः । द्विमात्रिकत्वेन दीर्घस्य दीर्घ इति बोध्यम् ॥ १४ ॥

ननु प्रोढवानित्यत्रेति । प्रादूहोढोढीत्यनेनोढत्वरूपानुपूर्वीविशिष्टे परे वृद्धिविधानेनोढवच्छब्दघटकोढशब्दस्याप्यूढत्वरूपानुपूर्वीविशिष्टत्वेन तस्याग्रहणे प्रमाणाभावेन वृद्ध्यापत्तिरित्यर्थः । **अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये**ति । अर्थवद्ग्रहणे सम्भवति सति अनर्थकस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः । तेन प्रौढ इत्यादावर्थवदूढशब्दे परे वृद्धिर्जाता प्रोढवानित्यत्र न । तत्रोढशब्दस्यानर्थकत्वात् । अयं भावः—घटमानय घटमुच्चारयेत्यादौ अर्थस्य शब्दस्य च भानादर्थे शक्तिः । शब्दे लक्षणेत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रयोगप्राचुर्य्यस्य शक्तिग्राहकस्य निर्द्धारयितुमशक्यत्वात् व्यवहारद्वयोरुभयत्र तुल्यत्वात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते"[1] इति भर्तृहरिवाक्यादर्थबोधस्थलेऽपि शब्दभानस्य प्रामाणिकत्वाच्च शब्दे अर्थे च शक्तिरभ्युपगन्तव्या । घटमानयेत्यादौ घटवाच्यमर्थमानय, घटमुच्चारयेत्यादौ घटरूपार्थबोधकं घटशब्दमुच्चारयेत्येवं क्रमेण बोधः । तत्र शब्दविशिष्टे अर्थे, अर्थविशिष्टे शब्दे च शब्दानां शक्तिकल्पने शक्यतावच्छेदके गौरवात् । लाघवात् सर्वेषां शब्दानां स्ववृत्तिश्रूयमाणानुपूर्व्यवच्छिन्ने घटत्वादितत्तद्रूपावच्छिन्ने च खण्डशः शक्तिः कल्प्यते । लोके आनयनादिका-

---

[1]अस्योत्तरार्धस्तु—अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते—वाक्यपदीये, काण्ड १, कारिका १२४.

त्यागे मानाभावोऽस्या मूलम् । अत्रार्थः । कल्पितान्वयव्यतिरेक-कल्पितः शास्त्रीयोऽपि गृह्यत इति 'सङ्ख्याया' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इयं वर्णग्रहणेषु नेति 'लस्ये'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एवैषा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव 'येन विधिरि'त्यत्र भाष्ये पठ्यतेऽलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति ।

र्थ्यस्य शब्दे बाधादर्थस्य विशेष्यतया शब्दस्य चार्थे विशेषणतया, शास्त्रे राज्ञो यदित्यादौ मांसपिण्डरूपार्थस्य विशेष्यतया भानासम्भवात् प्राति-पदिकेन सहानन्वयात् प्रत्ययेन पौर्वापर्य्यासम्भवाच्च शब्दस्य विशेष्यतया शब्दे चार्थस्य विशेषणतया बोधः। तथा च तत्तदर्थविशिष्टे परे तत्तत्कार्य्य-मिति लब्धे फलितेयं 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'ति परिभाषा। विशिष्टरूपो-पादान एषा प्रवर्त्तत इति **वृद्धोक्तेः । अलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति** भाष्याच्च । लुनातीत्यादौ लस्य तिबादेशमाशंक्यार्थवत्त्वाभावेऽपि धातोः परत्वाभावेन समाधानकरणपरभाष्याच्च वर्णानामर्थविशिष्टे वर्णे एका शक्तिरपरा च वर्णमात्रे । तथा च शास्त्रे वर्णो यत्र उपात्तो वर्त्तते तत्र लोक इवार्थविशेष्यकबोधे कार्य्याणां बाधादपरा या वर्णमात्रनिरूपिता शक्ति-स्तयैव वर्णमात्रस्य बोधो न तु विशिष्टरूपोपादान इवार्थविशिष्टवर्णबोध इत्युक्तभाष्यबलात् कल्प्यत इति तत्रानर्थकस्यापि वर्णस्य ग्रहणं भवति । अत एव स्वंरूपसूत्रं प्रयोजनाभावात् भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अर्थवैशिष्ट्यञ्च शब्दे स्वविषयकबोधजनकत्वेन तात्पर्य्यविषयत्वसम्बन्धेन । एतेन बोधक-त्वसम्बन्धेनार्थवैशिष्ट्ये यदि बोधकता फलोपधायकता कार्य्याव्यवहित-प्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्याधिकरणवृत्तित्वरूपा तदा यदा प्रतिबन्धकवशा-द्बोधाभावस्तदा प्रौढ इत्यादावपि वृद्धिर्न स्यात् । यदि स्वरूपयोग्यता बोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीरूपा तर्हि प्रोढवानित्यत्रापि तादृशानुपूर्व्या-स्सत्त्वेन वृद्ध्यापत्तिरित्यपास्तम् । तात्पर्यीयविशेष्यतापर्य्याप्तेरूढवच्छब्द-घटकोढशब्देऽभावात् सिद्धान्ते दोषाभावः ।

यद्यप्यर्थबोधकता लोके प्रौढ इति समुदायस्यैव न तूढशब्दे तथापि शास्त्रीयकार्य्यनिर्वाहाय शास्त्रप्रामाण्यात् तत्रापि स्वीक्रियत एव । तदाह—**अत्रार्थः । कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपीति**। कल्पितौ यावन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां कल्पितः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च । यथा प्रौढ

किञ्च 'स्वं रूपमि'ति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनाऽर्थो गृह्यते। रूपशब्देन स्वरूपम्। एवं च तदुभयं शब्दस्य संज्ञीति तदर्थः।

इत्यत्र वहनकर्म्मादिरूपः। यत्र कल्पितावपि तौ न स्तो यथा यावक इत्यादौ कप्रत्ययाभावे योऽर्थः प्रतीयते स एव कप्रत्ययेऽपि। तत्र प्रत्यय इति महासंज्ञाबलेन कप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वं मन्यत इति सोऽपि गृह्यते शास्त्रीयकार्य्याय। परञ्चैतत्कल्पे गोतो णिदित्यादौ गोपदेन कोऽर्थो विवक्षितो यदि गोत्वावच्छिन्नस्तर्हि पशुतात्पर्य्येण प्रयुक्ते गामानयेत्यादौ स्यात् पृथिव्यादितात्पर्य्यके न स्यात्। ततश्च लोके यावन्तोऽर्था गोपदेन बोध्यन्ते तत्सकलार्थतात्पर्य्यकोऽयं सूत्रस्थो गोशब्द इति वक्तव्यमन्यथा सर्वत्र वृद्धिर्न्न स्यात्। न च सर्वेऽर्थाः सकृदुच्चरिताद् गोशब्दाद् बोद्धुं शक्याः। सकृदुच्चरितन्यायविरोधादिति प्रतिशक्यतावच्छेदकं सूत्रमावर्त्तनीयम्। तथा च किरणतात्पर्य्यकाद् गोशब्दात् पृथ्वीतात्पर्य्यकात् गोशब्दात् गोत्वावच्छिन्नतात्पर्यकाद् गोशब्दादित्यादिप्रकारेणार्थः कर्त्तव्यो न त्वर्थवाचकाद् गोशब्दादित्येकरूपेण। अर्थत्वेन रूपेणार्थे गोपदशक्तेरभावात्। एवं रीत्या नानार्थकस्थले सर्वत्रावृत्तौ गौरवम्। एवं केण इत्यादावर्थविशिष्टे कशब्दे परे इत्यर्थो न स्यात्। प्रत्ययजन्यबोधे प्रकृतिसमभिव्याहारस्य कारणत्वादन्यथाऽणादिशब्दादप्यपत्यादिबोधप्रसङ्गात्।

यदि तु लौकिके प्रयोगे कशब्दप्रकारककुत्साद्यर्थविशेष्यकबोधस्यैव सत्त्वेन तादृशबोध एव प्रकृतिसमभिव्याहारस्य कारणत्वं सूत्रे केण इत्यादौ त्वदर्थप्रकारकशब्दविशेष्यकबोधस्य सत्त्वेन न तत्र प्रकृतिसमभिव्याहारापेक्षेत्युच्यते तथापि कार्यतावच्छेदके कशब्दनिष्ठप्रकारतानिरूपितकुत्साद्यर्थनिष्ठविशेष्यतायाः प्रवेशे गौरवम्। स्वं रूपसूत्रसत्त्वे तु तेन सूत्रेण शास्त्रघटकशब्दे अपूर्वः सङ्केतो बोध्यते। स चार्थत्वावच्छिन्ने स्ववृत्तिरूपावच्छिन्ने च। तथा च गोतो णिदित्यादावर्थविशिष्टस्य गोशब्दस्येत्यर्थेन सर्वत्रार्थे प्रयुज्यमानस्य गोशब्दस्यैकेनैव सूत्रेण कार्य्यप्रवृत्त्याऽऽवृत्तेर्न्नोपयोगः। केण इत्यादावप्यर्थविशिष्टे कशब्दे परे इत्येवार्थः। तत्र न प्रकृतिसमभिव्याहारस्य कारणत्वमपि तु कुत्सार्थबोध एवेति न विशेषरूपेण कार्यकारणभावकल्पनप्रयुक्तमपि गौरवमिति प्रत्याख्यानं न युक्तमित्यत एवारुचेः प्रत्याख्यानपक्षं प्रथममुपन्यस्यारम्भपक्षमन्ते उपन्यस्यति–किञ्चेत्यादिना। शेषं सुगमम्॥ १५॥

तत्रार्थो न विशेष्यः। तत्र शास्त्रीयकार्यासम्भवात्। किन्तु शब्द-विशेषणम्। एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीति फलितम्। तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ १५ ॥

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र 'आन्महत' इत्यात्त्वापत्तिरत आह—

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ॥ १६ ॥

गुणादागतो गौणः। यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो

नन्वेमपीति।अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः स्वीकारेऽपीत्यर्थः। **आत्वा-पत्तिरिति**। अर्थवत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः। महद्भूत इत्येतद्घट-कमहच्छब्दस्य ह्यारोपितमहत्वविशिष्ट इत्यर्थोऽभूततद्भावे च्विप्रत्ययात्। **गौणमुख्ययोरिति**। गौणमुख्ययोरर्थयोर्म्मध्ये मुख्ये एवार्थे कार्यसंप्रत्ययः। मुख्यार्थबोधके एव शब्दे कार्य्यप्रवृत्तिरित्यर्थः। **गुणादागत** इति। गुणा-दिति हेतौ पञ्चमी। आङ्पूर्वकगम्धातोर्ज्ञानमर्थः। क्तप्रत्ययार्थो विषयता-श्रयः। ज्ञानञ्चारोपात्मकं हेतुबोधकपदसान्निध्यात् गुणपदं गुणज्ञानपरम्। तथा च गुणप्रतिसन्धानप्रयोज्यारोपीयविषयताश्रय इत्यर्थः। स्वशक्यता-वच्छेदकसमानाधिकरणगुणप्रतिसन्धानप्रयोज्यस्वशक्यतावच्छेदकप्रका-रकारोपीयविशेष्यताश्रयोऽर्थः। स्वस्य गौणोऽर्थ इति निष्कर्षः। गौर्वाहीक इत्यादौ गोपदशक्यतावच्छेदकं गोत्वं तत्समानाधिकरणं यज्जाड्यमान्द्या-दिकं तस्य वाहीके संस्कारहीने पुरुषविशेषे ज्ञानाद्गोपदशक्यतावच्छेदकं गोत्वं तत्रारोप्यत इति वाहीको गोपदस्य गौणोऽर्थः। एवं महत्त्वसमाना-धिकरणस्य विशिष्टशिरोवहनकर्म्मत्वस्य चन्द्रे दर्शनात् कलङ्किन्यपि चन्द्रे महत्त्वारोप इति चन्द्रतात्पर्य्यको महच्छब्दः प्रकृते गौणार्थकः।

गुणादागत इति प्रतीकमादाय तद्वृत्तिगुणसत्ताप्रयोज्यारोपविषयी-भूत इत्यर्थः। यथा गोवृत्तिजाड्यादिगुणसत्ताप्रयोज्यारोपविषयीभूतगो-त्वादिरर्थो गौण इति कस्यचित् लेखोऽसङ्गतः। तथा हि-तद्वृत्तीत्यशब्दा-र्थोऽनुपयुक्तश्च। आरोपविषयीभूतगोत्वादिरर्थो गौण इत्यप्ययुक्तम्। न हि गोत्वं नाना। येनैकं गौणमपरं मुख्यं स्यात्। न ह्यारोपेण वस्तुभेदः शिष्टा-नुमत उपपन्नो वा।गुणादागतो गौणः। **यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुण-**

वाहीकः । अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते । मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते । एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम् । तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव । तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वेऽप्युक्तरूपगौणत्वाभा-

---

निमित्तोऽर्थो वाहीक इति मूलेन वाहीकादेर्धर्म्मिण एव गौणार्थत्वावगमाच्च । गौणे ह्यर्थे वाहीकादाविति स्वग्रन्थाच्च । जाड्यादिर्गुणो निमित्तं यस्येत्यर्थः । **अर्थ** इत्यस्य बोधविषय इत्यर्थः । जाड्यादिगुणप्रयोज्यबोधविषयो वाहीक इत्यर्थः । बोधे प्रयोज्यता च प्रवृत्तिनिमित्तारोपद्वारा बोध्या । **अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपीति** । गौण इति शेषः । गौणत्वे हेतुमाह—**तद्गुणारोपादेव बुध्यत** इति । यः कश्चित् पुत्रादे रामेति कृष्णेति वा नाम करोति स रामादिगतपित्राज्ञापालनकर्तृत्वादिकं पुत्रादावारोप्य तद्धेतो रामत्वादिकमारोप्य रामत्वादिना बोधं करोति । तथा च गुणप्रतिसन्धानप्रयोज्यशक्यतावच्छेदकप्रकारकबोधविषयत्वरूपगौणत्वस्य तत्रापि समन्वय इति भावः । इयानेव विशेषो यदेकत्र गुणप्रतिसन्धानं प्रमात्मकमपरत्रारोपात्मकमिति ।

ननु संज्ञा नाम शब्दः गौणश्चार्थ इति संज्ञादिरपीत्यसङ्गतमिति चेत्—न । संज्ञादीतिपाठस्यैव सत्त्वेन संज्ञा आदिः प्रथमो बोधको यस्येति व्युत्पत्त्या अर्थस्यैवावगमात् । सम्यग्ज्ञायते बोध्यते इति संज्ञेति व्युत्पत्त्याऽर्थस्यैव लाभाच्च । **मुखमिवेति** । मुख्यार्थस्य प्राधान्यं गौणे मुख्ये वा सर्वत्र भासमानत्वात् तदेवोपपादयति—**गौणे ह्यर्थ** इत्यादिना । सामान्यगौणत्वमुक्तं तद्व्याप्यमप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वञ्चेति बोध्यम् । गौणलाक्षणिकत्वन्तु गुणप्रयोज्यलक्षणाविषयत्वम् । लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोप एवेति बोध्यम् ।

गौर्वाहीक इत्यादौ आरोपितगोत्ववान् वाहीकः, गोत्ववान् वाहीक इति वा बोध इत्युभयमसङ्गतम् । गौर्वाहीक इति बोध एव सम्यक् ।

अमहाब्राह्मण इत्यादौ नञ आरोपार्थकत्वेन महत्त्वारोपविषयस्यैव महच्छब्देन प्रतीतावप्यारोपस्य गुणहेतुकत्वाभावेनोक्तगौणत्वाभावादात्वसिद्धिः ।

वात् । किं चायं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये किन्तूपात्तं विशिष्याऽर्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्य एव । परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्बन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारबाधायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम् । श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरिरित्यादावत इञः सिद्धये उपात्तमित्यादि । न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम् । तेन हि प्रातिपदिकपदवत्त्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् । निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यविधायके

किन्तूपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्य्य एवेति । उपात्तमित्यस्य सूत्र उच्चार्यमाणमित्यर्थः । विशिष्यार्थोपस्थापकमित्यस्य स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नबोधकमित्यर्थः । विशिष्टरूपमित्यनेन स्ववृत्तिधर्म्म आनुपूर्वीरूप एवेति बोध्यते । तथा च स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदोपादान एव परिभाषाप्रवृत्तिरिति पदत्रयेण बोधितम् । अत इञ इत्यादावत्पदस्य प्रातिपदिकपदस्य वोपादानं न विशिष्टरूपोपादानम् । अत्वस्य प्रातिपदिकपदवत्त्वस्य वाऽऽनुपूर्वीरूपत्वाभावात् । अत एव गौणेऽपि तस्य प्रवृत्तिः । न च यद्धर्म्मावच्छिन्ने शक्तिस्तस्यैव तत्पदप्रयोज्यविषयतावच्छेदकत्वं प्रातिपदिकपदवत्त्वस्य च तन्न भवितुमर्हति । धातुभिन्नत्वादिविशिष्टार्थवत्त्वावच्छिन्ने च प्रातिपदिकपदस्य सङ्केतादिति वाच्यम् । **पाणिनिकृत**प्रातिपदिकपदसङ्केतस्य तत्तद्धर्म्मावच्छिन्ने सत्त्वेऽपि लाघवानुरोधेन **पाणिनि**सङ्केतसम्बन्धेन प्रातिपदिकपदवत्त्वावच्छिन्ने शक्त्यन्तरकल्पनेनादोषात् । न च च्व्यन्ते गोऽभवदित्यादौ प्रगृह्यसंज्ञावारणायौत्सूत्रे भाष्यकारेण कृता गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिः विरुद्ध्येत । ओत्पदस्य निपातपदस्य वोक्तरीत्या ओदन्तत्वाद्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन आनुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभावेन विशिष्टरूपोपादानाभावादित्यत आह—**निपातपदन्तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापक**मित्यादि । तथा च चादित्वस्यानुपूर्वीरूपत्वाद्विशिष्टरूपोपादानमस्तीति न दोषः । ननु चत्वावच्छिन्ने वात्वाव-

'ओत्' इत्यादावेतत्प्रवृत्त्या गोऽभवदित्यादौ दोषो न। अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्तरङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव। सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेत्वषत्वे। आद्ये गौणलाक्षणिकत्वादन्त्येऽसिद्धत्वात्।

च्छिन्ने शक्तिकल्पनायामपि स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्याभाव एव इति चेत्—न। स्ववृत्तित्वं विहायानुपूर्व्यवच्छिन्नेत्यादेरेव प्रवेशात्। ननु तथा सति शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदापत्त्या सर्वधर्म्मावच्छिन्नस्यैकदा बोधाभावप्रसङ्ग इति चेत्—न। चाद्यन्यतमत्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पनया शक्यतावच्छेदकभेदाभावेन शक्तिभेदाभावात्। नन्वानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकपदोपादानं विशिष्टरूपोपादानमिति वक्तव्यम्। अन्यथा प्रातिपदिकपदवृत्तिविषयतायाः प्रातिपदिकत्वरूपानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नत्वेन प्रातिपदिकपदवत्त्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायाः परंपरया आनुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन च प्रातिपदिकपदोपादानस्यापि विशिष्टरूपोपादानत्वापत्तिः। उक्तनिवेशे तु आद्यविषयताया मुख्यविशेष्यतात्वविरहात् अन्त्यायास्साक्षात्तदवच्छिन्नत्वाभावान्न दोषः। तथा च निपातपदस्य चाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नबोधकत्वाङ्गीकारेऽपि तत्पदीयमुख्यविशेष्यतायाश्चत्वाद्यानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नत्वविरहात्। चत्वादिना साक्षादवच्छिन्नायाश्च मुख्यविशेष्यतात्वाभावात्प्रातिपदिकपदस्येवास्याप्युपादानं न तादृशं, स्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन। स्वविशिष्टत्वं मुख्यत्वञ्च विशेष्यतायां प्रकारत्वासामानाधिकरण्यम्। किञ्च निपातपद इव प्रातिपदिकपदेऽपि घटाद्यन्यतमत्वावच्छिन्ने शक्त्यापत्तिः। न च घटादीनामानन्त्याच्चादीनाञ्च परिसंख्यातत्वान्नायं दोष इति वाच्यम्। चादेरपि आकृतिगणत्वेन उभयोः साम्यादिति चेत्—अत्र वदन्ति। ओत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् निपातपदस्य स्वाश्रयसङ्केतवत्त्वसम्बन्धेन निपातत्वरूपानुपूर्वीविशिष्टे शक्तिः कल्प्यते। तथा च निपातपदप्रयोज्यमुख्यविशेष्यतानिरूपिता स्वाश्रयसङ्केतवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना साक्षादवच्छेदकता निपातत्वरूपानुपू-

अत एवाग्निसोमौ माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेनेत्वषत्ववारणपरं 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते। गाम्पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासम्भवेन विभक्त्यु-

---

र्वीनिष्ठेति विशिष्टरूपोपादानत्वमुपपन्नम्। प्रातिपदिकपदे च स्वनिरूपितसङ्केतवत्त्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकपदविशिष्टे शक्तिरिति मुख्यविशेष्यता प्रातिपदिकपदेनैव साक्षादवच्छिन्ना न त्वानुपूर्व्येति न तत्र विशिष्टरूपोपादानमिति दिक्।

पदकार्य्यत्वञ्च विभक्त्यनिमित्तकत्वे सति स्त्रीत्वानिमित्तकत्वम्। त्रेस्त्रयः औतोम्शसोः गोतो णिदित्यादीनां विभक्तिनिमित्तकत्वेन पदकार्य्यत्वाभावान्न तत्रैतस्याः प्रवृत्तिः। जानपदकुण्डेतिङीषः स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन पदकार्य्यत्वाभावात् गौणेऽपि प्रवृत्तिः। अत एव **कौमुद्यां** गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणमित्युक्तम्। पदकार्य्ये प्रवृत्तौ बीजमुक्तं—**परिनिष्ठितस्य पदान्तरे**त्यादिना। अनेन यदा गौणत्वप्रतीतिस्तदैतत्परिभाषया कार्य्याभाव इति सूचितम्। तेन च प्रातिपदिकसंस्कारवेलायां गौर्वाहीक इत्यादौ अग्नीषोमौ माणवकावित्यादौ च न गौणत्वप्रतीतिरिति नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः। यदि च तत्रापि कदाचित्प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तर्हि गौणमुख्यन्यायः प्रवर्त्तत एव। अत एवाग्नीसोमौ माणवकाविति भाष्यं सङ्गच्छते। एतत्फलितमेव पदकार्ये अयन्न्यायो न प्रातिपदिककार्य इति।

ननु विभक्त्यनिमित्तकत्वांशस्यैतत्फलितत्वेऽपि स्त्रीत्वानिमित्तकत्वांशे किं प्रमाणमिति चेत्-न। जानपदेतिसूत्रे नागग्रहणस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा गजवाचिनागशब्दात् मुख्ये जातेरस्त्रीत्यनेनैव ङीषि सिद्धे तस्य वैयर्थ्यापत्तेरुक्तांशज्ञापने तु गौणे चारितार्थ्यमिति न वैयर्थ्यम्। न च तत्रापि जातेरित्येव सिद्धमारोपितगजत्वजातिप्रकारेणैव तत्र बोधादिति वाच्यम्। स्वसामानाधिकरण्यस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टविशेष्यताकबोधजनकत्वरूपजातिवाचकत्वाभावात्।

ननु विभक्त्यनिमित्तकत्वांशो न फलितः। गां पाठयेत्यादौ कर्म्मत्वाय पाठनक्रियान्वयस्य विभक्त्युत्पत्तिवेलायामेवावश्यकत्वेन मुख्यगोपदार्थस्य पाठनान्वयासम्भवाद्गोपदस्य गौणार्थकत्वस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह—**गां**

त्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणात्वं त्वं सम्पद्यते, अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः ।

पाठयेत्यादाविति । अपदस्याप्रयोगेण बोद्धृभिस्सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रहेणेति । अयं भावः । उच्चारणानन्तरमेवार्थप्रतीतिः । उच्चारणन्तु पदस्यैवापदन्न प्रयुञ्जीतेति भाष्यात् । तथा च पदत्वसिद्ध्युत्तरमेव श्रोतुर्गौणार्थकत्वग्रहः । यदा च श्रोतुर्गौणार्थकत्वग्रहसम्भवस्तदैव गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिरिति कल्पनात् प्रयोक्तुः पूर्वं गौणार्थकत्वग्रहेऽपि न परिभाषाप्रवृत्तिरिति । अग्नीसोमावित्यादौ द्वन्द्वात् प्रागपि श्रोतुर्गौणार्थकत्वग्रहे तत्रापि न्यायप्रवृत्तिर्यदि द्वन्द्वोत्तरं तथा प्रतीतिस्तर्हि ईत्वषत्वे भवत एवेति फलितमेव विभक्त्यनिमित्तककार्य्ये प्रवृत्तिरिति ।

वस्तुतस्तु प्रयोक्तुरेव प्रयोगनिमित्तज्ञानं भवितुं युक्तमिति । तस्यैव मुख्यार्थतात्पर्य्ये शास्त्रप्रवृत्तिर्गौणार्थतात्पर्य्ये शास्त्राप्रवृत्तिरित्येव कल्पना ज्यायसीति अग्नीषोमावित्यादौ तात्पर्य्यग्रहसमयभेदेन कार्यतदभावौ सिद्धौ । तथा च न फलितमिदं विभक्तिनिमित्तककार्य्ये न प्रवृत्तिरिति । गां पाठयेत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिवेलायामेव गौणार्थतात्पर्य्यस्यावश्यकत्वादित्यरुचेराह—**अत्वं त्वं सम्पद्यते** इति । तथा चैतद्भाष्यप्रामाण्यादुक्तरूपे पदकार्य्ये एव परिभाषाप्रवृत्तिरिति । अत्वं त्वं सम्पद्यत इत्यत्र च्विप्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न भवति । एवममहान् महान्भूत इत्यत्रापि बोध्यम् । परन्तु आरोपितसम्बोध्यत्वादिप्रकारेणैव बोधाद्गौणत्वमस्तीति भावः । **त्वाद्यादेशदीर्घादीनामिति** । त्वं सम्पद्यत इत्यत्र त्वाहौ सावित्यनेन त्वादेशः । अयुवां युवां बुध्येते, अयूयं यूयं बुध्यन्ते इत्यादौ युवादेशादेरादिपदेन संग्रहः । दीर्घादीत्यादिना त्वद्भवतीत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य संग्रहः । तत्रापि विभक्तावित्यनुवृत्त्या पदकार्यत्वाभावोऽत एवा'न्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत' इत्येतज्ज्ञापनं प्रत्ययग्रहणेन सङ्गच्छते । अन्यथा युष्मच्छब्दाण्णिचि आदेशार्थं तस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वस्यासङ्गत्यापत्तेः । **अन्यथेति** । विभक्तिनिमित्तककार्य्येऽपि परि-

किञ्च शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं, कर्तृक्रिये चानिर्दिष्टे इत्याद्युक्त्वेहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्त्ता अभ्याजैव क्रियेत्यर्थकेनार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोगे इत्येतत्तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि। एवमेतन्मूलकः "अभिव्यक्तपदार्था य" इति श्लोकोऽपि

भाषाप्रवृत्तावित्यर्थः। ननु त्वाद्यादेशकरणेन पदं संस्कृत्याभूततद्भावविवक्षायां जातसंस्कारस्य बाधायोगेन नैते दोषाः। एकतरपक्षेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषदानस्यादृष्टत्वादित्यरुचेराह—**किञ्चे**ति। शुक्लामित्युक्ते कर्म्मनिर्दिष्टमित्यादिभाष्येण सामान्यतः क्रियाकर्म्मत्वविवक्षया द्वितीयादेस्साधुता भवतीत्यस्य लाभेन गौणस्थलेपि मुख्यार्थे एव क्रियाकर्म्मत्वादिविवक्षया पदं संसाध्य पश्चाद् गौणार्थविवक्षाप्रयोक्तुरपि भवतीत्यर्थः स्पष्टमेव लभ्यते। तेन फलितमेवेदं पदकार्य्ये अयं न्यायो न प्रातिपदिककार्य्य इति। अग्नीषोमौ अग्निसोमावित्युभयोर्दर्शनात् क्वचित् द्वन्द्वं कृत्वा गौणार्थविवक्षा, क्वचित् पदे एव गौणार्थविवक्षां कृत्वा द्वन्द्वकरणमिति फलबलेन कल्प्यत इति विभावयन्तु सुधियः। कर्त्ता क्रिया चानिर्दिष्टे इति पुमान् स्त्रियेतिसूत्रेण पुम्बोधकस्यैव शेषेण निर्दिष्टाविति युक्तम्। गामेव कर्म्मेति गामित्येतत्पदवाच्यमेवेत्यर्थः।

केचित्तु पदात्परत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकशास्त्रविहितं कार्य्यं पदकार्य्यमिति वदन्ति। आन्महत इत्यात्वमीत्वषत्वे च भवति तथाभूतमिति तत्र न्यायः प्रवर्त्तते। त्रेत्रयः औतोम्शसोरित्यादिशास्त्रं च न निरुक्तविषयताप्रयोजकमिति न तत्र परिभाषाप्रवृत्तिः। तदीयायाः कस्या अपि विषयतायाः पदात्परत्वव्याप्याया अभावात्। सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्धितनिष्ठायास्तस्यास्तथाभूतत्वेन अत इञ् इत्यादेः पदकार्य्यत्वसिद्धिः। **एतन्मूलक** इति। गौणमुख्यन्यायमूलक इत्यर्थः। **अभिव्यक्ते**ति।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः।

पदकार्यविषयकः। ध्वनितं चेदं 'सर्वादीनी'ति सूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारभता वार्त्तिककृता, 'पूर्वपरे'ति सूत्रेऽसंज्ञायामिति वदता सूत्रकृताऽन्वर्थसंज्ञया तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च। अर्थाश्रय एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति 'ओत्'सूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एष न्यायः। तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः। 'गोत' इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैव तस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १६ ॥

अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह—

शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु—इति श्लोकः।

ध्वनितञ्चेदमिति। गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्य्यविषयकत्वं ध्वनितमित्यर्थः। अन्यथाऽनेनैव न्यायेन संज्ञायां सर्वनामत्वाद्यप्राप्तौ तदर्थः प्रयासो विफलः स्यादाचार्याणामिति भावः।

महासंज्ञयेति[1]।संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन सर्वादीनि सर्वनामानीत्यस्य विभक्तिनिमित्तकत्वात्पदकार्यत्वाभावः। **आरभतेति।** अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमित्यभिप्रायेण सता आरभमाणेनेति तु युक्तम्।

ननु गौर्वाहीकः गां पाठयेत्यादौ गौणमुख्यन्यायेन वृद्ध्यात्वयोरप्राप्तिमाशंक्य अर्थाश्रये एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्व इति समाधानस्य भाष्ये करणेन प्रातिपदिककार्यत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिवारणमसङ्गतमित्यत आह—**लौकिकार्थवत्त्वेति।** लौकिकार्थवत्त्वस्य पदे एव सत्त्वेन अर्थाश्रय इत्यस्य पदाश्रय इत्यत्र तात्पर्य्यम्। **शब्दाश्रय** इत्यस्य प्रातिपदिकाश्रय इत्यत्र तात्पर्यमिति भावः। यथाश्रुतार्थकत्वे गोतो णिदितिसूत्रन्याससत्त्वे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वादर्थोपस्थित्या वृद्ध्यात्वयोरप्यर्थाश्रयत्वेन परिभाषावारणस्याशक्यत्वापत्तेः ॥ १६ ॥

---

[1]अत्र 'संज्ञाभूतानामिति'पाठोऽभिप्रेत इति प्रतिभाति।

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १७ ॥

'येन विधिरि'त्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा। तेन राज्ञा साम्नेत्यादावल्लोपो दण्डी वाग्मीत्यादौ'इन् हन्नि'ति नियमः सुपयाः सुश्रोता इत्यादौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः। सुशर्म्मा सुप्रथिमेत्यादौ

तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति। ते अन्ता येषां तानि तदन्तानि तेषु विधिस्तम्। अर्थवता अनर्थकेनेत्यभेदे प्रकृत्यादित्वात् तृतीया तत्पदार्थे तस्यान्वयः। अथवा लक्ष्यस्थमनादिकं कर्तृ स्वान्ते विधिं प्रयुङ्क्ते करोति तं सूत्रस्थानि प्रयोजयन्तीत्यर्थविवक्षया प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया बोध्या। अनिति प्रकृतिभावबाधनार्थं कार्म्मस्ताच्छील्य इति निपातनमेकदेशानुमत्याऽस्यां ज्ञापकमन्यथानर्थकत्वात् कार्म इत्यत्र प्रकृतिभावाप्राप्त्या नस्तद्धित इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। राज्ञेत्यत्रान् अर्थवान्, उणादीनामव्युत्पन्नत्वे सुजम्भन इत्यनिजन्तेऽर्थवदुदाहरणम्बोध्यम्। अथवा अन्धातोः क्विप्यान्शब्दादपत्येऽणि आन इत्यादावेवानिति प्रकृतिभावः स्यान्न त्वनर्थक इति बोध्यम्। **दण्डी**त्यत्रेन् अर्थवान् **वाग्मी**त्यत्रानर्थकः। **सुपया** इत्यत्रास् अर्थवान्। अव्युत्पत्तिपक्षे प्रजामाचष्टे इत्यर्थे णिचि टिलोपे क्विपि णिलोपे च तदन्तबहुव्रीहावसिचि सप्रजा इत्युदाहर्तव्यम्। **सुश्रोता** इत्यत्र श्रुधातोरसिप्रत्ययस्तस्य तुडागमेनागमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेनास्अनर्थकः। ननु यदागमन्यायेनास्पदेनागमसहितस्यासो ग्रहणेन तस्य चार्थवत्त्वेनानर्थकोदाहरणमयुक्तम्। न च निर्दिश्यमानस्यासो ग्रहणेन तस्यानर्थकत्वमेवेति वाच्यम्। अस्पदोत्तरषष्ठ्यभावेन तस्या अनुपस्थानात्। निर्दिश्यमानपरिभाषया अर्थवदसन्तावयवास्पदीयनिर्दिश्यमानावयवस्योपधाभूतस्य दीर्घ इत्यर्थस्यैव सत्वेन निर्दिश्यमाने अर्थवत्त्वस्यानन्वयाच्च न चोणादीन्यव्युत्पन्नानीति दृष्ट्या श्रोतसित्यस्यैवार्थवत्त्वेनासोऽनर्थकत्वमिति वाच्यम्। तथा सति सुपया इत्यत्राप्यनर्थकस्यैवासस्सत्वेनार्थवदुदाहरणादानासङ्गत्यापत्तेरिति चेत्-न। श्रुधातोर्विचि गुणे श्रो इति। तस्मात्पञ्चम्यन्तात्तसि। प्रत्यये श्रोतसिति। तदनुकरणस्य सुशब्देन बहुव्रीहौ सुश्रोता इत्यत्रासोऽनर्थकत्वमित्याशयात्। **सुशर्मे**ति। अत्र मन्नर्थवान्। **सुप्रथिमे**ति। अत्रेमनिच्प्रत्ययावयवस्य मनो-

'मन' इति ङीप्निषेधश्च सिद्धः ।

अन्ये तु परिवेविषीध्वमित्यत्र ढत्वव्यावृत्तये क्रियमाणादि'णः षीध्वमि'त्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषाऽनित्या तन्मूलकमिदमित्याहुः ।

'विभाषेट' इत्यत्रानर्थकस्यैव षीध्वमः सम्भवादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादिति परे ॥ १७ ॥

ननु 'उश्चे'त्यत्र 'लिङ्सिचावि'त्यत आत्मनेपदेष्वित्येव सम्बध्येतानन्तरत्वादत आह—

ऽनर्थकत्वम्बोध्यम् । शोभनः प्रथिमाऽस्या इत्यर्थे अनित्यनर्थकस्य ग्रहणादनो बहुव्रीहेरित्येव सिद्धे अनर्थकस्य मनोग्रहणे नैतदुदाहरणं युक्तम् । न सुप्रथिमाऽसुप्रथिमेति बहुव्रीह्युत्तरपदकनञ्तत्पुरुषे उदाहरणमिति **परे** । अनो बहुव्रीहेरित्यत्र बहुव्रीहिपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिना तत्रापि सिद्धौ प्रथिमानमतिक्रान्ता अतिप्रथिमेत्युदाहरणमुचितमित्य**परे** ।

केचित्तु सुप्रथिमेत्यादौ अनो बहुव्रीहेरित्यस्य सुराज्ञीत्यत्रेव बाधेन पक्षे अन उपधालोपिन इति ङीबापत्तिरनर्थकस्य मनोग्रहणे तु मन इत्यनेन बाध्यसामान्यचिन्तया तस्यापि बाध इत्यनर्थकस्य मनोग्रहणे फलं सम्यगेवेत्याहुः ।

वस्तुतः सुगरिम्णीतनूमुकनाम्नीमिति प्रयोगदर्शनात् मन इत्यस्यापि अन उपधेत्येव बाधकमित्यतिप्रथिमेत्येव युक्तमित्यम्बाकर्त्री । सुगता प्रथिमानं सुप्रथिमेति **नवीनाः । परिवेविषीध्वमिति** । परिपूर्वकाज्जौहोत्यादिकाद्विष्धातोर्विधिलिङि सीयुडागमे सकारलोपे द्वित्वेऽभ्यासगुणे परिवेविषीध्वमिति साधुः । असुधातोर्विधिलिङि कर्म्मव्यतिहारे आत्मनेपदे व्यतिषीध्वमित्यत्रार्थवतः षीध्वमः सम्भवेन तत्र मूर्धन्यवारणायाङ्गग्रहणस्य चारितार्थ्यात् ज्ञापकासङ्गतिरिति तु न वाच्यम् । तत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति विहितषत्वस्यासिद्धत्वेन षीध्वमोऽभावेनाङ्गग्रहणस्य चारितार्थ्याभावात् आगमसमभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेनेटः परस्य षीध्वमोऽर्थवत्त्वासम्भवात्तत्रार्थवत्परिभाषाबाधेऽप्यत्र बाधे मानाभावादङ्गग्रहणं ज्ञापकमेवेति दिक् ॥ १७ ॥

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ १८ ॥

वा शब्द एवार्थे । परस्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः ।

यत्त्वत्र ज्ञापकं 'नेड्वशि' इत्यत इडित्यनुवर्त्तमान 'आर्द्धधातुकस्येट्' इत्यत्र पुनरिड्ग्रहणं तद्धि नेत्यस्यासम्बन्धार्थमिति तन्न । 'दीधीवेवीटामि'ति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येटो गुणरूपविकाराभावार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन सिद्धा ।

वस्तुतस्तु 'दीधीवेवीटामि'ति सूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः । 'आर्द्धधातुकस्येति'सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य 'नेड्वशी'ति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

एकयोगनिर्दिष्टानामिति । एकस्मिन् योगस्सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टानामेकान्वितानामित्यर्थः । यथा क्त्वि अन्वितानां लिङ्सिजात्मनेपदानामिति बोध्यम् । एतदेवाह—**परस्परान्वितार्थकपदानामिति** । स्वप्रयोज्यविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता या विषयता तत्प्रयोजकानामित्यर्थः । योगपदं कार्यपरमिति **केनचिदुक्तं**—न युक्तं, योगशब्दस्य कार्यपरतायाः क्वाप्यदृष्टत्वादनन्वयाच्च । एकत्रार्थे योगस्सम्बन्ध इति मूलेन विरोधाच्च । एतेषामेव क्वचित्सहानुवृत्तिनिवृत्ती क्वचिदेकदेशानुवृत्तिरिति परिभाषाद्वयेनोच्यते । द्विवचननिर्देशस्तु बहुवचनस्याविवक्षाबोधनार्थः । परस्परान्वितार्थकं क्वचित्पदत्रयं, क्वचित्पदद्वयं सर्वं ग्राह्यमिति तात्पर्यम् । **तद्विरोधादिति** । इदमुपलक्षणं सूत्रारम्भसामर्थ्यान्नञो निवृत्तौ ज्ञापितायां

नन्वलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा 'दामहायनान्ताच्चे'त्यादौ 'सङ्ख्याव्ययादेः' इत्यतः सङ्ख्यादेरित्यनुवर्त्ततेऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत आह—

एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते ॥ १६ ॥

एकत्रार्थे योगः सम्बन्धः । तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति 'पत्यात्तिरि'ति सूत्रे कैयटः । तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलाल्लभ्यमिदम् । स्पष्टा चेयं 'दामहायनान्ताच्चे'ति सूत्रे 'औतोऽम्शसोः' इति सूत्रे च भाष्ये पूर्वा च ॥१६॥

ननु 'त्यदादीनाम' इत्यादिनेममित्यादावनुनासिकः स्यादत आह—

स्वांशे चारितार्थ्याभावादित्यपि बोध्यम् । ज्ञापकजिज्ञासायां तु ईदूदेद्द्विचनं प्रगृह्यमित्यत्र ईदूदित्येतन्मात्रानुवृत्त्यैव सिद्धावेकारानुवृत्त्यर्थं क्रियमाणमदसोमादित्यत्र माद्ग्रहणमेव । ज्ञापितायान्त्वाद्यायामेकारानुवृत्तिनिरासाय चरितार्थम् । लिङ्सिचावित्यतः सिज्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धौ हनः सिच इत्यत्रत्यं सिज्ग्रहणञ्च ज्ञापकम् । दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्यादेरिति वक्तव्यमितिवार्तिकप्रत्याख्यानमेकदेशस्यापि संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतः संख्यादेरित्यस्यानुवृत्त्या कृतमन्त्याया अभावे अव्ययस्याननुवृत्तये संख्यादेरित्यस्याप्यननुवृत्तेः प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् ।

कैयट इति । अनेनारुचिस्सूचिता । अलुगुत्तरपदे इत्यवतरणभाष्यविरोधादौतोम्शसोरित्यत्राचिनवमित्यत्रात्वाप्रवृत्त्यर्थं वा सुपीत्यतो वेति निवृत्तं सुपीत्यनुवर्त्तत इति भाष्यविरोधाच्च । उभयत्र समासस्याभावात् ॥१९॥

इमावित्यादौ त्यदादीनाम इत्यनेनानुनासिकाकारस्य विधानेऽपि ऐचोऽनुनासिकस्याभावेन शुद्धस्यैवौकारस्य वृद्धिरेचीत्यनेन विधानात्, इमे इत्यत्र परस्यैकारस्य द्विमात्रत्वेन तत्सदृशगुणकस्यैव विधानेन दोषाभावेन द्विवच-

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ २० ॥

'अणुदित्'सूत्रेऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रेण प्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः। अत एव 'अणुदित्'सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्त्वा एवं तर्हि

नाद्यपेक्षयैकवचनस्य प्राथम्याच्च द्वितीयैकवचनान्तमवतरणम्। **भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणन्नेति।** कर्त्तरि तृतीया, **ग्रहणमिति भावे प्रत्ययः।**

ननु भाव्यमानं विधेयभूतं लक्ष्यस्थम्। तेन सवर्णग्रहणं न प्रसक्तं सूत्रे एवाणुदित्सूत्रप्रवृत्तेर्लक्ष्ये सवर्णग्राहकताया अनुपयोगाच्च। तत्र निषेधो व्यर्थ इति चेत्–न। बोध्यबोधकयोरभेदेन भाव्यमानपदेन विधेयताप्रयोजकपदस्यैव ग्रहणात्। किञ्च पदे सवर्णग्राहकतायां बोधकत्वसम्बन्धेनाणहेतुरणबोधकं हि पदं सवर्णग्राहकमित्यणा बोधकत्वसम्बन्धेन पदे सता हेतुना पदे न सवर्णग्रहणम्भवति। भाव्यमानेन विधेयभूतेन तेन हेतुना सवर्णानां ग्रहणन्न भवतीति परिभाषार्थः। तथा च हेतावेषा तृतीया विधेयबोधकमेव भाव्यमानपदमिति बोध्यम्। **अप्रत्यय इत्यनेनेति।** अस्य बोध्यत इत्यनेनान्वयः। **नेत्यर्थ इति।** अस्य बोध्यत इति शेषः। अयम्भावः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यत्राप्रत्यय इति पृथक् योगः। प्रत्ययः सवर्णग्राहको नेत्यर्थः। यदि चायं सूत्रप्राप्तस्यैव निषेधस्तदा योगविभागो व्यर्थस्तत्सामर्थ्यात् प्रदर्शितप्रकारत्रयेण प्राप्तम्वार्यते। परन्तु तावतापि व्यर्थमेवेहल्यघोरित्यनेन ह्रस्वेकारकरणेनैव ग्राहकसूत्रबलेन दीर्घे सिद्धे ईकारकरणात् ज्यादादीयस इत्यत्र अदादेशेनैव ग्राहकशास्त्रबलेन दीर्घे सिद्धे दीर्घोच्चारणाच्चादेशे, इड्विधानेनैवाणुदित्सूत्रबलेन दीर्घस्यापि विधिसिद्धौ वृतो वेतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादागमे, अनभिधानात्प्रत्यये, सवर्णग्रहणे सिद्धे अप्रत्ययग्रहणम्व्यर्थमेवेति सामर्थ्यादनेनैवाप्रत्ययग्रहणेनैकदेशानुमत्येयं परिभाषा ज्ञाप्यते। भाव्यमानस्य प्रत्ययागमादेशरूपांशत्रयात्मकत्वादिति भावः।

ननु नेदमप्रत्ययग्रहणमुक्तपरिभाषाज्ञापकमपि तु प्रतीयते विधीयत इति व्युत्पत्त्या प्रत्ययपदस्य वाच्यार्थ एव परिभाषार्थः। अथवा प्रत्ययस्यैवाग्राहकत्वन्नागमादीनामित्येव सामर्थ्यात्। कुतो न कल्प्यत इत्यत आह— **अत एवाणुदित्सूत्र इति। प्रकारान्तरेणेति।** उक्तप्रकारेणेत्यर्थः।

सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति आचार्यो भवत्येषा परिभाषा—'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'ति ।

किञ्च ज्याद ईयस इत्येवान्तर्यतो दीर्घे सिद्धे ज्यादादिति

ज्ञापयतीति । एकदेशानुमत्या बोधयतीत्यर्थः । वाच्यार्थत्वे नैवं वदेदिति भावः । नेत्यर्थ इति । भाष्ये उक्तमिति शेषः । अत्रैवाणुदित्सूत्र इत्यस्यान्वयः । उक्तभाष्यस्य वाच्यार्थपरतयापि कथञ्चिज्ज्ञापनाग्रहे आह—किञ्चेति । इदं भाष्यं परिभाषार्थस्याप्रत्ययपदवाच्यत्वे विरुद्धेतेति भावः । तेन च प्रत्ययसंज्ञक एवार्थ इति सिद्धम् । ज्ञापितायामप्यस्यां कथं दीर्घोच्चारणं स्वांशे चरितार्थं ह्रस्वाकारविधानेपि सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेर्न्न च पररूपं बाधकम्भविष्यतीति वाच्यम् । लोपग्रहणमनुवर्त्यैकारस्य लोपविधानेनैव सिद्धेऽकारविधानसामर्थ्येन पररूपस्याप्रवृत्त्या दीर्घसिद्धेरिति चेत्—न । लोपेऽकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घापत्त्याकारविधानस्य पररूपे सत्यपि व्यर्थत्वाभावात् । न चाङ्गकार्य इति परिभाषया अकृदितिदीर्घाभाव इति वाच्यन्तस्या भाष्ये लक्ष्यसंस्काराय क्वाप्यनाश्रयणात् ।

ननु धृष्णुयेत्यत्र दीर्घवारणायाकृदित्यत्र क्ङितीत्यस्यानुवृत्तेरावश्यकतया लोपे दीर्घाभाव इति चेत्—अत्रोच्यते—अकारविधानसामर्थ्येन पररूपन्नेति कल्पेताहोस्विदविकृताकार एव श्रूयते इति वा कल्पेतेत्यत्र विनिगमकाभावेनाकारविधानस्यावश्यकत्वात् । किञ्चाकारविधित्सया दीर्घोच्चारणं पाणिनिना कृतन्तदनुपपन्नम् । ह्रस्वकरणेनापि ग्राहकसूत्रबलेनाकारविधिसम्भवेन दीर्घोच्चारणजनकप्रयत्नस्यानुपयोगात् । तस्मात्परिभाषाज्ञापने ह्रस्वकरणेन दीर्घविधानस्याशक्यत्वात्तदर्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति नानुपपन्नम् । दीर्घोच्चारणमेतदेव । स्वांशे चारितार्थ्यं नाम येनानुपपन्नेन किञ्चिज्ज्ञाप्यन्तेन ज्ञापितेन सानुपपत्तिरवश्यं परिहरणीयेति । अकारविधानमेवास्तु दीर्घेण रूपसिद्धिर्भविष्यतीदन्त्वन्यत् । तस्यैव किं समाधानमिति चेत्—पूर्वोक्तमेव गृहाणेत्यलम् ।

ननु कोऽयं परिभाषार्थः ? न तावत् विधेयताप्रयोजकं पदं स्वसवर्णग्राहकन्नेत्यर्थः । त्यदादीनाम इत्यत्र विधेयताप्रयोजकमेति पदन्तत्स्वसवर्णस्य शुद्धह्रस्वाकारस्यापि दीर्घानुनासिकयोरिव ग्राहकन्न स्यादिति तत्सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः । यदि च स्वबोध्यसवर्णग्राहकन्नेत्यर्थस्तथापि स एव

दोषः स्वबोध्यो ह्रस्वोऽकारस्तत्सवर्णस्स एव । यदि च स्वबोध्यविशिष्ट-ग्राहकन्नेत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वभिन्नत्वस्वसवर्णत्वोभयसम्बन्धेन । स्व-स्मिन् स्वभिन्नत्वाभावान्न दोष इत्युच्यते तथापि जातिपक्षे स्वबोध्यो दी-र्घोऽपि सानुनासिकोऽपि तद्विशिष्टत्वमुक्तसम्बन्धाभ्यां शुद्धह्रस्वाकारे तस्या-ग्रहणस्यापरिहार एव । एवं स्वबोध्य एको ह्रस्वोऽकारस्तद्वैशिष्ट्यमपर-स्मिन् तादृशेऽकारे तस्याग्रहणापत्तौ स इत्यत्र स्यात्, एष इत्यत्र न स्यात् ।

अत्रोच्यते । विधेयताप्रयोजकं पदं स्वविशिष्टग्राहकन्नेत्यर्थः । वैशि-ष्ट्यञ्च स्वसवर्णत्वस्वावृत्तिधर्म्मवत्त्वोभयसम्बन्धेन । त्यदादीनाम इत्यत्र स्वमेति तद्विशिष्टस्सानुनासिको दीर्घश्च । तत्र स्वसवर्णत्वस्य स्वावृत्ति-धर्मोऽनुनासिकत्वं दीर्घत्वञ्च । तस्य च सत्त्वात्तयोर्ग्रहणाभावः । शुद्धह्रस्वा-कारे च स्वावृत्तिधर्म्मवत्त्वस्याभावान्न दोषः । न चैवं तत्पुरुषीयत्वतत्का-लिकत्वादयः स्वावृत्तयो धर्म्मास्तद्वत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वात् स दोषो दुरु-द्धर इति चेत्—न । श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकस्यैव धर्म्मस्य ग्रहणेन तेषां धर्म्माणामतादृशत्वेन दोषाभावात् । न च तद्व्यक्तित्वन्तथा-विधन्तदादाय दोषानिस्तार इति वाच्यं, तदतिरिक्तत्वेनापि धर्म्मस्य विशेषणात् । न चाननुगम इति वाच्यं, भेदविशिष्टान्यत्वेनानुगमसम्भ-वात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन बोध्यम् । न चैवमपि स्वावृत्तयो धर्म्मास्तादृशा उदात्तत्वस्वरितत्वाद-यस्तद्वतामपि ग्रहणन्न स्यात् । तथा च वृक्षेभ्य इत्यादावुदात्तानुदात्तयोः स्थान्यन्तरतमयोर्विधानन्न स्यात् । इष्यते तु गुणानामभेदकतया सर्वे-षामुदात्तादीनामकाराणाम्विधानमिति वाच्यं, स्वरत्वव्याप्यधर्म्मेतरत्व-स्यापि निवेशनीयत्वात् । अथ वा स्थानप्रयत्नजन्यतावच्छेदकस्यैव धर्म्मस्य निवेशस्तत्पुरुषीयत्वतद्व्यक्तित्वादयश्च न तथेति न तादृशधर्म्ममादाय दोषः । स्वरत्वव्याप्यधर्म्मेतरत्वमत्रापि देयमेव । तेषामपि तादृशजन्यताव-च्छेदकत्वात् । न चैवमपीको यणचीत्यादौ दोष एव । तत्र विधेयताप्रयो-जकं यण्पदं तत्सवर्णाप्रसिद्धया विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेन परिभाषाया अप्र-वृत्त्या सानुनासिकयोर्यकारवकारयोरपि विधानापत्तेर्न च स्वबोध्यविशिष्ट-निवेशाददोष इति वाच्यम्, त्यदादीनाम इत्यत्र जातिपक्षे स्वबोध्यो दीर्घ-स्तद्विशिष्टो ह्रस्वस्तस्याग्रहणापत्तेरिति वाच्यम् । यतः स्वतादात्म्यस्वनिष्ठ-शक्तिनिरूपकतावच्छेदकसमुदायघटकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन । स्वविशिष्टो यस्तद्विशिष्टस्य ग्राहकं विधेयताप्रयोजकं पदन्न भवतीत्यर्थः । अन्त्ये वैशिष्ट्यं पूर्ववदेव बोध्यम् । तादात्म्यनिवेशात् त्यदादीनाम इत्यादौ

दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् । 'अणुदित्'सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा । 'चोः कुरि'त्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणम् । विधेये उकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एतन्मूलकमेव—भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति नव्याः पठन्ति ॥ २० ॥

नन्वेवं 'अदसोऽसेरि'त्यादिनाऽमू इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह—

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति ॥ २१ ॥

दिव उत् ऋत उत् इति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् । 'तित्स्व-

न दोषः। द्वितीयसम्बन्धनिवेशादिको यणचीत्यादौ न दोषः। अग्रिमवैशिष्ट्यनिवेशफलन्तु पूर्वमुक्तमेवेति सुधियो विभावयन्तु ॥ २० ॥

नन्वेवमिति। भाव्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वे इत्यर्थः। ननु उश्च ऊश्चेति ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वन्द्वेन तत्रोभयोर्विधानसिद्धिः। अत एव कौमुद्यामुक्तं ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वन्द्व इति चेत्—न। उश्च ऊश्चेतिसमाहारद्वन्द्वे घित्वात् ह्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः प्राप्तावपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् ह्रस्वे पश्चात् सवर्णदीर्घे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तौ दीर्घस्यैव श्रवणापत्तेः।

दिव उदिति। तपरकरणं हि दीर्घव्यावृत्त्यर्थमेतत्परिभाषाया असत्त्वे तु दीर्घस्य पूर्वपरिभाषयाऽविधानसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न च ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावः। सवर्णग्राहकत्वेपि वकारस्य स्थानिनो द्विमात्रन्यूनकालिकत्वेनान्तरतम्याद्ध्रस्वस्यैव प्रवृत्तेः।

ननु छ्वोश्शूडितिसूत्रे क्कितीत्यस्याननुवृत्तेः द्युभ्यामित्यादौ परत्वात् पूर्वमूठि आन्तरतम्यात् दिव उदित्यनेन प्राप्तस्य दीर्घस्य वारणार्थं दिवुधातोः क्विपि ऊठि भ्यामि द्युभ्यामित्यादौ ह्रस्वार्थञ्च तपरत्वं चरितार्थमिति चेत्—न। प्रतिपद्विधित्वेन पूर्वं दिव उदित्यस्यैव प्रवृत्तेः। 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'ति परिभाषया दिवुधातोः क्विप्यप्रवृत्तेश्चेति वाच्यम्। दिवमिच्छतीत्यर्थे क्यजन्तात् क्विप्यल्लोपयल्लोपयोरूठि भ्यामि द्युभ्यामित्यादौ ह्रस्वार्थन्तस्यावश्यकत्वात्। न चोठि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं, क्वौ विधिं प्रतीतिनिषेधात्। न चोत्वे तस्य स्थानिवत्त्वेनापदान्तत्वादुत्वाभावः।

रितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ २१ ॥

स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्य्याभावात्। कार्यं हि उकारस्य। स च न स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टः। स्थानिवत्सूत्रेण तु तथा दृष्टत्वमलभ्यमशास्त्रीयत्वात्पूर्वत्वादिघटितस्यातिदेशाभावाच्च।

ऋत उदिति। न च तपरत्वं सूत्रान्तरप्राप्तदीर्घस्याप्यभावार्थमत एव पितू राज्यमित्यादौ दीर्घासाधुत्वमिति वाच्यम्। उरण्रपर इति सूत्रस्थे ऊरपर इति भाष्यप्रयोगे 'सवितू रश्मयो यथेति' रामायणप्रयोगे च दीर्घदर्शनात् अत्वरमर्य्यादयाऽलाभाच्च सूत्रान्तरप्राप्तस्य तस्येष्टत्वात्।

अत्र केचित्—इयं परिभाषा सूत्रकारानभिप्रेता। ह्रस्वोकारकरणेनाप्यान्तरतम्याद्दीर्घे सिद्धे अदुपधायागोह इत्यत्रोदितिदीर्घोच्चारणस्य सूत्रकृतो वैयर्थ्यापत्तेः। भाष्यकारानभिप्रेता च। कथमन्यथा उऊदिति प्रश्लिष्य गोह इति विकृतनिर्देशः प्रत्याख्यातः। ह्रस्वोकारकरणेनापि परिभाषाबलेन दीर्घसिद्ध्या विकृतनिर्देशस्य प्रत्याख्यानसम्भवेन प्रश्लेषासङ्गत्यापत्तेरित्याहुः—

तन्न। दोषोणावित्यत्र दुषोणावित्यस्यैव सुवचत्वेन तत्र दीर्घविधानार्थत्वात्। न च ह्रस्वोकारानुवृत्तावपि परिभाषया दीर्घसिद्धिः। तक्रन्यायेन गुणं बाधित्वाऽऽन्तरतम्याद्ध्रस्वस्यैव विधानापत्तेः। न च ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानस्व्यर्थं गुणबाधनार्थत्वात्। न वा भाष्यविरोधः। विकृतनिर्देशाभावे ह्रस्वोकारकरणे तक्रन्यायेन गुणं बाधित्वा जुगूहेत्यादावान्तरतम्याद्ध्रस्वविधानापत्तेः। दीर्घप्रश्लेषे तु तत्सामर्थ्यात्तक्रन्यायाप्रवृत्त्या पूर्वं गुणे आन्तरतम्याद्दीर्घसिद्धिर्भवतीति प्रश्लेषस्सार्थकः। न च ह्रस्वकरणे ह्रस्वस्यैव विधाने नाभ्यस्तस्याचीत्यस्याग्रे गुहश्चेतिकरणेन गुह उपधाया गुणो नेत्यर्थेन गुणाभावोपपत्तौ ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् तक्रन्यायबाधेन गुणे कृते आन्तरतम्याद्ध्रस्वकरणेऽपि दीर्घविधानसिद्धौ दीर्घप्रश्लेषासङ्गतिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। गुह्धातोर्णिजन्ताल्लुङि अजुगूहदित्यादावुपधागुणेऽनेन प्रतिपदोक्तत्वाद्ध्रस्वात्पूर्वं दीर्घोकारे विधानसामर्थ्यात् णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्ववारणेन दीर्घप्रश्लेषस्य सार्थक्यात्।

वस्तुतस्तु नैतत्परिभाषायाः फलन्न चामू इत्यत्र दीर्घविधानं फलम्। अदसोऽसेरिति सूत्रे ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वन्द्वेनापि तत्सिद्धेः। न च निर्देशासङ्गतिः। सूत्रत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वप्रवृत्तिरितिकल्पनया निर्देशोप-

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावाद्यादेशापत्तिरत आह—

पत्तेरिति दिक् ॥ २१ ॥

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनेति । ननु न लुमताङ्गस्येत्यनेन लुमच्छब्देन लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं कार्य्यमङ्गस्य नेत्यर्थकेनात्र-प्रत्ययलक्षणाभावान्न दोष इत्यवतरणासङ्गतिर्न्न चाङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्य-ताककार्य्यस्यैव तेन निषेधात्प्रकृते न दोषोऽवादेशस्याङ्गत्वावच्छिन्नो-द्देश्यताकत्वाभावादिति वाच्यम् । फलाभावेन तादृशनिवेशस्याभावात् । न चावादेशीयोद्देश्यताया अङ्गपर्य्याप्तत्वाभावादङ्गपर्य्याप्तोद्देश्यताकका-र्य्यस्यैव तेन निषेधोऽत एवोत्क्रामेत्यादौ हेर्लुकि प्रत्ययलक्षणेन परस्मै-पदपरकशित्परकक्रमेरचो दीर्घोऽन्यथाऽपर्य्याप्त्या तत्राप्यच्त्वावच्छि-न्नोद्देश्यताया अङ्गवृत्तित्वेन निषेधापत्तिरिति वाच्यम् । शब्दानित्यत्ववार-णायाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैज्घटितस्योच्चारणप्रसङ्गेऽयादिघटितस्सा-धुरित्यर्थावश्यकत्वेन एज्घटितगोशब्दरूपेऽङ्गे एवोद्देश्यतायाः पर्य्याप्तत्वा-दिति चेत्—अत्रोच्यते—शब्दानित्यत्ववारणायैवमर्थकरणे केशवोऽत्रेत्या-दावप्यजव्यवहितपूर्वस्यैज्घटितस्य केशवशब्दस्यापि प्रसङ्गेऽयूघटितस्य तस्य साधुत्वापत्त्याऽजव्यवहितपूर्वो य एच् तद्घटितस्योच्चारणप्रसङ्गे अयादिघटितस्साधुरित्येवार्थः कर्तव्यः । तथा चैचोऽजव्यवहितपूर्वत्वा-भावेन न दोषः । न लुमताङ्गस्येत्यनेन च लुमता लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्व-त्वावच्छिन्नाङ्गपर्य्याप्तोद्देश्यताककार्य्यस्यैव निषेधः । पूर्वोक्तार्थे तु दधि मध्वित्यादावपि सुप्तिङन्तं पदमितिपदसंज्ञाया निषेधापत्तिः । तस्या अपि लुप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाऽङ्गपर्य्याप्तोद्देश्यताकत्वयोः सत्त्वात् । तथा चाङ्गप-र्य्याप्तोद्देश्यताया एज्घटितनिष्ठाया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्न-त्वाभावात् एज्निष्ठायास्तस्याश्चाङ्गपर्य्याप्तत्वाभावात्प्रकृते न प्रत्ययलक्षण-निषेध इत्यवतरणं सम्यगेव । न चैज्घटितनिष्ठाया अप्युद्देश्यतायाः परम्परया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नत्वादवतरणासङ्गतिरेव सा-क्षादवच्छिन्नत्वनिवेशे फलाभावादिति वाच्यम् । उत्क्रामेत्यादौ क्रमत्वा-वच्छिन्नाया अङ्गपर्य्याप्ताया लुप्तप्रत्ययपरस्मैपदाव्यवहितपूर्वत्वेनावच्छि-न्नत्वेन निषेधापत्त्या साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न च केशवोऽत्रेत्याद्यनुरोधेनाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैजन्तस्योच्चारणप्रसङ्गेऽ-

याद्यन्तस्साधुरित्येवार्थः क्रियते। तथा चाङ्गपर्य्याप्तया एजन्तत्वावच्छिन्न-विषयताया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वेनावतरणासङ्गतिरेवेति वाच्यम्। गोरग्रवचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वार्त्तिकरीत्या गवाग्रमित्यादौ गोशब्दस्यागागमे गो अ इति स्थिते आगमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमित्यनुसारेण गोशब्दस्यानर्थकत्वात्तस्यार्थबोधनाय प्रसङ्गस्यैवाभावेनावादेशानापत्तेरजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टो य एच् तद्घटितस्येत्युक्तौ तु अच् अकारस्तदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट एच् ओकारस्तद्घटितस्यार्थवतो गो अ इत्यस्योच्चारणप्रसङ्गेऽवघटितस्य गवेत्यस्य साधुत्वेनादोषात्। न चैवमपि जराया जरसन्यतरस्यामित्यस्य जराशब्दान्तं यदङ्गन्तदवयवस्य जरापदीयनिर्दिश्यमानस्याजादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य जरसित्यर्थेन निर्जरपुत्र इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन जरसादेशापत्तिरङ्गपर्य्याप्तोद्देश्यताया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेनावच्छिन्नत्वाभावात् न लुमताङ्गस्येत्यस्याप्राप्तेरिति वाच्यम्। अङ्गपर्य्याप्तधर्म्मेण साक्षात् परंपरया वाऽवच्छिन्ना या लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यता तन्निरूपककार्य्यन्नेत्यर्थकरणेन निर्दिश्यमानत्वावच्छिन्नोद्देश्यता याऽस्ति तस्याः परंपरयाऽङ्गपर्य्याप्तधर्म्मेण साक्षाल्लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन चावच्छिन्नत्वात्तामादायैव निषेधप्रवृत्तेः। यदि चाङ्गवृत्तिर्य्या षष्ठ्यन्तपदप्रयोज्या विषयता लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्ना तन्निरूपकं कार्य्यन्नेत्यर्थः। उत्क्रामेत्यादौ च परस्मैपदेन साक्षादवच्छिन्नायास्सप्तम्यन्तशितृपदप्रयोज्यविषयतायाः षष्ठ्यन्तपदप्रयोज्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तिः।

प्रकृते त्वेच्पदप्रयोज्याया विषयतायाः षष्ठ्यन्तपदप्रयोज्यत्वस्य लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन निषेधादवतरणमसङ्गतमित्युच्यते—तदा चित्रायां याता चित्रेत्येवावतरणं बोध्यम्। ननु'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोलुग्बाधत' इतिन्यायेनेत्संज्ञालोपाभ्यां प्रागेव लुकि प्रत्ययलक्षणेन ङेबुद्धिरेव स्यान्न तु एबुद्धिरित्यच्परत्वाभावेनावादेशाप्राप्तेरवतरणमसङ्गतमेव।

ननु सूत्र एवेत्संज्ञालोपयोः कृतयोरनुवन्धविनिर्म्मुक्तस्यैव लक्ष्यस्थत्वेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनाच्परत्वं सूपपादमिति चेत्—न। लुक्प्रयोजकसमासादीनामपि तेन न्यायेन प्राबल्यबोधनादित्संज्ञालोपयोर्लुक्प्रयोजकसमाससम्भावनायां पूर्वमप्रवृत्तेरत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ पदान्तरसापेक्षसमासात्पूर्वमपि गोमत्प्रकृतिकसोर्हल्ङ्यादिलोपो नेति चेत्—न। हे वारे इति भाष्यप्रयोगात्संज्ञापेक्षया लुकः प्राबल्याबोधनात् कथमन्यथा सम्बुद्धि-

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २२ ॥

संज्ञायां कृतायां लुकि प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धिगुणस्तत्र।

नन्वस्तूक्तभाष्यात् सम्बुद्धिसंज्ञायाः पूर्वं प्रवृत्तिरित्संज्ञालोपयोः पूर्वं प्रवृत्तौ बीजाभाव इति चेत्–न। धर्म्मिग्राहकमानेन लाघवेन च साधुत्वविधायकशास्त्रापेक्षयैव लुकः प्राबल्यबोधनात् संज्ञाशास्त्रेण तस्य लोप इतिशास्त्रेण वा न कस्यचित् साधुत्वम्बोध्यते इति स्पष्टमेव। नन्वेतादृशविशेषविषयकत्वे फलाभाव इति चेद्धे वार इत्यस्यैव फलत्वसंभवात् संबुद्धिसंज्ञापेक्षया प्राबल्यं न बोध्यत इत्यपेक्षया साधुत्वविधायकापेक्षया प्राबल्यं बोध्यत इत्येतत्कल्पनायामेव लघुत्वात्। अत एव ञित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकं चरितार्थम्। गर्गाविदा इत्यादौ यञो लुकि प्रत्ययलक्षणेन ञित्स्वरप्राप्तौ तत्प्रतिषेधार्थं हि वार्त्तिकमित्संज्ञातः पूर्वं लुकि स्वराप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः। लुकि न स्थानिवदित्यप्यत एव चरितार्थन्तद्धि पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुकि लुक् तद्धितलुकीत्यनेन ङीषो लुकि सन्नियोगशिष्टानामितिपरिभाषयाऽऽनुको निवृत्तौ कर्त्तव्यायां ङीषो लुकः स्थानिवद्भावेनान्यतरापायाभावादानुको निवृत्त्यभावे प्राप्ते स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं लुकि लुप्तन्न स्थानिवदिति तदर्थः इत्संज्ञालोपाभ्यामपि पूर्वं लुकि अजूमात्रस्थानिकादेशाभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तिः। किञ्च प्रत्यय इतिमहासंज्ञया बोधकस्यैव प्रत्ययत्वेन लोके ङकाररहितस्यैव एइत्यस्य बोधकत्वेन प्रत्ययसंज्ञा स्यान्न तु ङे इत्यस्य प्रत्ययादर्शनस्यैव च लुक्पदार्थत्वेन प्रत्ययत्वसंपादनद्वारेत्संज्ञालोपयोरुपजीव्यत्वेन लुका बाधाभाव इति दिक्।

परे तु गवेहितमितिवद्गोहितमित्यादाववादेशापत्तिरित्यर्थः। गावौ हितौ यस्य तद्गोहितमितिसमास इति न कोऽपि दोष इत्याहुः।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। वर्ण आश्रयो निमित्तं यस्येत्यर्थः। ननु यदि वर्णोद्देश्यककार्य्ये कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणसूत्रन्न प्रवर्त्तते इत्यर्थस्तर्हि वेधा इत्यादौ ससजुषोरुरितिरुत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणेन पदत्वानापत्ती रुत्वस्य वर्णाश्रयत्वादिति चेत्–न। प्रत्यासत्त्या लुप्तप्रत्ययवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताके कार्य्ये इत्यर्थात्। ननु तावतापि तत्रैव दोषस्तत्वस्य लुप्तप्रत्ययवृत्तित्वादिति चेत्–न। लुप्तप्रत्ययवृत्तिर्या वर्णत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्ना विषयता तन्निरूपके कार्य्ये इत्यर्थेनादोषात्

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च 'प्रत्ययलोप' इति सूत्रे स्थानिवत् इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् । वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं च ।

प्रकृते तादृशविषयताया अभावात् ।

तत्त्वञ्चेति । परिभाषारूपञ्चेत्यर्थः । परं त्वस्मिन्नर्थे त्वप्रत्ययोऽयुक्तः । तच्चेत्येव वक्तुं युक्तम् । वस्तुतस्तु तत्त्वं चेत्यस्य सारांशस्त्वित्यर्थः । अयम्भावः– यथाऽन्यत्र किञ्चिज्ज्ञापकम्भवति ज्ञापनोत्तरं स्वांशे चारितार्थ्यं भवति तथा प्रकृते नास्ति किन्तु तत्तत्पदमहिम्ना प्रत्ययलोपसूत्रस्यैव तथाऽर्थोऽस्ति येन वर्णाश्रये न प्रवृत्तिर्भवतीति । तल्लक्षणमित्येव सिद्धे प्रत्ययपदस्वारस्यात् प्रत्ययत्वव्याप्येतिवक्ष्यमाणोर्थः । स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणात् प्रत्यये प्राधान्यलाभः । तेन वर्णस्य प्राधान्येनाश्रयणे प्रत्ययलक्षणाभाव इति फलति । **प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वमिति** । ननु तद्यदि इतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानाश्रयत्वरूपं तदा गोहितमित्यादावेञ्निष्ठविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वेन लुप्तप्रत्ययस्य प्राधान्याभावात्प्रत्ययलक्षणाभावेऽपि हे दीर्घाहो निदाघेत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधानापत्त्या रत्वेनोत्वानापत्तिः । लुप्तप्रत्ययस्योक्तप्राधान्याभावात् । दधि मध्वित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन सुप्तिङन्तमिति पदत्वानापत्तिश्च । सुपः प्राधान्याभावात् सखेत्यादावनङाद्यभावश्चेति चेत्—न । वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वस्य प्रत्ययप्राधान्यपदार्थत्वात् । तस्य च गोहितमित्यादौ चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ चाभावान्न प्रत्ययलक्षणम् । न च ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् कृदित्यादौ न स्यात् प्रत्ययस्य प्राधान्याभावेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । ह्रस्वान्त एव प्रत्ययस्यान्वयात् । किञ्चावयवत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताश्रयत्वं प्रत्ययप्राधान्यम् । अणो योऽकारस्तदन्तात्प्रातिपदिकान्ङीबित्यर्थात् चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ तादृशप्रकारताभिन्नविषयता नास्ति । गोहितमित्यादावेकारनिष्ठविषयतायाः प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभाव इति प्रत्ययप्राधान्याभावः । **वर्णप्राधान्यञ्च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपमिति** । यदीतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-

तेन गोहितमित्यादाववादि न। चित्रायां जाता चित्रेत्यादावणो योऽकारस्तदन्तात् ङीबिति ङीप्च न। इयमल्विधौ स्थानिवत्त्वाप्राप्तावपि प्राप्तस्य प्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥२२॥

तत्प्रकारतानाश्रयत्वं तर्हि गोहितमित्यादावेज्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेन प्राधान्याभावान्निषेधानापत्तिः। यदीतरपदेन प्रत्ययस्य ग्रहणात् प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वं तत् तर्ह्यनेनैव चित्रेत्यादौ वर्णस्य प्राधान्यात् प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपञ्चेति-लक्षणान्तरस्य वैयर्थ्यमिति चेत्—अत्रोच्यते। इतरपदेनावयवी गृह्यते। ततश्चावयविनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमितराविशेषणत्व-मित्यस्यार्थः। तच्च गोहितमित्यादावस्ति। चित्रेत्यादौ चावयविप्रातिपदि-कन्तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वस्यैवाकारे सत्त्वेन प्राधान्यानापत्त्या प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपमुक्तम्। यदि प्रत्ययत्वव्याप्येत्यादिनिवेशनैवोभयत्र प्राधान्यसिद्धौ प्रत्ययनिरूपितेत्यादिलक्षणान्तरं न वक्तव्य-मित्युच्यते तर्हीष्टापत्तिः। मित्रशीः अतृणेडित्यादौ च वर्णप्राधान्याभावान्न प्रत्ययलक्षणनिषेधः। **भाष्यकारमते** प्रत्ययलोपसूत्रन्नियमार्थमेव। स्थानिवत्सूत्रेण सर्वत्र निर्वाहात् मित्रशीः अतृणेडित्यादावीत्वादेर्हलादित्व-निमित्तकस्य विशेषणतयाऽल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वेन यद्यपि न निर्व्वाहस्तथापि तत्रोपायान्तरस्य **शब्दरत्ने** उक्तत्वात्। तन्मते गोहितं चित्रेत्यादावनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावाप्राप्तिरेव।

ननु नियमशास्त्राणां स्वमते विधिमुखेनैव प्रवृत्त्या गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणन्दुर्वारमिति तदर्थं वर्णाश्रय इति परिभाषाऽवश्यकीति चेत्—न। तल्लक्षणमित्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मस्य यत्राश्रयणं तत्रैवेदं सूत्रं प्रवर्तत इत्यर्थेन गोहितमित्यादौ प्रवृत्त्यभावात्। न च तथा-प्यणसम्बन्ध्यकारत्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यत्वेन चित्रेत्यादौ प्रत्ययलक्षणप्राप्त्या परिभाषा मन्तव्येति वाच्यम्। एकपदेन प्रत्ययत्वव्याप्यस्य यत्राश्रयण-मित्यर्थेन तस्यैकपदोपात्तत्वाभावात्। तदाह—**इयमल्विधौ स्थानिवत्त्वाप्राप्तावपीति**। तथा च वार्त्तिकमते मित्रशीः अतृणेडित्यर्थं सूत्र-स्यावश्यकत्वेन गोहितमित्यादावपि प्रत्ययलक्षणापत्त्या वर्णाश्रय इति मन्तव्येति भावः। मित्रशीरित्यादावुपायान्तरन्तु भाष्यकृदूहितन्न वार्त्तिक-कारोहितम्।

ननु 'अतः कृकमी'त्यत्र कमिगृहणेन सिद्धे कंसगृहणं व्यर्थमत आह—

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २३ ॥

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः। कंसेस्तु न सोऽनभिधानात्। 'प्रत्ययस्य लुगि'त्यादौ भाष्ये स्पष्टा। 'ण्वुल्तृचावि'त्यादौ

ननु वार्त्तिकमतेऽपि प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्माश्रयमेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवतीत्येवार्थस्सूत्रस्य कर्त्तव्यः। प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणात्। तथा च मित्रशीरित्यादौ कथं प्रत्ययलक्षणमीत्वादौ प्रत्ययत्वव्याप्यस्यानाश्रयणात्। न च हलादिक्ङित्त्वादि तथा। तस्य तथात्वेऽपि एकपदोपात्तत्वाभावादिति चेत्—न। प्रत्ययत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्म्माश्रयं कार्यमेव प्रत्ययलोपे सति भवतीत्यर्थस्यैव तन्मते प्रत्ययग्रहणेन बोधनात्। तथा च तत्र हलादित्वस्य तथाभूतत्वेनादोषात्। सुद्दषत्प्रासाद इत्यादौ वार्त्तिकमते दोष एव। असुत्वस्यातथात्वेनैतत्सूत्राप्राप्तावपि स्थानिवत्सूत्रप्राप्तिसत्त्वात्। अत एव भाष्यकारेण तदेव नियमफलमुक्तम्। वार्त्तिकमतेऽपि तत्र दूषणोद्धारः शब्दरत्नादावुक्तः। तत्रैव द्रष्टव्य इत्यलम् ॥ २२ ॥

कमिग्रहणेन सिद्धे इति। विष्वग्देवयोश्चेतिसूत्रे अप्रत्ययग्रहणेन धातुग्रहणेऽपि तदादिविधिज्ञापनात्कमादावुत्तरपदे परे इत्यर्थेनायस्कंस इत्यस्य सिद्धावित्यर्थः। **उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी**ति। उणाद्यन्ततदादीनि अव्युत्पन्नानि प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यानीत्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न युक्तमुणादिप्रत्ययमात्रस्य प्रातिपदिकत्वाभावात्। ननु तावतापि उणाद्यन्ततदादीनि प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यानीति विरुद्धमेवेति चेत्—न। उणाद्यन्ततदादित्वेन **शाकटायना**भिप्रेतानि वस्तुतः प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यानि। उणाद्यन्तानि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रयोज्य**पाणिनिसूत्र**प्रवृत्त्यनर्हाणीति वाऽर्थात्। **इदमेवे**ति। कंसग्रहणमेवेत्यर्थः। **अनभिधानादि**ति। कमेः सः कंस इति भाष्यकारोक्तेरिति भावः।

नन्वेवं सर्प्पिश्शब्दस्य यजुश्शब्दस्य चाव्युत्पन्नत्वे सर्प्पिषा यजुषेत्यादौ प्रत्ययावयवसकाराभावेन षत्वानापत्तिरिति चेत्—न। उणाद्यन्तत्वेन पराभिमतानि बहुलं साधूनीत्यर्थकेनोणादयो बहुलमिति सूत्रेण षत्वोप-

भाष्येऽव्युत्पन्नानीत्यपि । इदं शाकटायनादिरीत्या । पाणिनेरस्त्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् । 'आयनेयी'ति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २३ ॥

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सन्नन्तत्वप्रयुक्तधातुत्वाद्यापत्तिरत आह—

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ २४ ॥

'यस्मात्प्रत्ययविधिरि'ति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति योगो विभज्यते । गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः । तेन तदा-

---

पत्तेः । **आयनेयीतिसूत्रे भाष्ये** इति । तत्र हि शमेः खः शंखः, शण्ढ इत्यादावीनादिकमाशंक्य प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेस्सिद्धमित्युक्तम् । प्रातिपदिकविज्ञानादित्यस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यप्रातिपदिकविज्ञानादित्यर्थः ॥ २३ ॥

देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेरिति । धातुत्वे सुपो धात्वितिलुगापत्तिर्न्न च प्रातिपदिकावयवसुप्साहचर्य्येण धात्ववयवोऽपि सुप् संज्ञाप्रयोजक एव गृह्यत इति प्रकृते धातुसंज्ञाप्रयोजकत्वाभावान्न लुगिति वाच्यम् । पदसंज्ञाप्रयोजकत्वस्य तत्रापि सत्त्वाद्वृत्तिप्रयोजकत्वमपि साहचर्य्यादलभ्यमिदानीं देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्यापि तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्तदवयवस्य सुपो वृत्त्यप्रयोजकस्यापि सम्भवेन साहचर्य्यस्यासम्भवात् देवादेर्द्वित्वापत्तिरपि दोषः । यदि सन्यङोरित्यत्रानभ्यासस्येत्यस्य सम्बन्धस्तच्च बहुव्रीहिबलात्सन्नन्तविशेषणं तदा स दोषो नास्ति । न च वाक्यसंस्कारपक्षे प्रथममेव देवादेर्द्वित्वापत्तिरिति वाच्यम् । एकतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धेः पक्षान्तरेण दोषदानस्यानुचितत्वेन तत्पक्षानाश्रयणेनापि तद्दोषवारणसम्भवात् ।

प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति । सनाद्यन्ता धातव इत्यादौ सन्निति-प्रत्ययग्रहणस्य सत्त्वात् तदादिरित्यस्योपस्थितिस्तत्र सनाद्यन्ता इत्यस्याभेदेनान्वयः । तथा च सनादिर्यस्माद्विहितस्तदादिर्य्यस्सनाद्यन्त इत्यादि-

द्यन्तांशः सिद्धः । तदन्तांशस्तु 'येन विधिरि'त्यनेन सिद्धः । स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्त्वे ।

यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तद-

---

क्रमेण बोधः । यत्र चान्तपदं नास्ति यथा ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र तत्र तदादेरित्यस्योपस्थितस्य ङ्याब्भ्यामभेदेन विशेषणाद्येन विधिरिति तदन्तविधिना ङ्याबन्तात्तदादेरित्यर्थस्तदाह—**तदन्तांशस्तु येनेति। स च शब्दस्वरूपमिति**। इदमत्र बोध्यम् । यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यं सूत्रे नोपात्तं यथा ङ्यावित्यत्र तत्रोपस्थिततदादिशब्दस्वरूपविशेषणादेव ङ्याब्भ्यां तदन्तविधिर्य्यत्र विशेष्यान्तरं सूत्रे उपात्तमस्ति यथा यञिञोश्चेत्यत्र प्रातिपदिकादिति तत्र प्रातिपदिकमेव विशेष्यीकृत्य प्रत्ययेन तदन्तविधिधर्म्मिण उपस्थितौ फलाभावेन तदादित्वमात्रस्योपस्थितस्य स्वरूपसम्बन्धेन प्रत्ययान्तेऽन्वयः । नामार्थत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन कथमन्वय इति चेदस्तु तदनुरोधेन धर्म्मिणस्तदादेरुपस्थितिस्तस्य चाभेदेन तदन्तेऽन्वयः । तदेवोच्यते । **विशेष्यान्तरासत्त्व** इति । क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधात् प्रमाणान्तराद्वा विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि तदादिरूपविशेष्यमादाय प्रत्ययेन तदन्तविधिं कृत्वा पुनर्विशेष्यान्तरमादाय प्रत्ययान्ततदादिना तदन्तविधिर्य्यथा वनो र चेत्यादौ वन्नन्तान्तादित्यर्थेनातिधीवरीत्यस्य सिद्धिः । प्रमाणन्तु नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति सूत्रेऽनुत्तरपदग्रहणमेव । तद्धि परमसर्प्पिः कुण्डिकेत्यादौ षत्ववारणाय । समासात्पूर्वपदस्याध्याहारेण तदेव विशेष्यान्तरमादायेसुसुप्रत्ययौ तदन्तबोधकौ ताभ्यामुपस्थितं तदादित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धेन तत्रैव विशेषणमिसुसुप्रत्ययान्तं यत्पूर्वपदन्तदादित्वविशिष्टन्तस्य षत्वमित्यर्थे परमसर्प्पिरित्यत्र प्राप्त्यभावेन तद्व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकम् । ज्ञापिते तु इसुसन्ततदाद्यन्तपूर्वपदस्येत्यर्थेन तत्र प्राप्त्या स्वांशे चरितार्थम् । यदि तु सर्प्पिरादिकमव्युत्पन्नमेवेसुसुपदन्न प्रत्ययबोधकन्तदाऽतिधीवरीतिलक्ष्यानुरोधादेव तथा कल्प्यते ।

यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकेति। प्रत्ययः स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायविशिष्टः प्रत्ययत्वादित्यनुमितिरूपाक्षेपेणोपस्थितस्य स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्तविधौ प्रत्ययान्तः स्वप्रकृत्यवयवकसमुदाय इत्यर्थेन सिद्धौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा निष्फलेति तदाशयः। अत्रेदं चिन्त्यते। एतादृशार्थे देवदत्तश्चिकीर्षेति समुदायस्य धातुत्वापत्तिरेव । तस्य प्रत्यया-

न्तविधिरिति तन्न। इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात्। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादेरित्यन्तांशमात्रोपस्थितिरिति 'अङ्गस्ये'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादीत्यन्तांशोपस्थितिः। परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता। अत एव 'एङ्ह्रस्वादि'ति सूत्रे एङन्तादित्यर्थलाभः। अस्याः परिभाषायाः प्रयोजना-

---

न्तत्वेन तत्प्रकृत्यवयवकत्वेन च निरासासम्भवात्। यदि च स्वप्रकृत्याद्यवयवकसमुदायः साध्यत्वेनाभिमतस्तर्हि बहुच्प्रत्यये व्यभिचारः। न च परत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं हेतुस्तन्नास्ति तत्रेति न दोष इति वाच्यम्। रुणद्धीत्यादौ श्नम्प्रत्यये हेतोः सत्त्वेन स्वप्रकृतीरुधेति तदाद्यवयवकत्वस्य रुन्धसमुदायेऽभावेन तत्र व्यभिचारस्य तावतापि सत्त्वात्। यदि च साध्ये प्रकृतित्वसपर्य्याप्त्याऽपि गृह्यते रुमात्रस्यापि तदस्ति तन्निष्ठाद्यवयवतानिरूपकत्वं रुन्धसमुदायस्यास्ति घटकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्विशिष्टो नेति न व्यभिचार इत्युच्यते तदाह—**इयानित्यादाविति**। अत्र परत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्य सत्त्वेपि तादृशस्समुदायो नास्तीति व्यभिचारो दुरुद्धरः। यदि च परत्वे सति परत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं हेतुः प्रकृते परत्वाभावेन न व्यभिचारः। परन्तु शाब्दबोधे शब्दनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेर्हेतुत्वेनानुमित्योपस्थितस्य शाब्दबोधे भानन्न स्यादतः परिभाषा मन्तव्यैवेति बोध्यम्। **यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयत इति**। यथा स्यतासीलृलुटोः सुपि चेत्यादौ। तत्र तदन्तांशोपस्थितौ तु लृडन्तलुडन्ततदादौ सुबन्ततदादावित्यर्थेन द्वितीयाद्धातोर्द्वितीयस्याङ्गस्य च कार्य्यं स्यात्तदन्तानुपस्थितौ तु यथासम्भवं लृलुटोरित्यत्र धातोरिति पञ्चम्यन्तानुरोधेन पञ्चम्यन्ततैव तदादेरित्यस्य, व्यपदेशिवद्भावाच्च स्वस्मिन्नेव तदादित्वं, सुपि चेत्यादावङ्गस्येति षष्ठ्यन्तानुरोधेनात इत्यनुरोधेन च षष्ठ्यन्ततैवेति ध्येयम्। आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोरित्यत्र जातीयरप्रत्ययेनोपस्थिततदादिविशेष्यमादाय महच्छब्देन तदन्तविधावतिमहाजातीय इत्यत्रात्वसिद्धिस्तदन्तांशोपस्थितौ तु न स्यादिति बोध्यम्। **एङन्तादिति**। आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानाभावेनाङ्गस्याक्षेपेण तु तदन्तविधिर्न्न युक्त इत्यन्यत्रोक्तमिति भावः। हे कतरदित्यत्र सम्बुद्ध्यवयवा-

न्तरं 'येन विधिरि'त्यत्र भाष्य उक्तम् । परमगार्ग्यायण इति परमगार्ग्यस्यापत्यमितिविग्रहेऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात् । निष्कृष्य तावन्मात्रेणैकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिर्भवत्येव । अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु

कारान्तस्यापि ह्रस्वान्ततदादित्वेन ततः परस्य सम्बुद्ध्यवयवस्य हलो लोपापत्तिस्तु न एङ्साहचर्य्येणाङ्गानवयवभिन्नस्यैव ह्रस्वस्य ग्रहणात् । सम्बुद्ध्यवयवाघटितस्यैव तदादेर्ग्रहणमुक्तसाहचर्य्यादिति तु न युक्तम् । हे कुलेत्यत्र लोपानापत्तेः सम्बुद्धिविशिष्टभिन्नस्यैव ह्रस्वस्यैङ्साहचर्य्येण ग्रहणम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वावयवत्वस्वावयवस्थानिकादेशभिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेत्यपि कश्चित् । उभयत्रापि तदन्तांशानुपस्थितौ मूलमग्रिमा परिभाषैवेति तत्रैव स्पष्टीभविष्यति । **परमगार्ग्यस्यापत्यमिति** । राजपुरुषस्यापत्यं राजपौरुषिरिति वारणाय तद्धितप्रत्ययः स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नवाचकतापर्य्याप्त्यधिकरणाद्भवतीत्यर्थस्याभ्युपेयतया परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे स्वार्थापत्यरूपार्थान्वयितावच्छेदकं परमाभिन्नगर्गापत्यत्वं तदवच्छिन्नवाचकतापर्य्याप्त्यधिकरणं परमगार्ग्येतिसमुदायस्तस्य च यवन्ततदादित्वाभावो नेष्यते च ततः प्रत्ययः । यतश्चेष्यते गार्ग्यशब्दात्स च न तादृश इति कथं भाष्यसङ्गतिरित्यत आह—**निष्कृष्येति** । एतस्यैव व्याख्यानं **तावन्मात्रेणेति** । तत्पर्य्याप्तेत्यर्थः । तथा चास्मादेव भाष्यात्तादृशपर्य्याप्त्यधिकरणघटकादपि तद्धितो भवतीति कल्प्यते इति भावः । न चैवं राजपौरुषिरिति स्यादिति वाच्यम् । धर्म्मिग्राहकमानेन प्रत्ययान्तत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतद्धितविषयकत्वादुक्तज्ञापनस्य । न चैवं शिवस्य भगवतोऽपत्यं शिवभागवतमित्यत्र भगवच्छब्दात्प्रत्ययो न स्यादण्प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वाभावादिति वाच्यम् । तद्भाष्यप्रयोगादेव समासस्येव प्रत्ययस्यापि सिद्धेः । **प्रत्ययमात्रग्रहण** इति । प्रत्ययबोधकत्वे सति प्रत्ययेतराबोधक इत्यर्थः ।

ननु प्रतीषिषतीत्यत्रेण्धातोस्सनि द्वितीयस्यैकाचस्सशब्दस्य द्वित्वे सन्यत इत्यभ्यासावयवाकारस्येत्वे तस्योत्तरखण्डरूपसन्परत्वेनाज्झनगमामिति दीर्घमाशंक्योत्तरखण्डस्याप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभाव इति सन्नन्तप्रकरणे **शब्देन्दुशेखरे** प्रतिपादितम् । तत्र धातुत्वायोत्तरखण्डस्य सना-

प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति 'उगितश्चे'तिसूत्रे भाष्ये। इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २४ ॥

'येन विधिरि'ति सूत्रे भाष्य एतद्घटकतदन्तांशस्यापवादः पठ्यते—

द्यन्ताधातव इत्यत्रत्यसन्पदेन ग्रहणावश्यकतया प्रत्ययेतरबोधकत्वेन प्रत्ययमात्रग्रहणाभावात् कथं सनाद्यन्ता इत्यत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति चेत्–न। उत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वेनादोषात्। अजन्ताङ्गस्य झलादौ सनि दीर्घ इत्यर्थेन प्रत्यासत्त्या यादृशझलादौ सनि दीर्घस्तादृशसन्निरूपिताङ्गत्ववत एव दीर्घ इत्यर्थस्य लाभेनोत्तरखण्डस्य 'आगन्तुकानामग्रे निवेश' इति न्यायेन विधेयत्वेन कुतश्चिद्विहितत्वाभावेन पूर्वभागस्य तन्निरूपिताङ्गत्वाभावेन प्रतीषिषतीत्यादौ दीर्घाभावः। **शेखरे** अप्रत्ययत्वादित्यस्याजन्तवृत्त्यङ्गत्वोपयोगिप्रत्ययत्वाभावादित्यर्थेन तद्विरोधाभावात् हन्गमवयवाच्साहचर्य्येणाभ्यासानवयवस्यैवाचोऽजन्ताङ्गावयवस्य ग्रहणेन दीर्घाप्राप्त्या **शेखरस्य** खण्डनीयत्वाच्च।

केचित्तु सन्यत इतीत्वे प्रतिपद्विधित्वात् पूर्वं दीर्घे ह्रस्वः। अप्रत्ययत्वादिति **शेखरोक्तन्तु** न युक्तम्। प्रतीषिषेत्यादावप्रत्ययादित्यप्रत्ययानापत्तेरित्याहुः।

परे तु प्रत्ययमात्रग्रहण इत्यत्र मात्रपदेन प्रातिपदिकमात्रस्यैव निरासः। तथा च प्रत्ययबोधकत्वे सति प्रातिपदिकाबोधक इत्यर्थेनाप्रत्ययरूपोत्तरखण्डबोधकत्वेऽपि दोषाभाव इत्याहुः।

अन्ये तु प्रत्ययमात्रग्रहण इत्यस्य प्रत्ययविशिष्टग्रहण इत्यर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वबोधकत्वस्वविशिष्टाबोधकत्वोभयसम्बन्धेन। तत्र वैशिष्ट्यं स्वेतरत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरत्वैतदुभयसम्बन्धेन। उत्तरखण्डस्याप्रत्ययत्वेपि न क्षतिरिति व्याचख्युरिति दिक्।

उगितश्चेति। अत्रोगित्पदस्य सर्वनामभवतुरूपप्रातिपदिकबोधकत्वेन प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्त्या निर्य्यवमतीत्यादिसिद्धिः॥ २४ ॥

तदन्तांशस्यापवादः पठ्यत इति। एतेन परिभाषायास्तदन्तविधिर्नेत्यर्थः फलितः। तथा च प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यस्याः पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकं पद-

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ २५ ॥

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः। यथा 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इत्यत्र। तेन

न्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः। **यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय** इति। यत्र शास्त्रे पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टः प्रत्यय इत्यर्थः। न च रदाभ्यामित्यस्य तकारविशेषणत्वेन पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयताया अभाव इति वाच्यम्। प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारेण निष्ठावयवतत्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यत्वात्। न च तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकं तपदं न निष्ठापदमिति वाच्यम्। तादृशविषयताप्रयोजकपदघटकमित्यर्थेनादोषात्। **कार्य्यान्तरविधानायेति**। न तु स्वस्यैव विधानायेत्यर्थः। एतेन परिभाषार्थे विषयतापदेन विधेयताभिन्ना विषयता गृह्यत इति सूचितम्। तथा च पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताप्रयोजकमित्यर्थः फलितः। यत्र स्वस्य विधानायैव प्रत्ययग्रहणं यथा ऋन्नेभ्यो ङीबित्यादौ तत्रैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिसमये ङीपः प्रत्ययत्वस्यैवाभावेन प्रत्ययग्रहणत्वाभावान्नैतत्परिभाषाप्रवृत्त्युपयोग इत्येतत्फलितमेव कार्य्यान्तरविधानायेति भावः।

केचित्तु कार्य्यान्तरेत्यस्य प्रत्ययेतरकार्य्येत्यर्थः। तेन किमेत्तिङव्ययघादाम्द्रव्यप्रकर्षे इत्यनेन तिङन्तरूपपञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यघसंज्ञकत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेऽपि घपदस्यामुरूपप्रत्ययविधानायैवाश्रयणादस्या अप्राप्त्या तदन्तविधौ घान्ततदादिपचतितरेतिसमुदायादेवामो विधानेन पचतितरामित्यस्य तद्धितान्ततदादित्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिरन्यथा तदन्तविधेरनया निषेधे तरप्प्रत्ययादेवामि समुदायस्य तद्धितान्ततदादित्वाभावेन प्रातिपदिकत्वानापत्तिरित्याहुः-तन्न। उक्तयुक्त्या प्रत्ययान्तत्वस्याप्यभावेन पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वसिद्धेः। समासग्रहणनियमस्य तु न विषयः पचतीत्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेपि तरामित्यस्य तत्वाभावात्। **परिगृह्यत** इति। तद्बोधकं पदमुच्चार्य्यत इत्यर्थः। **तदन्तविधिर्नेति**। प्रत्यासत्त्या तादृशप्रत्ययबोधकं पदं तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः। यथा अतो भिस ऐस्, ह्रस्वनद्याप इत्यादौ। **रदाभ्या-**

इषत्तीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम्। तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादीत्यंशस्योपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थ इति न

मिति। एतत्परिभाषाया अभावे निष्ठापदेन तदादितदन्तोपस्थितौ निष्ठान्ततदाद्यवयवो यो रदाभ्यां परस्तकारस्तस्या नत्वमित्यर्थेन तृधातोः क्तप्रत्यये इत्वे रपरत्वे टापि तीर्ता। तस्य इषत् सम्बन्धे निष्ठान्ततदाद्यवयवस्तकारः प्रत्ययावयव इव धात्ववयवोऽपि। स च दकारात्परोप्यस्तीति तस्य नत्वापत्तिः। परिभाषायाञ्च सत्यां निष्ठापदस्य तदन्तबोधकत्वाभावेन तदुपस्थाप्य तदादिशब्दस्वरूपं विशेष्यीकृत्य रदाभ्यामित्यनेन तदन्तविधौ रेफान्तोदान्तश्च यो निष्ठा यस्माद्विहितस्तदादिस्ततः परस्य निष्ठावयवतकारस्य नत्वमित्यर्थेन धातुतकारस्य नत्वाभावः। ननु इषत्तीर्णेत्यादावन्तबाधेऽन्तसदेशस्येतिपरिभाषया धातुतकारस्य नत्वाप्राप्तिरिति चेत्-न। तीर्णमाचष्ट इत्यर्थे नत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वं णिचि टिलोपे तीर्णयतीत्यादावन्तस्यैव तकारस्य नत्वप्रवृत्त्याऽन्तबाधाभावात्। इषत्तीर्णेत्यस्योपलक्षणत्वाद्वा तत्र ह्यन्तसदेशस्याभावेन सूत्राऽप्रवृत्तेः।

केन चित्तु आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तस्य ऋच्छब्दस्य देवशब्देन समासे देवर्त् इत्यत्रान्त्यतकारस्य नत्वप्राप्त्याऽन्तबाधाभाव उक्तः—तन्न युक्तम्। निष्ठानत्वमवृद्धेरित्यत्र वृद्धिपदस्य गुणस्याप्युपलक्षकत्वात्।

नन्ववयवषष्ठीविषयेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्त्या निष्ठान्ततदाद्यवयवो यो निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानस्तदवयवस्य रदाभ्यां परस्य तकारस्य नत्वमित्यर्थेन धातुतकारस्य निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानावयवत्वाभावेन परिभाषाम्विनापि दोषाभाव इति चेत्-न। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादत्र निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। भाष्ये हि रदाभ्यां किं चरितम्मुदितमित्युक्त्वा अथाप्युच्यमाने रदाभ्यामिति कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य रदाभ्यामिति न निष्ठा विशेष्यते अपि तु तौ विशेष्यत इति समाहितम्। निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तु निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानविशेषणत्वेऽप्यागमव्यवधानेन दोषाभावात्तकारविशेषणत्वकथनमसङ्गतं स्यात्। यदि तु क्तक्तवतू निष्ठेतिसूत्रे षष्ठ्यभावेन निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्राप्त्यागमविशिष्टस्यापि क्तादेर्निष्ठासंज्ञायां रदाभ्यामित्यत्रत्यनिष्ठापदीयनिर्दिश्यमानत्वमागमविशिष्टस्यैवेति निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानविशेषणत्वेऽपि दोषतादवस्थ्येन तकारविशेषणत्वमिति नैतद्भाष्यं निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ विरुणद्धीत्यस्या अनु-

दोषस्तदाद्यंशानुपस्थितौ मानाभावात् । तदन्तांशोपस्थितौ तूभयो-रेकविषयत्वमेव स्यादिति दृषत्तीर्णेत्यादौ दोषः स्यादेव। 'स्यतासी लृलुटोरि'त्यादौ लृलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वे-नोपस्थितधातोरित्यस्यैवावधित्वेनान्वयान्न तदन्तविधिः । ङ्या-ब्भ्य इत्यादौ तु न दोषः । तत्र कस्मादितिनियतावध्याङ्क्षाया

पस्थितौ मानाभावेनावतरणमसङ्गतमेवेत्युच्यते तदा अन्धातोः क्विपि डाबुभाभ्यामिति डाप्प्रत्यये टिलोपे सुप्पितावनुदात्तावित्यनुदात्तत्वे आ-शब्दादाचारक्विबन्तात् कर्त्तरि क्विपि नपुंसकह्रस्वत्वे अइत्यनुदात्तन्तस्मा-दाचारक्विबन्तात्क्तप्रत्यये एकाच उपदेश इत्यनिटि अतो लोपे त इति तस्य दृषदित्यनेन सम्बन्धे दृषत्त इत्यत्र नत्वापत्तिरिति बोध्यम् । न च निष्ठान्त-तदादित्वाभावान्नत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम् । व्यतिसे इत्यत्रेव व्यपदेशिवद्भा-वेन तल्लाभसम्भवात् । ननु स्यतासी लृलुटोरित्यादौ पञ्चम्यन्तार्थावधि-कपरत्वेन लृलुटोरनाश्रयणात्प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदादितदन्तोप-स्थितौ लृडन्तलुडन्ततदादौ परे इत्यर्थापत्त्यातिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह— **स्यतासी लृलुटोरित्यादाविति**। तस्मिन्निति परिभाषाया यथा सप्तम्य-न्तार्थाव्यवहितपूर्वस्य कार्यं भवेत्तथा कर्त्तव्यमित्यर्थकतया लृलुटोरित्यत्र परयोरित्यस्य शेषेण लृलुटोः परयोरित्यर्थस्य बोधनेन कस्मात्परयोरिति-नियमेनाकाङ्क्षायामुपस्थितधातोरित्यस्यैवावधित्वेनान्वयात्पञ्चम्यन्तार्था-त्परत्वेनाश्रयणात्परिभाषाप्रवृत्तिस्सुलभेति भावः । हल्ङ्याब्भ्य इत्यादौ ङ्यापोः प्रत्ययत्वेन प्रातिपदिकात्परत्वस्य सत्त्वेऽपि नित्यसाकाङ्क्षबोध-कपदाभावेनाकाङ्क्षाया अभावेनाक्षेपाभावात् पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वेन तयोराश्रयणाभावान्न परिभाषाप्रवृत्तिरिति तदादितदन्तोभयोपस्थितौ ङ्याबन्ततदादेरित्यर्थलाभेन तदवधिकपरत्वेन सुतिसीनामाश्रयणात्तत्र तदन्तांशानुपस्थित्या तदादिमात्रस्योपस्थित्या तदेव विशेष्यीकृत्य ङ्या-बन्ततदादिस्वान्तबोधकमिति ङ्याबन्ततदाद्यन्ततदादेः परेषां सुतिसीनां हलो लोप इत्यर्थेन बहुश्रेयसीत्यादौ सुलोपसिद्धिः । न च तदादेर्विशे-ष्यान्तरस्य सत्त्वे कथं प्रथमतदन्तविधिरिति वाच्यम् । वनो र चेत्यादि-वदत्रापि सत्त्वादिति सर्वमभिप्रेत्याह—**ङ्याब्भ्य इत्यादौ तु न दोष इति** । आक्षिप्तपञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वमादायापीयं परिभाषा प्रवर्त्तत

अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात्। अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तदादेः प्रत्यये परे इत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव। अत एव उत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ २५ ॥

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादौ घरूपेतिह्रस्वापत्तिरत आह—

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥२६॥

इत्यर्थो धर्म्मिग्राहकमानादेवेत्याह—**अत एवोत्तमैकाभ्यामिति**। परिभाषायामपीदं ज्ञापकमिति बोध्यम्। अन्यथा सुपि चेत्यत्र तदादितदन्तोपस्थितौ सुबन्ततदादौ परे पूर्वस्य दीर्घ इत्यर्थेन निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् ॥ २५ ॥

कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादाविति। नन्वियं शंका नोदयमर्हति। स्यतासी लृलुटोः सुपि चेत्यत्रेवात्रापि पूर्वपरिभाषयैव तदन्तविध्यभावसिद्धेः। अत एव घांशे न तदन्तविधिरन्यथा तत्र तदन्तविधौ कुमारी ब्राह्मणितरेत्यादौ ह्रस्वापत्तेस्सत्त्वेन प्राथम्यात्तस्यैवावतरणत्वं वक्तुं युक्तं स्यादिति चेत्-न। तदादिरूपविशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेरेव तया निषेधात्। अत एव रात्रेः कृतीत्यादौ तदादिविशेष्यकतदन्तविधेर्न्निषेधेऽप्युत्तरपदं विशेष्यमादाय प्राप्तस्य तस्य न निषेधः। न चानया तत्र निषेधो दुर्वारः प्रत्ययवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजक एवैतस्याः प्रवृत्तिस्वीकारात्। अत एव घांशे तदादिविशेष्यकतदन्तविधेः पूर्वपरिभाषया निषेधेप्युत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधिना दोषस्य सत्त्वेन प्राथम्यात्तदेवावतरणं वक्तुमुचितमित्यपास्तम्। तत्साध्यदोषाभावकस्यैव तदवतरणत्वेनोक्तरीत्या श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वेन परिभाषया दोषनिराकरणासम्भवात्।

ननु मास्त्ववतरणन्तत्। उत्तरपदं विशेष्यमादाय तदन्तविधिना ह्रस्वापत्तिस्तु तत्र दुर्वार इति चेत्-न। संज्ञाविधौ तदन्तविधिनिषेधसामर्थ्यात्प्रदेशेऽपि न तदन्तविधिरित्यनेन **शब्देन्दुशेखरे** समाहितत्वात्। तथा हि-तरप्तमपौ घ इत्यत्र तदन्तविधिनिषेधे प्रदेशे घपदस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वेन तदादितदन्तलाभः। संज्ञाविधौ निषेधाभावे तरबाद्यन्तस्य घसंज्ञायां प्रदेशे घपदस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावेन तदन्तविध्यभावात्तरबाद्यन्ततदादेरेव लाभः। घरूपसूत्रेपि तदादिविशेष्यकतदन्तविधौ पूर्वपरिभाषया

'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु'इत्यत्र लेखग्रहणात् । तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च 'हृदयस्ये'ति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

वारिते उत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधौ घान्तो यावान् समुदायो लभ्यते तावानेव संज्ञाविधौ निषेधाभावे तदन्ततदादेर्घसंज्ञायां घरूपसूत्रे उत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधिना लभ्येतेति प्रदेशे तदन्तविधौ संज्ञायां तन्निषेधो व्यर्थ एव । किञ्च रूपवादिनिमित्तको ह्रस्वः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैवेकारस्य भवति तत्साहचर्य्याद्घनिमित्तकोऽपि ह्रस्वः प्रत्ययपूर्वस्यैवेत्यर्थेनादोषः ।

केचित्तु रूपवाद्यंशे अनया परिभाषया साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षयोत्तरपदस्य विशेषणत्वबोधनमेव युक्तन्तथा च घांशे तस्य विशेष्यत्वे सर्वेषामेकस्मिन्नन्वयाभावेन द्वन्द्वासाधुत्वापत्त्या तत्रापि विशेषणत्वमेवेति न घांशेऽपि तदन्तविधिरित्याहुः ।

अन्ये तु प्रत्ययवृत्तिश्रावणेत्यादि न निवेश्यते प्रत्ययबोधकमात्रं न तदन्तबोधकं घांशे प्राथम्यादवतरणम्वक्तुं युक्तमेव । रात्रेः कृतीत्यादौ तु सामर्थ्यात्तदन्तविधिः कृद्रूपोत्तरपदस्यासम्भवादित्याहुः–तन्न । अशब्दादाचारक्विवन्ताद्घञ्प्रत्ययेऽतो लोपे रात्रिम इत्यादावुत्तरपदस्य कृद्रूपत्वसम्भवेन चारितार्थ्यादित्यास्ताम् । अथात्र कर्म्मधारये बहुव्रीहौ वा पुम्वद्भावापत्त्या कुमारब्राह्मणिरूपेति स्यात् । षष्ठीतत्पुरुषे नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः समानाधिकरण इति वर्त्तत इतिभाष्यात्समानाधिकरणे एव ह्रस्वप्रवृत्तिलाभेनासङ्गत्यापत्तिरिति चेत्–न । वयोवाचके वैकल्पिकजातिकार्य्यस्येष्टत्वेन जातेश्चेत्यनेन पुम्वद्भावनिषेधात् बहुव्रीहौ दोषाभावात् । यद्वा कुमारी ब्राह्मणिरूपेतिवाक्यमेव । अत्र समासे इष्टस्य पुम्वद्भावस्य परत्वाद्बाधेन ह्रस्वापत्तिरित्याशयात् । इदमुपलक्षणम् । ब्राह्मणिरूपेत्यादौ ह्रस्वानापत्तिरित्यपि बोध्यम् ।

लेखग्रहणादिति । ननु लेखग्रहणे तदन्तविधिना हृदयशब्दस्य परमलेखशब्देन समासे हृत्परमलेख इति भवति । तदभावे अणन्ततदादिरूपोत्तरपदपरत्वाभावेन हृदयपरमलेख इति वैषम्यात्कथं ज्ञापकमिति चेत्–न । गिलेऽगिलस्येत्यत्र तदन्तविधौ गिलान्त उत्तरपद इत्यर्थेन तिमिंगिलगिल इत्यस्य सिद्धौ गिलगिले चेत्येतत्सामर्थ्यात् उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणे न तदन्तग्रहणमितिपरिभाषान्तरस्य ज्ञापितत्वेन लेखशब्दे तदन्त-

विध्यभावादत एवेष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिष्वित्यादौ चिताद्यंशे न तदन्तविधिस्तेनेष्टकापरिचितमित्यादौ ह्रस्वाभावः।

केचित्तु तिमिंगिलस्तस्य गिल इत्यर्थके तिमिंगिलगिल इत्यत्र तदन्तविधावपि गिलगिलशब्दस्योत्तरपदत्वाभावेनाप्राप्त्या तत्र विधानार्थं गिलगिले चेति चरितार्थमित्याहुः–तन्न। अन्तरङ्गत्वेन पूर्वमेव मुम्सिद्धेः। वार्त्तिकेप्युत्तरपदसम्बन्धस्य सत्त्वेन तस्याप्राप्तेश्च। नापि गिलान्ते चेद्गिलगिल एवेति नियमार्थतया न ज्ञापकमिति युक्तम्। विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वात्। वनो र चेत्यादाविव विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि तदादिस्वरूपमादायापि तदन्तविधिना अणन्ततदाद्यन्तोत्तरपद इत्यर्थेन फलभेदाभावाच्च ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् हृत्परमलेख इत्यादेरनभिधानाच्च। न चैतत्परिभाषासत्त्वे उपसर्गस्य घञीत्यत्र तदन्तविध्यभावेन घञन्त इत्यर्थः कथमिति वाच्यम्। सूत्रारम्भसामर्थ्येन तदन्तविधिनिषेधाभावात् नहि घञ्रूपमुत्तरपदं सम्भवति न चाशब्दादाचारक्विबन्तात् घञि तत्सम्भवः। तत्र दीर्घोत्तरमिकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावे यणि वा दीर्घविधानस्य फलाभावात्। खित्यनव्ययस्येत्यत्र खित्पदस्य तत्पुरुषे कृतीत्यादौ कृत्पदस्य च प्रत्ययवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नबोधकत्वाभावान्न निषेधः। उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहण इत्यस्याः प्रातिपदिकवृत्तिविषयताप्रयोजकपदे एव प्रवृत्तिरत एव एकहलादौ पूरयितव्य इत्यत्र एकहलादिपदेन न तदन्तविधिः।

वस्तुतस्तु एकहलादिपदे तदन्तविधावुदकस्थितिशब्देऽप्यसंयुक्तहलादित्तिशब्दस्तदन्तः स्थितिशब्द इति तत्राप्यादेशापत्त्यैकग्रहणसामर्थ्यान्न तदन्तविधिः। तथा च श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकं पदमुत्तरपदं विशेष्यीकृत्य तदन्तबोधकत्वेनैव परिभाषाद्वयस्थाने उच्यते।

केचित्तु पदघटितं विशेष्यीकृत्येत्याद्यर्थोऽत एव पादस्य पदाज्यातीत्यादौ पूर्वपदम्विशेष्यमादायापि पादशब्देन न तदन्तविधिस्तेन दग्धपादोपहत इत्यादौ नपदादेश इत्याहुः—तन्न। तथा सति पक्वेष्टकचितमित्यादावपि ह्रस्वत्वानापत्तिरिष्टकेषीत्यादावपि तदन्तविधिनिषेधापत्तेः। दग्धपादोपहत इत्यत्र तु भाष्यप्रयोगान्नेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्।

अन्ये तु पदघटितम्विशेष्यमादायेत्येवार्थः। इष्टकेषीत्यादौ पूर्वपदस्यानाक्षेपान्न दोषोऽत एव तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यादावुपपदं विशेष्यमादाय न तदन्तविधिरित्याहुः। वस्तुतस्तु अत्रोपपदशब्दस्या-

नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि 'ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योरि'ति स्यादत आह—

भावेन तदन्तविधेरप्रसङ्ग एवेति दिक् ।

चन्द्रिकाकारस्तु कुमारी ब्राह्मणितरेत्यस्यैतत्परिभाषाफलत्वेन घरूपसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वेन श्रावणप्रत्यक्षेत्याद्यनिवेशः । इयञ्च धर्म्मिग्राहकमानादादेशविधायक एव प्रवर्त्तते । अत एव रात्रेः कृतीत्यादौ न दोषः । खित्यनव्ययस्येत्यत्र तु अनव्ययस्येत्येतत्सामर्थ्याचदन्तविधिः । तत्पुरुषे कृतीत्यस्यादेशविधायकत्वाभावादेवादोषः । प्रातिपदिकग्रहण इत्यस्य तु आगमविधायकेऽपि प्रवृत्तिरत एव कारे सत्यागदस्येत्यत्र कारशब्दे न तदन्तविधिरत एव न द्वयोरेकत्वसम्भव इत्याहुः ॥ २६ ॥

नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इति । नन्विदमवतरणञ्च युक्तं, पूर्वपदरूपविशेष्यान्तरस्य सत्त्वेन तदादिविशेष्यकतदन्तविध्यभावे पूर्वपदम्विशेष्यमादाय तदन्तविधिस्तदन्ते च तदादेरभेदेनान्वयः । तथा च तदाद्यभिन्नं यत् ष्यङन्ते पूर्वपदमित्यर्थस्यैव लाभेन परमकारीषगन्ध्येत्यस्य ष्यङन्तपूर्वपदत्वेपि ष्यङ् यस्माद्विहितस्तदादित्वविरहेण सम्प्रसारणाप्राप्त्या दृष्टान्तत्वासिद्धेः । न च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि स्यात् अर्थान्न स्यादित्येव तात्पर्य्यविषय इति वाच्यन्तत्राभावस्यैवेष्टत्वेनोपपत्त्यभावात् । न च वनो र चेत्यत्रेवात्रापि तदादिविशेष्यकतदन्तविध्युत्तरं पूर्वपदं विशेष्यीकृत्य पुनस्तदन्तविधिः । अथ वा पूर्वपदस्य विशेष्यान्तरस्य सत्त्वेपि तद्विशेष्यकतदन्तविधेः प्रथमं पूर्वपरिभाषया निषेधात् तस्य सत्त्वेऽपि तदादिविशेष्यक एव तदन्तविधिः, तदन्तविधिप्रयोजकस्यैव विशेष्यान्तरस्य तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रतिबन्धकत्वात् । ततश्च ष्यङन्ततदादेः प्रत्ययग्रहणत्वाभावेन पूर्वपरिभाषाया अप्राप्त्या पूर्वपदविशेष्यकतदन्तविधौ ष्यङन्ततदाद्यन्तपूर्वपदस्येत्यर्थेन परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र प्राप्त्या दृष्टान्तत्वमुपपन्नमिति वाच्यम् । तथा सति परिभाषायामवतीर्णायामपि अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङन्ततदाद्यन्तत्वेन दोषस्य दुरुद्धरत्वाद—सङ्गतेस्तादवस्थ्यात् । न चानङ् ऋतो द्वन्द्व इत्यत्रेवात्रापि पूर्वपदमाक्षिप्यते । ततश्च ष्यङन्ततदादेः संप्रसारणमित्यर्थेन दृष्टान्तत्वोपपत्तिरित्यपि युक्तं दत्तोत्तरत्वादिति चेत्—अत्रोच्यते । तदाद्यभिन्नं ष्यङन्तं यत्पूर्व-

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २७ ॥

पदमित्येवार्थः। इवशब्दस्यातिकारीषगन्ध्या पुत्र इत्यत्रेत्यस्याग्रे उत्कर्षः। तथा चातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रेव परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः। यथा तत्र स्वाभाववत्वसम्बन्धेन भवति तथा परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र स्यात्। मूर्खपुत्रे मूर्खपितृवदयं पण्डित इत्यत्र यथा न स्यादिति यावदिति युक्तमेवावतरणमिति।

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज्जने नेति। ननु कोऽर्थोऽस्याः? न तावत् स्त्रीप्रत्ययेऽनुपसर्जने तदादिविधिर्नेत्यर्थोऽनुपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लक्ष्ये सत्त्वेऽपि तत्र तदादेरप्रसङ्गात्, उत्सर्गापवादयोस्समानदेशत्वभङ्गापत्तेश्च। नापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अपवादत्वादत्रापि ग्रहणपदसम्बन्धेनानुपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययबोधके तत्पदघटिते शास्त्रे तदादिविधिर्नेत्यर्थः। ष्यङस्सम्प्रसारणमितिसूत्रघटकष्यङ्पदस्यानुपसर्ज्जनपरमकारीषगन्ध्याघटकष्यङ्बोधकत्वेन तदादिनियमाभावे ष्यङन्तपूर्वपदस्येत्यर्थे परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणोपपत्तावप्यतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि सम्प्रसारणापत्तिः। तत्रापि ष्यङन्तपूर्वपदस्य सत्त्वादिति चेत्–अत्र वदन्ति–ष्यङस्सम्प्रसारणमितिसूत्रे ष्यङ्पदे आवृत्तिरेकमनुपसर्ज्जनतात्पर्य्यकमपरमुपसर्ज्जनतात्पर्य्यकम्। तत्रानुपसर्ज्जनतात्पर्य्यके एषा तदादिनियमस्वारयति। ततश्चानुपसर्ज्जनष्यङन्तपूर्व्वपदस्य सम्प्रसारणमित्यर्थेन परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणमुपसर्ज्जनष्यङन्ततात्पर्य्यके ष्यङ्पदे तदादिनियमेनोपसर्जनष्यङन्ततदादिपूर्व्वपदस्येति द्वितीयोऽर्थः। तथा च अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र पूर्व्वपदस्य तदादित्वाभावादुपसर्ज्जनवाक्यस्य ष्यङ उपसर्ज्जनत्वादनुपसर्ज्जनवाक्यस्य चाप्राप्त्या सम्प्रसारणाभावः। न चोपसर्ज्जनवाक्यस्यानर्थक्यम्। कारीषगन्ध्या इव मनुष्य इत्यर्थे कनो लुपि ष्यङ उपसर्ज्जनत्वेन कारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र चारितार्थ्यात्। उपसर्ज्जनत्वञ्च प्रकृते न शास्त्रीयं,प्रत्ययमात्रे तदसम्भवात्। नापीतरपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं तत्, परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि ष्यङ उपसर्ज्जनत्वापत्तेः। अपि तु स्वान्तसमुदायपर्य्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताप्रयोजकत्वं स्वं यस्य प्रत्ययस्योपसर्ज्जनत्वमिष्टन्तत्। कन्लुबन्तष्यङन्तसमुदायपर्य्याप्तशक्तिनिरूपकार्थः कारीषगन्ध्यासदृशः अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र कारी-

षगन्ध्याकर्म्मकातिक्रमणकर्त्ता तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता कारीषगन्ध्यापदार्थे कारीषगन्धसदृशगन्धविशिष्टसम्बन्धिस्त्रीत्वविशिष्टापत्यरूपे, तदवच्छेदकता स्त्रीत्वे तत्प्रयोजकत्वं ष्यङ इति लक्षणसमन्वयः। तथैवातिकारीषगन्ध्येत्यत्रापि बोध्यम्। परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र च स्वान्तसमुदायः परमकारीषगन्ध्या तन्निष्ठशक्तिनिरूपकार्थः परमाभिन्नकारीषगन्धवत्सम्बन्धिस्त्रीत्वविशिष्टापत्यरूपस्तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता परमपदार्थे तदवच्छेदकता टावर्थस्त्रीत्वे तत्प्रयोजकत्वं टापो न तु ष्यङ इत्यनुपसर्ज्जनत्वन्तस्य बोध्यम्। अथ वा अस्मिन् कल्प आवृत्त्याश्रयणरूपगौरवभयेन स्त्रीप्रत्ययबोधकपदघटिते शास्त्रेऽनुपसर्ज्जनेनेत्यस्योपस्थितिरित्यर्थो न तु तत्र तदादेरुपस्थितिस्तस्यानया बाधात्।

अनुपसर्ज्जनेनेति। तृतीयार्थोऽभेदः। तथा चानुपसर्ज्जनष्यङन्तपूर्वपदस्य संप्रसारणमित्येक एवार्थः। परमकारीषेत्यत्रानुपसर्ज्जनत्वात्संप्रसारणमतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रोपसर्ज्जनत्वात्संप्रसारणाभावश्चोपपद्यते। न च कन्लुवन्तकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रोक्तरीत्योपसर्ज्जनत्वेन संप्रसारणाभावप्रसङ्ग इति वाच्यमिष्टत्वात्। पूर्वकल्पादत्रकल्पे फलभेदस्त्वकिञ्चित्कर एव गौरवस्येव पूर्वकल्पे कन्लुवन्ते सम्प्रसारणापत्तेरपि बाधकस्य वक्तुं शक्यत्वात्। फलैक्याग्रहे तु अस्मिन् कल्पे उपसर्ज्जनत्वं स्वान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताप्रयोजकत्वं कन्लुवन्ते स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपदस्याभावात् परमकारीषगन्धीत्यत्र ष्यङन्ततदाद्यवधिकपूर्वपदं परमपदन्तत्प्रयोज्यप्रकारताया एव सत्त्वान्न तु विशेष्यताया इति उभयत्र विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इत्यनुपसर्ज्जनत्वम्। अतिकारीषगन्ध्येत्यत्र पूर्वपदप्रयोज्यातिक्रमणकर्तृनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वप्रयोजकत्वरूपोपसर्ज्जनत्वस्यैव सत्त्वेन न संप्रसारणमिति विभावयन्तु।

नन्वेकदेशिसमासस्य कर्म्मधारयमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्य च फलैक्यानापत्तिः। तथा हि पिप्पल्या अर्धमर्धपिप्पलीत्यारंभपक्षे पूर्वपदार्थस्यार्धस्य प्राधान्यात्स्वान्तसमुदायोऽर्द्धपिप्पलीरूपस्तत्पर्य्याप्तशक्तिनिरूपकार्थः पिप्पल्यर्धरूपस्तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिताप्रकारता पिप्पलीनिष्ठा तदवच्छेदकत्वं स्त्रीत्वे तत्प्रयोजकत्वरूपोपसर्ज्जनत्वं ङीष इत्यनुपसर्ज्जनेनेत्यस्योपस्थितिकल्पे हल्ङ्याभ्य इत्यस्यानुपसर्ज्जनभूतौ यौ ङ्यापौ तदन्तो यस्सुतिसीत्येतत्सम्बन्धितदादिस्ततः परस्य सुतिसिरूपस्य हलो लोप इत्यर्थेन सुलोपो न प्राप्नोति। अर्द्धश्चासौ पिप्पलीति कर्म्मधारये परमकारीष-

गन्धीत्यत्रैवानुपसर्ज्जनत्वेन सुलोपः प्राप्नोतीति फलभेदः स्पष्ट एव । एवं गोवष्कयणीतिपूर्व्वपदार्थप्रधानकर्मधारयेप्युक्तरीत्योपसर्ज्जनेनेत्यस्योपस्थितिकल्पे सुलोपानापत्तिश्चेति चेत्—न । अवयवावयविभावसम्बन्धेतरसम्बन्धावच्छिन्नाया एव प्रकारताया ग्रहणेनाद्ये प्रकारताया, अवयवावयविभावसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनान्त्ये अभेदस्य सम्बन्धत्वाभावेन सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याभावेनानुपसर्ज्जनत्वेनादोषात् । स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्व्वपदपर्य्याप्तप्रयोजकता ग्राह्या । तेन परमा कारीषगन्ध्या यस्या इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे अन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकताया अपर्याप्त्यासत्त्वेऽपि न तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकस्यापि ष्यङ उपसर्ज्जनत्वमिति तादृशपरमकारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ सम्प्रसारणसिद्धिः।

नन्वेवमावृत्तिकल्पे निरुक्तस्थले स्वान्तसमुदायः परमकारीषगन्ध्यारूपस्तत्पर्य्याप्तशक्तिनिरूपकार्थोऽन्यपदार्थः । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता कारीषगन्ध्यानिष्ठा । तदवच्छेदकता स्त्रीत्वनिष्ठा । तत्प्रयोजकत्वस्यैव ष्यङस्सत्त्वेनानुपसर्ज्जनवाक्यस्य न प्रवृत्तिः । नाप्युपसर्ज्जनवाक्यस्योपसर्जनष्यङन्ततदादिरूपपूर्वपदत्वाभावादिति फलभेद इति चेत्—न । संप्रसारणाभावस्यैव तत्रेष्टत्वात् । अनेन सह फलैक्यायानुपसर्जनेनेत्युपस्थितिकल्पेऽपि संप्रसारणाभावस्यैवेष्टत्वेन प्रयोजकतायां पर्य्याप्तेरनिवेश एव ।

नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ विशिष्टार्थनिरूपितैकार्थीभावरूपशक्तेस्समुदाये सत्त्वेन तत्रत्यसकलविषयताप्रयोजकताप्रर्य्याप्तेस्समुदाये सत्त्वेन पुत्रत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकतापि समुदायपर्य्याप्ता सा परमरूपपूर्वपदेऽप्यस्ति । ततश्च स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपदं परमरूपं तन्निष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यता पुत्रत्वावच्छिन्ना । तन्निरूपितप्रकारता कारीषगन्ध्यानिष्ठा । तदवच्छेदकता स्त्रीत्वनिष्ठा । तत्प्रयोजकत्वरूपोपसर्ज्जनत्वस्यैव ष्यङस्सत्त्वेन सम्प्रसारणानापत्तिरिति वाच्यम् । स्वविशिष्टविशेष्यतानिवेशेनादोषात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपदप्रयोज्यत्वस्वोत्तरपदपर्य्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । पुत्रत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्च स्वोत्तरपुत्रपदपर्य्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वेन लक्षणघटकत्वाभावादिति दिक् ।

अथ वा स्त्रीप्रत्यय इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादावित्यर्थोऽनुपसर्ज्जन इति स्त्रीप्रत्ययान्ततदादेविशेषणं शास्त्रीयमेव चोपसर्ज्जनत्वं ग्राह्यम् । तथा चानुपसर्जने स्त्रीप्रत्ययान्ततदादौ सति तदादिनियमो नेत्यर्थः । अधिक-

स्त्रीप्रत्यय इति विषयसप्तमी । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो न । यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमोऽस्त्येवेत्यर्थः । प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम् । तेनातिराजकुमारि-

---

व्यावर्त्तको नेति यावत् । तदादिघटिते तदादित्वारोप इति तत्त्वम् । एवञ्च कारीषगन्ध्यारूपतदादिघटिते परमकारीषगन्ध्याशब्दे तदादित्वारोपेण ष्यङन्ततदादिरूपपूर्वपदस्य परमकारीषगन्ध्याशब्दस्य संप्रसारणसिद्धिः । अतिकारीषगन्ध्येत्यत्र ष्यङन्ततदादेरुपसर्ज्जनत्वेन तद्घटिते समुदाये तदादित्वारोपाभावात् न संप्रसारणम् । कन्लुबन्ते च स्वत एव तदादित्वमिति सर्वमवदातम् ।

विषयसप्तमीति । सत्सप्तमीत्यर्थः । **स्त्रियं प्राधान्येनाहेति** । स्त्रीत्वं पूर्वोक्तप्रकारतावच्छेदकतया नाहेत्यर्थः । अप्राधान्येनेत्यस्य तादृशप्रकारतावच्छेदकतयेत्यर्थः ।

प्रत्यासत्त्येति । अयम्भावः । अतिराजकुमारिरित्यत्र स्वान्ततदादिः कुमारीशब्दः । तदवधिकपूर्वपदमतिपदम् । तत्प्रयोज्यविशेष्यताऽतिक्रमणकर्तृनिष्ठा । तन्निरूपितप्रकारता कुमारीनिष्ठा । तदवच्छेदकता स्त्रीत्वे । तत्प्रयोजकत्वरूपोपसर्ज्जनत्वं ङीषः । एवमाद्यकल्पेऽपि स्वान्तसमुदायोऽतिराजकुमारीशब्दः तत्पर्य्याप्तशक्तिनिरूपकोर्थः । राजकुमारीकर्म्मकातिक्रमणकर्त्ता । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता कुमारीनिष्ठा । तदवच्छेदकताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वं ङीषः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यस्यानुपसर्ज्जनेनेत्युपस्थितिकल्पे अनुपसर्ज्जनाभिन्नो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं यदुपसर्ज्जनन्तदन्तसमासस्य ह्रस्वः । एवमेवाद्यकल्पे अनुपसर्ज्जनवाक्यस्याप्यर्थः । उपसर्ज्जनवाक्यस्य चोपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययान्ततदादिरूपं यदुपसर्ज्जनन्तदन्तस्य ह्रस्व इत्यर्थः । प्रकृते ङीष उपसर्ज्जनत्वेनाद्यपक्षयोर्ह्रस्वाप्राप्तिः स्पष्टैवान्तिमपक्षे उपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्यययोर्ङीष् तदन्ततदादिः कुमारीशब्दस्तच्च नोपसर्ज्जनं यदुपसर्ज्जनं राजकुमारीशब्दो न स उपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययान्ततदादिरिति ह्रस्वाप्राप्तिरिति शङ्का समाधानन्तु प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेतव्यं तद्घटकं पूर्वपदं विवक्ष्यते । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वञ्च राजकुमारीशब्दे आनेतव्यञ्च तद्घटकोऽतिशब्दोऽपि तु राजन्शब्दस्तत्प्र-

रित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः । अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमसम्भवात् । अस्याः प्रत्ययग्रहणे इत्यस्यापवादत्वात्तदेकवाक्यतापन्नत्वादत्रापि ग्रहणपदसम्बन्धेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे विशेषग्रहणे च प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्ययाऽस्त्रीप्रत्ययग्रहणे । ध्वनितं चेदमर्थवत् सूत्रे भाष्ये । इयं च

योज्यविशेष्यताया अभावादनुपसर्ज्जनत्वमेव ङीषः । आद्यकल्पेऽपि स्वान्तसमुदायस्स एव गृह्यते यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेतव्यम् । स च राजकुमारीशब्द एव तन्निष्ठशक्तिनिरूपकोऽर्थो राजसम्बन्धिकुमारीरूपः । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताप्रयोजकता न ङीष इत्यनुपसर्ज्जनत्वमेवेति न दोष इति ।

अत एवेति। प्रत्ययमात्रस्योपसर्ज्जनत्वविवक्षणादेवेत्यर्थः। **असम्भवादिति**। प्रत्ययमात्रस्यासम्भवादित्यर्थः ।

नन्विदं न युक्तम्। अस्य स्त्री ई याः निष्क्रान्ता निरिरित्यत्र प्रत्ययमात्रस्यापि तत्सम्भवात्। न च तस्य तत्त्वे फलाभावो निरेरपत्यमित्यर्थे स्त्रीप्रत्ययान्ततदादेर्ढगित्यर्थकात्स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रात् निरिशब्दाठ्ठगभावस्यैव फलत्वसम्भवात्। उपसर्ज्जने तदादिनियमान्निरिशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावादिति चेत्—न। अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र प्रत्ययमात्रस्य तदसम्भवादित्यर्थात् स्त्रीबोधकाठ्ठगित्यर्थस्यैव ढकि लोप इत्यनेन ज्ञापनसम्भवेन फलाभावाच्च स्त्रीप्रत्ययान्त एवानुपसर्ज्जनत्वान्वयस्य पूर्वमुक्तत्वेन शास्त्रीयस्यापि ग्रहणे न दोष इत्यपि प्रागुक्तन्न विस्मर्त्तव्यमिति दिक्।

स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे इति। स्त्रीप्रत्ययत्वावच्छिन्नबोधके इत्यर्थः। यथा गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्येत्यादौ। **विशेषग्रहणे** इति। स्त्रीप्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदे इत्यर्थः। यथा ष्यङस्सम्प्रसारणमित्यादौ। **न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे** इति । उक्तस्थलद्वयातिरिक्ते स्त्रीप्रत्ययवृत्तिविषयताप्रयोजके नेत्यर्थः। **अर्थवत्सूत्रे** इति । तत्रत्यप्रत्ययपदस्यापि स्त्रीप्रत्ययवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वेनैतत्परिभाषया अनुपसर्ज्जने तदादिनियमाभावेन राजकुमारीतिसमासस्य प्रत्ययान्तत्वेन पूर्वेणाप्राप्तप्रातिपदिकत्वविधानाय चारितार्थ्यसम्भवे समासग्रहणस्य नियमार्थत्वो-

वाचनिक्येव 'ष्यङः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

नन्वेवं 'तरप्तमपौ घ' इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह—

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २८ ॥

क्तिरसङ्गता स्यादिति तत्र तदप्रवृत्तिर्ध्वनितेति भावः। **वाचनिक्येवेति।** भाष्यकारेण ज्ञापकत्वोपन्यस्तमिति भावः। न तु ज्ञापकत्वं सम्भवतीति। अङ्गसंज्ञासूत्रे नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीत्यतोऽस्त्रीपदस्य सम्बन्धः। तस्य स्त्रीबोधकभिन्नोर्थस्तस्य च प्रत्यय अन्वयः। स्त्रीबोधकश्च प्रधानाप्रधानन्यायेनानुपसर्ज्जन एव गृह्यते। तथा चानुपसर्ज्जनस्त्रीबोधकभिन्नप्रत्यये गृह्यमाणे तदादिरित्युपतिष्ठत इत्यर्थादनुपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमालाभादियं परिभाषा लब्धेति ज्ञापनसम्भवात् ॥ २७ ॥

नन्वेवमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायास्वीकार इत्यर्थः। **संज्ञाविधाविति।** ननु कोऽस्या अर्थः? संज्ञाविधायकशास्त्रघटकं प्रत्ययबोधकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्येव यद्यपि शब्दमर्य्यादया लभ्यते परन्त्वस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकशास्त्रघटकं प्रत्ययबोधकं प्रत्ययपदमपि तदन्तबोधकन्न स्यात्। तथा च प्रत्ययान्तभिन्नमित्यर्थो न स्यात्। नापि संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिता योद्देश्यता तत्प्रयोजकं प्रत्ययबोधकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः। प्रातिपदिकसंज्ञया साक्षान्निरूपितोद्देश्यतायाः प्रयोजकमर्थवत्पदन्न तु प्रत्ययपदमिति न तत्र निषेध इति युक्तम्। कृदतिङित्यादौ कृत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितोद्देश्यतायाः अयोजकत्वस्याभावात्तिङ्पदे तदन्तबोधकत्वापत्तेः।

अत्रोच्यते—संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिता प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मेण साक्षादवच्छिन्ना योद्देश्यता तत्प्रयोजकशास्त्रघटकं प्रत्ययबोधकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः। अर्थवत्सूत्रे विधेयतया साक्षान्निरूपितायाः प्रत्ययत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वाभावान्न निषेधः। कृदतिङित्यादौ च कृत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितायास्तस्याः प्रत्ययत्वेन साक्षादवच्छिन्नतया तत्प्रयोजकशास्त्रघटकत्वात्तिङ्पदे निषेधः। अथ वा संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितप्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताप्रयोजकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः। अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः संज्ञानिष्ठविधेय-

तया साक्षान्निरूपितत्वविरहान्न निषेधः। कृदतिङित्यादौ तिङ्त्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः कृत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितत्वविरहेण निषेधाप्रवृत्तावपि प्रत्ययग्रहणेनैव तिङन्ततदादिभवतीत्यादिव्यावृत्तौ तदन्तविधिना तिङन्ततदादिव्यावर्त्तकातिङ्पदस्य वैयर्थ्यापत्त्या सामर्थ्यात्तदन्तविध्यभावः। न च व्यतिसे इत्यत्र सेमात्रस्य प्रत्ययत्वेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन तिङन्ततदादित्वात्तद्व्यावर्तनार्थमतिङ्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यनेन स्वस्मिन् स्वघटकत्वस्वघटितत्वयोरेवातिदेशस्य लोकदृष्टान्तेन लाभात् स्वस्मिन् स्वान्ततदादित्वस्य तेन न्यायेनातिदेशाभावेनातिङ्पदवैयर्थ्यात् सेमात्रप्रयोजनकत्वे न ह्येकमुदाहरणमितिन्यायेनातिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापादनं न सम्यक्। अशब्दादाचारक्विबन्तादाशिषि लिङि अतो लोपे यात् इत्यत्रापि प्रयोजनसम्भवान्न ह्येकमुदाहरणमितिन्यायस्य विषयाभावात्। अथ वा तिङन्ततदादिभिन्न इत्यर्थे प्रत्ययमात्रस्य कृत्संज्ञापत्तौ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इत्यत्र कृद्ग्रहणेनैव सिद्धौ सार्वधातुकग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्त्या अत्र तदन्तविध्यभावः कल्प्यत इत्यदोषः। अथ वा प्रत्ययमात्रोद्देश्यके संज्ञारूपे कार्य्ये तिङन्ततदादेः पर्य्युदासेन तिङ्पदस्य स्वबोध्यावयवपरत्वं अवयवोद्देश्यककार्य्ये यत्र समुदायः पर्य्युदस्यते तत्र समुदायबोधकपदानां स्वावयवपरत्वात्। तथा च तिङन्ततदाद्यवयवभिन्नस्येत्यर्थेनादोषात्। अत एव नश्छव्यप्रशानिति सूत्रे प्रशान्शब्दस्यात्वसन्तस्य चाधातोरिति सूत्रस्थधातुपदस्य च स्वावयवपरत्वेन प्रशान्शब्दावयवभिन्नस्य नस्येत्यर्थः। धात्ववयवभिन्नो योऽस्तदन्तस्योपधाया इत्यर्थः। षःप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्यादिः ष इदित्यर्थे प्रत्ययपदस्येत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या प्रत्ययान्ततदाद्यादिः ष इत्यर्थापत्त्या षण्णामित्यादौ प्रकृतिषकारस्येत्वापत्तिस्तु न, प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारेणेत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिताया आदिषत्वावच्छिन्नविषयताया अपि प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नत्वेन तत्प्रयोजकं षःप्रत्ययस्येतिसूत्रन्तद्घटकप्रत्ययपदस्य तदन्तबोधकत्वाभावस्यानेन बोधनसम्भवात् न चाद्यार्थे दोषाभावेऽपि द्वितीयार्थे दोष एव प्रत्ययपदस्य तावतापि संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितविषयताप्रयोजकत्वाभावादिति वाच्यम्। **नागेशमते** सूत्रान्तर्गतानामेवेत्संज्ञालोपयोस्सत्त्वेन प्राचां ष्फस्तद्धित इति सूत्रघटकं यत्प्रत्ययबोधकं ष्फपदं तद्बोधकत्वेऽपि षःप्रत्ययस्येतिसूत्रघटकप्रत्ययपदस्य प्रत्ययबोधकत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदाद्युपस्थितेरे-

'सुप्तिङन्तमि'त्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकम् । न च प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसम्भवाज्ज्ञापितेऽपि फलाभाव इति वाच्यम् । पदसंज्ञायाः स्वादिष्विति विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावात् । 'सुप्तिङन्तमि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २८ ॥

वाभावेन तदन्तविधेरप्रसङ्गात् सामन्त्रितमित्यादौ आमन्त्रितेतिमहासंज्ञयाऽऽमन्त्रणं येन भवति तस्यैवामन्त्रितसंज्ञेतिबोधनात्तदन्तविधिः प्रत्ययमात्रेणामन्त्रणस्यासम्भवात्, तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्रासर्वविभक्तिं विशेष्यमादाय तदन्तविधिस्तदादिविशेष्यकतदन्तविधेरेवानेन निषेधात् । अत्युच्चैसावित्यादौ लुगभावायाव्ययादाप्सुप इत्यादौ विहितविशेषणस्यावश्यकत्वेन प्रत्ययमात्रस्याव्ययसंज्ञायां फलाभावाच्च । अत एव कृन्मेजन्त इत्यत्र निषेधो न । कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रार्थवदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तविधिः कृत्तद्धितान्तश्चैवार्थवदिति भाष्येण कृत्तद्धितयोरर्थवत्वाभावादिति **शेखरे** स्पष्टम् । सर्वादिगणघटकडतरडतमप्रत्यययोस्तदन्तविध्युपायस्तु **कौमुद्यामेव** स्पष्टः । तथैव वतुडतिप्रत्यययोरपि तदन्तविधिः ।

वस्तुतस्तु नास्या उपयोगः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादीतिप्रातिपदिकमात्रस्योपस्थितिः । तस्य यथैङ्ह्रस्वादित्यत्रान्वयानुरोधेन पञ्चम्यन्तता तथा यत्रास्याः प्रवृत्तिरिष्यते तत्रापि पञ्चम्यन्ततैव । तथा च तदन्तविधेरप्राप्त्या न दोषः । स्वीकृतायामप्यस्यामनेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनाया आवश्यकत्वेन तदपेक्षया परिभाषाया अकरणलाघवेन तदादेः पञ्चम्यन्तत्वकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् । **अन्तग्रहणमस्या ज्ञापकमिति** । अस्या अभावे तदादिरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधौ सुबन्ततिङन्ततदादीत्यर्थस्यान्तग्रहणाभावेऽपि लाभादिति भावः ।

ननु अन्तग्रहणे सति तदादिविशेष्यकतदन्तविधिना सुप्तिङ्पदस्य सुबन्ततिङन्ततदादीत्यर्थः । सुप्तिङ्पदस्यान्तशब्देन बहुव्रीहौ सुबन्तान्ततिङन्तान्तयोः पदसंज्ञा । अन्तग्रहणाभावे सुबन्ततिङन्ततदादेरिति फलभेदात् कथं ज्ञापकमिति चेत्—न । अन्तग्रहणे सति तदादेरुपस्थितावपि अन्तविशेषणतयोपस्थितयोः सुप्तिङोस्तत्र विशेषणत्वायोगात् । एकत्र

नन्वेवमवतप्ते नकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह—

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २९ ॥

अस्याश्च कर्मणि क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यर्थके 'गतिरनन्तरः' इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तद्ध्यभ्युद्धृतमित्यादावभावातिव्याप्तिवारणार्थम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाप्राप्तौ तद्व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम्। न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतावित्यनेनाभेर्निघात एवेति

विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणतयान्वयो नेति व्युत्पत्तेः। तथा च तदादेरेव सुप्तिङन्तेऽभेदेनान्वय इति फलैक्यसम्भवात् विशेष्यान्तरासत्त्वे इत्यस्य प्रकारान्तरेण तदन्तार्थलाभसम्भवे तदादिविशेष्यकतदन्तविधिर्नेत्यर्थः। कुत्रचित् विशेष्यान्तरमादाय तल्लाभः क्वचिदन्तग्रहणात्तल्लाभोऽत एव सनाद्यन्ता इत्यत्र न तदादिविशेष्यकतदन्तविधिः। तथा च प्रकृते न तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयुक्तफलभेदाशङ्कापीत्यपि कश्चित् ॥ २८ ॥

नन्वेवमवतप्त इति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्तान्ततदादिप्रकृतिकसुबन्तेन सह सप्तम्यन्तः समस्यत इत्यर्थेन नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्ततदादित्वाभावात् समासो न स्यादित्यर्थः। **कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति।** कृन्मात्रनिष्ठविषयताप्रयोजकं पदं कृद्विशिष्टे लाक्षणिकमित्यर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वस्वविशिष्टाघटितत्वोभयसम्बन्धेन। पुनर्वैशिष्ट्यं स्वेतरत्वस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वस्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टगतिकारकान्यतरेतरत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। एवंभूतो नकुलस्थितशब्दः समन्वयः स्पष्टः लक्ष्यतावच्छेदकेन कृत्प्रत्ययविशिष्टत्वेनैव कृदन्ततदादेः गतिकाकरविशिष्टस्य तस्य च ग्रहणम्। अथ वोक्तसम्बन्धैः कृद्विशिष्टे कृदन्ततदादित्वारोपोऽनया बोध्यते। ततश्च कृदन्ततदादित्वेनैवोभयोर्बोधः। एतेन शाब्दबोधे शक्तिलक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वात्तदभावेन परिभाषया बोधितोऽपि गतिकारकपूर्वस्य बोधोऽसङ्गत एवेत्यपास्तम्।

ज्ञापितेऽपि कथं चरितार्थमित्याह-**न चाभ्युद्धृतमित्यादाविति।**

वाच्यम्। पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्राप्तेः। अनन्तरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्याद्गत्याक्षिप्तधातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यते इति न दोषः। न चाभ्युद्धृतमित्यादावभिना समासेऽनन्तरास्योदः पूर्वपदत्वाभावेऽपि स्वरार्थं तदिति वाच्यम्। 'कारकाद्दत्ते'-तिसूत्रे कारकादितियोगं विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमितिनियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वसिद्धेः। तस्मादनन्तरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्य-

---

पदात्परत्वाभावेन चेति।

नन्विदमयुक्तम्। कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागेव पदादित्यस्य निवृत्तेरन्यत्र स्पष्टत्वात् गतिर्गतावित्यस्य च ततः परत्वादिति चेत्—अत्र **चन्द्रिकाकाराः**—'चो हेतौ। यतः पदात्परत्वाभावोऽतः पादादिस्थत्वमि'ति व्याचख्युः—तन्न। पदात्परस्यापि श्लोकद्वितीयपादादेः पदस्य पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावस्य पादादिस्थत्वं प्रति व्यभिचरितत्वेन हेतुत्वासम्भवात्। तस्मादयुक्तमेवैतदिति **परे**। न च परिभाषायां सत्यामुद्धृतशब्दस्य क्तान्तपदेन ग्रहणे तदनन्तरत्वमेवाभेरिति कथं तद्व्यावृत्त्या चरितार्थमनन्तरग्रहणमित्यत आह—**सामर्थ्या**दिति। अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। यावता विना न चारितार्थ्यं तावज्ज्ञाप्यमिति न्यायादिति भावः। न च गतिसमभिव्याहारेऽनया विशिष्टस्यैव कर्म्मक्तान्तपदेन ग्रहणे तद्व्यवहितपूर्वस्य धात्वनन्तरत्वं बाधितमिति वाच्यं, पुनः सामर्थ्याद्गतिसमभिव्याहारेऽपि क्तान्ततदादेरेव ग्रहणमित्यस्य कृद्ग्रहणे इत्यस्य मूल एव स्पष्टत्वात्। अनन्तरग्रहणस्य परिभाषाज्ञापनमन्तरापि चारितार्थ्यं शङ्कते—**न चाभ्युद्धृतमित्यादावभिने**ति। न चोद्धृतशब्दस्याभिना समासेऽपि उद्धृतरूपसमासीयपूर्वपदत्वमुदोऽक्षतमेवेति कथमपूर्वपदत्वन्तस्येति वाच्यम्। उद्धृतरूपसमासीयपूर्वपदत्वमादाय प्रवृत्तं गतिरनन्तर इति सूत्रं तत्समासीयथाथादिस्वरस्यैव प्रत्यासत्त्या बाधकं स्यान्नत्वभ्युद्धृतेतिसमासीयस्य बहिरङ्गत्वादिति विशिष्टसमासीयथाथादिस्वरबाधनार्थं तत्समासेऽपि गतिरनन्तर इतिसूत्रं प्रवर्तनार्थं तत्समासापूर्वपदत्वाच्च न प्राप्नोति। उक्तरीत्याऽनन्तरग्रहणसामर्थ्यादनन्तरमात्रस्य भवतीत्यर्थबोधनद्वारा अपूर्वपदत्वेऽपि स्वरार्थमस्तु न परिभाषायां ज्ञापकमित्याशयात्। अभ्युद्धृतं

र्थमेवेति ज्ञापकमेव। यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीति तदर्थः। अन्यथाऽनया कृद्ग्रहणविषये परत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया बाध एव स्यादित्यपिग्रहणम्। अत एव साङ्कूटिनमिति 'गतिकारकोपपदानामि'ति कृद्ग्रहण इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि सिध्यति न तु सङ्कौटिनमितीति 'पुंयोगादि'तिसूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा तत्र

पुरोहितमित्यादौ समासस्वरः प्राप्तः तं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः तं बाधित्वा गतिकारकोपपदादितिकृत्स्वरः तं बाधित्वा थाथादिस्वरः प्राप्तः तं बाधित्वा गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वर इति **स्वरप्रक्रिया**। अभ्युद्धृतामित्यत्र गतिरनन्तर इत्यस्याभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चेत् कारकादेव परमिति नियमेन वारितम्। तदा गतिकारकोपपदात्कृत इत्यनेन प्रकृतिस्वरेण उद् उदात्तत्वसिद्ध्या तत्र गतिरनन्तर इत्यस्याप्रवृत्तावपि क्षतिविरह इति भावः। न चास्यामवस्थायां परिभाषाया अभावेन उद्धृतशब्दस्य कृदन्ततदादित्वक्तान्ततदादित्वविरहात् कृत्स्वरस्य थाथादिस्वरस्य वा न प्राप्तिरिति वाच्यम्। वनो र चेत्यादाविवात्रापि उत्तरपदं विशेष्यमादाय द्वितीयतदन्तविधिना कृदन्तान्तमुत्तरपदमित्याद्यर्थस्वीकारेणादोषात्।

अपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्येति। यद्यपि नेयमपिशब्दस्य मर्य्यादा ब्राह्मणमानय शूद्रमप्यानयेत्युक्तौ ब्राह्मणसत्त्वेऽपि शूद्रस्यानयनं प्रतीयते न तु तदसत्त्व एव। तथा च तदसमभिव्याहार इत्यसङ्गतं, तथाप्यग्रिमभाष्यात्तदसमभिव्याहार इत्यंशस्य लाभेनादोषात्। **अन्यथेति**। अपिशब्दाभावे परत्वादित्यस्यापवादत्वादित्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न युक्तमन्यत्रास्याः चारितार्थ्याभावात्।

यत्तु व्यावक्रोशीत्यत्र स्त्रीप्रत्यय इति निषेधेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अस्याश्चारितार्थ्यमिति परत्वमपि सुवचमिति—तन्न। तत्रैतस्या अप्यप्रवृत्तौ दोषाभावेन चारितार्थ्यस्य साफल्यरूपस्याभावात्। **अत एवेति**। गतिसमभिव्याहारे केवलस्याग्रहणादेवेत्यर्थः। अहीनवा-

केवलं कृटिन्नित्येतस्यापीनुगन्तत्वात्ततोऽपि पाक्षिकदोषो दुर्वार एव स्यात् । स्पष्टा चेयं 'समासेऽनञ्पूर्वे' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । 'गतिरनन्तरः' इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य क्तान्त उत्तरपदे परे कार्यविधानात्तत्समवधानेऽपि केवलस्य क्तान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम् । इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च न तु कृदकृद्ग्रहण इति 'अनुपसर्जनादि'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च ॥ ३० ॥

पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधि'र्येन विधि'रित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेनेष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादावि'ष्टकेषीकामालानां चित' इति ह्रस्वो महान्परममहान् परमातिमहानित्यादौ 'सान्तमहत' इति दीर्घश्च सिद्धः । अत एव तदुत्तरपदस्येति पाठोऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च । 'पादस्य पदाज्याती'त्यत्र न तदन्तग्रहणं लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं 'येन विधि'रित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३० ॥

चिनि समासे क्तान्ततदादौ परे द्वितीयान्तं प्रकृत्यर्थके अहीने द्वितीयेतिसूत्रेऽनुपसर्ग इति वक्तव्यम् । नेह सुखप्राप्त इति भाष्य उक्तम् । तदप्यस्याज्ञापकम् । न हि परिभाषां विना सुखप्राप्त इत्यत्र द्वितीयान्तस्य क्तान्ततदाद्युत्तरपदाव्यवहितपूर्वत्वं सम्भवतीति केचित् ।

ननु गतिसमभिव्याहारे केवलकृदन्तस्याग्रहणे उद्धृतं पुरोहितमित्यादौ गतिरनन्तर इति न स्यादत आह—गतिरनन्तर इत्यत्रेति । तत्समवधानेऽपि केवलस्येति तत्र सूत्रसामर्थ्यात् केवलस्य ग्रहणेऽप्यन्यत्रोक्तभाष्यादग्रहणमेवेति भावः । कृद्विशेषग्रहणे । ङेप इत्यादौ । सामान्यग्रहणे । कर्तृकरणे कृतेतिसूत्रे । न तु कृदकृद्ग्रहण इति । अत एव कौम्भकारेयसिद्धिर्द्वितीयतदन्तविधेः फलमुक्तं टिड्ढेतिसूत्रे भाष्ये ॥ २९ ॥ ३० ॥

नन्वेवमस्यापत्यमिरित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिञ् न स्यादत आह—

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३१ ॥

निमित्तसद्भावाद्विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स

नन्वेवमिति। विशेषणेन तदन्तविधावित्यर्थः। **अदन्तप्रातिपदिकाभावादिति।** अन्तत्वं यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकत्वस्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। आदित्वं यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकत्वस्वघटकवर्णध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। मध्यत्वञ्च स्वघटकत्वस्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वस्वघटकवर्णध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। घटकत्वञ्च स्वव्यापकत्वस्वव्याप्यत्वाभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वम्। व्यापकत्वञ्च स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वम्। व्याप्यत्वञ्च स्वाभाववदवृत्तित्वम्। प्रकृते उभयत्राधिकरणता वृत्तिता प्रतियोगिता विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या। ज्ञानरूपाधिकरणमादाय लक्षणसमन्वयः। तथा अदन्तत्वादादित्वे अकारविशिष्टत्वरूपे वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वस्वध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन। स्वघटितत्वस्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तिवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन। एवमकारमध्यकत्वमपि अकारविशिष्टत्वम्। वैशिष्ट्यं स्वघटितत्वस्वध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिवर्णघटितत्वस्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तिवर्णघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन बोध्यम्। घटितत्वञ्च स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वम्। अत्रापि व्यापकता व्याप्यता तद्घटकाधिकरणतादयश्च पूर्वोक्तस्वरूपा एव। पकारादौ रामशब्दादिघटकत्ववारणाय व्यापकत्वं स्वस्मिन् स्वघटकत्ववारणाय व्याप्यत्वाभावो निवेशितः। प्रकृते चास्यापत्यमिरित्यादावद्विशिष्टत्वरूपमदन्तत्वमकारे नास्ति द्वितीयसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि स्वघटकत्वसम्बन्धस्याभावात्। तथा चादन्तप्रातिपदिकत्वनिबन्धनमिञ् न स्यादितिपरिभाषा मन्तव्या। कुम्भशब्दे ककारमकाररूपवर्णद्वये आदित्वापादनं कैन चित् कृतं—न युक्तम्। तथा हि—ककारे इष्टत्वात् मकारे स्वघटकवर्णध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वात् ककारमकारातिरिक्तस्य ककारमकाररूपवर्णद्वयस्यानङ्गीकारात्। न च कम-

व्यपदेशी । यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशोऽसहायः स तेन तुल्यं वर्त्तते । कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहायेऽपि तत्कार्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनाकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिः । एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासन्नयने आकारस्य नादित्वं दरिद्राधाताविकारस्य नान्तत्वम् । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' दरि-

---

समुदाये आपाद्यते समुदायश्च स्वमतेऽतिरिक्त इति वाच्यम् । तादृशसमुदायत्वस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन कविशिष्टमत्वस्य अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन मविशिष्टकत्वस्य वा वक्तव्यतया तद्वतः कुम्भशब्दे अभावात् । न चाद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रेण आदित्वान्तत्वशरीरे घटकत्वानिवेशतात्पर्य्यकेण सूत्रप्रत्याख्यानपरेण अपूर्वानुत्तरलक्षणाद्वेतिवार्तिकेन वा सिद्धे परिभाषाया न प्रयोजनमिति वाच्यम् । प्रकृते सिद्धावपि धुगित्यादौ धातौ धात्ववयवत्वस्य सूत्रवार्तिकाभ्यामसिद्ध्या वार्त्तिकमते स्वस्मिन् स्वान्तत्वादिव्यवहारस्य मुख्यत्वापत्त्या च परिभाषायाः सूत्रवार्तिकोभयप्रत्याख्यानपराया अवतारस्यावश्यकत्वात् । एकस्मिन्नित्यस्यासहाये इत्यर्थः । सभासन्नयनेत्यादिव्यावर्त्य त्रयप्रदर्शनेनातिदिश्यमानधर्म्मवदसमभिव्याहृतत्वे सति अतिदिश्यमानधर्मवद्घटकत्वे सति अतिदिश्यमानधर्मवद्घटितत्वमसहायत्वमिति ग्रन्थकृता सूचितम् । यद्यपि सभाकारेऽतिदिश्यमानसभासन्नयननिरूपितादित्वधर्म्मवत्सभासमभिव्याहृतत्वेनासहायत्वाभावान्न तन्निरूपितादित्वं न वा सभासन्नयनशब्दे वृद्धत्वातिदेशोऽतिदिश्यमानवृद्धत्वधर्म्मवद्भासन्नयनघटितत्वेनासहायत्वाभावात् । न वा आसन्नयनशब्दे प्रातिपदिकत्वातिदेशोऽतिदिश्यमानप्रातिपदिकत्ववत्सभासन्नयनशब्दघटकत्वेन ससहायत्वात् इत्यंशत्रयस्यैकत्रापि साफल्यं सम्भवति । तथापि स्पष्टार्थं त्रितयोपादानम् । दरिद्राशब्दघटकेकारे न दरिद्रानिरूपितान्तत्वं, न वा दरिद्रशब्दे धातुत्वं, न वा दरिद्राशब्दे इवर्णान्तत्वं क्रमेणांशत्रयस्य व्यभिचारेण ससहायत्वात् । नापि हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं पदत्ववद्घटकत्वात् । तथा च स्वविशिष्टे स्वस्यातिदेश इति परिभाषार्थः पर्य्यवसितः । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयाघटकत्वस्वाश्रयासमभिव्याहृतत्वस्वाश्रयाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । नन्वेवं रामादिशब्दे उक्तसम्बन्धत्रयेण जराशब्दान्तत्वविशिष्टे जराशब्दान्तत्वा-

द्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽच्च स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः षत्वं न । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारोऽयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति । किन्त्वेकपुत्रसत्त्वे

तिदेशापत्तिरिति चेत्–न । स्वमुखप्रविष्टधर्म्मत्वात्मकचतुर्थसम्बन्धस्यापि निवेशनीयत्वात् । प्रकृते स्वं जराशब्दान्तत्वं तन्मुखप्रविष्टं जरात्वं तद्वत्ताविरहेणादोषात् । मुखप्रविष्टत्वञ्च स्वघटकनिष्ठा याऽवयवत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्ना विशेष्यता तन्निरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वम् । यथा जराशब्दान्तत्वमुखप्रविष्टं जरात्वमदन्तत्वमुखप्रविष्टमत्वं अवयवत्वव्याप्यत्वनिवेशाद्धातौ धातुभिन्नत्वस्य नातिदेशः । धातुत्वस्य तत्र मुखप्रविष्टत्वाभावात् । केवलधातोः प्रयोगाभावेन समुदाये धातुभिन्नत्वरूपातिदिश्यमानधर्म्मस्य सत्त्वेन तद्घटकत्वरूपसम्बन्धस्य तत्रासत्त्वाच्च । एवं भेदघटितधर्म्माणामतिदेशो निरसनीयः ।

ननु एकाच्त्वातिदेशो न स्यात् । तत्रावयवत्वव्याप्यधर्म्मस्याभावेन मुखप्रविष्टधर्म्मस्याभावादिति चेत्–न । एकाज्निष्ठावयवतानिरूपकत्वस्यैवैकाच्त्वरूपत्वेनावयवत्वस्यैवावयवत्वव्याप्यत्वात् । एवमेव धात्ववयवस्याप्यतिदेशः तादात्म्यसम्बन्धेन धातौ । तेन धुगित्यादौ न दोषः । एतेनेकारादावजव्यवहितपूर्वत्वातिदेशेन यणापत्तिः । धुगित्यादौ धात्ववयवत्ववद्ककारघटितत्वेन ससहायत्वादतिदेशानापत्तिश्च केनचिदुक्ता निरस्ता । आद्ये मुखप्रविष्टधर्म्माभावात् एकपदप्रतिपाद्यस्य पूर्वत्वाद्यघटितस्यैव धर्मस्यातिदेश इत्यर्थस्यातिदेशमात्रस्वभावसिद्धत्वाच्च । इदानीमतिदिश्यमानधर्म्मवद्घटितत्वस्यानिवेशाद्द्वितीयापत्तेरप्यभावाच्च ।

यदपि कुम्भशब्दादिककारे हल्द्वयघटितत्वातिदेशेन विशिष्टस्यैकहलादित्वानापत्तिरित्युक्तं—तदप्यविचारसहम् । व्यपदेशिसदृशं कार्य्यं लभत इत्युक्त्या कार्य्यप्रवृत्तये एवैतत्प्रवृत्तिलाभात् तस्यातिदेशेऽप्येकहलादित्वाक्षतेर्मुखप्रविष्टधर्माभावाच्चेत्यलं परदोषे दृष्टिपातेन । फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यस्य कागतिः । तत्र मुखप्रविष्टधर्म्माभावादिति चेत्–अयुक्तमेव । तादात्म्यस्यापि फलतावच्छेदकसम्बन्धतास्वीकारेण कर्मत्वोपपत्तेः ।

परे तु स्वस्मिन् स्वघटकत्वस्वघटितत्वयोरेवानयाऽतिदेशः । परिभाषार्थस्तु एकस्मिन् घटकत्वघटकव्यापकत्वसम्बन्धे घटितत्वघटकव्याप्यत्वस-

एव । अनेन चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः । अत एव इयायेत्यादावे-काच्त्वनिबन्धनद्वित्वसिद्धिः । अत एव भवतीत्यादौ भू इत्यस्या-ङ्गत्वम् । व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वम् । इरियानित्यादौ कार्य-

---

म्बन्धे सति सम्बन्धद्वये यथा घटकत्वघटितत्वप्रयुक्तं कार्य्यन्तथा भवतीति तावतैव अन्तत्वादित्वैकाच्त्वधात्ववयवत्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति विभा-वनीयम् । इयान् इरित्यादौ च तद्धितान्तत्वस्य घटकत्वमात्रातिदेशेन लाभेऽपि तदादित्वालाभात् कार्य्यकालपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तावपि यथोद्देशपक्षे पूर्वजातप्रातिपदिकत्वस्यानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनया-तिदेशेन निर्वाहः । असहायत्वस्यानिवेशान्निजौ चत्वार एकाच इतिभाष्य-मप्युपपद्यते ।

ननु लोकन्यायसिद्धेयं परिभाषा लोके च ज्येष्ठत्वादीनामप्यतिदेश इत्यनुपपन्नमिति चेत्—न । घटकत्वघटितत्वातिदेशेनैव ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो-पपत्तेः । तथा हि पितृविशिष्टविशिष्टत्वं जेष्ठत्वं कनिष्ठत्वं मध्यमत्वञ्च । आद्ये वैशिष्ट्यं सर्वत्र स्वजन्यघटितत्वस्वाजन्याघटितत्वोभयसम्बन्धेन । अन्त्ये वैशिष्ट्यं ज्येष्ठत्वे स्वघटकत्वस्वघटकोत्पत्तिध्वंसाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्ति-कत्वोभयसम्बन्धेन । कनिष्ठत्वे स्वघटकत्वस्वघटकोत्पत्तिप्रागभावाधिकर-णक्षणावृत्त्युत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन । मध्यमत्वे स्वघटकत्वस्वघटकोत्प-त्तिध्वंसाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वा-भाववत्त्वस्वघटकोत्पत्तिप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिकत्वसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । आद्याभावनिवेशा-ज्ज्येष्ठे नातिव्याप्तिः द्वितीयाभावनिवेशात् कनिष्ठे नातिव्याप्तिः । एकपुत्रस-त्त्वे घटकत्वमात्रातिदेशेन ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वयोरुपपत्तावपि मध्यमत्वन्नोप-पद्यते । अभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्यैव तत्र सत्त्वेनाभावात्मक-सम्बन्धद्वयस्य तत्रासत्त्वादिति न वाच्यमुभयत्राभावप्रतियोगितावच्छेद-कसम्बन्धत्वेन वास्तविकघटकत्वस्यापि विवक्षितत्वेन प्रथमसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि वास्तविकघटकत्वस्यासत्त्वेनोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभावात्मकसम्बन्धस्य सुलभत्वात् । घटकत्वमात्रातिदेशेन तृतीयसम्ब-न्धस्य घटकत्वरूपस्यापि सम्बलनान्मध्यमत्वोपपत्तिरिति विभावनीयम् । **अनेन चाशास्त्रीयस्यापी**ति । शास्त्रीयत्वं शास्त्रशङ्कितितावच्छेदकधर्म्म-त्वम् । अन्तत्वमादित्वञ्च येन विधिः यस्मिन् विधिरिति शास्त्रसङ्केतिता-

कालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति। अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावान्न स्यात् ।

यत्तु योऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्व्यपदेशो यथेयायेत्यादावर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजिति कैयटः— तन्न । तस्यैकपदर्गित्यत्रत्यभाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारसत्त्वात् । एकपदर्गित्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्य उक्तम् । ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्ररूपं पदमेकोऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः । तस्मादेकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेण तस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथात्रैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम् । न चासहाय एवैतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भूइत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः, ससहायत्वादिति वाच्यम् । शपमादायाङ्गत्वे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य ससहायत्वाभावाल्लोके विजातीयकन्यादिसत्त्वेऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत् । न चैवं निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यासङ्गतिरिकारस्यासहाय-

---

वच्छेदकत्वेन यद्यपि शास्त्रीयन्तथाप्येकाच्त्वस्य तत्त्वाभावेप्यतिदेशः ।

कैयटोक्तं खण्डयति—**यत्त्विति** । अयम्भावः । वाचकत्वसम्बन्धेन फलव्यापारविशिष्टः शब्दो धातुस्सोऽन्यपदार्थः । एकाजितिबहुव्रीहौ एकोच्शब्दमात्रं यस्मिन् फलव्यापारविशिष्टशब्दरूपे धातावित्येकाच्त्वमुपपद्यत इण्धातौ । ननु धातुरर्थविशिष्टश्शब्दस्तदवयवः केवलइशब्दस्सकथमेकाच् तत्रान्यपदार्थस्यासम्भवादिति चेत्—न । फलव्यापारविशिष्टः शब्दो धातुस्तदवयवः फलविशिष्टः शब्दः स एकोच्शब्दमात्रं यस्मिन् फलविशिष्टे इशब्दे एवंभूत इत्युपपन्नो धात्ववयव एकाच् इ इति ।

त्यागोपादानाभ्यामिति । वतिपदार्थविवक्षायामर्थस्य त्यागः शब्दमात्रस्य ग्रहणम् । अन्यपदार्थविवक्षायामर्थस्योपादानमित्यन्यपदार्थे

त्वाभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनादिति वाच्यम् । एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्रार्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते । अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यते इति तदर्थः । प्रायोऽसहाय एवार्थवत्त्वात् । कुरुते इत्यादौ तशब्दाकारोऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारे चासहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३१ ॥

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योऽपि स्यादत आह—

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३२ ॥

इयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वा-

अज्घटितत्वमुपपन्नमिति–तन्नेति । एवं रीत्यैकाच्त्वोपपादने एकपदा ऋगित्यत्रत्यभाष्यरीत्या मुख्यव्यवहार एवेति व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येतदुदाहरणत्वासङ्गत्या **कैयटोक्तं** न युक्तमिति **नागेशाशयः** ॥ ३१ ॥

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति । ग्रहणवत्प्रातिपदिकप्रयोज्यं तदन्ते विधानन्न भवतीत्यर्थः । तेन गर्गादिशब्दप्रयोज्यं गर्गाद्यन्ते यञ्प्रत्ययस्य विधानन्नेति बोध्यम् । ननु किमिदं ग्रहणवत्त्वं? न तावदानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वं, गर्गादिपदानां तत्त्वोपपत्तावपि वृद्धाच्छ इत्यत्र वृद्धपदस्य नौ द्व्यच इत्यत्र द्व्यच्पदस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या तदन्तविध्यापत्तेः । नापि प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वन्तत्, द्व्यच्त्ववृद्धत्वादीनां प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावात् पूर्वोक्तदोषानुद्धारात् । नापि प्रातिपदिकत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकत्वन्तत्, नौ द्व्यचः वृद्धाच्छ इत्यत्र प्रातिपदिका—धिकारात् प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नायाः द्व्यच्त्ववृद्धत्वावच्छिन्नप्रकारताख्यविषयतायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन प्रकृतदोषोद्धारेऽपि अत इञ् इत्यादावपि प्रातिपदिकाधिकारेणोक्तरीत्या अत्वावच्छिन्नविषयतायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन तथैवोगितश्चे-

त्तिकस्थप्रत्ययांशानुवादः। अत एवेयं प्रत्ययविधिविषय एव। अत एव 'येन विधिरि'ति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नेऽप्तृन्नित्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्याद्युदाहरणं च सङ्गच्छते। अत एव च 'तदन्तविधि'सूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनम्। सोऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एव। ध्वनितं चेदमसमासे 'निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्ये। अत्र च ज्ञापकं 'सपूर्वाच्चे'तिसूत्रम्।

त्यत्रोगित्वावच्छिन्नविषयताया अपि तत्त्वेनोभयत्र तदन्तविधिनिषेधापत्तेः। न चास्तु आद्यः पक्षः। वृद्धपदस्य वृद्धपदवत्त्वेन बोधकतया द्व्यच्पदस्य द्वित्वविशिष्टाच्पदवद्घटितत्वेन बोधकतया वृद्धत्वाच्त्वरूपानुपूर्व्या अपि परंपरया विषयतावच्छेदकत्वेन निषेधोपपत्तेरिति वाच्यम्। एवं रीत्योगित्पदस्याप्युक्तत्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन निषेधापत्तेः। वनो र चेत्यादावपि निषेधापत्तेश्चेति चेत्—

अत्रोच्यते। वर्णत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वे सति प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वे सति प्रातिपदिकवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वं ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वं उगितश्चेत्यत्रापि विषयताया वर्णत्वव्याप्योक्त्वावच्छिन्नत्वान्न दोषः। न चैवं द्व्यच्पदस्यापि वर्णत्वव्याप्याच्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन निषेधानापत्तिरिति वाच्यम्। धर्म्मितानवच्छेदकस्यैव वर्णत्वव्याप्यधर्म्मस्य ग्रहणेनादोषात्। तत्र द्वित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकस्यैवाच्त्वस्य सत्त्वात्। नन्वस्मायामेधास्रजो विनिरित्यादौ असूपदस्यापि ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वापत्त्या निषेधप्रवृत्त्या यशस्वीत्याद्यसिद्ध्यापत्तिः।

यत्तु केनचित् प्रत्ययस्याप्यसः सत्त्वेन प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वाभावान्न दोषः प्रत्ययमात्रग्रहणभिन्नत्वनिवेशे च फलाभावादित्युक्तम्—तन्न। तथा सति बहूनां प्रत्ययानामपि द्व्यच्त्वेन वृद्धत्वेन च द्व्यच्पदवृद्धपदयोरपि प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वाभावेन निषेधानापत्तेः। तस्मात् असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे असमासग्रहणेनास्या अनित्यत्वेनैव दोषवारणं सम्यक्। अत एव रोणीसूत्रे तदन्तविधिना आयकरौण इति सिद्धम्। मेघर्त्तिभयेषु कृञः इत्यत्र भयशब्देन तदन्तविधिना अभयंकर इति सिद्धमिति दिक्।

अन्यथा पूर्वादिनिः इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३२ ॥

नन्वेवं सूत्रान्ताठ्ठक् दशान्ताड्डः एकगोपूर्वात् इत्यादेः केवलसूत्रशब्ददशन्शब्दैकशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह—

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३३ ॥

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमस्या-

---

नन्वेवमपि अनुदात्तादेरञित्यादावनुदात्तत्वादेर्वर्णत्वव्याप्यत्वेनानुदात्तादिपदस्य वर्णत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वाभावात् निषेधाप्राप्त्या तदन्तविध्यापत्तिरिति चेत्—न। वर्णत्वव्याप्यधर्म्मेण साक्षादवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वे सति प्रत्ययत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वे सति उगित्वावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वन्तत्त्वमित्यदोषात्। **अत एवेति**। अपूर्वत्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। प्रातिपदिकेन स्ववृत्तिप्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदघटितं यदन्तादिपदघटितं पदं तत्प्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयीभूतं प्रत्ययविशिष्टं कार्यं न व्यपदेशिवल्लभ्यत इत्यर्थः। प्रत्ययवैशिष्ट्यं स्वतादात्म्यस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वनिवेशाद्भवतीत्यादौ उगिद्भवच्छब्देन ङीप् लभ्यते। उगितश्चेत्यत्रान्तपदाघटितत्वाच्च, अन्तादिपदघटितत्वनिवेशात् रौण इत्यत्र रोणीशब्देन व्यपदेशिवद्भावः रोणीसूत्रेऽन्तादिपदघटितत्वाभावात् प्रत्ययनिवेशादग्रदन्नित्यत्राग्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावेनाग्रान्तत्वाद्दन्तस्य दन् दत्रादेशस्य प्रत्ययरूपत्वाभावात्, प्रत्ययस्य द्वितीयसम्बन्धनिवेशात् पञ्चम इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वं न अनेन निषेधात् मटः प्रत्ययत्वाभावेऽपि प्रत्ययोद्देश्यकत्वात् व्याप्यत्वनिवेशादेवानुदात्तादेरञित्यादौ व्यपदेशिवद्भावेनानुदात्तमात्रादप्यञ्सिद्धिरनुदात्तत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः।

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोग इति। कृतपूर्वीत्यत्र सपूर्वकः पूर्वशब्दो मुख्यः। पूर्वीत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सपूर्वत्वमिति भावः। अत

ज्ञापकम् । न चे'ष्टादिभ्यः' इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थन्तथा पाठोऽत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि तावत उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । अत एव नान्तादसङ्ख्यादेरिति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इयञ्च प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे । तेन 'उगितश्चे'त्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । इयं ग्रहणवता इति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेत्यसमासे 'निष्कादिभ्य' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन अहन्नित्यादेः परमाहन्शब्दे केवलाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३३ ॥

ननु वान्तो यीत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथमत आह—

यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३४ ॥

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा 'येन विधि'रित्यत्र भा-

एव धर्म्मिग्राहकमानात्सूत्रोपात्तावयवबोधकशब्दविषयकत्वलाभः । नन्वेवमनिष्टीत्यस्येष्टत्वपक्षे का गतिरेकयोगनिर्दिष्टत्वेन सपूर्वादित्यस्यानुवृत्त्यसम्भवादिति चेत्—न । इष्टादिगणे पूर्वशब्दं पठित्वा इष्टान्तादिनिरिति न्यासः कर्त्तव्य इत्याशयात् ॥ ३३ ॥

यस्मिन् विधिस्तदादावलग्रहणे इति । यत्पदेन सप्तम्यन्तं परामृश्यते । अल्ग्रहण इत्यस्याल्बोधक इत्यर्थः । विधिपदेन कर्म्मव्युत्पत्त्या कार्यमुच्यते । येन विधिरित्येतदपवादत्वादुत्सर्गसमानदेशापवादा इति न्यायेनाभेदेन विशेषणमिति लब्धम् । तथा चाल्बोधके सप्तम्यन्ते पदेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजके सति यत् कार्यं तत् तदादौ अर्थात् स्वविधायकशास्त्रघटकाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदबोध्यालादौ भवतीत्यर्थः । यथा वान्तो यि प्रत्यय इत्यादौ यिपदं सप्तम्यन्तमल्बोधकमभेदेन विशेषणं तद्यकारादिबोधकमिति बोध्यम् । **वाचनिक्येषेति** । भाष्ये वचनस्वरूपमेव पठितम् । न तु ज्ञापकमुपन्यस्तमिति

भावः। नैतावता ज्ञापकन्नास्तीति भ्रमितव्यम्। वान्तो यि प्रत्यय इत्यस्यैव ज्ञापकत्वात्। तथा हि—एतस्या अभावे येन विधिरितिसूत्रबलाद्यान्ते प्रत्यय इत्यर्थापत्त्या यान्तप्रत्ययस्यासम्भवेन सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

ननु नैतद्युक्तम्। गोशब्दान्मयटि गोमयं गोमयमतति गोमयात्। तमाचष्ट इत्यर्थे णिचि टिलोपे गोमययतीत्यादौ यान्तप्रत्ययस्य सम्भवेन सूत्रसार्थक्यसम्भवात्। न च स्थानिवद्भावोऽज्झलादेशत्वात् नापि बहिरङ्गासिद्धत्वन्नाजानन्तर्य्ये इति निषेधात्। नापि भान्तप्रत्ययस्यासम्भवादेतस्या अभावे अपोभीति व्यर्थं सदस्याज्ञापकमिति वाच्यं तत्सामर्थ्याद्भीति सप्तमी स्वतन्त्रैव न प्रत्यये विशेषणमितिकल्पनया प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य भकाराव्यवहितपूर्वस्यापस्तकार इत्यर्थेन चारितार्थ्यसम्भवात्। न वा कोः कत्तत्पुरुषेऽचीत्यस्याजन्ते उत्तरपदे इत्यर्थापत्त्या कद्रथः कद्वद इत्यनयोरप्यनेनैव सिद्धौ रथवदयोश्चेति व्यर्थं सदस्याज्ञापकमिति सम्यक्। रथवदशब्दाभ्यामाचारक्विबन्ताभ्यां कर्त्तरि क्विप्यलोपे रत् वत् तयोः कुशब्देन समासे चारितार्थ्यात् स्थानिवद्भावेनाजन्तत्वन्तु न कदादेशस्य पदचरमावयवत्वेन न पदान्तेतिनिषेधात् स्थानिभूतादचः पूर्वस्य कार्याभावाच्च। तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे तयोरेवानुकरणं कृत्वा रद्वदोरित्येव कर्त्तव्ये रथवदयोश्चेति ज्ञापकमेवेति तु न वाच्यम्। रम्धातोः वद्धातोः क्विपि रत् वत् इत्येतद्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवादिति चेत्—न। न ल्यपीत्यस्य ज्ञापकत्वात्। अन्यथा प्रदायेत्यादावीत्वाप्राप्त्या न ल्यपीत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न च प्रदायच्छत्रमित्यादौ तुकि हलन्तत्वसम्भवेन प्राप्तस्येत्वस्य वारणाय तस्यावश्यकत्वं, न चेत्वे कर्तव्ये तुको बहिरङ्गासिद्धत्वं नाजानन्तर्य्ये इति निषेधादिति वाच्यमिदानीमातो लोप इटि चेत्यस्याजन्त इत्यर्थापत्त्या तुकः पूर्वमेवातो लोपे ईत्वाप्राप्त्या निषेधस्य वैयर्थ्यध्रौव्यात्। तस्मात् ज्ञापकसिद्धैवेयम्।

ननु किमेतस्याः फलम्? न चैतस्या अभावे वान्तो यि प्रत्यय इत्यस्य यकाररूपे प्रत्यये यान्ते वा प्रत्यय इत्यर्थापत्तौ गव्यमित्यादौ वान्तादेशो न स्यात् गोमययतीत्यादौ वान्तादेशस्स्यादित्येतत्परिहार एव फलमिति वाच्यम्। अन्वयस्य कामचारेणैकत्रद्वयमितिरीत्या ओदौतोरेवोभयोस्स्वातन्त्र्येणान्वयेन यकाराव्यवहितपूर्वो यः प्रत्ययाव्यवहितपूर्व ओकारादिस्तस्य वान्तादेश इत्यर्थेनोक्तप्रयोगद्वयेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारसम्भवात्। न चैवमपि गोयानमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वस्य स्वतश्च यकाराव्यवहितपूर्वत्वस्य सत्त्वेन वान्तादेशापत्तिरिति वाच्यं, वृत्ते शाखे-

तिवदमिपूर्व इतिवच्च प्रत्यये आधेयेऽप्याधारत्वारोपेण सप्तमीमाश्रित्य प्रत्यये यो यकारोऽर्थात् प्रत्ययावयवो यो यकारस्तदव्यवहितपूर्वयोरोदौ-तोरित्यर्थेन सर्वदोषवारणसम्भवात्।

ननु उष्ट्रगोयुगमित्यादौ गोयुगच्प्रत्ययावयवयकाराव्यवहितपूर्वस्य त-त्प्रत्ययावयवौकारस्यावादेशापत्तिरिति चेत्—न। औकारसाहचर्येणौकार-स्यापि यकारघटितप्रत्ययाघटकस्यैव ग्रहणेनादोषात्। गव्युगचि कर्तव्य ओकारोच्चारणसामर्थ्याच्च तत्र नापत्तिः।

यत्तु केचित् उष्ट्रगोयुगशब्दात् पुनः पुनर्णिलोपटिलोपाभ्यां यकारादि-लोप उष्ट्रगोरित्यत्रौकारस्य श्रवणार्थमोकारोच्चारणमित्याहुः—तन्न युक्तम्। लोपात् प्रागेवोपदेशावस्थायामवादेशप्राप्त्यौकारश्रवणासम्भवात्, नापि अपोभीत्यस्य भादावित्यर्थसम्पादनेनाद्भिरित्यादिसिद्धिरिति फलं युक्तम्। उक्तरीत्या प्रत्ययावयवे भकारे परे इत्यर्थेनादोषात्। कोः कत्तत्पुरुषेऽचीत्य-स्यापि उत्तरपदावयवेऽचि परे इत्यर्थाद्धलादावुत्तरपदे न कदादेशः। एतेन तत्रादेशाभावार्थमियमावश्यकीति परास्तम्। ङमो ह्रस्वादचीत्यस्य अच्प-रको यो ह्रस्वात्परो ङम् तदन्तं यत् पदं ततः परस्य पदस्य, ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत् पदं पदपरकं ततः परस्याच इति वार्थ इति न **नव्यमते**ऽपि परम-दण्डिनावित्यादौ दोषः। अन्यथा परिभाषाया अभावे ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं ततः परस्य पदावयवस्याचो ङमुडित्यर्थापत्तौ **नव्यमते** का-र्यित्वनिवेशेन उत्तरपदत्वे चेति निषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन दण्डिन्नित्य-स्य पदत्वे द्विवचनान्तपदमादायौकारस्य पदावयवाच्त्वेन प्राप्तस्य ङमुटोऽ-भावाय परिभाषाया आवश्यकत्वापत्तिः। न च परिभाषाया अभावे गो-त्रेऽलुगचीत्यत्र तदादिविध्यभावे अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्र-प्रत्ययस्यालुगित्यर्थाभावे प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययस्थस्याचो विषये इत्यर्थस्यैव सत्त्वेन गार्ग्यरूप्यमित्यादौ हलादावप्यच्वति प्रत्यये विवक्षितेऽलुगापत्तिः। त-त्रापि तादृशाज्विषयतायास्सत्त्वादिति वाच्यम्। प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययघ-टकाजव्यवहितपूर्वत्वविवक्षायामलुगित्यर्थे गार्ग्यरूप्यमित्यादौ दोषाभावात्। प्राग्दीव्यतीयप्रत्यये सर्वत्राचस्सत्त्वेनाज्ग्रहणसामर्थ्यादजादावित्यर्थला-भाच्च। न चातृणेडित्यादौ नित्यत्वाद्धलुङ्यादिलोपे इमागमाय प्रत्ययल-क्षणेन हलादिपित्सार्वधातुकपरत्वं वक्तव्यम्। वर्णाश्रये इति निषेधस्तु न तस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वात् परिभाषाया अभावे सार्वधातुकस्थे हली-त्यर्थे वर्णप्राधान्यसत्त्वात् प्रत्ययलक्षणनिषेधापत्त्येमागमानापत्तिरिति वा-च्यम्। लोपस्यापि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन परत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च।

ध्ये पठिता। अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम्। अत एव 'नेड्वशि कृती'त्यादौ वशादेः कृत इत्याद्यर्थलाभः। इयं चा'र्धधातुकस्येडि'ति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव प्रवर्तते। तेन 'ढः सि धुडि'त्यादौ सादेः

इमागमस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः। **भाष्यमते** नाभ्यस्तस्याचीत्यतोऽचिनेत्यनुवृत्त्या हल्ग्रहणाकरणाच्च। परिभाषासत्त्वे इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे पिबाद्यादेश इत्यर्थे पिबतीत्यादौ सिद्धान्तभूते एकान्तपक्षे भूतपूर्वगत्या इत्संज्ञकशकारादित्वमादायादेशः। परिभाषाया अभावे च प्रत्ययस्थे इत्संज्ञकशकारे परे इत्यर्थकरणे भूतपूर्वगत्यापि इत्संज्ञकशकारपरत्वासम्भवेन पिबतीत्याद्यनापत्तिरित्यपि न फलं, इत्संज्ञकशकारे परे इत्यर्थे सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या इत्संज्ञकशकारपरत्वसम्भावनायामित्यर्थेनादोषात्। यदीत्संज्ञालोपौ न स्यातां तर्हीत्संज्ञकशकारपरत्वं स्यादिति सम्भावनायास्सत्त्वात्।

अत्रोच्यते। नैतस्याः फलम्। अत एवैकहलादौ पूरयितव्य इत्यत्र ह्रस्वात्तादौ तद्धित इत्यत्र चादिग्रहणं सार्थकं परिभाषासत्त्वे हलितीतिकरणेनैव तदादिविधिना हलादौ तादावित्यर्थलाभेन आदिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति **केचित्**। बहुषु स्थलेष्वनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषायाः स्वीकारस्यैवौचित्यम्। एकहलादावित्यादावादिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति **परे**। **स्वरूपसती सप्तमी निमित्तमि**ति। न तु सप्तम्यर्थत्वेन शास्त्रप्रतिपादितार्थबोधिकैव सप्तमी निमित्तमपि तु ङि ओस् सुप् इत्येतत्स्वरूपमेव निमित्तमिति बोध्यम्। तेन वशि कृति इत्यत्राधिकरणार्थाप्रतीतावपि तदादिविधिरिति भावः। **आदिग्रहणसामर्थ्यादि**ति। वलि आर्धधातुकस्येतिन्यासेऽपि तदादिविधिना वलादेरार्धधातुकस्येत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः। **उभयोस्सप्तम्यन्तत्व** इति। ननु वलि आर्धधातुके इतिन्यासकरणे स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति चेत्—न। तस्मिन्नितिपरिभाषयाऽऽर्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्येडागमापत्तेः।

केनचित् उभयोः सप्तम्यन्तत्व एवेतिज्ञापनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एव समानाधिकरणविशेषणस्थले समानविभक्तिकत्वनियमेनैव तल्लाभादित्युक्तं—तन्न। मृदु पचति, सोमेन यजेत, प्रकृत्या चारुरित्यादावसमानविभक्तिकयोरपि समानाधिकरणत्वदर्शनात्। **सादेः पदस्येति नार्थ** इति।

पदस्येति नार्थः । 'तीषसह'सेऽसिची'त्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलाभस्तथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३४ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धये आह—

सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ ३५ ॥

तथा सति षट्त्स्वित्यत्र धुट् न स्यादिति दोषः । ननु तदादिविध्यभावेऽपि येन विधिरितिसूत्रेण तदन्तविधिना सान्तस्य पदस्येत्यर्थेन षट्त्स्वित्यादौ धुडनापत्त्या सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या च तदन्तविध्यभावाय पदावयवस्य सस्येति- वैयधिकरण्येनान्वयस्यावश्यकतया समानाधिकरणविशेषणत्वाभावादेव तदादिविध्यभावे उभयोस्सप्तम्यन्तत्व एव प्रवृत्तिरित्यस्य न फलमिति चेत्—न । उभयसप्तम्यन्तत्वस्यानिमित्तत्वे तदादिविधिसत्त्वे सामानाधिकरण्यान्वये सूत्रवैयर्थ्याभावेन सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वेन सामानाधिकरण्यान्वये एव स्यादित्याशयात् । ननु तीषसहेत्यत्र सेसिचीत्यत्र च षष्ठ्यन्तस्यैवार्धधातुकपदस्यानुवृत्त्या तदादिविध्यप्राप्त्या तादेः सादेरार्धधातुकस्येत्यर्थो न स्यादित्यत आह—**तीषसह सेऽसिचीत्यादाविति । शब्देन्दुशेखरे निरूपितमिति** । तत्र हि ति से इति सप्तम्यौ प्रथमार्थं आर्द्धधातुकस्येत्यस्येव वलादेरित्यस्याप्यनुवृत्तिः । तदेकदेशवलपदार्थेऽभेदसम्बन्धेन तकारसकारयोरन्वयः । तथा च तकाराभिन्नो यो वल् सकाराभिन्नो यो वल् तदादेरार्धधातुकस्येत्यर्थ इत्यर्थकमुक्तम् । तीति से इति सप्तम्योः स्वातन्त्र्येण भेदेन विशेषणत्वमङ्गीकृत्य तकाराव्यवहितपूर्वो य इषादिः सकाराव्यवहितपूर्वो यः कृदादिस्ततः परस्यार्धधातुकस्येत्यर्थस्तु न युक्तस्सत्यामेतस्यां परिभाषायाम् । तथासति सर्वत्र तथैव निर्वाहे परिभाषाया निष्फलत्वापत्तिरित्यलम् ॥ ३४ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धय इति । ननु अविशेषेण द्वन्द्वमात्रे उद्भूतावयवभेदविवक्षारूपेतरेतरयोगतिरोहितावयवभेदविवक्षारूपसमाहारयोस्सत्त्वेन सर्वस्मादेव द्वन्द्वीभूतशब्दात् विवक्षाभेदेनैकवचनद्विवचनयोरुपपत्तावलं परिभाषयेति चेत्—न । द्विविधो हि शब्दो भवति—कश्चनोद्भूतावयवभेदकसमुदायबोधको यथा वृक्षशब्दः । अत एव तत्र बहुवचनान्त एव वृक्षा इति प्रयुज्यते । कश्चन तिरोहितावयवभेदकसमुदायबोधको यथा वनशब्दः । तत्रैकवचनान्त एव वनशब्दः प्रयुज्यते । तथा चाविशेषेणेतरेतर-

'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यादि प्रकरणाविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः। 'चार्थे द्वन्द्व' इति सूत्रेण समाहारेतरेतरयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्न्यायसिद्धेयम्। 'तिष्यपुनर्वस्वो'रिति सूत्रस्थबहुवचनस्येति ग्रहणमस्या ज्ञापकम्। तद्धीदं तिष्यपुनर्वस्वित्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम्। न चैवमप्यत्र 'जातिरप्राणिनामि'ति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावा-

---

योगसमाहारयोर्द्वन्द्वविधानेऽपि द्वन्द्वीभूतोऽपि घटपटादिशब्दः एकविधसमुदायबोधक एव स्यादिति एकस्मिन् घटपटादिरूपद्वन्द्वीभूतशब्द उभयविवक्षाया अभावेनैकवचनद्विवचनान्तत्वमनुपपन्नमिति तदुपपत्तये परिभाषारम्भः।

अयम्भावः। वनवृक्षादिकतिपयशब्दस्योभयविधसमुदायबोधकत्वाभावेऽपि लोकशब्दसर्वशब्दयोः सर्वे लोकाः सर्वो लोक इत्युभयविधप्रयोगस्यैकसमुदायबोधकस्थले दृष्टतयोभयविवक्षायाः शब्दैकवृत्तित्वेऽविरोधेन तत्र यथोभयविवक्षा भवति तथा द्वन्द्वीभूतैकघटपटादिशब्देऽप्यविशेषेणोभयत्र द्वन्द्वविधानलब्धैवोभयविवक्षा परिभाषया बोध्यते इति। ननु परिभाषायां द्वन्द्वपदस्य तन्त्रैकशेषादिना सकलद्वन्द्वपरत्वे एकवचनानुपपत्तिरेकद्वन्द्वपरत्वे सर्वेतिविशेषणानुपपत्तिः। लोक्यते दृश्यत इति व्युत्पत्त्या लोकत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वसमुदायपर्याप्तत्वयोः स्वीकारेऽपि द्वन्द्वत्वस्य तथात्वाभावादिति चेत्–न। सकलद्वन्द्वबोधकत्वेऽपि जात्येकत्वविवक्षयैकवचनान्तत्वोपपत्तेः। ननु पाणिपादमित्यादौ नित्यैकवद्भावस्यैव दर्शनात् सर्वो द्वन्द्व इत्यनुपपन्नमित्यत आह–**द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादीति**। चार्थे द्वन्द्व इत्येतत्सूत्रविषय इति यावत्। **बहुवचनस्येतिग्रहणमस्या ज्ञापकमिति**। द्वन्द्वीभूततिष्यपुनर्वसुशब्दस्योद्भूतावयवसमुदायबोधकत्वे बहुवचनान्तत्वस्यैव सत्त्वेन इदन्तिष्यपुनर्वस्वितिव्यावर्त्यस्थलाभावाद्बहुवचनग्रहणं व्यर्थं, तिरोहितावयवभेदकसमुदायबोधकत्वे एकवचनान्तत्वस्यैव सत्त्वेन बहुवचनान्तस्यासम्भवात् सूत्रस्यैव वैयर्थ्यमित्युभयविवक्षां ज्ञापयतीति युक्तम्। ज्ञापितायान्तूभयविवक्षायां सम्भवव्यभिचारयोस्सत्त्वेन स्वांशे चारितार्थ्यम्। **न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामितीति**। द्वन्द्वश्च प्राणीत्येतत्प्रकरणविषय एवायमिति ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभाव इति

दिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । न चैते प्राणिन इति वाच्यम् । 'आपो मयः प्राण' इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं 'तिष्यपुनर्वस्वो'रिति सूत्रे भाष्ये । अत एव 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यादौ प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३५ ॥

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३६ ॥

भावः । तद्वैकल्पिकत्वस्यापीति । तथा चोभयवचनान्ततिष्यपुनर्वसुशब्दस्य सत्त्वेन सम्भवव्यभिचारयोस्सत्त्वेन स्वांशे चारितार्थ्यं सुघटम् ।

नन्विदं न युक्तम् । तस्य वैकल्पिकत्वे बदराणि चामलकानि च बदरामलकमितिवत् बदरामलकानीत्यपि स्यात् । नैतदिष्यत इति चेत्–न । ज्ञापितं हि वैकल्पिकत्वं व्यवस्थितं व्यवस्था चेयं बदरत्वादिजातेः प्राधान्ये विवक्षिते एकवद्भावः । बदरादिव्यक्तेः प्राधान्ये विवक्षिते बहुवचनान्तत्वमिति । ननु बदरामलकमित्यादौ बदरत्वादेर्धर्म्मिविशेषणतयैव भानात् जातेः प्राधान्याभाव इति चेदिदं प्राधान्यं पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यीयविषयतासमनियतत्वम् । नन्वेवं तिष्यत्वपुनर्वसुत्वयोः प्राधान्ये विवक्षिते एकवचनं भविष्यति तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यत्र बहुवचनस्य द्विवचनार्थं च बहुवचनग्रहणं चरितार्थमिति परिभाषाज्ञापकन्न भविष्यतीति चेत्–अत्रोच्यते । फल्गुनीप्रोष्ठेत्यतो नक्षत्रग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्न्नक्षत्रग्रहणात् तिष्यपुनर्वसुनक्षत्रव्यक्तिप्राधान्य एव तिष्यपुनरितिसूत्रं प्रवर्त्तते । तत्र जातिरप्राणीत्यस्याप्राप्त्या परिभाषां विना समाहारेतरेतरयोगान्यतरविवक्षाया एव सत्त्वे एकवचने बहुवचनस्याभावात् बहुवचने व्यावर्त्त्याभावात् व्यर्थं सत् बहुवचनग्रहणं परिभाषां ज्ञापयति । ज्ञापितायाञ्चोभयविवक्षायास्तिष्यपुनर्वसुशब्दे सत्त्वेनैकवचनव्यावृत्तिपुरस्सरं बहुवचनस्थानितालाभाय बहुवचनग्रहणं चरितार्थमिति । ननु ज्ञापनद्वयेऽपि बहुवचनग्रहणं व्यर्थमेव । द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिसूत्राणामेषामेव समाहार इत्येतन्नियामकत्वेनान्यत्र तिष्यपुनर्वस्वादावेकवचनाभावेन व्यावर्त्त्याभावादिति चेत्—सत्यम् । एतद् बहुवचनग्रहणमेव प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति मूलोक्तनियमाकारेऽपि ज्ञापकम् । तथा च तत्प्रकरणविषय उभयविवक्षायास्सत्त्वेन चरितार्थत्वमुपपन्नमिति दिक् ॥ ३५ ॥

'व्यत्ययो बहुलमि'ति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसी'ति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता। तेन प्रतीपमन्य उर्मिर्युध्यतीत्यादि सिद्धम्। युध्यत इति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

ननु 'त्रिय' इत्यादावियङ्कथमत आह—

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३७ ॥

त्रिय इतीयङ्निर्देशोऽस्या ज्ञापकः। तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धनविभक्तिकरणादनित्या चेयमिति 'त्रियो दीर्घादि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

बहुलमिति योगविभागेनेति। छन्दसि विधीयमानानि सर्वाणि कार्य्याणि बहुलं भवन्तीत्यर्थः। **वेति**। योगस्याप्ययमेवार्थ इत्येतत्सिद्धं **सर्वे विधय** इति। **युध्यतीति**। **सिद्धमिति**।

नन्वनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमित्यनयैव परिभाषया युध्यतीतिपरस्मैपदोपपत्तौ प्रकृतपरिभाषायाः फलं न युक्तमिति चेत्—न। प्रकृतपरिभाषायाः फलत्वेन तदुदाहरणपरभाष्येण तस्या असत्त्वबोधनात् तदभावस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ३६ ॥

त्रिय इत्यादावियङ् कथमिति। त्रियो दीर्घादितिसूत्रे त्रीत्यस्य लक्ष्यस्थत्रिधातोरनुकरणत्वेन धातुत्वाभावाद्धातुत्वनिबन्धनमियङ् न स्यादिति भावः। **प्रकृतिवदनुकरणमिति**। अनुकरणत्वं स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वम्। प्रकृतिरनुकार्य्यं तद्वत् तद्वृत्तिधर्म्मवदित्यर्थः। तथा च धातुत्वातिदेशादियङ् उपपद्यते।

नन्वेवमधातुपर्युदासात् प्रातिपदिकत्वाभावे विभक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—**तत्रैवेति**। **अनित्येति**। यत्किञ्चित्कार्यायानुकार्यधर्म्मारोपो भवति यत्किञ्चित्कार्याय नेति बोध्यम्। ननु कृतदीर्घस्यानुकरणे तद्बलादेव दीर्घान्तत्वलाभे सूत्रे दीर्घग्रहणं व्यर्थं ह्रस्वान्तानुकरणे घित्वेन गुणापत्तिरिति चेत्—न। दीर्घान्तस्यैवानुकरणमित्यत्रैव दीर्घग्रहणस्य तात्पर्य्यात्।

केनचित् लक्ष्यघटकेऽनुकार्ये धातौ फलाभावेन स्थितस्य घित्वाभावस्यानुकरणे त्रिशब्देऽनयैवातिदेशेन गुणाभावः। सखिशब्दसाहचर्य्येणा-

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावाद्यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वाभावादत आह—

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३८ ॥

नुकरणाद्धिशब्दावयवेकारभिन्नस्यैव घिसंज्ञासूत्रे ग्रहणादस्य घित्वाभावाच्च गुणाभाव इत्युक्तम्—तन्न युक्तम्। शास्त्रीयवचनेनाशास्त्रीयधर्म्मातिदेशस्य क्वाप्यदर्शनात्। शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिफलायैवाचः परस्मिन्नित्येतद्भिन्नातिदेशस्य प्रवृत्तेश्च। द्वितीयसमाधानमपि न युक्तं, तत्साहचर्य्येण हरिशब्दावयवभिन्नादेरपि ग्रहणापत्तौ बह्वुपप्लवः स्यात्। सखिशब्दे प्रथमोपात्तसकारस्यापि साहचर्य्येणोक्तार्थलाभसम्भवे तदुपेक्षायां बीजाभावाच्च ॥ ३७ ॥

कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमिति। एकादेशेन सुपस्तदादेश्चापहारेण सुबन्ततदादित्वाभावात् सुप्तिङन्तमित्यस्याप्राप्तिरिति भावः। ननु एकादेशघटिते औशब्दे परादिवद्भावेन सुप्त्वं एकादेशघटिते रामावित्यादौ पूर्वान्तवद्भावेन तदादित्वमिति सुबन्ततदादित्वात्पदत्वं स्यादेवेत्यत आह—**उभयत** इति। नन्विदं न युक्तं, भपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्ष एवेतिपूर्वोक्तस्वग्रन्थेन विरोधात्। व्यवस्थितपक्षद्वयमध्य एकस्मिन् पक्षे लक्ष्यसिद्धौ पक्षान्तरे लक्ष्यासिद्धावपि क्षत्यभावेन यथोद्देशपक्षे पदत्वसिद्धेश्चेति चेत्—न। **प्राचीन**मताभिप्रायेणैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वात्।

किञ्च कार्यकालपक्षे अंशद्वयं स्वदेशत्यागो यदा कार्यं तदा संज्ञेति च। तत्राद्यांशस्यैव यथोद्देशपक्ष एवेत्येवकारेण व्यावर्त्यतेऽन्त्यांशस्तु पदसंज्ञायामप्यस्त्येवेति न विरोधः। भसंज्ञासाहचर्य्येण परनिमित्तकस्वादिष्वितिपदसंज्ञाया एव तत्रत्यपदपदेन ग्रहणमिति केचित्।

उभयत आश्रयण इति। निषेधोद्भावनमप्ययुक्तम्। **प्राचीन**मताभिप्रायकस्वा स्वमते उभयत आश्रयणेऽपि अन्तादिवद्भावस्येष्टत्वात्।

केनचित्तु तदादित्वस्य प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वघटिततया व्यपवृक्तत्वेन नातिदेश इत्युक्तम्—तत्तु अत्यन्तमसङ्गतम्। तदादित्वे प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वघटितत्वस्य कथमप्यसम्भवात्।

वस्तुतस्तु नेदं परिभाषायाः फलम्। यथोद्देशपक्षे पूर्वजातपदसंज्ञाया

राम औ इत्यस्य स्थाने रामावित्यादेश इत्यानुमानिकस्थान्यादेशभावमादाय रामावित्यत्र स्थानिवद्भावेन लाभसम्भवात्। ननु राम औ इत्यवस्थायां पदसंज्ञावृद्ध्यादेशयोः प्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादादेशप्रवृत्त्या न यथोद्देशपक्षेऽपि पदत्वसिद्धिरिति चेत्—न। अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वं, विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावासम्भवात्समकालमेव वा पदसंज्ञायाः प्रवृत्तेः। न च चकारेत्यत्र कृधातोर्लिटि द्वित्वे पूर्वस्याभ्यासत्वे उरदत्वे रपरत्वे करकृ इत्यवस्थायां करित्यस्याभ्यासत्वाभावेन हलादिः शेषो न स्यात्। अभ्यासस्यानर्थकत्वेनानुमानिकस्थान्यादेशभावस्यार्थवत्त्वनिबन्धनस्याभावेन स्थानिवद्भावाप्रसक्तेर्द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वाभावेन पुनरभ्याससंज्ञाया अप्राप्तेश्च। स्वीकृतेन तु अनेन न्यायेन कृइत्यत्र स्थितं द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वमभ्यासत्वम्वा करित्यत्रानीय हलादिः शेष उपपद्यते इति फलमिति चेत्—मैवम्। अर्द्धाधिकस्य मात्राकालिकस्य ऋकारस्य विकृतत्वेन प्रकृतिपरिभाषाया अप्राप्तेः। न च द्वित्वशास्त्रविशिष्टसमुदायविशिष्टस्याभ्याससंज्ञा विधीयते। वैशिष्ट्यञ्च स्वीयोद्देश्यताश्रयघटितत्वस्वीयविधेयताश्रयघटितत्वस्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। तृतीयसम्बन्धघटकं वैशिष्ट्यं स्वीयोद्देश्यताश्रयेतरत्वस्वीयविधेयताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन। स च समुदायः कृ कृ इति तद्विशिष्टश्चाद्यः कृ इति। वैशिष्ट्यञ्च स्वारम्भकत्वस्वारम्भकाव्यवहितपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन समन्वयः सुगमः। एवञ्च कृकृइतिसमुदाये यत् द्वित्वशास्त्रविशिष्टत्वन्तदेकदेशविकृतन्यायेन करकृसमुदायेऽतिदिश्यते इति द्वित्वशास्त्रविशिष्टसमुदायः करकृ इति तद्विशिष्टश्चाग्रिमसम्बन्धाभ्यां कर इति तस्याभ्याससंज्ञेति युक्तमेव न्यायफलमिति वाच्यम्। द्वित्वशास्त्रविशिष्टसमुदायत्वस्य स्वीयोद्देश्यताश्रयत्वरूपविकृतावयवघटितत्वेनातिदेशालभ्यत्वात्। न च तवैव कथं हलादिः शेष उपपद्यते इति वाच्यं, यतो द्वित्वशास्त्रविशिष्टस्याभ्याससंज्ञेत्यर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वीयविधेयताश्रयावधिकपूर्वत्वस्वीयोद्देश्यताश्रयसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन। करकृ इत्यत्र करित्यस्य विधेयताश्रयोत्तरखण्डपूर्वत्वमस्ति। उद्देश्यताश्रयकृसमभिव्याहृतो द्वित्वपूर्वकालिको वर्ण उपसर्गावयवादिस्तदघटितत्वञ्च करित्यस्यास्तीत्युपपन्नं न्यायं विनाप्यभ्यासत्वम्। अथवाऽन्त्यसम्बन्धस्थाने स्वीयोद्देश्यताविशिष्टत्वं देयम्। वैशिष्ट्यं स्वाश्रयत्वस्वाश्रयप्रकृतिकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन। कृकृ इत्यत्र कृ इत्यत्राद्यः सम्बन्धः। करकृ इत्यत्र करित्यत्रोद्देश्यताश्रयः कृ तत्प्रकृतिकत्वमस्तीति समन्वयः। न च प्रहिणोतीति फलम्। तत्र हि प्रहि तीति

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वा-

---

स्थिते श्नुप्रत्यये युगपद्गुणणत्वयोः प्राप्तौ हिनुमीनेत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणे हिनोशब्दस्यानर्थकत्वेनानुमानिकादेशत्वस्यासत्त्वेन स्थानिवद्भावाप्राप्तेरनेन न्यायेनैव हिनुशब्दत्वं संपादनीयमिति फलत्वं सम्यगेवेति वाच्यम् । गुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन हिनुशब्दत्वस्योपपत्तेः । न च पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधः, तस्य दोष इति प्रतिषेधात् । प्रकृष्टो रा यस्मिन् कुले तत् प्ररिकुलम् । ततो द्विचने प्रराभ्यामित्यादौ रिशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन रैशब्दत्वादात्वसिद्धिरित्यपि फलं न युक्तम् । रैशब्दस्य रीत्यादेश इत्यानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्धेः । गुणोदकमित्यादावुदके केवल इति स्वरसिद्ध्यर्थं दकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वम् । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेश इति फलमित्यपि न । पूर्वोत्तरपदनिमित्तककार्यात्प्रागन्तरङ्गोऽप्येकादेशो नेति परिभाषया स्वरस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः । अत एवानुमानिकस्थान्यादेशभावमाश्रित्यास्य न्यायस्यानाश्रयणं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये उक्तम् । एकदेशः विकृतो विकारप्रतियोगी यस्मिन् । यन्निष्ठविकारप्रतियोगी एकदेश इति यावत् । स एकदेशविकृतः । यथा रामिति मान्तनिष्ठविकारप्रतियोगी रामेत्यकारान्तस्यैकदेशोऽकारस्तथा च यदेकदेशविकृतोऽर्थात् यदेकदेशप्रतियोगिकविकारविशिष्टो यो भवति स ततोऽन्यो न भवतीत्यर्थः । यथा रामशब्दैकदेशाकारप्रतियोगिकविकारविशिष्टो रामिति मान्तस्ततोऽन्यो न भवति । अथ वा विकृतमिति भावप्रत्ययान्तो विकार इत्यर्थः । एकदेशस्य विकृतं यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । यद्वा एकदेशपदमेकदेशप्रतियोगिके लाक्षणिकम् । समानाधिकरणबहुव्रीहिरेव एकदेशपदस्वरसादेव प्रतियोगिभूतावयवभिन्नसकलावयवसद्भावस्तदितरवर्णासद्भावश्च सूचितः । तेन जराशब्दैकदेशविकृतो जरशब्दो न तु निर्जर शब्द इति बोध्यम् । तथा च स्वविशिष्टं स्वतोभिन्नं न भवतीत्यर्थः । वैशिष्ट्यं स्वघटकमात्रप्रतियोगिकविकारवत्त्वस्वविशिष्टाघटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन । सम्बन्धे वैशिष्ट्यं स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारेतरत्वोभयसम्बन्धेन । निर्जरशब्दे जराशब्दवैशिष्ट्यवारणाय द्वितीयः सम्बन्धस्तत्रोक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टो निशब्दस्तद्घटितत्वात्तद्व्युदासः । राशब्दे जराशब्दवैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावेन न तस्मिन् तद्रूपताव्यवहारः ।

भावः सुतराम् । अत एव तादृशादर्थबोधः । अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् । एवं च रामिति मान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वं औ इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुप्तमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तम् । छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवन्मान्ते तत्त्वे लोकन्यायसिद्धम् । अत एव 'प्राग्दीव्यतः' इति

नापि रामावित्यादौ रामशब्दैकदेशविकृतत्वमेकादेशस्य तद्घटकमात्रोद्देश्यकत्वाभावात् ।

अत एवेति । मान्ते रामि अदन्तरामशब्दाभेदस्यानया बोधितत्वादेवेत्यर्थः । स्वाभेदस्य बोधनात्स्ववृत्तिदाशरथिनिरूपितशक्तिमत्वबोधनमर्थात् सिद्धमिति बोध्यम् । न चैवं सत्यदन्तत्वादिधर्म्मवत्वमपि स्यादिति वाच्यं, तस्य वर्णसन्निवेशसापेक्षत्वेनातिदेशालभ्यत्वाद्विकृतावयवनिबन्धनत्वाच्च । **अन्यथेति** । परिभाषाया अभावे । शक्ततावच्छेदकज्ञानादेव शक्तिज्ञानमिति बोध्यम् । **एवञ्चेति** । परिभाषास्वीकारे चेत्यर्थः । **आर्थसमाजग्रस्तमिति** । अर्थस्यायमार्थः । समाजः समुदायः । आर्थश्चासौ समाज आर्थसमाजस्तेन ग्रस्तं व्याप्तमित्यर्थः । प्रकृते अर्थपदेन सुप्त्वं तदादित्वञ्च विवक्षितमिति बोध्यम् । लोकसिद्धत्वेऽपि शास्त्रे तदाश्रयणे प्रमाणमाह —**अत एवेति** । परिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । **प्राग्दीव्यतोऽणितिसूत्रे दीव्यतीति** । तेन दीव्यति खनतीत्यत्रत्यदीव्यतीत्यस्यानुकरणं, तच्च न सम्भवति । अनुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीकत्वनियमात् । स्वीकृते चास्मिन् न्याये दीव्यतीत्येतदेकदेशविकृतो दीव्यदिति । तच्च दीव्यतितोऽभिन्नमिति न्यायेन बोधिते दीव्यति चेत्समानानुपूर्वीकत्वाद्दीव्यतेरनुकरणं भवितुमर्हति । तदभिन्नं दीव्यदपि भवत्येव दीव्यतेरनुकरणमिति सूपपन्नं ज्ञापकत्वम् । अत्रापि स्वांशे चारितार्थ्यस्य चर्चा न कार्य्या । यदनुपपत्त्या यत् कल्पितं तेन तदुपपत्तिमात्रस्यैव ज्ञापनेऽपेक्षितत्वात् । न च दीव्यतीत्येतद्घटकदीव्यत एवानुकरणं दीव्यदित्यस्तु । तथा सत्यनुपपत्तिविरहाज्ज्ञापनासम्भव इति वाच्यम् । तथा सत्यवधेर्दीव्यतो निरर्थकत्वेनावध्यवधिमतोस्साजात्यमिति नियमबलात् प्रत्ययार्थबोधनाय निर्दिष्टपदकसूत्र एवाधिकार इत्यर्थालाभेन प्रत्ययार्थबोधकपदघटितेऽपि शास्त्रे वाह्वादिभ्यश्चेत्यादावणधिकारापत्तेः । दीव्यतीत्यस्यावधित्वे तु न दोषः ।

सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदितीत्युक्तम् । एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तम् । विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायं छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरुपपादत्वात् । एवमक्तपरिमाणग्रहणेऽपि नायम् । उक्तयुक्तेः । एतत् 'येन विधिः' इत्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम् ।

तस्यार्थबोधकत्वेनोक्तन्यायविषयत्वात् । **दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिति** । दीव्यतिशब्दैकदेशो दीव्यच्छब्दोऽनुकरणमित्यर्थः ।

यत्तु **केनचित्** दीव्यतिशब्दैकदेशेति प्रतीकमुपादाय दीव्यतिशब्दवृत्त्यर्थवत्वं तान्ते आरोप्य कृतमनुकरणमित्यर्थ इत्युक्तं—तन्न युक्तम् । प्रकृतोपयोग्यर्थशून्यत्वादर्थवत्त्वारोपस्यानुकरणेऽनुपयोगाच्च ।

एतेनेति । प्राग्दीव्यत इतिसूत्रस्थज्ञापकपरभाष्येणेत्यर्थः । तत्र हि विकारस्य कार्य्यस्य च शास्त्रीयत्वाभावाच्छास्त्रीयविकारकार्य्ययोरेव ग्रहणे तद्भाष्यविरोधः स्यादिति भावः । **विकृतावयवेति** । विकृतो योऽवयवस्तन्निमित्तकं यत्कार्यमित्यर्थः । तेन निर्जरशब्दे आदन्तत्वप्रयुक्तं कार्यन्नेत्यर्थः । **अक्तपरिमाणग्रहण** इति । परिच्छिन्नपरिमाणग्रहण इत्यर्थः । **उक्तयुक्तेरिति** । लोके छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवन्निष्ठस्य सेटकपरिमितत्वादेर्व्यवहाराभावादित्यर्थः ।

यत्तु **केनचित्** संख्यात्वव्याप्यपरिमाणत्वव्याप्यधर्म्मानयने तद्घटितधर्म्मानयने च तदप्रवृत्तिरिति प्रतिज्ञाय शतत्वशतमुद्राघटितमञ्जूषात्वयोः सेटकत्वसेटकपरिमितधान्यघटितमञ्जूषात्वयोश्च नातिदेश इत्युक्तम्—तत्तु न विचारसहम् । शतं ब्राह्मणा इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । शतशब्दः संख्येयपरः । शतत्वं संख्या न तु संख्यात्वव्याप्यधर्म्मः । मञ्जूषायां मञ्जूषात्वे वा शतमुद्राघटितत्वं खपुष्पायमानं, रामशब्दो रेफघटित इति व्यवहारात् ब्राह्मणो वस्त्रघटित इति व्यवहाराभावात् । घटितत्वं व्याप्यत्वे सति व्यापकत्वाभाववत्त्वमिति निश्चीयते । मञ्जूषा मञ्जूषात्वम्वा न शतमुद्रादिव्याप्यमित्यागोपालाङ्गनं प्रसिद्धमित्यहो व्यामोहः । इत्यलमसत्पदार्थपर्यालोचनेन ।

यत्र त्वर्द्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूयोऽवयव-

एवमत्रैव केचिदित्युपक्रम्य जरात्वस्य चतुष्ट्वसमनियतत्वमुक्तं—तदपि पदार्थानवबोधविजृम्भितम् । प्रत्युच्चारणभिन्नजराशब्दनिष्ठैकजरात्वस्य प्रतिधर्म्मिभिन्नचतुष्ट्वसंख्यासमनियतत्वासम्भवात् ।

तत्रैवाभिशब्दत्वातिदेशाभावेनोपसर्गत्वाभावाद्ह्रस्वो नेत्युक्तं—तदप्यज्ञानविलसितम् । न ह्युपसर्गत्वमभिशब्दत्वरूपन्तद् घटितम्वा । येनाभिशब्दत्वानतिदेशप्रयोज्य उपसर्गत्वाभावस्स्यादिति विभावयन्तु सुधियः ।

प्रकृतमनुसरामः । किन्नामाक्तपरिमाणत्वम् ? न तावद्यत्किञ्चित्संख्यासमनियतत्वं, जरात्वाद्यानुपूर्व्याः तिङ्त्वप्रत्ययत्वादीनाञ्च शास्त्रकारसम्मतोऽक्तपरिमाणत्वव्यवहारो न स्यादुक्तयुक्त्या कस्या अपि संख्यायास्तेषां समनियतत्वाभावात् । सेटकपरिमितत्वादीनामपि संख्यासमनियतत्वाभावादक्तपरिमाणत्वव्यवहाराभावप्रसंगात् ।

इदन्तु तत्त्वं—संख्यात्वपरिमाणत्वान्यतरव्याप्ययत्किञ्चिज्जातिव्यापकाभावप्रतियोगित्वमक्तपरिमाणत्वम् । व्यापकत्वघटकाधिकरणता च स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्ना बोध्या । यथा संख्यात्वव्याप्या जातिः पञ्चत्वत्वं स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन तदधिकरणं पञ्चाक्षरावयवकस्समुदायस्तन्निष्ठाभावो जरात्वाभावाभावो न स्यादपि तु घटत्वाद्यभावस्तदीयप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वत्वमनवच्छेदकं जरात्वाभावत्वं तद्व्त्त्वरूपव्यापकत्वं जरात्वाभावस्य तत्प्रतियोगित्वं जरात्वस्येति लक्षणसमन्वयः । अङ्गत्वधातुत्वपदत्वादीनाञ्च न तथात्वं, तेषामभावस्य कामपि संख्यात्वव्याप्यजातिं प्रति व्यापकत्वाभावात् । एवं तिङ्त्वोपसर्गत्वप्रत्ययत्वाद्यभावाः पञ्चत्वत्वादिजातिव्यापका इति तेषामक्तपरिमाणत्वसिद्धिः । येषां धर्म्माणां परिगणिताक्षरारम्भकसमुदायात्मकव्यक्तिवृत्तित्वं तेषामक्तपरिमाणत्वमङ्गत्वधातुत्वपदत्वानां न तथेति न तान्यक्तपरिमाणानीति निष्कर्षः।

ननूदकशब्दत्वस्याप्यक्तपरिमाणत्वादनेन न्यायेन दकशब्दे उदकशब्दत्वानयनपरभाष्यविरोध इति चेत्—न। तद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तत्वात् । पूर्वोत्तरनिमित्तकार्यादिति परिभाषया गुणोदकमित्यादावुदके केवल इति स्वरस्य बहिरङ्गस्याप्येकादेशात्प्रागेव प्रवृत्तेः ।

ननु अनेनैव न्यायेन सर्वत्र सिद्धौ स्थानिवत्सूत्रं किमर्थमित्यत आह—**यत्र त्वित्यादि । जातिव्यञ्जकेत्यादि ।** यथा रामायेत्यादौ तत्र सुप्त्वा-

दर्शनाभावेन तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्ध्यर्थं विकृतानल्रूपावयवत्त्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम् ।

क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधान्न्यायानाश्रयणम् । तेनाभीयादित्यादिसिद्धिः । स्पष्टं च क्वचिन्न्यायाप्रवृत्तिः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३८ ॥

इति परिभाषेन्दुशेखरे शास्त्रत्वसम्पादकपरिभाषाप्रकरणं समाप्तम्

अथ बाधबीजकथनप्रकरणम्

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३९ ॥

पूर्वात्परं बलवत् । विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत् ॥ ३९ ॥

तिदेशार्थमित्यर्थः । तत्त्वाप्रतीताविति । अनन्यत्वाप्रतीतावित्यर्थः । लोके छिन्नाधिकावयवके श्वादौ श्वत्वाद्यप्रतीतेरिति भावः । विकृतानल्रूपेति । चर्म्मन्शब्दाण्णिचि क्विपि टिणिलोपे चर्मित्यत्राऽन्नन्तत्वातिदेशार्थमित्यर्थस्तत्रानेन न्यायेन न सिद्धिः । विकृतावयवनिबन्धनत्वादन्नन्तत्वव्यवहारस्य न चाभीयादित्रैकादेशे उपसर्गत्वस्याक्तपरिमाणत्वेनानतिदेशाद्ध्रस्वत्वाप्रवृत्तावपि भान्तस्याभित्यस्य पदत्वमनेन न्यायेनादाय जस्त्वापत्तिरित्यत आह—क्वचिदित्यादि ॥ ३८ ॥

इति विजयायां शास्त्रत्वसम्पादकपरिभाषाप्रकरणं समाप्तम्

अथ बाधबीजकथनप्रकरणम्

शास्त्रघटकपदप्रयोज्यविषयतानियामकपरिभाषां व्याख्याय शास्त्रस्य बलवत्त्वप्रयोजकपरिभाषाप्रकरणं व्याख्यातुमारभमाणस्सामान्यरूपेण बलवत्त्वप्रयोजकप्रदर्शकपरिभाषामाह—**पूर्वपरे**त्यादि । क्रमेण निष्कृष्य व्याख्यायते—**पूर्वात्परं बलवत् विप्रतिषेधसूत्रा**दिति । पूर्वपरशब्दयोस्सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङा बाधितो धिर्न स्यादत आह—

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४० ॥

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्त्रयादेशः स्यादत आह—

बलवत् स्वोत्तरत्वादित्यनुमानाकारो लभ्यते। उत्तरत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वे बीजमाह–**विप्रतिषेधशास्त्रादि**ति। एतेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य परशास्त्ररूपपक्षावृत्तित्वाद्धेतुत्वासिद्धिरित्यपास्तम्। परस्य बहिरङ्गत्वानित्यत्वोत्सर्गत्वान्यतमधर्म्मवत्त्वे दुर्बलत्वेन बाधदोष इति न वाच्यं, विप्रतिषेधशास्त्रोपन्यासेन तुल्यबलत्वस्यापि सूचनेन स्वनिरूपितबहिरङ्गत्वाभाववत्त्वस्वनिरूपितानित्यत्वाभाववत्त्वस्वनिरूपितोत्सर्गत्वाभाववत्त्वसम्बन्धानामपि हेतौ पक्षतावच्छेदके च निवेशबोधनात्। **परं बाधकमिति यावदि**ति। तथा च परशास्त्रेण स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविहितकार्य्याश्रयातिरिक्तत्वेन च पूर्व्वशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोच इति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङा बाधितो धिर्नेति। नन्वेवं पूर्वशास्त्रापेक्षया पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन संकोचकत्वरूपबाधकत्वस्य परशास्त्रे स्वीकारे इदन्न युक्तम्। तातङि धिभावं परत्वाद्बाधित्वा जाते स्थानिवद्भावेन हित्वं दुर्लभम्। तातङादेः स्थानिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषेधात्। भिन्तादित्येव रूपं, वैकल्पिकत्वेन तदभावे बाधकाभावाद्धिभावसिद्धेश्च। अथ वैकल्पिकत्वेन तातङ्तदभावौ विधेयौ। तातङा इव तदभावेनापि परत्वाद्बाधितो धिर्न्न स्यादपि तु हेरेव श्रवणं स्यादिति सम्यगेवावतरणं तातङा इत्युत्तरमिव तदभावेनापीति शेष इति चेत्–न। अप्राप्तविभाषास्थलेऽभावस्य सिद्धत्वेन भावमात्रस्यैव विधेयत्वात्। अत एव मुचोऽकर्मकस्य गुणो वेत्यनेनाभावस्याविधेयत्वात्। तत्पक्षे मुमुक्षते वत्सः स्वममेवेत्यत्रात्र लोपोऽभ्यासस्येति सूत्रेण तत्प्रकरणविधेयसन्नियोगशिष्टाभ्यासलोपविधायकेनाभ्यासलोपो न।

केचित्तु भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धिना बाधितोऽकच् न स्यादित्यवतरणमाहुः—तदपि न। कुत्सानिमित्तकत्वेनाकचो बहिरङ्गत्वेनैव बाधात्। तुल्यबलत्वाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्राप्तेः।

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ ४१ ॥

तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात् पर्य्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं 'विप्र-

---

परे तु भिन्धीति भिन्तादित्यस्योपलक्षणम् । तत्र परत्वात्तातङि धिभावं बाधित्वा जाते धिभावस्याप्राप्त्या तातङादेः स्थानिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इतिवार्तिकस्य वैयर्थ्यमित्याशयकमवतरणमाहुः।

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति प्रसंगशब्दो लुप्तसप्तम्यन्तः । पुनः प्रसंगे प्राप्तौ सत्यां विज्ञानं शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च परत्वमूलकबाधस्थले स्ववृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन संकोच इति यावत् । प्रथमान्तविज्ञानशब्दान्तमेव परिभाषास्वरूपमधिकन्तु समाधानरूपम् ॥ ४० ॥

सकृद्गताविति । विप्रतिषेधे सति सकृद्यद्बाधितं तत् गतौ प्राप्तौ सत्यामपि बाधितमेव न प्रवर्तत इत्यर्थः । उभयरूपेण पूर्वशास्त्रे संकोच इति यावत् । उभयत्र बीजमुपन्यस्यति—**तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरि**त्यादिना । **पर्य्यायेण तृजादिवदि**ति । यथा ण्वुल्तृचौ पर्य्यायेण भवतस्तथा वृत्तेभ्य इत्यत्रैत्वदीर्घयोरपि पर्य्यायेण प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु पर्य्यायेण प्रवृत्तिरित्यसंगतम् । तथा सति विधेयशून्यस्यापि कस्यचिल्लक्ष्यस्य साधुत्वाभावाय विधेये क्लृप्तस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य भंगापत्तेः । पक्तेत्यादौ धातुत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकाधिकरणे स्वाव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन ण्वुलोऽभावस्य सत्त्वात् । न चात्रोक्तसम्बन्धेन व्यापकत्वस्य विधेयद्वये बाधितत्वेनान्यत्र तथा नियमस्वीकारेऽपि प्रकृते उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रस्वीकारेण पर्य्यायेण प्रवृत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम् । तथा सति प्रकृते कदाचिद्विधेयद्वयशून्यस्य पचइत्यस्यापि साधुतापत्तेः ।

अत्रोच्यते-प्रकृते विधेये अन्यतरवैयर्थ्यापत्त्योद्देश्यतावच्छेदकं प्रति विधेयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नव्यापकताया अभानेप्यन्यतरत्वावच्छिन्नव्यापकताया एव शास्त्रतात्पर्य्यविषयत्वात् । तस्य चाबाधात् विधेयशून्यस्य साधुत्वाप्रसक्तेः । व्यापकताघटकाधिकरणस्यान्यतरानधिकरणस्यैव प्रकृते निवेशेन विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताभानेऽपि क्षत्यभावाच्च ।

नियमार्थमिति । 'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र

तिषेध'सूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात् । तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

यत्तु कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादुभयोरपि शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोरचारितार्थ्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिदमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । अत्र पक्षे एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लव एव । जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते क्वचिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः

चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयत'* इति वचनानुसारेण परकार्य्यरूपविधेयस्य पाक्षिकप्राप्तिरूपस्य नियमत्वप्रयोजकस्य सत्त्वादिति भावः । **अप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिति** । भृत्यस्थानीयं लक्ष्यं कस्यापि शास्त्रस्य विधेयसम्बन्धरूपं कार्य्यं न करिष्यतीति भवति शास्त्राप्रवृत्तिरूपाप्रतिपत्तिरित्यर्थः । **परविध्यर्थमिति** । 'विधिरत्यन्तमप्राप्तावि'त्युक्तेरिति भावः । **व्यक्तौ पदार्थ** इति । त्रेस्त्रय इत्यादिशास्त्रघटकत्र्यादिपदानां त्रित्वाद्युपलक्षिततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने शक्तिरिति न शक्यतावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वभेदेऽपि शक्तिभेद उपलक्षणीभूतधर्म्मस्यैक्यात् एकेन पदेनैकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्यैव बोधादन्यतद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने कार्य्यं न स्यादिति **प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लव** इति बोध्यम् । **परमेवेतीति** । न पूर्वमिति नियमः । तेन पश्चादपि न पूर्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

---

*कुमारिलभट्टपादानामियं तन्त्रवार्त्तिकस्था कारिका ।

शास्त्रयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरित्याहुः—तन्न। व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात्। न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात्। अत एव 'सरूप'सूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साकल्येन विधेः प्रवृत्तौ गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलगवामनुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम्। द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यावगतेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादावेकः शास्त्रोक्तोऽपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम्। किञ्च न हि भाष्योक्तनृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्वं न जातिपक्षे इत्यत्र मानमस्ति। अपि च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन चरितार्थयोरियं व्यक्तिर्विरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति वक्तुं शक्यम्। जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः। तत्र लक्ष्यानुसारात्क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति

सत्प्रतिपक्षन्यायेनेति। विरुद्धसाध्यसाधकहेतुमान् पक्षस्सत्प्रतिपक्षः। यथा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानित्यादौ वह्नेस्तदभावस्य च नानुमितिरेकपरामर्शस्यापरसाध्यकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वात्। तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्। तद्वत् एकस्यापि शास्त्रस्य न प्रवृत्तिः।

सर्वं लक्ष्यं शास्त्रमिति। लक्ष्यं कर्म्म शास्त्रं कर्तृ। **न ब्राह्मणं हन्यादिति**। व्यक्तिपक्षे एकस्या एव ब्राह्मणव्यक्तेर्हननं निषिद्धं स्यान्न सर्वासामिति जातिपक्षाश्रयणम्। **अत एवेति**। जातिपक्षे शास्त्रस्य सकललक्ष्यव्यापकत्वादेवेत्यर्थः। अनवयवेनेत्यस्यैव व्याख्यानम्। **साकल्येनेति**। **द्रव्यवादे चेति**। व्यक्तिपक्षे चेत्यर्थः। इयं व्यक्तिः लक्ष्यरूपा व्यक्तिरित्यर्थः।

स्वमते व्यवस्थामाह—तत्र **लक्ष्यानुसारादित्यादिना**। **शास्त्रीय-**

भाष्यसम्मतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् । द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्ये-नासम्भव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी । इदम् 'इको गुणे'ति सूत्रकैयटे स्पष्टम् । यथा शिष्टादित्यादौ तातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्य्यासम्भवः । यद्यपि तातङादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत्तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले । एवं नुम्तृज्वत्त्वयोः प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ युगपदसम्भवो यदागमाः इत्यस्य नुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः । एवं भिन्धीत्यत्र तातङ्धिभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासम्भवो बोध्यः । नुम्नुटोरपि नुट्यजादिविभक्त्यानन्तर्य्यबाधो नुमि ह्रस्वान्ताङ्गबाध इत्यसम्भवाद्विप्रतिषेधः । क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता इति 'स्वरितेन' इति सूत्रे भाष्ये 'वि-

---

दृष्टान्ताश्रयणमिति । यथा पर्य्यायेण ण्वुल्तृचौ भवतस्तथा पर्य्यायेण प्राप्तिस्स्यादित्यर्थः । **लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति** । यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो नोभयोः कार्य्यं करोति तथा लक्ष्यं नोभयोः शास्त्रयोर्विधेयसम्बन्धं करिष्यतीत्यर्थः । **यौगपद्येनासम्भव एवेति** । न त्वेकस्य कार्य्यद्वयासम्भव एवेत्यर्थः । **यथा शिष्टादिति** । अत्र तातङ्शादेशयोरेकस्थानिकत्वाभावेऽपि यौगपद्यासम्भवाद्विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिः ।

ननु शास्हीतिस्थिते हिनिरूपिताव्यवहितपूर्व्वत्वविशिष्टशास्त्वं शासि । अङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टहिशब्दत्वं हौ । युगपदस्त्येवेतियुगपत्प्रवृत्तौ को विरोध इति चेत्–न । हिनिरूपिताव्यवहितपूर्वस्य शासः प्रसंगे शा साधुरित्यर्थे शास्हीत्यस्य प्रसङ्गे शामात्रस्यैवमङ्गोत्तरत्वविशिष्टस्य हेः प्रसङ्गे तातङ् साधुरित्यर्थे शासः प्रसङ्गे तातङ्मात्रस्य साधुत्वापत्त्या निमित्तवाचकपदानामावृत्त्या विधेयेऽपि निमित्तानन्तर्य्यविशेषणस्यावश्यकत्वेन युगपदुभयोः प्रवृत्तौ विधेये स्वस्वनिमित्तानन्तर्य्यबाधेन विरोधस्य स्पष्टत्वात् । ननु विधेये निमित्तानन्तर्य्यदानेऽपि इको यणचीत्यादौ अजव्यवहितपूर्व्वेगघटितस्य स्थानेऽजव्यवहितपूर्व्वयणघटितस्साधुरित्यर्थः । सुधी

उपास्य इत्यस्य प्रसङ्गे सुध्युपा, सुध्यु इत्यादीनां सुध्युपास्यो देवो मध्वरिरि-त्यादीनां च प्राप्तस्य साधुत्वस्य वारणाय स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयाऽजव्यवहितपूर्व्वेग्घटितस्य प्रसङ्गेऽजव्यवहितपूर्व्वयण्घटितोन्तरतम आदेश इत्यर्थो वक्तव्यः। सादृश्यं च स्वघटकश्रौतस्थानीतरयावद्वर्णघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वोभयरूपेण। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकेतरत्वस्वघटकोद्देश्य-कश्रौतादेशेतरत्वोभयसम्बन्धेन। तथा च प्रसक्तापेक्षया न्यूनाधिकवर्ण-घटितस्य आदेशस्य न प्रसङ्गः। एवञ्चान्तरतमपरिभाषयैव सुध्युइत्यस्य शामात्रस्य तात्मात्रस्य चादेशत्वाभावसिद्धौ विधेये निमित्तानन्तर्य्यदानस्य फलाभाव एव। किञ्चेग्घटितस्य प्रसंगे यण्घटितस्साधुरित्यर्थस्य बोधने-ऽपि यण्मात्रे शास्त्रस्य व्यापारः। तदितरवर्णानान्तु प्रसक्तानामेवादेशे सन्नि-वेशो न न्यूनाधिकानां मानाभावादित्यन्तरतमपरिभाषामन्तरेणाप्युक्तदो-षाणामुद्धाराद्विधेये निमित्तानन्तर्य्यानिवेश इति विरोधाभाव इति चेत्—न। अजव्यवहितपूर्व्वेग्घटितस्य प्रसङ्गे यण्घटितस्साधुस्तद्घटितोऽसाधुरिति व्यापारस्य सुधी उपास्य इत्यस्य साधुत्वाभावायावश्यकतया प्रकृतेऽपि शास्हीत्यस्य प्रसङ्गे शाघटितस्साधुरन्योऽसाधुरित्यर्थे शास्तात् शातात् इत्यनयोरसाधुत्वे बोधिते अङ्गात्परत्वविशिष्टहीत्यस्य प्रसङ्गे तातङ्घटित-स्साधुरन्योऽसाधुरितिबोधनेन शाहीत्यस्य शास्हीत्यस्य चासाधुत्वं बोधित-मिति। एकेन यस्य साधुत्वमपरेण तस्यासाधुत्वमिति विरोध इति बोध्यम्। प्रियक्रोष्टूनीत्यादावपि एकेन तृज्वद्भावाघटितस्य प्रियक्रोष्टूनित्यस्या-साधुत्वमपरेण नुम्घटितस्य प्रियक्रोष्ट्रित्यस्यासाधुत्वबोधनाद्विरोधः। तथा नुम्नुटोरपि विरोध उन्नेय इति मूलोक्तविधेयान्वयि निमित्तानन्तर्य्यं हेयमेवेत्याहुः।

यत्तु नुम्नुटोर्व्विषये तु वारीणामिति लक्ष्यस्यैवोभाभ्यां साधुत्वबोधने-ऽपि उभयोरपूर्व्वबोधकत्वासम्भवेनैकस्य विधायकत्वमपरस्यानुवादकत्वं वक्तव्यम्। तत्र कस्य विधायकत्वं कस्यानुवादकत्वमित्यादिग्रन्थेन विरोधो-पपादनं—तच्चिन्त्यम्। नुमि दीर्घाभावेन वारिणामित्यस्य नुटि दीर्घे वारी-णामित्यस्य साधुत्वेनोभाभ्यां वारीणामित्यस्यैव साधुत्वबोधनासम्भवात्।

यदपि मूलोक्तं न युक्तमादेशप्रवृत्तिकाले निमित्तानन्तर्य्याभावेऽपि तदुत्तरं स्थानिवद्भावेन तत्सत्त्वेनासम्भवोपपादनस्यैवासम्भवादित्युक्तं—तदपि न। प्रवृत्तिकालिकविरोधमात्रेण विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिसम्भवात्।

यदपि किञ्च यदागमा इतिन्यायस्यागमप्रवृत्तिकाल एव प्रवृत्तिराद्य-न्ताविति शास्त्रसहकारेणोद्देश्यग्रहणग्राह्यत्वविशिष्टानामागमानां तत्तच्छा-

प्रतिषेध'सूत्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचित्वात्तत्संग्रह इति 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४१ ॥

नन्वेवमेधत इत्यादौ परत्वाद्विकरणोऽनुदात्तङित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह—

स्तैर्विधानादित्युक्तं–तदपि न। प्रकृते स्वाभीष्टसाधके प्रवृत्तिकाले उद्देश्ये तृजन्तत्वाभावेनोद्देश्यग्राह्यत्वेऽपि आगमविशिष्टे तृजन्तत्वाभावेन तृजन्तरूपविधेये सर्व्वनामस्थानरूपनिमित्तानन्तर्य्यबाधेन विरोधस्य स्पष्टत्वात्। किञ्च स्वस्वनिमित्तानन्तर्य्यासम्भवोऽपि दुरुपपाद एवेति तदुत्तरशङ्काग्रन्थोप्यसङ्गतः।

विधेये निमित्तानन्तर्य्यस्य पूर्व्वमेव बुद्ध्यारूढत्वेन विरोधस्य स्पष्टत्वात्। तद्धृदयस्थं कृत्वैव हि स्थानिवद्भावेन विरोधाभावस्योपपादितत्वात्। तदुत्तरं तेषां विधेयकुक्षिप्रविष्टत्वेन शास्तीत्यादावपि हिपरकशादेशापत्तिरिति दूषणदानमपि—भावानवबोधविजृम्भितमेव। आवृत्त्योद्देश्यविधेययोरुभयत्रैव निमित्तानन्तर्य्यविशेषणस्य ग्रन्थकाराभिप्रेतत्वात्। न च विशिष्टस्य विधेयत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन शाशब्द एव विधेयता पर्य्यवस्यति, हिशब्दपूर्वत्वन्तु सर्व्वादीनीत्यादौ सर्व्वार्थवाचकत्वमिवोद्देश्यगतमेवापेक्षितमिति न दोष इति वाच्यम्। शिष्टादित्यत्राप्युद्देश्ये शास्धातौ हिशब्दपूर्व्वत्वस्य सत्त्वेनासम्भवस्य दुरुपपादत्वादिति तदुत्तरग्रन्थोप्यविचाररमणीयः। सर्वार्थवाचकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सर्व्वनामपदे विशेषणत्वेनोद्देश्यगतत्वमात्रेण तस्योपपत्तिः। प्रकृते हिपूर्वत्वविशिष्टशादेशस्य विधानेन शादेशे स्वरूपसम्बन्धेन पूर्वत्वस्य विशेषणत्वेन प्रवृत्तिकाले तदभावे उद्देश्यगतत्वमात्रेण तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्यलमसदर्थचिन्तनेनेति दिक्।

परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति। अपरमितिच्छेदेन पूर्वविप्रतिषेधसंग्रहस्तु न युक्तः। परविप्रतिषेधस्यासंग्रहापत्तेः, प्रमाणमन्तरेणावृत्तेरसम्भवाच्च ॥ ४१ ॥

नन्वेवमिति। **परत्वाद्विकरणे** इति। खश्चानशादौ विकरणस्यावकाशो लिडादौ नियमस्यावकाश इति भावः। पूर्वविप्रतिषेधेन तु न निर्वाहः। तस्य भाष्योक्तस्थल एव स्वीकारात्। तिप्तसित्यादिसामान्यसूत्रेण

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४२ ॥

अत्र 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति सूत्रेण स्ये विभाषाऽतङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति विषयसप्तमी बोध्येत्य'नुदात्तङित' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति 'शदेः शित' इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। वस्तुतोऽस्माज्ज्ञापकाद'नुदात्तङित' इत्यादिप्रकरणं तिबादिविध्येकवाक्यतया विधायकम् । तत्र 'धातोरि'ति विहितपञ्चमी तत्समानाधिकरणम'नुदात्तङित' इत्यादिविहितविशेषणमेव । एवं च लावस्थायां स्येऽपि तद्व्यवधाने तङ्सिद्धिः ।

विहितानामनुदात्तङित इत्यादिनियमेनेतरनिवृत्तिरिति पक्षे इदम्बोध्यम्—तिबादिविध्येकवाक्यतया नियमसूत्राणां विधायकत्वमिति । सिद्धान्तपक्षे तु लकारावस्थायां सार्व्वधातुकपरत्वाभावात् परत्वाद्विकरण इत्युक्तिरसङ्गता स्यात् । **परत्वादिति** । नित्यत्वस्योपलक्षणम् । अन्यथा विकरणस्य नित्यत्वेनातुल्यबलत्वाद्विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तौ परत्वादित्यस्यासङ्गत्यापत्तिः । **अन्यथा स्यव्यवधान** इति । परिभाषाया अभावे परत्वात् लृट्स्थाने तिबादिसूत्रेण पदद्वये तङः परत्वात् स्यप्रत्यये तेन व्यवधानान्नियमाप्राप्त्योभयपदस्थित्यैव सिद्धे अतङ्विधानं व्यर्थं सत्परिभाषाज्ञापकम् । ज्ञापितायां त्वस्यां स्यप्रवृत्तेः प्राक् नियमप्रवृत्तिवारणाय चरितार्थमिति भावः ।

नन्वस्यामवस्थायां स्यप्रत्ययपरत्वाभावात् कथं वृद्भ्यः स्यसनोरित्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—**स्य इति तु विषयसप्तमीति** । पक्षान्तरमाह—**विकरणव्यवधानेपीति** । अस्मिन् पक्षे स्य इति परसप्तम्येव । विप्रतिषेधशास्त्राबाधश्चेति लाघवम् ।

सिद्धान्तभूतं तृतीयं पक्षमाह—**वस्तुत** इति । **तत्रेति** । तिबादिसूत्रे इत्यर्थः । **विहितपञ्चमीति** । लृलुटोः परयोः प्रतिपदोक्तत्वात्स्यतासिप्रत्यययोः प्रतिपदोक्तत्वात्स्यतासिप्रत्यययोः कृतयोः प्रवृत्त्यर्थं साऽऽ-

शबादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः । यद्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गा आदेशा लकारविशेषापेक्षत्वात्स्यादयो बहिरङ्गा इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे 'वृद्भ्यः स्य' इति सूत्रं स्यविषय इति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाश्रयणीयेति तत्त्वम् । भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहितानां नियमे तु लुगादिनेव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इति ब्रूयात् । किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नात्र शास्त्रे

वश्यकीति भावः । **शबादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियम** इति । तिबादिसूत्रस्य परत्वेन तदेकवाक्यतया नियमस्यापि परत्वात्तम्विना सार्वधातुकपरत्वाभावाच्चेति भावः । विहितपञ्चम्यां गौरवादाह–**यद्वेति** । इदन्न युक्तं सामान्यापेक्षाद्विशेषापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्य भाष्यानारूढत्वेन खण्डयिष्यमाणत्वात् । **अत्र पक्षे** इति । स्यादीनां बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वात्प्राप्तं नियममपवादत्वेन बाधित्वा वृद्भ्य इति प्रवर्तत इति बोध्यम् । न चेदानीं स्यपरत्वाभावात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह–**वृद्भ्य** इत्यादि । ननु जातस्य संज्ञाकरणात् संज्ञया विधाने अन्योन्याश्रय इत्यत आह–**आत्मनेपदशब्दादाविति** । विहितानां नियमे दोषमाह–**जातनिवृत्तिरिति** । ननु भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इति निषेधेऽपि भोजनस्यानिवृत्तिरिवात्रापि जातस्यानिवृत्तिरित्यत आह–**भुक्तवन्तं प्रतीति** । ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वं प्रकृत्यर्थक्रियान्वयि लिङाद्यर्थः निषेधार्थकमादिशब्दयोगे च क्रियायां तदभावः प्रतीयते । तथा च भोजनं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदित्येव प्रतीयेत । तस्य च जातेऽपि भोजनेऽबाधितत्वेन बोधनसम्भवात् कथं तत्र तद्वाक्यं व्यर्थमिति चेत्—न । विध्यर्थकलिङादिना प्रवृत्तिः, निषेधार्थकपदसमभिव्याहारे निवृत्तिश्च प्रकृत्यर्थक्रियायां प्रतीयते । जाते च भोजने निवृत्तेर्बाधितत्वेन तस्य वैयर्थ्यसम्भवात् ।

यत्तु विध्यर्थे लिङो विधानात् प्रवृत्तिजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं तदर्थः । नञादिसत्त्वे च निवृत्तिजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं भासते । तथा च कृतभोजने निवृत्त्यप्रयोजकत्वेन तन्नैरर्थक्यस्य स्पष्टत्वादित्युक्तं—तत्तु शाब्दबोधरीत्यनवबोधविलसितम् ।

आश्रयितुं युक्तो नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः। ध्वनितं चेदं 'स्थानेन्तरतम' इति सूत्रे भाष्ये। शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतम्। सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पनात्तावत्प्रकृतिकल्पनया कार्या। प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेरपि निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४२ ॥

परान्नित्यं बलवत्[1]। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। तत्राऽक्लृप्ताभा-

---

वैयर्थ्यापत्तेरिति। ननु तदपीष्टमेवेत्यत आह—**तिरस्कृतमिति**। वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यं किम्पुनरियता सूत्रेणेति हि तत्सूत्रे भाष्यम्। ननु विहितानां नियमे सामान्यशास्त्रेण कथमेकस्माद्धातोः परस्यैकस्य लस्याष्टादशादेशाः। अष्टादशानां युगपदेकस्थानिकत्वबाधादित्यत आह—**सामान्यशास्त्रेणेत्यादि**। प्रकृत्यपेक्षया प्रत्ययः प्रधानमिति बोध्यम्। **प्रत्ययनिवृत्ताविति**। नियमशास्त्रेणेति शेषः ॥ ४२ ॥

परान्नित्यं बलवदिति। स्वविशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया बलवत्। उभयत्र वैशिष्ट्यं स्वप्रवृत्तिप्राक्कालिकप्राप्तिकत्वस्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्राप्तिकत्वस्वनिष्ठान्तरङ्गत्वानिरूपकत्वस्वनिष्ठापवादत्वानिरूपकत्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन। एवं च परस्याप्यनेनैव बलवत्त्वम्। अत एव परत्वान्नित्यत्वाच्चेत्यत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन इत्युक्तं **शेखरे**। कृताकृतप्रसङ्गिबहिरङ्गोत्सर्गयोर्बलवत्वाभावेऽपि न व्यभिचारः। तत्र निरुक्तहेतोरभावादिति बोध्यम्। कृताकृतप्रसंगित्वस्य बलवत्त्वव्याप्यत्वे व्यभिचारशङ्कानिवारकानुकूलतर्कमाह—**अक्लृप्ताभावकस्येति**। तुदतीत्यादौ शप्रत्यये कृते क्ङिति चेतिनिषेधेनाप्रवृत्तावपि प्राप्तिमात्रेण गुणस्यापि कृताकृतप्रसङ्गित्वशङ्का न कार्या। बाधकाबाधितप्रसङ्गस्यैव प्रकृते लक्ष्यानुरोधेन ग्रहणात्। आदिपदेन रुणद्धि

---

[1] पूर्वस्मिन् संस्करणद्वये 'परान्नित्यं बलवत्' इत्येव परिभाषारूपेण स्वीकृतं किन्तु परिभाषापाठात् चन्द्रिकाकारेण स्वीकृतत्वात् सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेनापि पठितत्वाच्च 'कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्य'मित्येव परिभाषारूपेणात्राङ्गीकृतमिति सुधीभिर्विभावनीयमिति।

वकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । तदाह—

कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् ॥ ४३ ॥

अत एव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शप्रत्ययादिर्भवति ॥ ४३ ॥

यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह—

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४४ ॥

इदं 'शदेः शित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्याट्, अकृते विकरणे धातुमात्रस्येत्यडनित्य इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

एतत्तुल्यन्यायेनाह—

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ ४५ ॥

एतन्मूलकमेवाह—

रन्धयतीत्यादेः सङ्ग्रहः । तत्र श्नमो गुणापेक्षया रधिजभोरचीत्यस्योपधावृद्ध्यपेक्षया नित्यत्वं बोध्यम् ॥ ४३ ॥

शदेः शित इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेकव्यक्तिनिमित्तकमेव कृताकृतप्रसङ्गित्वं गृह्यते । तत्फलितमाह–**शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्निति** । **शब्दान्तरादिति** । **शब्दान्तरे** इति च । तदन्तस्येति विकरणविशिष्टस्यैव लब्ध्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाङ्गत्वादिति भावः । एतत्फलन्तु इष्धातोस्सनि इड्द्वित्वयोः प्राप्ताविटि कृते षिशब्दस्याकृते इटि षशब्दस्य प्राप्तत्वेन व्यक्तिभेदेनानित्याद् द्वित्वादकृते कृतेऽपि सन एव प्राप्तत्वेन नित्यत्वात् पूर्वमिटि षिशब्दस्य द्वित्वे एषिषिषतीति भवतीति ॥४४॥ ॥४५॥

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ४६ ॥

अतिदेशविषय इयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता ॥ ४६ ॥

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारो यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह—

क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि नित्यता ॥ ४७ ॥

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव तथेति भावः । तदाह—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४८ ॥

क्वचित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते । तदाह—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ४९ ॥

सप्तमे कैयटेनैतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम् । वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि सुग्रीवस्य वालिनः

एवं कृताकृतप्रसङ्ग एकेनैव लक्षणेनापेक्ष्यत इत्येतत् फलितमाह—**लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्निति**। अत एव नुम्जरसोः प्राप्तयोः परत्वाज्जरसित्युक्तं भाष्ये। नुमो हि जरसादेशात्पूर्वमजन्तलक्षणेन जरसादेशादुत्तरं झलन्तलक्षणेन प्राप्तत्वादनित्यत्वम् ॥ ४६ ॥

यदा तु लक्ष्यानुरोधात् व्यक्त्यैक्यस्य लक्षणैक्यस्य वा नादरस्तदा आह–**क्वचित् कृताकृतेति** ॥ ४७ ॥

यदा कृताकृतप्रसंगमात्रमपेक्षते न तु बाधकाबाधित एवेत्याग्रहस्तदा आह–**यस्य च लक्षणान्तरेणेति** । सप्तमाध्यायभाष्यव्याख्यावसर इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदुपष्टम्भकमिति । एतत्परिभाषाद्वयज्ञापकमित्यर्थः । यथा भगव-

प्राबल्यं न व्यवहरन्ति। भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति । सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितं 'लुटः प्रथमस्य' इतिसूत्रे भाष्ये ।

स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ५० ॥

इति पठ्यते । यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छयान्यतरत्तदुभयं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुल्लेख्यम् । अत एव तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्य उच्यते ।

वस्तुतस्तत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः। स्पष्टं चेदं 'विप्रतिषेधसूत्रे' कैयटे। 'णौ चङि' इतिह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरङ्गत्वप्रयुक्तद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्य उक्तम्। एवं नित्यान्तरङ्गयोर्बलवत्त्वमपि यौगपद्यासम्भव एवेति बोध्यम् ॥ ५० ॥

नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयोऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् ।

त्प्रयत्नेनैव सुग्रीवस्य पाण्डवानां च जयेऽविशिष्टेऽपि लोकाः बालिनं प्रति सुग्रीवस्य प्राबल्यं न व्यवहरन्ति कौरवान् प्रति पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति । तथा प्रकृतेऽपि लक्षणान्तरेण निमित्तविघातस्थलप्रसङ्गस्य बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गत्वाभावे अविशिष्टेऽपि क्वचिन्नित्यत्वं क्वचिदनित्यत्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

नियामकमुल्लेख्यमिति । उभयोरपि बलवत्त्वप्रयोजकत्वादिति भावः। **परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन** इति। नित्यत्वेन नित्यस्यानित्यापेक्षयाऽधिकबलवत्त्वेन तुल्यबलत्वाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ५० ॥

नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति। इदन्तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः समकालप्राप्तिकत्वे बोध्यम् । जातबहिरङ्गापेक्षया हि अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वबोधने फलाभावात्। **नित्यादपीति** । अपिशब्दात् परादपीति बोध्यम् । अन्तरङ्गश्च उत्सर्गभिन्नं गृह्यते । तेनोत्सर्गरूपान्तरङ्गस्य बलवत्त्वाभावेऽपि न बाधः। तद्भिन्नस्यैव पक्षत्वात्। **असिद्धत्वादिति** । न चासिद्ध-

तदाह—

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५१ ॥

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम् । एतच्च 'खरवसानयोः' इति सूत्रे 'असिद्धवत्'-सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते । शब्दशास्त्रे तस्यैव प्रधानत्वात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न बहि-

---

त्वस्य बहिरङ्गनिष्ठत्वेन हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । असिद्धत्वादित्यन्तग्रन्थस्तु अन्तरङ्गत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकतायामनुकूलतर्कस्य प्रतिपादकः । असिद्धत्वमभावप्रतियोगित्वम् । तथा च अन्तरङ्गदृष्ट्या बहिरङ्गस्याभावप्रतियोगित्वात् । अर्थादन्तरङ्गशास्त्रस्य बहिरङ्गशास्त्रविषयकज्ञानाभावात् विरोधिज्ञानाभावेन लक्ष्येऽन्तरङ्गस्य निश्शङ्कप्रवृत्तिः । बहिरङ्गस्य तु स्वविरोध्यन्तरङ्गज्ञानात् लक्ष्ये साशङ्कप्रवृत्तिरित्यन्तरङ्गस्य बलवत्वं लोके तथैव दर्शनात् ।

यद्वा अन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति हेतुरेव बहिरङ्गविषयकज्ञानाभावादित्यर्थः । तस्य चाभावस्यान्तरङ्गे पक्षसत्त्वान्न साध्यवैयधिकरण्यम् । तथा च स्वविशिष्टं शास्त्रे स्वापेक्षया बलवत् स्वविशिष्टत्वात् । उभयत्र वैशिष्ट्यं स्वनिष्ठापवादत्वानिरूपकत्वस्वनिरूपितान्तरङ्गत्वोभयसम्बन्धेन । अथ वा स्वविषयकाज्ञानाभावो हेतुः । स च परिभाषालभ्य इत्याह—**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग** इति । अनेन जातस्य समकालप्राप्तिकस्य च बहिरङ्गस्य ज्ञानाभावः । अन्तरङ्गशास्त्रे बोध्यत इत्यजातबहिरङ्गके लक्ष्ये इव जातबहिरङ्गकेऽपि लक्ष्ये अन्तरङ्गशास्त्रे प्रवर्त्तत इति बोध्यम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्लक्षणे आह—**अन्तर्मध्ये** इत्यादि । अन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोश्च सनिरूपकत्वेन सनिरूपितान्तरङ्गत्वे विवक्षितन्तदीयनिमित्तसमुदायान्तर्भूतनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वम् । यन्निरूपितं बहिरङ्गत्वं विवक्षितं तदीयनिमित्तसमुदायबहिर्भूतनिमित्तकत्वं बहिरङ्गत्वमित्येव लक्षणं न त्वन्तरङ्गत्वे बहिरङ्गत्वस्य तस्मिन् वा तस्य प्रवेश इति नान्योन्याश्रयशङ्का । मूले अन्तरङ्गलक्षणे बहिरङ्गस्य बहिरङ्गलक्षणे अन्तरङ्गस्योपादानन्तु वस्तु-

रङ्गत्वम् । अत एव 'न तिसृचतसृ' इति निषेधश्चरितार्थः । अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदस-

---

गत्या तयोरेव सत्त्वेन बोध्यम् । स्वविशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया अन्तरङ्गं स्वविशिष्टं स्वापेक्षया बहिरङ्गम् । आद्ये वैशिष्ट्यं स्वीयनिमित्तसमुदायघटकनिष्ठविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वसम्बन्धेन । अन्त्ये स्वघटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटितसमुदायनिमित्तकत्वसम्बन्धेन । स्वमुभयत्र शास्त्रम् । निमित्तत्वञ्च प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमिति निर्गलितोऽर्थः । समन्वयो यथा–वाह् ऊठ् इत्येतन्निमित्तसमुदायः विश्वौह इत्यत्र विश्ववाह्‌रूपमङ्गान्तद्‌घटको णिवः, शशः पूर्वस्याङ्गत्वात् । तन्निष्ठविषयताप्रयोजकं सप्तम्यन्तमार्धधातुकपदन्तद्‌घटितत्वं गुणशास्त्रस्येति तस्य वाह् ऊठित्येतदपेक्षया अन्तरङ्गत्वमेवं पुगन्तलघूपधस्य चेत्येतदपेक्षया तस्य बहिरङ्गत्वम् । स्वघटकसप्तम्यन्तम्पदमार्धधातुकपदम् । तत्प्रयोज्यविषयताश्रयो णिवस्तद्‌घटितसमुदायो विश्ववाह्‌रूपमङ्गान्तन्निमित्तकत्वमूठ्शास्त्रस्येति दिक् ।

अत एवेति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादेवेत्यर्थः । तिसृणामित्यत्र त्रि आमिति स्थिते त्रयादेशापेक्षया परत्वात् तिस्रादेशे सकृद्गतिन्यायेन त्रयादेशाभावे न तिस्रिति दीर्घे निषिद्धे तिसृणामिति भवति । तत्र उभयोः शास्त्रयोः प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेऽपि तिस्रादेशे स्त्रीत्वरूपार्थस्याधिकस्यापेक्षितत्वेन बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे स्थानिवद्भावेन प्राप्तमपि तिस्रादेशमुक्तरीत्यैव बाधित्वा नुटि तथैव दीर्घे ततस्तिस्रादेशे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्दीर्घाप्राप्तौ न तिस्रिति निषेधो व्यर्थ इति बोध्यम् । ननु तिस्रादेशशास्त्रे यथा स्त्रीत्वं निमित्तं तथा त्रयादेशे आमंशविशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनार्थोऽपि निमित्तमिति चेत्–न । तिस्रादेशे विभक्तिसंज्ञाया अपि निमित्तत्वात् । न च स्वंरूपसूत्रबलेनाम्संज्ञाया अपि सत्त्वेन तदंशे साम्यम् । तथापि तिस्रादेशे त्रिशब्दांशे उपस्थितस्यार्थस्याधिक्यम् । ननु तवापि त्रयादेशे त्रिशब्दांशे अर्थोपस्थितिस्तुल्येति चेदत्रोच्यते–अर्थापेक्षमन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं वदता नार्थगताल्पत्वाधिकत्वे अपेक्षणीये अर्थव्यक्तीनामानन्त्यात्तयोर्निर्धारयितुमशक्यत्वात् । किन्त्वर्थगतधर्म्मे विषयत्वे वा न्यूनत्वाधिकत्वे अपेक्षणीये । तथा च आमंशे अर्थोपस्थितावपि तत्रत्यार्थत्वधर्म्मतस्त्रिशब्दांशे उपस्थितार्थत्वरूपधर्म्मस्य भेदाभावेनाधिकधर्म्मस्यानाश्रयणात् अवच्छेदकभेदेन विषयताभेदादर्थत्वावच्छिन्नविषयताया अप्ये-

ङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकादिः सङ्गच्छते । एतेन गौधेरः पचेदित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाद्वलि लोपो न

कत्वेनानाधिक्यात् । तथा च त्रयादेशे त्रित्वम् अर्थत्वम् आमसंज्ञा, तिस्रादेशे त्रित्वम् अर्थत्वं विभक्तिसंज्ञेति धर्मत्रयनिमित्तकत्वे समानमधिकं स्त्रीत्वं निमित्तमिति तस्य बहिरङ्गत्वम् । अर्थस्य द्वेधा भानेप्यर्थस्यैक्येनार्थद्वयनिमित्तकत्वाभावादिति कश्चित्—तन्न । प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरैक्यस्योपपादनासम्भवात् । एतेनेति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेनेत्यर्थः । गौधेर इति । गोधाशब्दात् ढकि आयनेयीतिसूत्रेण ढकारस्यैयादेशे आकारलोपे यलोपे गौधेर इति सिद्ध्यति । अर्थकृतान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वग्रहणे प्रत्ययसंज्ञाद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गतया एयादेशस्य लोपं प्रत्यसिद्धत्वात् यलोपो न स्यात् । यलोपेऽपि वलल्लोपसंज्ञाद्वयाश्रयणेनोभयोस्साम्यमेवेति चेत्—न । लोपसंज्ञाया विधेयकोटावाश्रयणेन निमित्तत्वाभाव इत्याशयात् । अत एवारुचेः पचेदित्यस्योपन्यासाच्च । पचेदित्यत्र हि इयादेशे अत्संज्ञासार्वधातुकसंज्ञायासंज्ञानां तिसृणामुपादानेन संज्ञाद्वयापेक्षलोपापेक्षयैकस्या आधिक्येन बहिरङ्गत्वम् । ननु स्वमतेऽपि एयादेशेयादेशयोर्निमित्तसमुदायो ढ्इति अयात् इति तदन्तर्भूतो यूरिति यत् इति समुदायस्तन्निमित्तकत्वेन वलिलोपस्यान्तरङ्गत्वेन तदपेक्षया तयोरसिद्धत्वं दुर्वारम् । न च यकारस्यादेशावयवत्वेन निमित्तसमुदायान्तर्भूतत्वाभावेन तद्घटितवर्णद्वयात्मकसमुदायस्य निमित्तसमुदायान्तर्भूतत्वाभाव इति न दोष इति वाच्यम् । स्थानिद्वारा यकारस्यापि तदन्तर्भूतत्वात् । अत एवाक्षद्यूरित्यादावूठो यणपेक्षया बहिरङ्गत्वेन नाजानन्तर्य इत्यस्यावतरणं संगतमन्यथोकारस्योठ्शास्त्रीयनिमित्तसमुदायान्तर्भूतत्वाभावेन यणोऽन्तरङ्गत्वाभावात्तदसङ्गतेः । स्थानिद्वारकान्तर्भूतत्वमादायैव ज्ञापकपरभाष्यसंगतिश्च । अन्यथा विश्वौह इत्यादौ सम्प्रसारणस्य वाह ऊठित्येतन्निमित्तसमुदायान्तर्भूतत्वाभावेन लघूपधगुणे लघ्वादिपदेन तस्याश्रयणेन तस्यान्तरङ्गत्वाभावेन ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावेनासंगत्यापत्तेः । अङ्गपदेन सप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणस्यैव ग्रहणस्य वक्ष्यमाणत्वेन षष्ठ्यन्तपदोपात्तयकारस्य बहिर्भूतत्वेपि क्षत्यभावाच्च । यकारस्य विधेयान्तर्गतत्वेन स्वघटकेतरानिमित्तकत्वसम्बन्धस्यापि निमित्तसमुदायवैशिष्ट्यनियामकतया प्रवेशेन लोपस्यान्तरङ्गत्वाभाववर्णनं

स्यादिति परास्तम् । एयादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ।

केषाञ्चित्तु—न युक्तम् । उक्तावतरणज्ञापकभाष्ययोरसङ्गत्यापत्तेः । तद्वद्-त्रापि प्राप्तेश्च ।

परनिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वञ्च युक्तमियादेशस्यापि पूर्वनिमित्त-कत्वेन साम्यादित्यपि **कस्यचिदुक्तं**—हेयमेव । अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-त्वाच्चेतिमूलग्रन्थविरोधात् । ऊकाल इत्यत्र समाहारद्वन्द्वोपपादकत्वेन निषादस्थपत्यधिकरणोपन्यासोऽप्यनुपयुक्तोऽयुक्तश्च । **अपरनिमित्तकत्वे-नान्तरङ्गत्वाच्चेति** । अयम्भावः । अन्तरङ्गत्वाभावविशिष्टबहिरङ्गस्यै-वासिद्धत्वं परिभाषया बोध्यत इति गौधेरः पचेदित्यादिलक्ष्यानुरोधात् कल्प्यते । एयादेशेयादेशयोरुक्तरीत्या बहिरङ्गत्वेऽपि अपरनिमित्तकत्व-रूपान्तरङ्गत्वस्यापि सत्त्वेनान्तरङ्गत्वाभावविशिष्टबहिरङ्गत्वाभावेन लोपदृ-ष्ट्याऽसिद्धत्वाभाव इति ।

वस्तुतस्तु अन्तर्भूतनिमित्तकत्वमपरनिमित्तकत्वं शीघ्रोपस्थितिनिमि-त्तकत्वमित्याद्यनेकविधमन्तरङ्गत्वम् । बहिरङ्गत्वन्तु अन्तरङ्गत्वेन विव-क्षितं यच्छास्त्रं तन्निरूपितान्तरङ्गत्वप्रयोजकधर्माभाववत्त्वरूपमेकविधमेव । प्रकृते अन्तरङ्गत्वप्रयोजकधर्मस्यापरनिमित्तकत्वरूपस्य सत्त्वेन बहिरङ्ग-त्वाभावात् न तयोरसिद्धत्वमिति बोध्यम् । अथापरनिमित्तकत्वरूपान्त-रङ्गत्वे किं प्रमाणमिति चेत्—अत्रोच्यते । अतोऽमितिसूत्रे तपरकरणमेव मानम् । तद्धि दीर्घव्यावृत्त्यर्थं नपुंसके च ह्रस्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वेन तद्व्यर्थं सदपरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमिति ज्ञापयति । ततश्च अश्च आश्चेति समा-हारद्वन्द्वे सुपो लुकि अआइति स्थिते सवर्णदीर्घापेक्षया अपरनिमित्तक-त्वरूपान्तरङ्गत्वेन पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वत्वा-प्राप्तावत इति तपरकरणे सोरमादेशाभावेन सोर्लुकि आ इति सिद्धयति । अन्यथा परत्वाद्दीर्घे ततो ह्रस्वे व्यावर्त्यालाभेन तस्य वैयर्थ्यं स्यादिति बोध्यम् । अत एव समाहारद्वन्द्वे न ऊकाल इति न कृतम् । स्वीकृते तु तस्मिन् उश्च ऊश्च उ३श्चेति समाहारद्वन्द्वेऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे उक्तन्यायात्पुनर्ह्रस्वाप्राप्त्या ऊकाल इति न कृतमिति बोध्यम् । न चादसोऽसेर्दादुदो म इत्यत्र उश्च ऊश्चेति समाहारद्वन्द्व इति **कौमुदीविरोधः** । उक्तरीत्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे ह्रस्वरूपासि-द्धेरिति वाच्यम् । तस्या एतद्दूषणेनैव दूषितत्वात् । भाव्यमानोप्युकारः

सवर्णान् गृह्णातीत्यनया ह्रस्वोकारमात्रोच्चारणेनैव ह्रस्वदीर्घयोर्विधानस्य **शेखरकृता** प्रतिपादनाच्च। विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्येतज्ज्ञापकेन विभाषा परस्मैपदविधानेनापरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमित्यस्यैव ज्ञापनेन पचते इत्यादौ विकरणेभ्यः पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादात्मनेपद-सिद्धौ विकरणेभ्य इत्यस्या अपि एतन्मूलकत्वमेवेति बोध्यम्। ननु ज्ञापि-तेऽपि तदन्तरङ्गत्वे उ ऊ इति स्थिते ह्रस्वस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वं दीर्घस्यान्तर्भूतनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमित्युभयोस्साम्यमेवेति चेत्–न। ब-हिरङ्गत्वेन विवक्षितशास्त्रघटकसप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणसमुदायघटकवृत्ति-विषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वस्यैवान्तरङ्गत्वरूपत्वात्। ह्रस्ववि-धायके चोपयुक्तसप्तम्यन्ताभावेन दीर्घस्यान्तरङ्गत्वाभावात्। न च वाह ऊठ् इत्यत्र सप्तम्यन्तपदाभावेन पुगन्तलघूपधस्य चेत्यस्य तं प्रत्यन्तरङ्गत्वा-भावेन ज्ञापकतापरभाष्यविरोधापत्तिरिति वाच्यम्। समकालप्राप्तिकान्त-रङ्गत्वकुक्षावेवोभयत्र सप्तम्यन्तपदस्य प्रवेशनीयत्वात्। ज्ञापकपरभाष्यन्तु जातासिद्धत्वाभिप्रायकम्। तत्र चान्त एव सप्तम्यन्तपदप्रवेश इत्यदोषात्। ननु समकालप्राप्तिकान्तरङ्गत्वलक्षणे उभयत्र सप्तम्यन्तपदप्रवेशे अन्तरङ्ग-त्वादियङ् रियति पियतीति भाष्यविरोधस्तत्र गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदेना-श्रीयमाणस्तिप् तदन्तर्भूतनिमित्तकत्वाभावादियङः रि अ इत्येतदन्तर्भूत-निमित्तकत्वेऽपि तस्य सप्तम्यन्तपदेनानाश्रयणादिति चेत्–न। शीघ्रोपस्थि-तिनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्येयङस्सत्त्वेनादोषात्। अत एव नन्वेवम-सुस्रुवदित्यादौ लघूपधगुणादुवङोऽल्पनिमित्तकत्वाभावादुवङ् न स्यादिति शंकाग्रन्थ उपपद्यतेऽन्यथा गुणशास्त्रीयाङ्गपदेनाश्रीयमाणः असुस्रु अ इति समुदायस्तदन्तर्भूतोऽकारस्तन्निमित्तकत्वेनोवङोऽन्तरङ्गत्वात् शङ्काया उ-त्थानाभावात्।

मम तु गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणान्तर्भूतनिमित्तकत्वस्यो-वङोऽभावात् सोपपद्यते शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वेन च समाहितम्। अत एव च स्योन इत्यत्र ऊनशब्दमाश्रित्ययणादेशो न शब्दमाश्रित्य गुण इति भाष्ये सप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणशब्दमादायैवान्तरङ्गत्वमु-क्तम्। ननु तत्रैवान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यत इति सिद्धान्त-भाष्यविरोधः। यणशास्त्रे गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तं यत्तदाश्रीयमाणसमु-दायान्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वाभावादिति चेत्–न। शीघ्रोपस्थिति-निमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य यणि सत्त्वात्। ननु उभयत्रसप्तम्यन्तप-दघटितान्तरङ्गत्वस्य किम्फलं कश्च इश्च ईशश्चेतिद्वंद्वे क इ ईशेति स्थिते

परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे अयादेशे कयीशा इति सिद्ध्यति । अन्यथा परत्वाद्दीर्घे गुणे केशा इति स्यादिति समकालप्राप्तिकबहिरङ्गासिद्धत्वस्य मूर्धाभिषिक्तोदाहरणस्यापि शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वे नैव सिद्धेरिति चेत्—नास्तीति गृहाण । नन्वपरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्वीकारे नामीत्यत्रामीतिन्यासे राम आमितिस्थिते नित्यत्वाद्दीर्घे नुट् न स्यादित्येतत्प्रतिपादकभाष्यासङ्गतिः । अपरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य नुटस्सत्त्वेन तस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः दुद्यूषतीत्यादौ दिवस इति स्थिते परमपि ऊठं बाधित्वाऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रथमैकाचोदिशब्दस्यैव द्वित्वेऽभ्यासे उकारश्रवणानापत्तिः । जहर्थेत्यादौ गुणे औपदेशिकाजन्तत्वमादाय थल इटो निषेधाय अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमिति सूत्रे भाष्यकृत्कृतस्योपदेशपदानुवर्तनस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चापरनिमित्तकत्वेन गुणापेक्षयान्तरङ्गत्वात् पूर्वमिटो निषेधसिद्धेरिति चेत्—न । उक्तभाष्यादपरनिमित्तकादेशविधायकत्वमन्तरङ्गत्वमिति स्वीकारात् नुट्द्वित्वनिषेधानामनादेशत्वेनादोषात् । जहर्थेत्यत्र गुणात्पूर्वं प्राप्तस्येटो निषेधे गुणे पुनः प्राप्तस्येटो निषेधायोपदेशपदानुवृत्तेरावश्यकत्वाच्च । यदि च अतोमित्यादौ तपरत्वं मुखसुखार्थमेव । अश्व आश्वेतिसमाहारद्वन्द्वे अमित्येव रूपम्भवति । ऊकाल इत्यत्र समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वोकारोच्चारणे लाघवस्य सत्त्वेऽपीदृशलाघवस्य नादरः । अत एव लाघवात् समाहारद्वन्द्वेन षट्चतुर इति अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्ण इति च न्यासं विहाय इतरेतरयोगेन षट्चतुर्भ्यः अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामितिगुरुन्यासः कृत इति मन्यते तदा अपरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वम्मास्तु । गौधेरः पचेदित्यादावन्तर्भूतनिमित्तकत्वेन लोपस्यान्तरङ्गत्वात्तं प्रति एयियादेशयोरसिद्धत्वेन वलि लोपो न स्यादिति तु न । वलि लोपे अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् वृश्चतीत्यादौ वलि लोपदृष्ट्या संप्रसारणासिद्धत्वप्रतिपादनपरभाष्यविरोधस्तु न । जातबहिरङ्गासिद्धत्वाभावस्यैव कल्पनात् । अत एव क्नोपयतीत्यादौ णिजपेक्षपुको यलोपदृष्ट्यानासिद्धत्वं चेले क्नोपेरिति निर्देशश्चोपपन्नः । यायावरः जातिरित्यादौ यङोऽकारलोपस्य प्रत्ययनिमित्तकस्य यलोपे नासिद्धत्वमिति केचित् ।

नागेशानुयायिनस्तु अज्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तके कार्ये कर्त्तव्ये कृते च यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वमित्यर्थकेन नाजानन्तर्य इत्यनेनैवोक्तदोषाणां परिहार इति वदन्ति । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वाश्रय-

ननु 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति सूत्रे भाष्ये 'इको यणचि' इत्यादावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तन्न सिद्ध्येत् । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादित्युक्तम् ।

अत्र कैयटः—सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसङ्गे ऊठ् अपवादत्वाद्वलि लोपं बाधते । गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद्बाधते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रयति । ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते यण्गुणौ प्राप्नुत इति । एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्—न । तदन्तविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोषकथनपरभाष्यासङ्गतेः । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्दमर्य्यादयाऽलाभाच्च । तथा सत्यसिद्धं बह्वपेक्षमल्पापेक्ष इत्येव

णपरकैयटविरोधं स्वमते उपपाद्य खण्डयति—**नन्विति** । **इको यणचीत्यादावपि तदन्तविधाविति** । येन विधिरितिसूत्रेण विशेषणमात्रस्य तदन्तसंज्ञकत्वे तदपवादभूताया यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इतिपरिभाषाया अपि प्रकारमात्रपरसप्तम्यन्ते प्रवृत्त्यापत्तौ इको यणचीत्यादावचीतिपदस्यापि अजादावित्यर्थे इत्यर्थः । **अपवादत्वादिति** । अनुनासिकनिमित्तकस्योठोऽपवादत्वादित्यर्थः । एतेन दिव्धातोर्णिजन्तात् क्विपि णिलोपे तस्य स्थानिवद्भावाद्वलोपाप्राप्त्या तत्रोठश्चारितार्थ्येनापवादत्वाभावः । ऊठि तु न स्थानिवत्त्वं क्वौ विधिं प्रतीतिनिषेधादित्यपास्तम् । **अन्तरङ्ग इति** । पञ्चसंज्ञापेक्षगुणापेक्षया संज्ञात्रयापेक्षस्योठोऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । **तदन्तविधावपीति** । इको यणचीत्यादौ तदादिविधिनाऽजादावित्यर्थेऽपि सि ऊन इति समुदायस्योभयत्राश्रयणेऽपि संज्ञाद्वयापेक्षयणपेक्षया पञ्चसंज्ञासापेक्षगुणस्याधिकसंज्ञासापेक्षत्वेन त्वद्रीत्या बहिरङ्गत्वस्यैव सत्त्वेन गुणस्यान्तरङ्गत्वप्रतिपादनपरभाष्यासङ्गत्यापत्त्या संज्ञाकृतं गुणस्योठं प्रति बहिरङ्गत्वं न युक्तमिति भावः । **शब्दमर्य्यादये-**

वदेत्। अत एव 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये गुणाद्यणादेशोऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं न तु गुणादूठ् अन्तरङ्गत्वादित्युक्तम्। त्वद्रीत्या तदपि वक्तुमुचितम्। प्राथम्यात्तदेव वा वक्तुमुचितम्। मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया तद्धारणासम्भवात्तन्नोक्तम्। किं च सिद्धान्ते नित्यत्वात् गुणात् पूर्वमूठ् गुणस्तु ऊठि यणा बाधितत्वादनित्यः। ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्तम्।

ति। शब्दशक्त्येत्यर्थः। **तथासतीति**। बहुपदार्थापेक्षत्वाल्पपदार्थापेक्षत्वयोरन्तरङ्गबहिरङ्गत्वप्रयोजकत्वे इत्यर्थः। **वदेदिति**। भाष्यकार इति शेषः। **अत एवेति**। गुणापेक्षयोठोऽन्तरङ्गत्वाभावादेवेत्यर्थः। **त्वद्रीत्येति**। संज्ञाकृतमपि बहिरङ्गत्वमिति रीत्येत्यर्थः। **तदपीति**। गुणादूठोऽन्तरङ्गत्वमपीत्यर्थः।

ननु तद्विना गुणाद्यणादेशोन्तरङ्गत्वादितिकथनासङ्गत्या तदपि कथितप्रायमित्यत आह—**प्राथम्यादिति**। ननु स्वमतेऽपि गुणाद्यणादेश इति भाष्यस्योपपत्तये गुणापेक्षया पूर्वमूठः प्रवृत्तिरावश्यकी। सा कथं स्यादित्यत आह—**किञ्चेति**। किन्त्वित्यर्थः। **सिद्धान्ते** इति। स्वमत इत्यर्थः। **यणा बाधितत्वादिति**। लक्ष्यानुरोधात् बाधकाबाधितकृताकृतप्रसङ्गत्वरूपनित्यत्वस्याश्रयणादिति भावः। **परिभाषायामङ्गशब्देनेति**। परिभाषाघटकान्तरङ्गशब्दघटकाङ्गशब्देनेत्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न युक्तं, वाह ऊठ्सूत्रे सप्तम्यन्तपदाभावेन ज्ञापकतापरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। तथा च बहिरङ्गत्वेन विवक्षितं यच्छास्त्रं तद्घटकपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटकवृत्तिविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदघटितत्वमन्तरङ्गत्वमिति लभ्यते। बहिरङ्गत्वेन विवक्षितं वाह ऊठ्सूत्रं तद्घटकाङ्गभपदप्रयोज्यविषयताश्रयो विश्ववाह इति समुदायस्तद्घटको ण्विस्तदन्तस्यैव शशाद्यव्यवहितपूर्वत्वेन भत्वात् तन्निष्ठविषयताप्रयोजकं सप्तम्यन्तपदमार्धधातुकपदं तद्घटितं पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रमिति तदन्तरङ्गम्। अन्तरङ्गत्वेन विवक्षितं यच्छास्त्रं तद्घटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटितवृत्तिविषयताप्रयोजकप-

यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्तूनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासङ्गत्या चिन्त्यम्। वलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति तु न युक्तम्। तत्सूत्रे भाष्य एव व्रश्चादिषु लोपातिप्रसङ्गमाशङ्क्योपदेशसामर्थ्यान्न। न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यम्। बहिरङ्गतया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः।

यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र 'न षट्' इति निषेध इति तच्चिन्त्यम्। न लोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम्। तच्च न। संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात्।

द्घटितत्वं बहिरङ्गत्वम्। अन्तरङ्गत्वेन विवक्षितञ्च पुगन्तलघूपधस्य चेति शास्त्रं तद्घटकसप्तम्यन्तपदमार्धधातुकपदं तत्प्रयोज्यविषयताश्रयो णिवस्तद्घटितं विश्ववाहिति तन्निष्ठविषयताप्रयोजकमङ्गपदं तद्घटितं वाह ऊठ्सूत्रं तद्बहिरङ्गमिति लक्षणसमन्वयः। कार्य्यकालपक्षेऽङ्गभसंज्ञाशास्त्रैकवाक्यतया वाह ऊठ्सूत्रस्यापि प्रत्यये यचीत्यादिसप्तम्यन्तपदघटितत्वमस्त्येवेति तु न वाच्यम्। स्वमते संज्ञाशास्त्राणां विधिशास्त्रैणैकवाक्यतायाः शब्देन्दुशेखरे खण्डितत्वात्। तावतापि समन्वयासम्भवाच्च। परमिदं जातासिद्धत्वप्रयोजकान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्थल एव। समकालप्राप्तासिद्धत्वस्थले तु उभयत्र सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तमेवाङ्गपदेन गृह्यत इति पूर्वमुक्तम्। गौधेर इत्यादावेयादेशादेर्वलि लोपापेक्षयाऽसिद्धत्वाभावाय चेलेक्नोपेरिति निर्देशेन वलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति ज्ञाप्यते। अन्यथा यल्लोपापेक्षया णिज्निमित्तपुको बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्यलोपाप्राप्त्या निर्देशासङ्गत्यापत्तेरिति **प्राचीनोक्तं** खण्डयति—**वलि लोप** इत्यादिना। अत्र यद्वक्तव्यन्तदुक्तम्-वृश्चतीत्यादावित्यादि। इदं यथा नोपपन्नं तथोक्तम्। पञ्चेत्यत्र टापोऽभावाय षट्संज्ञा वक्तव्या। तदर्थञ्च कार्यकालपक्षे षट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्वमवश्यं वक्तव्यम्। तच्च संज्ञाकृतबहिरङ्गत्व एवोपपद्यत इति संज्ञाकृतमपि बहिरङ्गत्वं वक्तव्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते-यत्त्वित्यादिना।

पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति बोध्यम् । अत एव कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं 'नलोपः सुप्' इति सूत्रे भाष्य इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ।

पञ्चेत्यत्र निषेधस्त्विति । ननु नलोपः सुबित्यादिना षट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्वं किन्न स्यादिति चेत्–न । तत्र संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणस्य तत्सूत्रस्थभाष्यतो लाभात् । तत्र हि दत्तदण्डिनौ दण्डिदत्तावित्यादौ नलोपस्य घिसंज्ञादृष्ट्याऽसिद्धत्वेन घित्वाभावात् पूर्वनिपातानियमं फलमुक्त्वा यदाघित्वन्तदा पूर्वनिपातो यदा पूर्वनिपातस्तदा नलोपे घित्वमित्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्य संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भावि तस्य पूर्वनिपात इत्यर्थेन समाहितम् । अन्यस्या अपि संज्ञाया ग्रहणे षट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्वेन सार्थक्यसम्भवात् । सामर्थ्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेः । द्वन्द्वे घिरित्यस्यैतादृशार्थे फलं द्युलिहौ ग्रामणिराजानावित्यादि बोध्यम् । **व्याख्यानसामर्थ्येनेति** । अन्यथा षडादिभ्यष्टापोऽसम्भवात् ङीप् न स्यादित्येव वदेदिति भावः । वस्तुतस्तु व्याख्यानसामर्थ्येनेत्यस्य व्याख्यानबलेनेत्यर्थः । **भूतपूर्वषट्त्वमादायेत्यस्य** लुगर्थं पूर्वं भूतं जातं यत् षट्त्वं संकेतसम्बन्धेन षट्पदवत्त्वरूपं तत् स्थानिवद्भावेनादायेत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । प्रियपञ्चाद्रौपदीत्यत्र डापोऽभावाय तादृशव्याख्यानस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । **अत एवेति** । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादेवेत्यर्थः । नाजानन्तर्य्यपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ।

वस्तुतस्तु नाजानन्तर्य्यपरिभाषाया अभावेऽपि तत्स्थले बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणेन नेदं संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणे लिङ्गम् । वृत्रहभ्यां हभ्यामित्यादावन्तर्भूतनिमित्तत्वरूपान्तरङ्गत्वस्यापि सत्त्वाच्च । **ध्वनितमिति** । तत्र हि सन्निपातपरिभाषया वृत्रहभ्यामित्यादौ तुगभावमुपपाद्य कृत्तुग्ग्रहणं प्रत्याख्यातं न त्वन्तरङ्गपरिभाषया । वाक्यार्थबोधे

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः। वृश्चत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम्। एतेनान्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीय इति परिभाषान्तरमित्यपास्तम्। एनामाश्रित्य 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानाच्च। अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्।

इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते, त्रिपाद्या असिद्धत्वात्। अस्या-

---

पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वादन्तरङ्गादिपदं व्याख्याय वाक्यार्थमाह—**अन्तरङ्ग** इत्यादि। जातासिद्धत्वसमकालिकासिद्धत्वयोः फले अन्ते निरूपयिष्येते। ननु वृश्चतीत्यादौ भविष्यत्प्राप्तिकस्यापि सम्प्रसारणस्य वलोपदृष्ट्याऽसिद्धत्वोक्तिरसंगता स्यादित्यत आह—**वृश्चत्यादिष्विति**। **एतेनेति**। अर्थद्वयस्याप्यनयैव सङ्ग्रहेणेत्यर्थः। **एनामिति**। असिद्धं बहिरङ्गमित्येतत्परिभाषामित्यर्थः। तस्या अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीय इत्यर्थः। **लिङ्गमिति**। उपस्थितिप्रयोजकं चिह्नमित्यर्थः। अन्तरङ्गशास्त्रं मत्वा प्रतिपादयति—बहिरङ्गशास्त्रं नास्तीति त्वं जानीहीति यावत्। अन्तरङ्गशास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वे फलमाह-**त्रिपाद्यां न प्रवर्तते** इति। अन्तरङ्गशास्त्रे त्रिपादीस्थे न प्रवर्तते इत्यर्थः। **असिद्धत्वादिति**। प्रतिपाद्याभावे प्रतिपादनासम्भव इति भावः। बहिरङ्गशास्त्रत्वं तु न लिङ्गम्। तस्य जातत्वे कर्तव्यत्वाभावेन प्रतिपादनवैयर्थ्यात्। तस्य त्रिपादीस्थत्वेऽपि अन्तरङ्गस्य सापादिकत्वे आगच्छ हे पयोट् आगच्छ हे पयोद इत्येतत् सिद्ध्यर्थं परिभाषाप्रवृत्तेरिष्टत्वाच्च। तथा हि—अटतीत्यट् पयस्यट् पयोट्। तत्र सम्बोधने वाक्यनिमित्तकः प्लुतो दूराद्धूते चेत्यनेनाटोऽकारस्य पयोदेत्यत्र पयद इति स्थिते संय्योगात्पूर्वाकारस्य गुरोः गुरोरनृत इति प्लुतो वाक्यनिमित्तको बहिरङ्गस्सैपादिकः अन्तरङ्गोत्वदृष्ट्याऽसिद्ध इत्यतो रोरप्लुतादप्लुत इतिसूत्रविहितोत्वसिद्धिः। बहिरङ्गशास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वे तु प्लुतस्य बहिरङ्गस्य त्रिपादीस्थत्वेन सापादिकपरिभाषां प्रत्यसिद्धत्वेनाभावादसिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवेनोत्वानापत्तेः। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन तु नासिद्धत्वसिद्धिः। एहि सुश्रोता अत्रेत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तस्य तस्याप्लुतादप्लुते इत्येतत्सामर्थ्येन बाधादिति तत्रैव **शब्देन्दुशेखरे** उक्तम्। त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरेवाभिषेणयत्यभिषिणोति, राज्ञः, सर्वेषामित्यादौ णत्वश्चुत्वषत्वेषु त्रिपादीस्थेषु अन्तरङ्गेषु कर्त्तव्येषु षत्वाल्लोपसु-

ञ्च 'वाह ऊठ्'सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसप्ताध्यायीस्था। अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ

डादीनां बहिरङ्गाणां नानयाऽसिद्धत्वम्। नन्वेतस्या **अष्टाध्याय्यां** पाठाभावेन कथमेतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वमित्याह—**अस्याञ्चे**त्यादि। परिभाषाया ज्ञापकबोध्यरूपत्वात् बोध्यस्य बोधकदेशस्थत्वौचित्यादिति भावः। **लघूपधगुण** इति। लोकसिद्धेनान्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीय इति न्यायेन लघूपधगुणात्पूर्वमाद्गुणे विश्वौहोसिद्धिरिति न वाच्यं, तस्याप्येतस्यामेवान्तर्भावेणास्यामवस्थायामभावात् लघूपधगुणस्यैवान्तरङ्गत्वाच्च। न च ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इतिसूत्रेण प्रष्ठौह इत्यादौ स्वरो न स्यादूठोऽग्रहण इति ज्ञापकत्वासिद्धिरिति वाच्यम्।

अत्र **केचित्** ऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिति तत्सूत्रस्थवार्त्तिकादत्र स्वरस्यानिष्टत्वात् प्रतिपदोक्तपरिभाषासहकारेणोक्तवार्त्तिकस्योपधापदमुच्चार्य्य विहितस्यैवोठो ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थात् **कौमुद्यां** प्रष्ठौह इति तत्सूत्रोदाहरणन्तु **वृत्तिकारानुसारेण** वस्तुतोऽयुक्तमेव। जूरा तूरेत्यादेरेव तदुदाहरणात्। अत एव **भाष्ये शेखरे** च ज्ञापकत्वविचारावसरे एतद्दूषणन्नोपन्यस्तमित्याहुः।

उपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्य माभूत् अक्षद्युवे इतिभाष्येणान्त्यव्यावृत्तिरेवोपधाग्रहणस्य प्रयोजनं लभ्यते। अप्रतिपदोक्त विश्वौह इत्यस्यापि व्यावर्त्त्यत्वे तत्साधारण्येनानुपधाभूतव्यावृत्त्यर्थमित्येव वदेत्। **शेखरे** ज्ञापकविचारसमये एतद्दोषानुपन्यासमात्रेण **वृत्तौ कौमुद्याञ्च** प्रष्ठौह इत्युपन्यासस्यायुक्तत्वबोधनानौचित्यात्। उद्देश्यविधेयभावसम्बन्धेनान्वितार्थकपदद्वयघटितसमुदायोपादाने विभाषा दिक्समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्यादावेव प्रतिपदोक्तपरिभाषाया ग्रन्थकृता प्रवर्त्तनेन तत्रैव प्रवृत्तेरौचित्येनानित्यत्वेन चाभेदेनोपधान्वितोठ्बोधकोपधापदोठ्पदघटित ऊठ्युपधेतिसमुदाये तस्याप्रवृत्तेः प्रष्ठौह इत्यादाविष्ट एव स्वर इति **परे**।

तर्हि ज्ञापकत्वं कथमिति चेत्-उच्यते। स्वरविधायके वाह ऊठित्यत्र च ह्रस्व एव कर्त्तव्ये दीर्घस्य विधानं ज्ञापकमेव। तद्धि एत्येधत्यूठ्सु इत्येतत्प्रवृत्त्यर्थमिदानीं लघूपधगुणे वृद्धिरेचीत्येव सिद्धम्। ज्ञापितायाञ्चास्यां वाह उठित्यस्यासिद्धत्वेन लघूपधगुणाप्राप्तौ वृद्धिरेचीत्यस्याप्रवृत्तौ वृद्ध्यनापत्त्या दीर्घग्रहणमेत्येधत्यूठ्स्वित्येतत्प्रवृत्तिसम्पादनेन चरितार्थम्। न च तत्रापि

विश्वौह इत्यादिसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। सत्यां ह्येतस्यां बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न स्यात्। न च 'पुगन्त'

ह्रस्वकरणेन वृद्धेस्सिद्धौ दीर्घग्रहणं न स्वांशे चरितार्थमिति वाच्यम्। अवतीत्यूः जनस्य ऊः जनौरित्यादौ ज्वरत्वरेति दीर्घे ऊठि वृद्ध्यनापत्तेः। तत्रापि ह्रस्वकरणे जूरावित्यादौ दीर्घश्रवणानापत्तेः। न च स्वरविधायके ह्रस्वकरणे जूरेत्यादौ स्वरानापत्तेर्न दीर्घग्रहणं ज्ञापकमिति वाच्यम्। स्वरविधायके वार्तिके च ठित्करणेनादोषात्।

ननु स्वरविधौ तद्वार्त्तिके च ठिदितिकरणे पदद्वयाधिक्येन बहुव्रीह्याश्रयणेन च गौरवमिति चेत्—अत्र **चन्द्रिकाकाराः** स्वरविधायके वार्तिके च ऊठित्यत्र दीर्घेणोकारोऽपि प्रश्लिष्यते। ऊठ्साहचर्य्याच्च स वकारस्थानिक उपधाभूतो धातुस्थो गृह्यते। तेन सोमसुतः अक्षद्यूवा तस्थुषः यून इत्यादौ न स्वरापत्तिः। इत्थञ्च सम्प्रसारणमात्रविधानेन सिद्धे ऊठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्याहुः।

अस्तु वा ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् प्रतिपदोक्तपरिभाषाश्रयणाच्च स्वराऽभाव एवेष्टः प्रष्ठौह इति स्वरोदाहरणं **कौमुदीकारस्य** प्रमाद एवेति यथान्यासेनैवोठ्ग्रहणं ज्ञापकमिति **परे**। दीर्घविधानमेव ज्ञापकमित्यपरे। तथा हि ह्रस्व उठ् एव विधीयतां स्वरेऽपि ह्रस्व एव। ज्वरत्वर-च्छ्वोः शूडितिसूत्रद्वयेनापि ह्रस्व एव विधातव्यः। वृद्धावपि तथैव जूरावित्यादौ दीर्घश्रवणन्तु उउठित्यादेशद्वयविधानपूर्वकसवर्णदीर्घकरणेनोपपन्नं भविष्यतीति तन्न। ज्ञापितेऽपि दीर्घोच्चारणस्य चरितार्थत्वासम्भवात्। आवयतीत्यौरित्यादौ ण्यन्तादवेः क्विपि णिलोपे आङ्गत्वात्सवर्णदीर्घं बाधित्वा वृद्धौ यणि वौरित्यापत्त्याऽऽदेशद्वयविधानाऽसम्भवाच्चेति दिक्।

बहिरङ्गसम्प्रसारणाऽसिद्धत्वादिति। ननु सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेऽपि तस्य पूर्वरूपेणापहारात् पूर्वरूपस्य च बहिरङ्गत्वाऽभावाद्गुणो निराबाध इति चेत्—

अत्र **केचित्** पूर्वरूपे सम्प्रसारणतुल्यत्वं हल इति सूत्राज्ज्ञाप्यते। अन्यथा हूतमित्यादौ पूर्वरूपस्यैव सत्त्वेन तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। स्थानिवद्भावेन तु न निर्वाहः। सम्प्रसारणत्वस्याल्मात्रवृत्तित्वात् स्थान्येकदेशवृत्तित्वाच्च। अचः परस्मिन्नित्यपि न स्वविधित्वात् दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। इत्थं च सम्प्रसारणनिष्ठं बहिरङ्गत्वमपि पूर्वरूपस्येति न दोषः। अत एव ज्ञापकता-

इति सूत्रे निमित्तमिको विशेषणम् । अत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणः । एवं च नाजानन्तर्य इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययस्यांगांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयात् । पुग-

---

परभाष्यमप्युपपद्यते । जागृढ इत्यादौ ग्रहेर्यङ्लुगन्तात् तसि उत्तरखण्डे सम्प्रसारणपूर्वरूपाभ्यां ऋदुपधत्वे यङ्लुग्निमित्तको रिगागमो न । सम्प्रसारणस्थानिकपूर्वरूपस्याऽपि बहिरङ्गत्वातिदेशेन रिगागमापेक्षयाऽसिद्धत्वादित्याहुः ।

परे तु सम्प्रसारणाच्चेतिसूत्रेण सम्प्रसारणात्परस्याचो निवृत्तिमात्रमुच्यते । पूर्वपरयोर्निवृत्तिं कृत्वाऽपूर्वस्यैकस्यानयने गौरवात् । तथा च सम्प्रसारणमेव वर्त्तते इति सर्वमुपपन्नं हलश्चेति सूत्रञ्च चरितार्थम् । न च जागृढ इत्यादौ परनिवृत्तिरूपादेशस्य स्थानिवत्त्वेन ऋकारस्य यणापत्तिरिति वाच्यम् । तस्यानादेशत्वात् सम्प्रसारणस्यैव पूर्वरूपात्मकस्यादेशत्वात् । नन्वेवं राममित्यादावुक्तयुक्त्या अमि पूर्व इति पूर्वरूपेणापि परस्याकारस्य निवृत्तौ मकारात्मके सुपि सुपि चेति दीर्घस्स्यादिति चेत्-न । मकारस्य सुप्त्वाभावात् । अर्थाधिकविकारेणैकदेशविकृतन्यायाऽप्रवृत्तेः । मकारस्यानादेशत्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेश्च । न च द्वयोः स्थाने एकादेशेन द्वयोर्निवृत्तिरपूर्वस्य स्थितिर्लभ्यते न परस्य निवृत्तिरिति वाच्यम् । एकस्य सत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वात् घटसत्त्वे घटपटौ न स्त इतिवत् । अन्यसहायेन स्थितस्यान्यासहायेन स्थितावपूर्वत्वोपपत्तेश्च । **निमित्तमिको विशेषणमिति** । अङ्गविशेषणत्वे हि सार्वधातुकाद्यव्यवहितपूर्वाङ्गावयवस्येको गुण इत्यर्थे भिनत्तीत्यादौ भिनद् ति इति स्थिते सार्वधातुकाऽव्यवहितपूर्वाङ्गं भिनद् तदवयवस्येकारस्य गुणापत्तिरिको विशेषणे तु येन नाव्यवधानन्यायेन भेत्तेत्यादावेकवर्णव्यवधाने चरितार्थत्वादनेकव्यवधानादत्र न गुण इति भावः ।

एवञ्चेति । अज्निष्ठं यत्प्रत्ययनिरूपितमानन्तर्य्यं तन्निमित्तकत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु नेदं युक्तं, सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितस्येको गुणविधानेनाज्निष्ठान्यनिरूपिताव्यवहितत्वरूपाजानन्तर्यनिमित्तकत्वाऽभावेन नाजानन्तर्य्यपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तत्राप्येकवर्णव्यवधानसहने मानाभावात् । **प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकांक्षत्वेनेति** । इदन्न युक्तं, संकेतसम्बन्धेन प्रत्ययपद-

न्तेत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपराङ्गावयवलघूपधारूपेको गुण इति 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रभाष्यसम्मतेऽर्थे भिनत्तीत्यादावदोषाच्च। अकारान्तोपसर्गेऽनकारान्ते चोपपदे वहेर्वाहेर्वा ण्विविचावनभिधानान्न स्त एव। वार्य्यूहेत्यादि तूहतेः क्विपि बोध्यम्। धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासंगतिः। प्रौह इत्याद्यसाध्वेव। वृद्धेरप्राप्तेः। अस्योहस्यानर्थक्यान्न 'प्रादूहोढो' इत्यस्यापि प्रवृत्तिः। न च कार्य्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्। पूर्वं प्रति परस्यासि-

---

वत्त्वस्यैव प्रत्ययपदार्थत्वेन घटत्वादिवदुत्थिताकाङ्क्षात्वाभावात्। पुत्रादिपदार्थे आकाङ्क्षोत्थापकजन्यत्वादिवदत्र, ससम्बन्धिकस्य कस्य चिदर्थस्याभावात्। **पुगन्तेत्यादौ कर्म्मधारयाश्रयणेनेति**। लध्वी चासावुपधा च लघूपधा। पुकि अन्तः पुगन्तः। पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति समाहारः। तस्य पुगन्तलघूपधस्येत्यस्याश्रयणेनेत्यर्थः। **अदोषादिति**। इक उपधात्वाभावादिति भावः। ननूठ्ग्रहणन्न ज्ञापकं अकारान्तोपसर्गे प्रौह इत्यत्र लघूपधगुणे वृद्धिरेचीत्येतद्बाधित्वा एङि पररूपमितिपररूपे इष्टवृद्धेरसिद्धयापत्तेः। अनकारान्ते वार्यूह इत्यादौ लघूपधगुणे ऊकारश्रवणानापत्तेश्चेत्यत आह—**अकारान्तोपसर्गे** इत्यादि। **वहेर्वाहेर्वेति**। वहेर्ण्विः। णिजन्ताद् वाहेर्विजित्यर्थः। ननु णिजन्ताद्वाहेरिति न युक्तं, णिजन्ताद्विजिति प्रतीकमुपादायानेन लोके विश्ववाट्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते। न त्वस्योठ् अङ्गभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति **शब्देन्दुशेखरोक्तेन** विरोधादिति चेत्-न। आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानाभावात्। कार्यकालपक्षेऽपि संज्ञाशास्त्राणां विध्येकवाक्यताया असंभवाच्च। तस्य ग्रन्थस्य खण्डनीयत्वात् वाहप्रयत्न एतदभिप्रायेणैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वाच्च। **न च कार्यकालपक्ष** इति। पूर्वं प्रति अन्तरङ्गपरिभाषां प्रतीत्यर्थः। परस्य त्रिपादीस्थान्तरङ्गशास्त्रस्य, पूर्वस्य सापादिकबहिरङ्गस्येति कस्यचिद्व्याख्यानन्तु अविचारितरमणीयम्। यतोऽस्य ग्रन्थस्यैतादृशार्थकत्वे परिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वमात्रप्रतिपादनेन परिभाषायास्तत्राप्रवृत्त्युपपत्तौ पूर्वस्य तन्निरूपितबहिरङ्गत्वाभावादित्येतत्पर्य्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्तेः। त्रिपाद्या असिद्धत्वहेतुनैव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमुक्त्वा तद्धेतुनैव पुनस्तत्राप्रवृत्त्युक्तेः। पुनरुक्तत्वापत्तेश्च।

द्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात्। न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वात्तदभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं 'पूर्वत्र' इत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्। एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः। किं च पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः। अतः

उत्तरस्य पक्षद्वयसाधारण्यात् शङ्कादले कार्यकाल इति विशेषोक्तेरसङ्गत्यापत्तेश्च। त्रिपाद्यसिद्धत्वहेतोरस्यामिव परिभाषान्तरेऽपि समानत्वात्। कार्यकालेऽन्यासां प्रवृत्तिर्भवत्यस्या नेति वैषम्ये बीजाभावाच्च। तस्मादयमाशयः—यथोद्देशे परिभाषाणां ज्ञापकदेशस्थत्वेन सापादिकत्वात् त्रिपाद्यामसिद्धत्वेनाप्रवृत्तावपि कार्यकाले विधिदेशस्थत्वेन परिभाषाणां विधिशास्त्रस्य च समानदेशस्थत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्त्याऽसिद्धत्वाभावेन त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरव्याहतेति। तदेवाह–**कार्यकालपक्ष** इति। उत्तरन्तु परिभाषां प्रत्यन्तरङ्गस्यासिद्धत्वाभावेऽपि सापादिकबहिरङ्गं प्रति त्रैपादिकान्तरङ्गस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावे तन्निरूपितबहिरङ्गत्वस्याप्यभावः। सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गमिति भाष्यात्। तथा च परस्परसापेक्षान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोरभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति। न च पूर्वत्रासिद्धमित्यतः प्रागेव परिभाषा त्रैपादिकान्तरङ्गे प्रवर्त्ततां तदानीमन्तरङ्गबहिरङ्गयोस्सत्त्वात्। न च पश्चात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रवृत्त्या परिभाषाबोधितस्याप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्यन्तरङ्गत्वेन परिभाषया तद्दृष्ट्याऽपि पूर्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य पूर्वशास्त्रज्ञानाभावात् तन्निरूपितासिद्धत्वमन्तरङ्गस्य बोधयितुमसामर्थ्यादिति परिभाषाबोधितस्याप्रामाण्याप्रसक्तेरित्याह–**न चानयेत्यादि वाच्यमित्यन्तेन**। **एवं हीति**। पूर्वापरीभावे नियामकाभावे हीत्यर्थः। **प्रत्यक्षत्वेनेति**। प्रत्यक्षप्रमाणस्य सर्वतो बलवत्त्वादिति भावः।

गुरुवरबालशास्त्रिणस्तु ग्रन्थकारोक्तयुक्तौ सर्वथाऽपरितुष्यन्तोऽन्यां व्यवस्थां वर्णयन्ति—तथा हि परिभाषा द्विविधा—शास्त्रत्वसंपादिका शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यिका च। तत्र यया विना अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वमेव न तां प्रति परं शास्त्रम-

कार्य्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव । अत एव कार्य्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुक्तीरुक्त्वाऽयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तं 'विसर्जनीय'सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना । त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्येऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किं-

---

सिद्धमित्यथकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन त्रैपादिकस्यासिद्धत्वाभावेन सा त्रिपाद्यां प्रवर्तते । यथा तस्मिन्नित्यादि । यया विनापि उक्तशास्त्रत्वमस्ति तां प्रति निरुक्तार्थकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वात् सा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । यथा असिद्धं बहिरङ्गमिति सर्वमुपपन्नम् ।

अस्याबाध इति । परिभाषातः पूर्वं प्रवृत्तिरिति यावत् । किन्तु वचनमेवारब्धव्यमिति सुध्युपास्य इत्यत्र संयोगान्तलोपाभावाय यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चक्रय्यत्रेत्यत्र संयोगादिलोपार्थं, निगाल्यत इत्यत्राचि-विभाषेति लत्वार्थं व्रीहिवापाणीत्यादौ णत्वार्थं तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु । कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यादौ रदाभ्यामिति नत्वाभावाय निष्ठा-नत्वमवृद्धेः । नृमतोऽपत्यं नार्म्मतमित्यादौ मादुपधाया इति वत्वाभावार्थं नृमतोवप्रतिषेधः । नार्कूटः, नार्पत्य इत्यत्र विसर्गप्रतिषेधाय विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इत्यादि वचनानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ।

ननु त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपगच्छतामस्माकमन्तरङ्गपरिभाषयैव सर्वदोषोपशमात् वचनानि न वक्तव्यानीति लाघवात् त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरेवास्तु । अतिप्रसङ्गस्तु यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परिहरणीय इति चेत्–न । लाघवेन युक्तिसिद्धस्य बाधायोगात् । अत एव व्यक्तिशक्तिस्वीकारापेक्षया जातिशक्तिपक्षे सत्यपि लाघवे व्यक्तिशक्तिः स्वीकृता **तार्किकैः** । किञ्च ममापि संयोगान्तलोपे झलोपकर्षणेन यणः प्रतिषेधवचनाभाव एव चक्रय्यत्रेत्यत्र यणः पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वं वाच्यं, चक्रय्यकैदित्यत्र तन्नास्तीति तदर्थं संयोगादिलोपग्रहणं कर्त्तव्यमेव तवापि । तत्र हि इण्धातोर्लङि तिङश्चेत्यकचि अकैदिति रूपम् । तत्राकचस्तन्मध्यपतितत्वाभावेन तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्त्या तिङन्ततदादित्वाभावेन अकदित्यस्य पदत्वाभावात् । तन्धातोर्ण्यन्तात् क्विपि णिलोपे सुपि पदत्वे संयोगान्तलोपे तगिति रूपम् । संयोगादिलोपस्तु न णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । तत्र पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यस्याप्रवृत्त्यर्थं च

संयोगादिलोपग्रहणं णिलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावेन न परिभाषया सिद्धिः। प्लायते इत्यत्र प्र अयते इति स्थिते पदद्वयापेक्षेण उपसर्गस्यायतावितिसूत्रेण लत्वार्थमावश्यकस्य दीर्घरूपैकादेशस्थानिवत्त्वस्य प्रतिबन्धकीभूतपूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदितिवचनस्याप्रवृत्तये लत्वग्रहणं तवाप्यावश्यकमेव। परिभाषया च न निर्वाहो दीर्घस्यान्तरङ्गत्वात्। प्राहिणोदित्यत्र पूर्वं धातोस्साधनेनैव योगस्य सिद्धान्ततया पश्चादुपसर्गयोगे अन्तरङ्गत्वाद्गुणे हिनुशब्दनिमित्तकहिनुमीनेतिणत्वप्रवृत्तये गुणस्थानिवद्भावस्यैव शरणीकर्त्तव्यतया णत्वग्रहणमपि तवावश्यकं णत्वस्यैव बहिरङ्गतया न तत्राभीष्टसिद्धिकरी परिभाषा। ऋधातोः क्तप्रत्यये निष्पन्नादृतशब्दादाचारक्विबन्तात् लङि आर्तदित्यत्र निष्ठानत्वाभावाय वार्तिकाश्रयणमेव तवापि। न बहिरङ्गपरिभाषा कल्याणाय। वृद्धेर्बहिरङ्गत्वात्। एवं ऋशब्दान्मतुबन्तादाचारक्विबन्तात् लङि आर्म्मतदित्यत्र वत्वाभावार्थं वचनारम्भ एव तवापि युक्तः। वृद्धेरन्तरङ्गत्वात् ऋशब्दप्रकृतिककल्पप्प्रत्ययान्तात् ऋकल्पशब्दाल्लङि आर्कल्पदित्यर्थं विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इत्यप्यावश्यकमेवेत्यलं भाष्यसम्मतयुक्त्युल्लंघनेन।

प्रसङ्गात् विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इत्यस्यार्थो विचार्यते। उत्तरपदशब्देन वृत्तिचरमावयवो गृह्यते इति रामः करोति नार्कलिपरित्यादौ नातिव्याप्त्यव्याप्ती। दास्याः पुत्र इत्यादौ समासेऽलुकि विसर्गोपपत्तये रत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयरेफस्य वृत्तिचरमावयवे परे न विसर्ग इत्यर्थेपि गीःपतिरित्यादौ दोष इति न वाच्यम्। वृत्तिचरमावयवनिमित्तको यो रेफस्तस्य न विसर्ग इत्यर्थः। गीःपतिरित्यादौ च न रेफस्तथाभूतः। निमित्तता च यथाकथञ्चिदेव। तेन नार्कूटः नार्कलिपरित्यादौ न दोषः। रेफनिमित्तवृद्धिनिमित्तप्रातिपदिकावयवकूटकल्पादेरपि अपर्याप्त्या वृद्धिनिमित्तताद्वारा रेफनिमित्तत्वात्। न चोपार्च्छतीत्यादौ दोषः। वृत्तिचरमावयवस्थानेऽर्थवतो निवेशात्। न च राम इत्यादावपि सुरूपार्थवन्निमित्तकत्वेन रेफस्य विसर्गानापत्तिरिति वाच्यं, खर्विशिष्टो विसर्गोऽसाधुरित्यर्थात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितार्थवदव्यवहितपूर्वस्थानिकरेफस्थानिकत्वस्वनिमित्तकत्वोभयसम्बन्धेन। उपार्च्छति परमर्त्त इत्यादौ खर् छकारादिस्तद्घटितोऽर्थवान् ऋच्छादिस्तदवधिकपूर्वोऽकारस्तत्स्थानिको वृद्ध्यादिद्वारा रेफस्तत्स्थानिकत्वं च्छकारादिनिमित्तकत्वं च जायमानविसर्गे स्यादिति तस्यासाधुत्वोपपत्तिः। न च दास्याः पुत्र इत्यादौ नृः पाहीत्यादौ च विसर्गस्यासाधुत्वापत्तिः। पकाररूपखरः वैशिष्ट्यनियामकं स्वनिमित्तकत्वमस्ति स्वघ-

तु वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः। अत एव निगाल्यत इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धम्। अन्यथान्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। येऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया अत्यन्तसिद्धस्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्ति तेऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादर्तव्या इति दिक्। अत एव 'ओमाङोश्च' इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम्। तद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्रा-

---

टितोऽर्थवान् पुत्रशब्दः पाहिशब्दश्च तदव्यवहितपूर्वः सकारो नकारश्च तत्स्थानिकरेफस्थानिकत्वमप्यस्ति विसर्गस्येति खर्विशिष्टत्वादिति वाच्यम्। रेफे रत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्यापि निवेशेनादोषात्। वस्तुतस्तु स्वनिष्ठनिमित्ततानिरूपितरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्वाव्यवहितपूर्वस्थानिकत्वोभयसम्बन्धेन। यत्किञ्चिद्विशिष्टस्य रेफस्य न विसर्गः। उपार्छतीत्यादौ ऋच्छमादाय परमर्त्त इत्यादौ ऋकारमादाय समन्वयः। रत्वावच्छिन्नविधेयतानिवेशान्न नृःपाहीत्यादौ दोषः। निमित्ततानिवेशात् गीः पतिरित्यादौ न दोषः। उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतामात्रस्य निमित्ततापदेन ग्रहणात् नार्कूटः नार्कलिपरित्यादौ न दोषः। प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नविषयताया अपर्याप्त्या कूटादौ सत्त्वादित्यलम्।

अत एव निगाल्यत इति। कार्यकालपक्षेऽप्यन्तरङ्गपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः। **पूर्वत्रेत्यस्य बाधमिति**। तथा सति त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकासिद्धत्वस्याभावेन त्रिपाद्यामस्याः प्रवृत्तिर्निराबाधेति भावः। **लक्षणैकचक्षुर्भिरिति**। लक्षणद्वारैव लक्ष्यसाधुत्वं जानतां लक्षणैकचक्षुषां लक्ष्यानुरोधेन लक्षणं व्यवस्थापयतां दुस्तरोऽन्योन्याश्रय इति भावः। धर्मिग्राहकमानेन जातबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकत्वमेवास्या न समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकत्वमिति भ्रमनिरासाय तदंशेऽपि मानमाह—**अत एवेति**। समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकत्वादेवेत्यर्थः। न च खट्वा आ ऊढा इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा नित्यत्वाद्गुणे दीर्घाप्राप्त्याप्राप्तवृद्धिबाधनार्थमाङ्ग्रहणं चरितार्थं नोक्तार्थज्ञापकं स्यादिति वाच्यं, नित्यापेक्षयाऽप्यपवादस्य बलीयस्त्वेन पूर्वं दीर्घस्यैव प्रवृत्तौ ततो गुणे रूपसिद्धौ व्यर्थस्य तस्य ज्ञापकत्वसम्भवात्। न च

ग्नौ पररूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात् खट्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति 'सम्प्रसारणाच्च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसम्बन्धे तु नास्य प्रवृत्तिर्ज्ञापकपर'सम्प्रसारणाच्चे'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशमादाय लब्धाङ्त्वे एतदप्रवृत्तेः ।

ज्ञापनोत्तरमपि व्यर्थमेवान्तरङ्गापेक्षयाप्यपवादस्य बलीयस्त्वादिति वाच्यम्, अपवादस्याप्यस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावविषये दैत्यारित्यादौ चरितार्थस्य प्रकृतेऽन्तरङ्गेण गुणेन बाधसम्भवात्। तदुक्तमपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यत इति पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वस्योभयोस्साम्येनाचः परस्मिन्निति भाष्योदाहृते मृद्व्यापट्व्येत्यत्र पूर्वयण इव पूर्वोच्चरितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य दीर्घे एव सत्त्वेन च अन्तरङ्गत्वं गुणस्य कथमित्यत आह–**साधनबोधके**त्यादि । एवं रूपेण योगे हेतुरग्रे वक्ष्यते–**क्रियायाः साध्यत्वेने**त्यादिना । नन्वेवं रीत्या गुणस्यान्तरङ्गत्वेऽप्यचः परस्मिन्निति भाष्यरीत्या दीर्घस्याप्यन्तरङ्गत्वमित्यव्यवस्थेति चेत्–न । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमेणैव बोधविषयत्वेन तत्क्रमेणैव तद्बोधकशब्दयोगेन तद्रीत्यैव मृद्व्यापट्व्येत्यादावपि पूर्वयणोऽन्तरङ्गत्वात् एतज्ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् पूर्वोच्चरितनिमित्तकत्वस्य निमित्तानामेकपदघटकत्वे एवान्तरङ्गत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमाच्च । एतदभिप्रायेणैवोच्यते—**भाष्ये स्पष्टमि**ति ।

ननु आङ्पूर्वकेण धातोरेहीतिरूपम् । तदनुकरणे एहिशब्देऽनुकार्यघटकैकारे पुर्वान्तवद्भावेनाङ्त्वादनुकरणं प्रकृतिवदित्यतिदेशेन लब्धाङ्त्वे अनुकरणैकदेशभूतैकारे शिवादिशब्दयोगे प्राप्तवृद्धिबाधपुरस्सरं पररूपार्थमाङ्ग्रहणं न ज्ञापकं स्यादित्यत आह–**एहीत्यनुकरणस्ये**त्यादि । अनेन च प्रकृत्येकदेशपर्याप्तधर्म्मस्यानुकरणैकदेशेऽप्यतिदेशः । अत एवाप्सुमन्तावाज्यभागावित्यादावनुकरणभूताप्सुघटके सुशब्दे अनुकार्यसप्तम्यन्तैकदेशसुशब्दगतसुप्त्वमादाय प्राप्तलुकोऽभावाय अपो योनियन्मतुष्विति मतुप्यलुक्चरितार्थः । आइहीत्यनयोरनुकरणद्वयमित्यन्ये । न च पदसंस्कारपक्षे एहीतिरूपं संसाध्य पश्चाच्छिवादिसम्बन्धे पूर्वान्तवद्भावेन लब्धाङ्त्वे

यत्तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन । उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्य्येण । अत एवानुभूयत इत्यादौ सकर्म्मकत्वात् कर्म्मणि लकारसिद्धिरिति—तन्न । क्रियायाः साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनाकाङ्क्षतया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्य्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य सम्बन्धौचित्यात् । अत एव 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रे पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्युक्त्वा नैतत् सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्त्वोक्तयुक्त्या अस्यैव युक्तत्वमुक्तम् । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यादिना भाष्ये । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु कर्म्मणि लकारादि-

---

एकारे पररूपार्थमाङ्ग्रहणं चरितार्थमिति वाच्यम् । एवं रीत्यापि प्रयोगो न भवति ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादेव । धातूपसर्गनिमित्तकगुणस्यान्तरङ्गत्वोपपादनेन पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन । धातूपसर्गनिमित्तकं कार्यमन्तरङ्गमिति **प्राचां** सिद्धान्तो **नागेशस्य** सम्मत इति भ्रमवारणाय **प्राचीनमतमुपपाद्य** खण्डयति—**यत्त्वित्यादिना** । **अत एवानुभूयत** इति । अनुसमभिव्याहारेण भूधातोर्ज्ञानार्थकत्वमित्यभिमानः । **निश्चितक्रियेति** । साध्यशरीरिण्याः साधनसम्बन्धोत्तरमेव स्वरूपनिष्पादादिति भावः । **साधनकार्येति** । येन क्रमेणार्थस्य ज्ञानगोचरता तेनैव क्रमेण शब्दाभियोगः । शब्दाभियोगक्रमेणैव शब्दनिमित्तककार्याणां प्रवृत्त्यौचित्यमिति भावः । **अत एवेति** । साधनयोगस्य प्राथम्यादेवेत्यर्थः । **उक्तयुक्त्येति** । क्रियायास्साध्यत्वेनेत्यादियुक्त्येत्यर्थः । **निर्वर्त्तयतीति** । उत्पादयतीत्यर्थः ।

धातुनैवार्थाभिधानादिति । शब्दार्थसम्बन्धस्यानादित्वात् भूधातोर्ज्ञानार्थत्वस्यानुसम्बन्धात्प्रागपि सत्त्वेन सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारे बाधकाभावः अनुः, केवलं प्रयोक्तुर्ज्ञानार्थतातत्पर्यं श्रोतारं ग्राहयति । अत एव श्रोतुर्ज्ञानार्थबोधोऽनुसम्बन्धोत्तरमेव । न हि श्रोतृबोधः कर्मसंज्ञायां लकारे वा कारणं येन पूर्वं कर्मणि लकारो न स्यादिति सर्वमभिसन्धायाह—

सिद्धिः। पश्चाच्छ्रोतुर्बोधाय द्योतकोपसर्गसम्बन्धः। एवञ्च अन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् समस्कृतोत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्त्तते ततो द्वित्वादि। अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं यदागमा इति न्यायेन समाहितं भाष्ये। अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः। अन्यथान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे रूपासिद्धिः। यदुपसर्गनिमित्तकं कार्य्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वात्तदन्तरङ्गम्। यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम्। अत एव 'न धातु' इति सूत्रे प्रेद्ध इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति भाष्य उक्तम्।

पश्चाच्छ्रोतृबोधायेति। बुध्यारूढानामेवार्थानां बोधनाय शब्दोच्चारणात् सर्वेषामर्थानां तत्तदर्थबोधकशब्दप्रादुर्भावात्प्रागेवोपस्थितत्वात् साधनबोधकशब्दनिमित्तककार्य्यापेक्षयोपसर्गार्थनिमित्तककार्य्यस्य शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवोत्पत्तिस्तेन संचस्कारेत्यादौ लिडपेक्षया भूषणरूपोपसर्गार्थस्य प्रथमतरमेवोपस्थितत्वेन तन्निमित्तकस्सुट् लिड्निमित्तकद्वित्वतोऽन्तरङ्गतर इत्याह—**एवञ्चेत्यादिना**। **अत एवेति**। साधनबोधकप्रत्ययनिमित्तककार्य्याणामुपसर्गसंज्ञकशब्दमात्रनिमित्तककार्यापेक्षया पूर्वोत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः। यदागमा इति पुकः पर्वमेव णत्वे परिभाषाया अनुपयोग एव स्यादिति भावः।

वस्तुतस्तु पूर्वमुपसर्गयोगेऽपि परिभाषोपयोग इति तदवतरणे प्रतिपादितम्—**अत एवेति**। साधनबोधकप्रत्ययस्य पूर्वमुत्पत्त्या तन्निमित्तककार्य्यस्य प्रथमप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः। अध्यैयातामित्यादौ पूर्वं आप्नाया अप्याटश्चेति वृद्ध्याः पूर्वमातामादेशोत्तरप्रवर्तमानस्यापीयङ्ग आङ्गत्वेन प्रवृत्तिरिवात्रापि गुणस्यैव पूर्वागतोपसर्गसापेक्षदीर्घापेक्षयाऽऽङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तौ नेदं फलमिति **केचित्**।

अन्यथेति। पूर्वमुपसर्गयोग इत्यर्थः। पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—**यदुपसर्गनिमित्तकमित्यादिना**। **यत्तु न तथेति**। नोपसर्गार्थनिमित्तकमित्यर्थः। **भाष्ये उक्तमिति**। धात्वंशलोपनिमित्त आर्धधातुके सति गुणोनेत्यर्थे प्रेद्ध इत्यत्र नकारलोपे क्तप्रत्ययनिमित्तके सत्याद्गुण इति गुणस्यापि निषेधा-

किञ्च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे ऐकस्वर्य्याद्यापत्तिरि'त्युपपदमतिङ्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। भावार्थकप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तेः। अत एव 'णेरध्ययन' इति निर्देशः सङ्गच्छते। इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं भावतिङोऽपि पूर्वमुत्पत्तेः। अन्यथा तत्र समासापत्तिः। तिङि त्वतिङितिनिषेधान्न दोषो यदि भावतिङ्युपसर्गयोगोऽस्तीत्यलम्।

यत्तु विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषधर्म्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात्। यथा 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्यय-

---

पत्तिमाशंक्य न धातुलोप इति निषेधापेक्षयोपसर्गसापेक्षगुणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्निषेध्याभावेन निषेधाप्रवृत्तिरिति तत्रोक्तम्। पूर्वमुपसर्गयोगे तु क्तप्रत्ययसापेक्षनिषेधस्यैव बहिरङ्गत्वेन भाष्यविरोधस्स्यादिति भावः। **किञ्च पूर्वमुपसर्गयोग** इति। साधनबोधकलकारात्पूर्वमुपसर्गसंज्ञकशब्दयोगे कुगतिप्रादय इत्यनेन प्रभवतीत्यादौ प्रभु इत्यस्यैव समासे सोपसर्गधातोस्सामासिकस्वरेणैकस्वर्य्यापत्तिरित्यर्थः। अन्वभवदित्यादावनु भू इत्यस्य समासे पाक्षिकस्येष्टस्य प्रकृतिभावस्य न समास इति निषेधापत्तिरपि बोध्या। पूर्वं लकारयोगेऽतिङितिनिषेधात्तिङन्तस्यासामर्थ्याद्धात्वन्तस्य च समासाभावे इति बोध्यम्। **भावार्थकप्रत्ययस्यापी**ति। पूर्वोत्पत्तिप्रयोजकयुक्तेस्तुल्यत्वादिति भावः। न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकमप्याह—**अत एव णेरध्ययन इति। सामान्यापेक्ष**मिति। न तु ल्युट एव पूर्वोत्पत्ताविति भावः। **तत्रे**ति। भावतिङीत्यर्थः। **यदि भावे**ति। भावतिङ्युपसर्गयोगाभावे तु सामान्यापेक्षस्य नोपयोगः। परन्तु नैवम्। विक्रियते इत्यादौ तत्राप्युपसर्गयोगोपलम्भात्। **विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्ये**ति। विशेषस्य व्याप्यस्य ज्ञानात् सामान्यस्य व्यापकस्य धूमज्ञानाद्वह्नेरिवानुमानं, सामान्यधर्मज्ञानाधीनज्ञानविषयस्य विशेषधर्मस्य ज्ञाने सामान्यज्ञानमावश्यकमितिरीत्या वा सामान्यज्ञानम्। ततश्च विशेषस्य श्रुतत्वात्। सामान्यस्यानुमितत्वादुपस्थितयोर्द्वयोर्निमित्तत्वमित्यभिमानादिति बोध्यम्। तदेवोपपादयति—**यथे**त्यादिना। **एतेने**ति। विशेषापेक्षस्य विशेषधर्मरूपाधि-

स्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्गः। एतेन यत् 'अनुदात्तङितः' इति सूत्रे कैयटेनोक्तं लमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गास्तिबादयो लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गाः स्यादय इति तदप्यपास्तम्। विशेषापेक्षत्वेऽपि तस्य सामान्यधर्म्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात्। परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिरङ्गत्वाच्चेति—तन्न। विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्म्मनिमित्तकत्वानुपपादनात्। भाष्ये एवं विधान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य क्वाप्यनुल्लेखाच्च।

यत्तु मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मतुप्प्राप्तिमाशङ्क्य प्रत्येकमसामर्थ्यात् समुदायादप्रातिपदिकत्वात्

कनिमित्तकत्वादेव बहिरङ्गत्वस्योपपादनेनेत्यर्थः। बुद्धिस्थहेतुमुपपादयति—**विशेषेति**। **सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेनेति**। न हि शास्त्रप्रमाणसिद्धस्य सार्वधातुकत्वस्य प्रत्ययत्वधातुत्वज्ञानमन्तराऽज्ञातत्वमिव प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य लृट्त्वस्य लत्वज्ञानं विनाऽज्ञातत्वं येन लृट्त्वज्ञाने लत्वज्ञानमावश्यकं स्यादिति भावः। लृट्त्वज्ञानाय कथं चिल्लत्वज्ञानापेक्षायामपि स्यादिकार्ये घटे कुलालपितुरिवान्यथासिद्धत्वेन लत्वस्यानिमित्तत्वादधिकनिमित्तकत्वप्रयुक्तस्य बहिरङ्गत्वस्य दुरूपपादत्वात्। तवाभीष्टस्य स्यादीनां बहिरङ्गत्वस्य प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तावसदर्थावलम्बनन्तव वृथेत्याह—**परनिमित्तकत्वेनेत्यादि**। इदानीं रुदादिभ्य इति विहितस्येटोऽपि बहिरङ्गत्वं न सम्भवतीत्याह—**तन्नेत्यादिना**। **निमित्तत्वे मानाभावेनेति**। प्रकृते शाब्दबोधीयविषयताया एव निमित्ततापदेन ग्रहणादनुमित्युपस्थितेऽपि धर्मे शब्दजन्योपस्थितीयविषयतासमनियतायास्तस्या दुरूपपादत्वमिति बोध्यम्।

ननु अर्थापत्त्योपस्थितस्यापि क्वचिच्छाब्दबोधे भानदर्शनादत्रापि सार्वधातुकत्वज्ञानान्यथानुपपत्त्योपस्थितस्य धातुत्वादेर्भानसम्भवेन निमित्तत्वं स्यादित्यत आह—**एवं विधेत्यादि**। सार्वधातुकत्वे तस्यापेक्षितत्वेपि इटि घटे कुलालपितुरिवाऽन्यथासिद्धत्वेनानिमित्तत्वमित्यपि बोध्यम्। भाष्ये दृश्यमानं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमेकदेशिनोक्तमिति बोधनाय भाष्यमुपपादयति—**यत्त्वित्यादिना**। **प्रत्येकमसामर्थ्यादिति**। नेत्यध्याहृत्य

समासात् समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनोक्ते नैतत्सारमुक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थ उत्पद्यते द्विगोस्तद्धिता यथा पाञ्चनापितिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिभाष्यम् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुग्विधानात्तद्धितार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दश्च द्विगुरिति तदाशयं कैयटः । ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशद्विगोर्बहुव्रीहिणा प्रकृते परत्वाद्बाध इत्याशयेन नैष द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तिनोक्ते तमवकाशमजानानोऽपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी । अन्यपदार्थे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानबहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीति कैयटः । ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह—अन्तरङ्गत्वाद् बहुव्रीहिः । काऽन्तरङ्गता ? अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विशिष्टेऽन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियत इति । अधिकास्त्यर्थापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरङ्ग इति कैयटः ।

सर्वत्राऽन्वयः । **प्रत्येकं** पञ्चअस्शब्दात् गोअस्शब्दादित्यर्थः । **असामर्थ्यादिति** । पञ्चशब्दार्थस्य गोपदार्थेनान्वयान्मत्वर्थेऽन्वयासम्भवेनेति भावः । **समुदायादिति** । पञ्चअस्गोअस्रूपात् । **समासादिति** । पञ्चगुशब्दादित्यर्थः । **यथा पाञ्चनापितिरितीति** । पञ्चानां नापितानामपत्यमित्यर्थे तद्धितार्थे विहितेन द्विगुसमासेनोक्तेऽप्यपत्यरूपार्थे इञ्प्रत्ययः । **द्विगोर्लुगनपत्ये** इति । द्विगुनिमित्ततद्धितस्यानपत्यार्थकस्य लुगनेन विधीयते । दिगुसमासेनोक्ते तद्धितार्थे तद्धितानुत्पत्तौ हि सूत्रं व्यर्थं स्यादिति बोध्यम् । **पञ्चगुशब्दश्च द्विगुरितीति** । तथा सत्यपि टच् न समासान्तविधेरनित्यत्वात् । **सावकाशद्विगोरिति** । निरुक्तलक्ष्ये न बहुव्रीहेः प्रसक्तिः प्रथमान्तत्वाभावादिति भावः । **तमवकाशमिति** । पाञ्चनापितिरित्यादौ विद्यमानमित्यर्थः । **सिद्धान्त्येकदेश्याहेति** । साध्यांशस्य युक्तत्वात्सिद्धान्तित्वं हेतोरयुक्तत्वादैकदेशित्वम् । अन्तरङ्गत्वमुपपादयति—**अन्यपदार्थे** इत्यादि । **तस्मिंश्चास्य तद्धित** इति । अस्य

नैषा सिद्धान्त्युक्तिरेतावताप्यपवादत्वाहानेः। अच्सामान्यापेक्ष-यणो विशिष्टसवर्णाजपेक्षदीर्घेण बाधदर्शनात्। किञ्च उक्तरीत्या परत्वेनैव बाधसिद्धेः। किञ्च अत्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम्। न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्यारूढं विशेषापेक्षस्य बहिर-ङ्गत्वम्। अत एव सुबन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये। न चार्थकृतबहिरङ्गत्वस्य अनाश्रयणा-दिदमयुक्तम्। एकदेश्युक्तित्वेनादोषात्। अत एवास्तिग्रहणं नो-पाध्यर्थं किन्तु अस्तिशब्दान्मतुबर्थमिति त्वदभिमतं बहिरङ्ग-त्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैतत्सिद्धमित्युक्तम्। अत एव तदोः 'सः सौ' इति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम्। अन्यथा प्रत्ययसा-मान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्त्यात्वेऽनन्त्यस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वै-यर्थ्यं स्पष्टमेव। 'पादः पत्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्तरङ्ग-त्वाभाव एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु।

द्विगोरर्थद्वारानिमित्तभूते तस्मिन् मतुपि तद्धित इत्यर्थः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरित्यन्तरङ्गत्वोपपादनपरभाष्येण विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वलाभे-ऽप्येकदेश्युक्तत्वेनानादर इति बोध्यम्। **अपवादत्वाहानेरिति**। अन्तर-ङ्गादप्यपवादस्य बलवत्त्वादित्यर्थः। **विशिष्टसवर्णेति**। विशिष्टत्वमेवाह— **सवर्णेति**। **उक्तरीत्येति**। अवकाशत्वरीत्येत्यर्थः। **नोपाध्यर्थमिति**। न मतुपो निमित्तत्वार्थमित्यर्थः। बहुव्रीहिवन्मतुपोऽपि शब्दशक्तिस्वाभा-व्यादस्त्यर्थविषयता स्यादित्याशयः। **सिद्धान्तिनेति**। सिद्धान्त्येकदेशि-नेत्यर्थः। परमसिद्धान्ती तु परत्वादेव बहुव्रीहिमाह।

नन्वेवमसुसुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङोऽल्पेति। सुधातोर्लुङि चङि द्वित्वेऽसुसु अ दिति स्थिते सार्वधातुकनिमित्तकलघूपधगुणस्य चङ्निमित्त-कस्योवङश्च प्राप्तौ अन्तरङ्गत्वादुवङ् भवति। तन्न सिद्ध्येत। उभयोः परनिमित्तकत्वाविशेषादित्यर्थः। न च गुणशास्त्रघटकाङ्गपदप्रयोज्यविष-

नन्वेवमसुश्रुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङोऽल्पनिमित्तत्वाभावादुवङ् न स्यादिति चेत्—न। तत्रान्तःकार्य्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वात्। अन्तःकार्य्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वम्। अङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात्। इदमन्तरङ्गत्वं लोकन्यायसिद्धमिति। मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्य्याणि करोति। ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनाम्। अर्थानामपि जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्याकारकाणां बोधक्रमः। शास्त्रकृत्कल्पितस्तत्क्रमेणैव च तद्बोधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत् कार्याणीति पट्व्येत्यादावन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादित्यादिना 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव। यथा पट्व्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने। न तु जातस्य बहिरङ्गस्यैतादृशेऽन्तरङ्गेऽसि-

---

यताश्रयः असुश्रु अ इति तद्घटकाकारनिष्ठविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्ताच्पदघटितत्वरूपान्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य उवङि सत्त्वाच्छङ्कोदयाभाव इति वाच्यम्। समकालप्राप्तिकबहिरङ्गासिद्धत्वस्थले ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इति भाष्यात्। सप्तम्यन्तपदेनोपात्तस्यैवाङ्गपदेन ग्रहणस्योक्तत्वात्। **पूर्वोपस्थितेति**। पूर्वोच्चरितेत्यर्थः। नन्वेवं खट्वा आ ऊढेत्यत्राङः पूर्वोपस्थितिमादाय गुणस्योक्तान्तरङ्गत्वमनुपपन्नं तदपेक्षया खट्वाकारस्यैव प्रथमोच्चरितत्वादिति चेत्—न। सति सम्भवेऽर्थकृतस्यैव पूर्वोपस्थितत्वस्य ग्रहणम्। तदसम्भवे उच्चारणकृतस्येति व्यवस्थयाऽदोषात्। चङोऽनर्थकत्वात्। **प्रथमं शरीरकार्याणीति**। सर्वापेक्षया शरीरस्य प्रथममुपस्थितत्वादिति भावः। **जातिव्यक्तीत्यादि**। शब्दश्रवणानन्तरं प्रथमं जातिर्बुध्यारूढा भवति। जातिपदं धर्ममात्रपरम्। ततस्तत्पुरस्कारेण व्यक्तिः। ततो जातिविशिष्टव्यक्तौ विशेषप्रणिधाने लिङ्गम्। ततस्सजातीयपदार्थान्तरसापेक्षापेक्षाबुध्या संख्या। ततो विजातीयक्रियापेक्षं कारकत्वं बुध्यारूढं भवति। तेनैव क्रमेण तत्तदर्थबोधकशब्दप्रादुर्भाव इत्यर्थः। **तदपीति**। अन्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वमपीत्यर्थः।

द्धतानियामकं प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति 'वाह ऊठ्' सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

अत एव वाय्वोरित्यादौ वलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन वारितो-'ऽचः परस्मिन्नि'त्यत्र भाष्यकृता । क्रमेणान्वाख्याने तु उक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमप्यन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् ।

यत्तु एवं रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति तच्चिन्त्यम् । स्रजिष्ट इत्यादौ 'विन्मतोर्लुकि' टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृत्कृतस्य नैष्फल्यापत्तेः । त्वदुक्तरीत्या 'विन्मतोर्लुको' बहिरङ्गासिद्धत्वेन अनायासतस्तद्वारणात् । भाष्ये ईदृशरीत्या बहिरङ्गासिद्धत्वस्य क्वाप्यनाश्रयणाच्च । परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च ।

इयं चोत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गस्य नासिद्धत्वबोधिकेतीच 'एकाचोऽम्' इति सूत्रे भाष्ये पूर्वपक्ष्युक्तिरिति सा नादर्त्तव्या ।

अत एवेति । जातबहिरङ्गासिद्धत्वानियामकत्वादेवेत्यर्थः । **यणः स्थानिवत्त्वेनेति** । जातासिद्धत्वनियामकत्वे तु विलम्बोपस्थितौकारनिमित्तकस्य यणोऽनयैव लोकसिद्ध्याऽसिद्धत्वेन यलोपवारणसंभवात्स्थानिवद्भावपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । **उक्तोदाहरण इति** । मृद्व्या पट्व्येत्यादावित्यर्थः । **पूर्वप्रवृत्तिकत्वमिति** । परिभाषाया नोपयोग इति भावः । **स्रजिष्ट इत्यादाविति** । विन्मतोर्लुकि प्राप्तस्य स्रजूघटकाजुद्देश्यकस्य लोपस्येत्यर्थः । **त्वदुक्तरीत्येति** । पूर्वस्थानिकत्वमन्तरङ्गत्वमिति स्वीकारेणेत्यर्थः । वस्तुतो नेदं भाष्यं सिद्धान्तभूतं तक्रन्यायेन बाधके प्रवृत्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेष्टिलोपाप्रवृत्तेः । **नादर्त्तव्येति** । ननु तर्हि तत्फलस्यानुस्वारे कर्त्तव्ये मुमोऽसिद्धत्वाभावस्य कथं सिद्धिरत आह–**पर-**

परन्तप इत्यादावनुस्वारे नासिद्धत्वं मुमस्त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेः। नव्यमतेऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः। आभीयेऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादित्य'सिद्धवत्' सूत्रे भाष्ये

न्तप इत्यादाविति। इदमुपलक्षणम्। अरुन्तुद इत्यत्र संयोगान्तलोपेऽसिद्धत्वाभावः। **नव्यमतेऽपीति**। **दीक्षितमते**पीत्यर्थः। फलस्यान्यथासिद्ध्या तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वं स्पष्टमेवेति बोध्यम्। **आभीये अन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्येति**। इयं पंक्तिर्न समीचीनतया योजयितुं शक्यते। तथा हि पपुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणे पपाउस् अस् इति स्थिते आतो लोप इत्येतद् दृष्ट्या संप्रसारणस्य बहिरङ्गासिद्धित्वादाभीयासिद्धत्वाच्चालोपो न स्यादित्याशंक्य व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वं परिहृत्य बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतावर्थौ कथं सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गे अन्तरङ्गम्। न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति। नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्येतिग्रन्थेन बहिरङ्गासिद्धत्वमपि भाष्ये परिहृतम्। यथा स्योन इत्यादौ यणगुणयोर्युगपत्प्राप्तिरस्ति न तथा पपुष इत्यादौ। संप्रसारणप्रवृत्तिकाले आलोपादीनां निमित्ताभावादप्रसंगः। आलोपप्रवृत्तिकाले च निर्वृत्तं संप्रसारणम्। ततश्च निमित्तमेवालोपादीनां संप्रसारणमिति नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः कैयटेनोक्तः। तेनैव च पचावेदमित्यत्राप्येवं सति जातासिद्धत्वं न स्यादित्याशंक्य भाष्यमन्यथा व्याख्यातम्। तथा हि इयं परिभाषा वाह ऊठ् इत्येतज्ज्ञापितत्वादाभीया आभीयेष्वालोपादिषु कर्त्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्तते। असिद्धत्वमभावप्रतियोगित्वम्। नैवास्ति परिभाषेत्यर्थः। तदप्रवृत्तौ चाऽऽलोपादीनि भवन्तीति भाष्यस्थपदान्यस्मिन्नर्थे एवं योजितानि सत्यन्तरङ्ग इति विध्यपेक्षित इत्यर्थः। तत्र निमित्तमेवेति परिभाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः। वसुसम्प्रसारणञ्चैकं परिभाषाया आलोपादीनाञ्च आश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्येवासिद्धत्वम्परिभाषाया इति। स्वस्या असिद्धत्वेऽप्य**दृष्टपिशाचन्यायेना**ऽसिद्ध्याऽप्यनयाऽन्तरङ्गं प्रति बहिरङ्गाऽसिद्धत्वप्रतिपादने बाधकाऽभावः। समानाश्रयत्वमप्यन्यूनाधिकनिमित्तकत्वमेवान्यथाऽतिप्रसङ्गात् चिन्त्यं कैय-

स्पष्टम् । एवं सिचि वृद्धेर्येन नाप्राप्तन्यायेनान्तरङ्गबाधकत्वमूलकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीती'को गुण' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।। ५१ ।।

टोक्तं किन्तु अन्तरङ्गस्याभीयस्याभीयां परिभाषाम्प्रत्यसिद्धत्वात्परिभाषया प्रतिपाद्याभाव इव तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवः। अन्तरङ्गशास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वेन परिभाषाया अन्तरङ्गशास्त्रस्थत्वेन समानाश्रयत्वमिति **परे**। परन्तु मूले बहिरङ्गे समानाश्रयत्वमाभीयत्वमिति विशेषणमनुपयुक्तमेवेति विभावयन्तु। **येन नाप्राप्तन्यायेनान्तरङ्गबाधकत्वमूलकमिति**। एतेन न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति नाऽपूर्वमिति बोध्यम् ।

अथ जातबहिरङ्गासिद्धत्वस्य किम्फलमिति चेत्–अत्रोच्यते। पचावेदमित्यत्र लोडुत्तमद्विवचनान्तस्येदंशब्देन सहैकादेशे पूर्वान्तवद्भावेन लोडुत्तमसम्बन्धित्वस्य स्वत एत्वस्य च सत्त्वेन एत ऐरितिप्राप्तन्तद्रूपेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वादेत ऐरित्यस्याप्रवृत्तिरिति फलम्। यदि च इत ऐरितिन्यासेनापि पचावेदमित्यत्र वारणसम्भवः भवानीत्यादावायादेशः स्यादिति तु न भ्रमितव्यम्। तक्रन्यायेन न्यासादेशेन इत ऐरित्यस्य बाधसम्भवादित्युच्यते तदा पचावेदमित्यत्र आमेत इत्यामादेशवारणमेव फलमिति **कश्चित्**। तदपि न युक्तम्। प्रतिपदोक्तस्यैकारस्य ग्रहणेनादोषात्। एधस्व पचस्वेति सततं यत्राभिधीयत इत्यर्थे आख्यातमाख्यातेनेतिसमासे बहुवचने बहुवचने झल्येदित्येत्वे एधस्व पचस्वेभ्य इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यैकारस्यामादेशापत्तेस्तादवस्थ्यात्। तद्वारणायैव परिभाषा मन्तव्येत्यपि न। टित आत्मनेपदानामित्यत आत्मनेपदानुवृत्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाषाञ्चाश्रित्यात्मनेपदमुचार्य्य विहितस्य लोट एकारस्यामादेश इत्यर्थकरणेन पचावेदमित्यादावामादेशवारणसिद्धेरैविधायके आत्मनेपदसम्बन्धेनापि पचावेदमित्यत्रायादेशवारणं सम्यगेव। न च सवाभ्यां वामावित्यस्यात्मनेपदमुचार्य्य विहितैकारस्येत्यर्थो न कर्त्तव्यः। एधस्वेत्यत्रादेशानापत्तेः। एवञ्च एधस्वेदमित्यत्रामादेशाभावाय जातासिद्धत्वं वक्तव्यम्। न चैधस्वेत्यत्रापि सेघटकैकारस्य पर्जन्यन्यायेन टित आत्मन इत्यनेनैत्वे आत्मनेपदमुचार्य्य विहितैकारस्य सत्त्वेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेनैधस्वेदमित्यादौ न दोष इति वाच्यम्। तञादेशानां टेरेत्वश्चेत्यस्य एकारोच्चारणसामर्थ्येन ज्ञापनात्सेघटकैकारस्यैत्वाप्रवृत्तेः। सकारसाहचर्य्यात्सवाभ्या-

मित्येतद्विहितानवयववकारात्परस्यामादेश इत्यर्थकरणेनादोषाच्च । न चासूषुददित्यत्र क्षरणार्थकसूद्धातोर्णिजन्तात् लुङि चङि द्वित्वे उपधाह्रस्वे सन्वद्भावेऽभ्यासस्य दीर्घे णिचि प्राप्तलघूपधगुणे बहिरङ्गस्योपधाह्रस्वस्यासिद्धत्वं मन्तव्यम् । नाजानन्तर्य्ये इत्यस्य तु न विषयः गुणस्याजानन्तर्य्यनिमित्तकत्वाभावात् । एकवर्णव्यवधाने येन नाव्यवधानन्यायेन गुणप्राप्तावपि नाजानन्तर्य्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । क्नोः क्त्विेनार्द्धधातुकविशिष्टस्यैवेको गुणो विधीयते । वैशिष्ट्यञ्च स्वपूर्वत्वस्वोपदेशकालिकलघुत्ववत्त्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्चेको णिजुपदेशकालिकलघुत्वाभावाद्गुणाप्रवृत्तेर्नेदं फलमिति तु न युक्तम् । तोतोर्त्तीत्यादौ वलोपोत्तरजातलघुत्वकेऽपि गुणदर्शनेनोक्तार्थस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । यदि च यङ्लुकश्छान्दसत्वेन छन्दसि दृष्टानुविधानस्यैव सत्त्वेन न तत् प्रकृतार्थप्रतिबन्धकं तुर्वीधातोर्वनिपि तोर्वेत्यत्र गुणानुपपत्तिरपि न प्रकृतार्थप्रतिबन्धिका । न धात्विति-निषेधेन तत्र गुणस्यानिष्टत्वात् । तत्प्रत्याख्यानेऽपि फलैक्याय तदनभिधानस्यैवौचित्याच्चेत्युच्यते तदा नेदम्फलम् ।

यत्तु **केनचित्** 'अन्ये तु पुगन्तसाहचर्य्यात्सार्वधातुकसाहचर्य्याच्चार्द्धधातुकपरेऽपि स्वोत्तरप्रत्ययानिमित्तकस्यैवेको गुणविधानान्न दोष इति प्राहुः' इत्युक्तम्—तन्न युक्तम् । सादृश्ये प्रतियोग्यनुयोगिवृत्त्येकधर्म्मस्यापेक्षिततया स्वत्वस्याननुगतत्वेन तद्घटितैकधर्म्मस्योभयवृत्तित्वासम्भवात् । पुगन्तप्रतियोगिकस्य सार्वधातुकप्रतियोगिकस्य वा सादृश्यस्येकि निरुक्तधर्मेण प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । ह्रीधातोः क्विबन्तादाचष्टे णिचि पुकि ततो हेतुमण्णिचि लुङि चङि णिचो लोपेऽजिह्रिपदित्यत्र स्वोत्तरप्रत्ययनिमित्तकस्यापीकः सत्त्वाच्च । वेञ्धातोः क्विपि सम्प्रसारणे तुकि निष्पन्नादुत्प्रातिपदिकादाचारक्विपि ओततीत्यादौ स्वोत्तरप्रत्ययनिमित्तस्यैवेकः सत्त्वाच्च । गुरुसंज्ञायां संयोगपदेन प्रत्ययावयवानिमित्तकसंय्योगस्यैव क्नोः क्त्विसामर्थ्याल्लाघवाद्ग्रहणे तु फलं सम्यगेव । सार्वधातुकसाहचर्य्याल्लघुत्वानिमित्तस्यैवार्द्धधातुकस्य ग्रहणे तु न फलं णिचो लघुत्वनिमित्तत्वात् । क्नोः क्त्विेन भेत्तेद्यादिलक्ष्यानुरोधेन च लघूपधविहितप्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्येको गुण इत्यर्थेनासूषुददित्यादौ णिचो लघूपधविहितत्वाभावेन गुणाप्रवृत्त्या नेदं फलं सम्यगित्यपि **कश्चित्** । एतन्मते ऽसुस्रुवत् रियतीत्यादौ गुणस्याप्राप्त्या तदपेक्षयान्तरङ्गत्वादुवङादिप्रतिपादकभाष्यविरोधो न, उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् । नाप्यदिद्रपदित्यादौ द्राधातोर्णिजन्ताल्लुङि चङि पुकि द्वित्वे उपधाह्रस्वत्वे अदिद्रपदिति निष्पन्ने णिञ्निमित्तकोपधा-

वृद्धौ कर्त्तव्यायां बहिरङ्गोपधाह्रस्वस्यासिद्धत्वसम्पादनेन सफलाऽसिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषा। ञित्साहचर्य्येण अद् घटितप्रकृतिकस्यैव णितो ग्रहणेनादोषात्। रजयति मृगानित्यादौ संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यनेन वृद्धेरनित्यत्वान्न दोषाः। शास्धातोर्णिजन्ताल्लुङि अशशासदित्यत्र णौ चङीति ह्रस्वेऽपि वृद्ध्या लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्त्या च रूपसिद्धौ शास्धातौ नाग्लोपीतिनिषेधसामर्थ्येन ह्रस्वोत्तरं वृद्ध्यप्रवृत्तिज्ञापनान्नेदं फलमिति केचित्–तन्न। तेन शास्त्रबाधापेक्षया परिभाषाकल्पन एव लाघवात्। ग्रह्धातोर्य्यङ्लुङन्तात्तसि सम्प्रसारणे जागृट् इत्यादौ ऋदुपधत्वसम्पादकस्य तस्निमित्तकसम्प्रसारणस्य रुसिद्धत्वाय रुगादौ कर्त्तव्ये असिद्धत्वाय न परिभाषावश्यकता। यङ्लुकश्छान्दसत्वादभ्यास एव ऋदुपधत्वस्यान्वयाच्च। नाप्यातिखट्वघटकखट्वशब्दाट्टापोऽभावो ह्रस्वासिद्धत्वेन फलम्। लक्ष्ये लक्षणन्यायेन तत्सिद्धेः। अतिष्ठिपदित्यत्रापीकारस्यासिद्धत्वेन गुणाभावोऽपि न फलमौपदेशिकलघूपधस्यैव गुणविधानस्योक्तत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याच्च। न च हे जगदम्बेत्यादौ टापोऽभावाय बहिरङ्गह्रस्वासिद्धत्वार्थं सा तल्लक्ष्यत्वाट्टापो वारणन्त्वशक्यम्। प्रथमप्रवृत्त्युद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणसमुदायविशिष्टं जगदिति तद्घटितत्वस्यैव सत्त्वेन स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वोभयसम्बन्धेन स्वीयप्रथमप्रवृत्त्युद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणसमुदायविशिष्टाघटितत्वरूपतल्लक्ष्यत्वविरहादिति वाच्यम्। पुनर्ह्रस्वेनेष्टसिद्धेः। न च लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वासम्भवः। समुदायोद्देश्यकटापा सहैकादेशस्य ह्रस्वशास्त्रीयप्रथमप्रवृत्त्युद्देश्यसमुदायविशिष्टत्वेन तद्घटितस्य जगदम्बेत्यस्य तल्लक्ष्यत्वाभावात् पुनष्टाप् तु न तल्लक्ष्यत्वात्। तथा हि स्वीयप्रथमप्रवृत्तिर्ज्जगदम्बशब्दाट्टापः प्रवृत्तिस्तदुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो जगदम्बसमुदायस्तत्त्वं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जगदम्बाशब्देऽपि तद्विशिष्टत्वसन्तिमह्रस्वस्य नास्ति यतस्तस्य तद्घटकमात्रोद्देश्यकत्वेन स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वाभावात्। अपि तूदासीनस्य कस्यचित् तद्घटितत्वस्य जगदम्बशब्देऽसत्त्वात्। न च ह्रस्वे कर्त्तव्ये जगदम्बाशब्दे यत्तल्लक्ष्यत्वन्तदेकदेशविकृतन्यायेन जगदम्बशब्दे आनीय पुनर्ल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जगदम्बाशब्दे आनीयत इति तल्लक्ष्यत्वान्नात्र ह्रस्वत्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। ह्रस्वस्य विभक्तिनिमित्तकत्वेन विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषया लिङ्गविशिष्टन्यायेन जगदम्बाशब्दे तल्लक्ष्यत्वाभावात्। न च यासाशब्दे पुनरत्ववारणाय तल्लक्ष्यत्वं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिनिमित्तककार्येप्यानेतव्यमेवेति वाच्यं, न

यासयोरितिनिर्देशेन पुनरत्वाप्रवृत्तेरेव कल्पनात्। तत्रैव विभक्तौ लिङ्गेतिपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनाच्च। हे जगदम्बेत्यादौ सम्बुद्ध्यव्यवहितपूर्वत्वं निमित्तीकृत्य जायमानो ह्रस्वस्तन्निमित्तविनाशकटापं प्रत्यनिमित्तं स्यादितिरीत्यापि टापोऽभावः परिभाषां विनापि सिद्धोऽत एव बुद्धावित्यादावपि न टाप् इति न फलं जातासिद्धत्वस्य यासेत्यादौ तु न यासयोरिति निर्देशाट्टाप् हे लक्ष्मीत्याद्यनुरोधेन सम्बुद्धौ सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति न भ्रमितव्यं, नदीह्रस्वत्वस्यैव विशिष्य भाष्योक्तेः।

यत्तु अम्बात्रेत्यादौ ह्रस्वोत्तरैकादेशे पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशविशिष्टे अम्बार्थकत्वेऽपि न ह्रस्वः पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वादित्येव फलं तन्न। उत्तराकारपूर्वभूतसम्बुद्ध्यपेक्षया उत्तराकारपर्यन्तैकादेशविशिष्टस्य पूर्वत्वबुद्ध्यभावेन ह्रस्वत्वाप्राप्तेः। स्वयंभवतीति स्वयम्भूः स्तस्मै स्वयम्भुवे इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन क्विप्परत्वमादाय प्राप्ते ऊठि विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्योवङोऽसिद्धत्वं परिभाषाफलमित्यपि न। छकारसाहचर्येण विभक्त्यनिमित्तकस्यैव वस्य ग्रहणेनादोषात्। न चोक्तस्वयम्भूशब्दादाचारक्विबन्तात् घञर्थे कप्रत्यये स्वयम्भुव इत्यादौ वकारस्योठोऽभावायासिद्धत्वं वकारस्य विभक्त्यनिमिकत्वेनोक्तसाहचर्येणाशक्यवारणत्वादिति वाच्यम्, साहचर्येण यगितरप्रत्ययानिमित्तकस्यैव वस्य ग्रहणेनादोषात्। यगितरत्वनिवेशेन ब्राह्मणकण्डूतिरितिभाष्यप्रयोगे कण्डूयतेर्यगन्तात् क्तिचि अल्लोपयलोपयोः स्थानिवद्भावेन यगकारनिमित्तकोवङवयववकारस्योठ्यप्यदोषात्। न च इष्धातोः कर्तृक्विबन्तप्रकृतिकाचारक्विबन्तात् कर्तृक्विबन्तेष्शब्दस्याशब्देन समासाद्वा आचारक्विबन्तात्ल्लटि तिपि शपि पररूपे छत्वे इच्छतीत्यादौ छकारस्य क्विपमादाय शत्वप्रवृत्तेस्तादृशसाहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। पूर्वोक्तं फलं युक्तमेवेति वाच्यमिष्टसिद्धेः। तत्रापि छत्वस्यासिद्धत्वेन शत्वाप्रवृत्त्यर्थञ्चान्तरङ्गपरिभाषा मन्तव्येति बोध्यम्। कर्तृक्विबन्तप्रकृतिकाचारक्विबन्तभूधातोर्यति भव्यमित्यादावुठोऽभावाय सा। दिव्धातोः कप्रत्यये दिवः। मन्धातोः क्विपि न लोपे तुकि मत्। तयोस्समासे ततो णिचि टिलोपे णिलोपे दिवमितिमान्तस्य मशब्देन समासे णिचि टिलोपे देवयतीत्यादावुठोऽभावाय सा। नौशब्दस्याशब्देन समासे नावशब्दादाचारक्विबन्ताण्णावल्लोपे नावयतीत्यत्रोठोऽभावायापि सा। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न क्वौ विधिं प्रति निषेधात्। दीङो घञर्थे के दियशब्दादाचारक्विबन्ताण्णावल्लोपे दिययतीत्यादौ क्विपो वकारमादाय यलोपस्याभावायापि सा बोध्या।

समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वफलमथ विचार्यते । रियति, पियति, असुस्रुवत्, अयजे इन्द्रं मृद्व्या पट्व्या, एषु प्रयोगेषु लघूपधगुणापेक्षया इयङुवङोः अयजइइन्द्रमित्यवस्थायां दीर्घापेक्षया गुणस्य मृदु ई आ, पटु ई आ इत्यवस्थायां परयणपेक्षया पूर्वयणश्च शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तिस्समकालप्राप्तिकबहिरङ्गासिद्धत्वफलम्। अन्यथाऽऽद्येषु गुणस्य चतुर्थे दीर्घस्य परत्वादापत्तिरन्त्ययोः शब्दपरविप्रतिषेधेन परयणश्च प्रवृत्तिस्स्यात्। पूर्वस्य यण् न स्यादिति केचित्। तन्न। येन नाव्यवधानन्यायेन पुगन्तसाहचर्येण चार्धमात्रिकवर्णव्यवधानस्यैव सहनेन मात्रिकव्यवधाने प्रवृत्तौ मानाभावेन गुणस्याप्राप्तेः। न च भीधातोर्ण्यर्थे कप्रत्यये तदन्तादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि अलोपयलोपयोराचारक्विबन्ताल्लटि भयति वनिपि भेवेत्यादावल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न स्यात, मम तु अन्तरङ्गत्वादियङ्रियतीत्यादिभाष्यप्रामाण्यान्मात्रिकवर्णव्यवधानेऽपि लघूपधगुणप्रवृत्त्या लघूपधत्वादेव गुणसिद्धिरित्यर्धमात्रिकव्यवधानमेव सह्यत इति न युक्तमिति वाच्यम्। अर्धमात्राधिककालिकं यच्छ्रूयमाणं तदतिरिक्तव्यवधानस्यैव सहनेनादोषात्।

यत्तु रियतीत्यादौ सत्यपि गुणे जातस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादियङादिस्स्यादिति तन्न। नाजानन्तर्य इति निषेधात्। अयजे इन्द्रमित्यत्र पदसंस्कारपक्षे गुणप्रवृत्तिसमये दीर्घस्याप्राप्त्या गुणप्रवृत्तेरव्याहतत्वात् नित्यत्वाच्च। अपवादत्वाद्दीर्घस्तु न वाच्यः। यण्गुणशास्त्रीयाच्पदप्रयोज्यविषयतायास्सवर्णाच्त्वावच्छिन्नविषयतां प्रत्येव व्यापकत्वात्। तत्र सवर्णाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयाभिन्नवृत्तित्वं स्यादिति पूर्वेकारस्य तादृशविषयताश्रयभिन्नत्वेनाच्पदेन तस्य ग्रहणे बाधकाभावात्। मृद्व्येत्यादावपि क्रमिकान्वाख्यानपक्षे पूर्वयण्समये तृतीयाया अभावेन परयणोऽप्राप्तेः। शब्दपरविप्रतिषेधेन जातेऽपि परयणादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन पूर्वयणः प्रवृत्तेश्च। न च इउआ एषां समासे परयणादेशे पदान्तविधित्वेन स्थानिवद्भावाभावेन पूर्वयणादेशो न स्यादित्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं पूर्वयणादेश इति फलमिति वाच्यं; जातबहिरङ्गासिद्धत्वेन परयणादेशस्यासिद्धत्वेन पूर्वं यणादेशप्राप्तेः। नाजानन्तर्य इति निषेधात्। असिद्धत्वाभावे तु फलं युक्तमेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वयण एव पूर्वं प्रवृत्तेर्वा इति सिद्धेः। यलोपस्तु न। परयणो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च। यलोपे निषेधस्तु न। लोपाजादेशस्यैव निषेधविषयत्वात्। रुद्यादित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययापेक्षा-

नन्वेवमद्यूरित्यादौ बहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो यण् न स्यादत आह—

नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ॥ ५२ ॥

अत्र 'षत्वतुको'रिति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथाधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाल्ल्यबुत्पत्तिपर्य्यन्तमप्यसंहितयाऽवस्थानासम्भवेनैकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहि-

---

भ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुडिति तु न फलं परस्मैपदेष्विति विषयसप्तम्या लावस्थायामेव यासुटः प्रवृत्तेस्तस्य नित्यत्वाच्च । अभवकदित्यत्र नित्यमकचं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादितश्चेतीकारलोपः पूर्वमकचि तु अभवतकीति स्यादिति बोध्यम् । कश्च अश्च इशश्च केशा इत्यत्र नित्यमपि गुणं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घ इत्यपि फलम् । अपवादत्वाद्दीर्घ इति तु न युक्तमकारद्वयनिमित्तकगुणं प्रत्यपवादत्वेऽप्यकारेकारनिमित्तकगुणं प्रति तत्त्वाभावात् । इच्छतीत्यादौ छत्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुण इत्यपि फलं सम्यगेव । अविभयमित्यत्र भीअभ इति स्थिते परमपि गुणं बाधित्वा श्लुनिमित्तके द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतेऽभ्यासे इकारश्रवणम् । जन् अतीतिस्थिते परमप्युपधालोपं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात् श्लाविति द्वित्वे जज्ञतीति सिद्धिः । पूर्वमल्लोपे द्वित्वानापत्तेरिति दिक् ॥५१॥

नन्वेवमिति । बहिरङ्गपरिभाषायाः स्वीकार इत्यर्थः । **अन्तरङ्गो यण् न स्याद**िति । बहिरङ्गत्वेन विवक्षितमूठ्शास्त्रं तद्घटकाङ्गपदप्रयोज्यविषयताश्रयो दिविति तद्घटकः स्थानिद्वारा उकारस्तन्निष्ठविषयताप्रयोजकमच्पदं तद्घटितत्वेन यणोऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । षत्वतुकोरसिद्ध इत्यस्य षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धमित्यर्थः । **समासोत्तरम**िति । ल्यपस्तन्निमित्तकत्वादिति भावः । अधि इत्वा इति स्थिते समासे तत्र संहितायाः 'संहितैकपदे नित्ये'त्यभियुक्तोक्त्या नित्यत्वात् । युगपदेकादेशल्यपोः प्रवृत्तौ तुकि कर्त्तव्ये षत्वतुकोरित्यनेन एकादेशस्यासिद्धत्वात्तुग् भवति । नाजानन्तर्यपरिभाषाया अभावे तु बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वेन तुक्सिद्धौ तुको ग्रहणं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् । ज्ञापिता-

रङ्गतया असिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वमिति प्रेद्ध इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन। 'न धातुलोप' इति सूत्रे 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्।

यत्तु षत्वग्रहणमपि ज्ञापकम्। अन्यथा कोऽसिचदित्यादौ पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन ष-

---

यान्तवस्यामञ्जिनिष्ठल्यब्निरूपितान्तर्यनिमित्तकतुगपेक्षयैकादेशस्य बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वाभावेन तुग्ग्रहणं चरितार्थम्। **प्रेद्ध इत्यादाविति।** न धातुलोप आर्द्धधातुक इत्यस्य धात्वंशलोपनिमित्त आर्द्धधातुके सति गुणो नेत्यर्थे प्रेद्ध इत्यादौ धात्वंशनकारलोपनिमित्ते क्तप्रत्ययरूपे आर्द्धधातुके सति आद्गुण इति गुणो न स्यादित्याशंक्य गुणो बहिरङ्गो निषेधोन्तरङ्ग इति निषेध्यस्यासिद्धत्वेनादर्शनान्निषेधो न स्यादिति समाहितम्। तत्र गुणस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वरूपमेव बहिरङ्गत्वं भाष्याभिप्रेतमिति भावः। तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वेनाप्रामाण्यमिति चेत्–तदाह–**संयोगान्तस्य लोप** इति। तत्र हि यणः प्रतिषेधो वाच्यो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तम्। सुद्ध्युपास्य इत्यादौ यणः पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वं वाच्यमिति भावः। ननु वृक्षे छत्रमित्यत्र पदान्ता द्वेति तुकि कर्त्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वार्थं तुक्चरितार्थन्तत्रैकादेशस्यान्तरङ्गत्वेन बहिरङ्गपरिभाषयाऽनिर्वाहात्। न चासिद्धत्वेऽपि छे चेति तुक्प्रवृत्त्या न विशेष इति वाच्यम्। तथापि वैकल्पिकत्वासिद्धेरिति चेत्–न। पदान्तपदाद्योरिति वक्तव्यमितिवार्तिकेन पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव तुक्यसिद्धत्वात्। नन्वेवमपि वृक्षस्य इः वृक्षेः। तस्य छत्रं वृक्षेछत्रमित्यादावेकादेशस्य तथा भूतस्यासिद्धत्वार्थं तुग्ग्रहणमस्त्विति चेत्–न। सेरित्यादिवत्। न चैङः पदान्तात्परोरुरस्तीति भाष्यात् ज्ञापकपरप्रकृतभाष्याच्च। तस्यानभिधानात्। **कोऽसिचदित्यादाविति।** को इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदत्वमोसिचदित्यस्य परादिवद्भावेन सिचदित्येतन्मात्रस्यैकदेशविकृतन्यायेन वा पदत्वादेकपदसम्बन्धित्वमिणः द्वितीयपदसम्बन्धित्वं सकारस्येति षत्वस्यापि पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वमेकादेशस्य तत्त्वन्तु स्पष्टमेव। न चान्तादिवच्चेत्यस्य शास्त्रीयकार्ये एव प्रवृत्त्या बहिरङ्गपरिभाषाया

त्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति । तन्न । इणः पूर्वपदसम्बन्धित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन उभयोः समत्वात् । एकादेशस्य परादिवत्त्वेनोसिचदित्यस्य पदत्वेन सस्य पदादित्वाभावान्न 'सात्पदाद्योः' इत्यनेन निषेधः । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्यकालपक्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषायाः अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च । परिभाषार्थस्तु अचोऽन्यानन्तर्य्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्न । बहिष्पदेन बहिरङ्गम् । तस्य भावो बहिष्ट्वं बहिरङ्गत्वं तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रक्लृप्तिः, न प्राप्तिरिति । असिद्धं बहिरङ्गमित्युक्त्वा नाजानन्तर्य्य इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्रत्यस्यान्तरङ्गे इत्यस्यानुवृत्तिसूचनात् । तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः । अन्तरङ्गस्याच्स्थानिककार्य्यस्यैवस्यान्यानन्त-

---

अप्रवृत्त्यर्थं कथन्तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । परिभाषाया अप्रवृत्तिद्वारा षत्वप्रवृत्त्यर्थत्वेन शास्त्रीयकार्यार्थत्वात् ।

प्रसङ्गात् षत्वग्रहणस्य चारितार्थ्याय सात्पदाद्योरित्यस्याप्राप्तिरुच्यते । ओसिचदित्यस्य पदत्वेनेति । तथा चौकारस्य पदादित्वं न तु सकारस्येति न सात्पदाद्योरित्यस्य प्रवृत्तिः । न च तदप्रवृत्तेरशास्त्रीयत्वात् कथं परादिवद्भावः, षत्वनिषेधाप्रवृत्तेः । षत्वरूपत्वेन शास्त्रीयत्वात् ।

यत्तु को इत्यस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदत्वेऽपि उभयत आश्रयणेनान्तादिवद्भाव इति निषेधेनौसिचदित्यस्य पदत्वाभावात्पदादादिरिति पञ्चमीसमासेन सात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधसिद्धिरित्युक्तं–तन्न । ओसिचदित्यस्य पदत्वेऽपि सकारस्य पदात्परत्वविशिष्टस्यादित्वस्याक्षतेः । उभयत आश्रयण इत्यस्य स्वमते अभावाच्च । **त्रैपादिकेऽन्तरङ्ग** इति । तथा च न षत्वदृष्ट्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन सिद्धिरिति भावः । **अनुवृत्तिसूचनादिति** । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे नाजानन्तर्य्ये इति भाष्योक्तौ नाजानन्तर्य्य इत्युत्तरार्द्धे पूर्वस्यान्तरङ्ग इत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः । तेन अज्निष्ठान्यानन्तर्य्यनिमित्तकत्वस्यान्तरङ्गविशेषणत्वेनेत्यर्थः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्मध्ये कस्या-

र्यनिमित्तकत्वाभावात् । जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्त्या अयजे इन्द्रं धियतीत्यादौ बहिरङ्गदीर्घगुणादेरसिद्धत्वम् । अत एवेणाङिशीना-'माद्गुणः' सवर्णदीर्घत्वाच्छ्चङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादित्यादि संगच्छते । अत एव 'ओ माङोश्च' इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्य्य-त्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम् । न चाक्ष्यूरित्यत्र यणि कृते ऊठोऽसिद्धत्वाद्वलि लोपापत्तिरिति वाच्यम् । अचोऽन्यानन्तर्य्यनि-

---

प्यज्निष्ठान्यानन्तर्यविशेषणत्वे तु प्रकृते बहिरङ्गगुणस्य तथात्वेनासिद्ध-त्वानापत्तिः । **जातस्य बहिरङ्गस्येति** । नन्वेवमधीत्येत्यादावन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत इति परिभाषयैकादेशात्पूर्वमधि इत्वेति स्थिते ल्यपि अधि इयेत्यत्र समकालमेवैकादेशतुकोर्बहिरङ्गान्तरङ्गयोः प्राप्तौ जातबहिरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्राप्तौ तुकः स्वांशे चारिताथ्र्या-भाव इति चेत्—न । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव ल्यपः प्राबल्यस्य तया बोधनेन प्रकृते ल्यबुत्तरमपि दीर्घप्रवृत्त्या ल्यपस्तन्निमित्तविनाशकत्वा-भावेन प्राबल्याबोधनात् । अत एव निरेष्य दुरेष्येत्यादौ निर्दुर्पूर्वकात् एयन्तादिषेः क्त्वाप्रत्यये अन्तरङ्गानपीतिन्यायेन ल्यप्प्रयोजकसमासे ल्यपि च गुणात् पूर्वं कृते प्रतिपदोक्तत्वेन गुणात् पूर्वं ल्यपि लघु-पूर्वादित्यनेन णेरयादेशे गुणे निरेषय्य दुरेषय्य इति न किन्तु ल्यबुत्तर-मपि गुणादेशप्रवृत्त्या ल्यपो गुणनिमित्तविनाशकत्वाभावेन प्राबल्या-भावादन्तरङ्गत्वाद्गुणे ल्यपि लघुपूर्वकत्वाभावेनायादेशाप्राप्तौ णिलोपे नि-रेष्य दुरेष्येत्यस्य सिद्धिः । नन्वेवं पराजग्ध्येत्यादौ परा अद्क्त्वा इति स्थिते ल्यप एकादेशनिमित्तविनाशकत्वाभावेनाप्राबल्यात् यत्पूर्वं सम-कालमेव वा दीर्घे परादिवद्भावेन जग्ध्यादेशे पर्जग्ध्येति स्यादिति चेत्—न । जग्ध्यादेशद्वारा परंपरया दीर्घनिमित्तविनाशकत्वस्य सत्त्वेनादो-षात् । **अत एवेति** । जातस्यैवासिद्धत्वाभावबोधनादेवेत्यर्थः । **परमपि सवर्णदीर्घमिति** । समकालस्थलेऽपि प्रवृत्तावन्तरङ्गपरिभाषाया निषेधे परत्वाद्दीर्घे गुणं शिवेहीति सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । **ऊठोऽसिद्ध्-**

मित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये, कृते च तस्मिन् यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वमित्येतदर्थात्। असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे त्वस्या वैयर्थ्यं तेनैव सिद्धेः। अत एव 'नलोपः सुप्' इति सूत्रे कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम्। अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्भूतभ्याम्निमित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गतया नलोपस्यासिद्धत्वेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। मम तु तुक्यजानन्तर्य्यसत्त्वान्न दोषः। न चैवं सति 'ह्रस्वस्य पिति' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्रेको 'ह्रस्वोऽङ्यः' इति ह्रस्वे कृते तुकमाशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन समाहितम्। नाजानन्तर्य्यं इत्यस्य सत्त्वे तत्र तदप्राप्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम्। तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात्। एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात्। अत एवा'चः परस्मिन्' इति सूत्रे भाष्ये पटु ई आ इत्यत्र परयणादेशस्यानयाऽसिद्धत्वात्पूर्वयणादेशः साधितः। अत एवैषा

त्वादिति। वलिलोपापेक्षया बहिरङ्गत्वेनोठोऽसिद्धत्वादिति भावः। **अस्या वैयर्थ्यमिति**। नाजानान्तर्य्यपरिभाषाया वैयर्थ्यमित्यर्थः। **तेनैवेति**। अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वनैवेत्यर्थः। **अत एव नलोप इति**। नाजानन्तर्यपरिभाषायास्सत्त्वादेवेत्यर्थः। **अन्यथेति**। अनित्यत्वे प्रकृते प्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्यादिति भावः। **मम तु** नाजानन्तर्य्यपरिभाषावादिनस्तु। **अत एवेति**। नाजानन्तर्य्यपरिभाषाया अभावादेवेत्यर्थः। नन्वत्र तस्यास्सत्त्वेऽपि न दोषस्समकालप्राप्तत्वादिति चेत्—न। परिभाषास्वीकारस्तत्र जातत्वनिवेशस्तदपेक्षया बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनैव सकलातिप्रसङ्गभङ्ग इत्येव युक्तमिति भावः। अत्रेदं बोध्यं ग्रामणिपुत्र इत्यत्र बहिरङ्गपरिभाषया तुग्वारणपरभाष्यान्नाजानन्तर्य्यं इति नास्तीति कल्प्यतेऽन्यथाऽनया बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्त्या भाष्यासङ्गतिः। तुक्ग्रहणेन च बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते। तेनैवाक्षद्युरित्यादौ यण्वलिलोपाभावौ सिद्धौ रामयोरित्यादावयादेशापेक्षयौसिचेत्यस्यासिद्ध-

परिभाषा भाष्ये पुनः क्वापि नोल्लिखिता । अत एवान्तरङ्गपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रेऽस्या बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु इत्युक्तं 'सम्प्रसारणाच्च' इति सूत्रे भाष्ये । प्रतिविधानं च परिभाषाविषयेऽनित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम् ॥ ५२ ॥

नन्वेवं गोमत्प्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाश्रितत्वेन बहि-

---

त्वाभावः । रामेणेत्यादौ गुणापेक्षयेनादेशस्यासिद्धत्वाभावश्च । सिद्धः शयाते इत्यत्रायादेशापेक्षया बहिरङ्गस्यापि गुणस्यासिद्धत्वाभावः । एषु प्रयोगेषु नाजानन्तर्य्यपरिभाषया वारणसम्भवेऽपि अयजे इन्द्रमित्यादौ मृद्व्यापट्व्येत्यादौ चैतस्या अप्रवृत्तये जातबहिरङ्गत्वविषयकत्वमपि वक्तव्यम् । तदपि गौरवमेव । अक्षद्यूरित्यत्र वलिलोपवारणायानाजानन्तर्य्ये अन्तरङ्गे कृते चेत्यर्थान्तरकरणापत्तिश्च स्यात् । तथापि दीङ्धातोर्विचि मीनातीत्यात्वे विचो लोपे शसि आतो धातोरित्याकारलोपे दः, अस्यः अः आः, शसि आलोपे अः, पशुं सनोतीति पशुसाः, षनधातोर्विटि विड्वनोरनुनासिकस्यादिति नकारस्यात्वे शसि आलोपे पशुसः, यायावरः, यातिः, इत्याद्यर्थमन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि वक्तव्यमेवान्यथाऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गस्यालोपस्य वलमात्रनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गस्य यलोपस्य च कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यात्वस्याकारलोपस्य चासिद्धत्वेनातो लोपस्य यलोपस्य चाभावापत्तिः । नाजानन्तर्य्यपरिभाषया तु न निर्वाहः । अन्तरङ्गस्याज्निष्ठान्यानन्तर्य्यनिमित्तकत्वाभावात् । इत्थञ्चावश्याश्रयणीयेनानित्यत्वेनैव सर्वत्र निर्वाहे नाजानन्तर्य्यपरिभाषा नाश्रयणीयेत्येव युक्तमिति तत्त्वम् । अनित्यत्वेन बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तियोग्यानां केषाञ्चित्स्थलानामनुगमरूपैव नाजानन्तर्य्यपरिभाषा । ग्रामणिपुत्र इत्यत्र सन्निपातपरिभाषयाऽपि तुग्वारणस्य भाष्ये सत्त्वेन बहिरङ्गपरिभाषया वारणस्य भाष्यकारेणावहेलनात् पशुस इत्यादावननुगतानित्यत्वस्वीकारेऽपि बहुषु स्थलेषु अनुगतानित्यत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । नासूया तत्र कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इत्युक्तेरिति **परे** ॥ ५२ ॥

नन्वेवमिति । अन्तरङ्गपरिभाषायास्वीकार इत्यर्थः । **बहिरङ्गं**

रङ्गं लुकं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे नुमादयः स्युरत आह—

अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते ॥ ५३ ॥

लुकमिति। ननु गोमत्सु प्रियसु इति दशायां हल्ङ्यादिलोपसमये लुकोऽप्राप्त्या बहिरङ्गं लुकं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादित्युक्तिरसंगता। जातस्य समकालप्राप्तस्य वा बहिरङ्गस्यैवासिद्धताबोधनात्। न च लुक्पदं तत्प्रयोजकसमासस्योपलक्षकन्तस्य लोपसमकालप्राप्तत्वादिति वाच्यं, तस्याप्यन्यपदार्थान्तर्भावेण वृत्तिकल्पनोत्तरमेव प्रवृत्तेरिति चेत्—न। अप्राप्तिमत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य सत्त्वेनादोषात्। **हल्ङ्यादिलोप** इति। नन्वेतदपेक्षया नुमः परत्वादिदमयुक्तमिति चेत्—न। अपरनिमित्तकत्वेन लोपस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं नुम्यपि दोषस्यैव सत्त्वेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादराच्च। **नुमादयः स्युरिति**। ननु पूर्वं नुम्यच उपधात्वाभावेन निरवकाशत्वात्पूर्वं दीर्घ एव स्यादिति नुमादय इत्ययुक्तमिति चेत्—न। उपधापदस्य पूर्वमात्रोपलक्षकत्वेन नुमुत्तरं दीर्घस्य सावकाशत्वेन परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम एव पूर्वं प्रवृत्तिरित्याशयात्। आपाद्यमाने अर्थे न्यायानादरणाच्च।

अन्तरङ्गानपीति। अपिशब्देन अन्तरङ्गबाधकस्यान्तरङ्गापेक्षया दुर्बलयोः परनित्ययोर्बाधकत्वं लोकसिद्धं संगृह्यते न त्वपवादबाधकत्वं, तस्य निरवकाशत्वेन प्राबल्यात्। तेन ह्यः श्वः आदितः मध्यत इत्यादौ परमप्यत्वसन्तस्येतिदीर्घं बाधित्वाऽव्ययादिति लुक्। ब्रह्मिष्ठा इत्यादौ ब्रह्मन् अस् इष्ठ इति दशायां परमपि टिलोपं बाधित्वा सुपो लुकि अनूरूपटेर्लोपे ब्रह्मिष्ठा इति सिध्यति। परस्य लुकाऽबाधे अनूरूपटेः परत्वाल्लोपे तस्याभीयासिद्धत्वेन अनूरूपटेः पुनर्लोपाभावे असिद्ध्यापत्तेः। शोभना आपो यस्मिन् तत् स्वप्कुलमित्यादौ सुपथि वनमित्यादौ च प्रतिपदोक्तरूपान्तरङ्गमपि अप्तृन्निति दीर्घं पथिमथीत्यात्वं च बाधित्वा लुक्। नन्वपिघटितपाठे तत् कुलमित्यादौ लुगर्थं कृतस्य त्यदादिभ्यश्च वक्तव्य इतिवार्त्तिकस्य वैयर्थ्यमनेनैव न्यायेन परमपि त्यदाद्यत्वं बाधित्वा स्वमोर्नपुंसकादित्यनेन लुक्सिद्धेः। अपिघटितपाठाभावे तु अत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावेन न्यायेन तद्बाधासिद्धेर्वार्त्तिकं सार्थकम्। एवं लुकः परबाधकत्वे भवतादित्यादौ परमपि तातङादेशं बाधित्वा अतोहेरिति लुक् स्यादिति चेत्—न।

अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इतिसूत्रं ज्ञापकम्। त्वत्कृतमित्यादौ लुगपेक्षयान्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमित्तकेन 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सदेतज्ज्ञापकम्।

ननु तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिबाधनार्थं तदावश्यक-

तत् कुलमित्यादौ उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनायां पूर्वमुत्सर्गशास्त्रं न प्रवर्त्तेत इत्यर्थकोपसंजनिष्यमाणनिमित्तन्यायेन लुकोऽप्रवृत्त्या वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात्। यदि पूर्वं लुक् न स्यात्तर्हि त्यदाद्यत्वे अतोऽमिति स्यादितिसंभावनायाः प्रकृते सत्त्वात् भवतादित्यादौ लुकोऽन्तरङ्गमात्रबाधकत्वेऽप्यनिमित्तकत्वेन तातङोऽन्तरङ्गत्वात् प्रकारान्तरेणैवोभयोस्समाधेयत्वेनादोषात्। कोऽसौ प्रकार इति चेत्—ज्ञापकसिद्धन्न सर्वत्रेति गृहाण। **अत्र चेति**। प्रकृतपरिभाषायामित्यर्थः। **लुगपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादिति**। लुकः पदद्वयापेक्षसमाससापेक्षत्वात् त्वमयोः पूर्वपदमात्रापेक्षत्वादिति भावः। **तव ममादिबाधनार्थमिति**। त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममौ, त्वद्धितमित्यादौ तुभ्यमह्यौ च त्वमावेकवचन इत्यस्य निरवकाशत्वेन बाधकौ प्राप्तौ तेषां बाधनार्थं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति चरितार्थमित्यर्थः। ननु समासात्प्रागेवालौकिकप्रक्रियावाक्ये युष्मद् अस् अस्मद् असित्यादौ बाधकस्यापि प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रस्य विभक्त्या व्यवधानेनाप्राप्त्या तवममादिप्रवृत्तिरव्याहतैव। ननु विभक्तेरपि प्रत्ययत्वात्तामादायैव प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रं प्रवर्त्तेतेति वाच्यम्। उत्तरपदसाहचर्येण वृत्तिचरमावयवप्रत्ययस्यैव ग्रहणेन विभक्तिमादाय प्रवृत्तेरसम्भवात्। अन्यथा त्वया मयेत्यादावप्यनेनैव सिद्धे त्वमावेकवचनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्—न। उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति न्यायेन प्रक्रियादशायामपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य तवममादिबाधकत्वसम्भवात्। अस्ति हि यदि तवममादिशास्त्रं न प्रवर्तेत तदा समासे सुब्लुकि प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रं प्रवर्त्तेतेति सम्भावना। न च सामर्थ्यादेव तन्न्यायमाश्रित्य तवममादिबाधकत्वं वक्तव्यं ततो वरं परिभाषाकल्पनम्। तथा सति हि न साक्षाच्छास्त्रबाध इति वाच्यम्। दधतीत्यादौ अदभ्यस्तादिना तथाबाधकस्य क्लृप्ततया तदाश्रयणेनैव चारितार्थ्यसम्भवे अक्लृप्तपरिभाषाकल्पनाया

मिति चेत्—एवं तर्ह्यत्रत्यमपर्य्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः। युष्मदादिभ्य आचारक्विप् तु न। सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् 'ह्रस्वनद्याप' इति नुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रा-

---

अन्याय्यत्वात्। न च तवममादिबाधमात्रप्रयोजनकत्वे तवममौङस्यवृत्ताविव्येव वक्तव्यं, तावतैव त्वत्पुत्र इत्यादौ तवादीनामप्राप्त्या त्वमावेकवचन इत्यनेनैव सिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकमिति वाच्यम्। आक्रोशविवक्षायां षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुकि तव पुत्र इतिवृत्तौ तवादेशानापत्तेः। सूत्रसत्त्वे विभक्त्या व्यवधानेन तवादेशस्य सुलभत्वाच्च। न च तवममौङस्यलुकीत्येवास्तु लुक्विषयेनेत्यर्थेनोक्तदोषाभावादिति वाच्यं, तव सुन्दरः पुत्रो यस्येति त्रिपद्बहुव्रीहौ मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरत्वाभावेन सूत्राप्राप्त्या परिभाषाया इदानीमभावेन ङस्परे तवादेशप्रवृत्तेरलुक्यप्रवृत्त्या फलभेदात्। न च ज्ञापकसाजात्येन सप्तम्यन्तस्यैव व्यधिकरणबहुव्रीहिर्न षष्ठ्यन्तस्येति वाच्यम्, असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इति न्यायाद्बाधकबाधनार्थत्वकथनपरभाष्याच्च व्यधिकरणबहुव्रीहिसामान्यस्य कल्पनात्। न च सूत्रं मपर्यन्तानुवृत्तिर्वा। न ज्ञापिते चरितार्थं, त्वमावेकवचन इत्यत्र विभक्तेरननुवृत्त्यैव त्वत्कृतमित्यादौ परिभाषया पूर्वमेव ङसो लुकि बाधकस्यापि तवममादेशशास्त्रस्याप्रवृत्त्या त्वत्पुत्र इत्यादौ च त्वमादेशसिद्धेरिति वाच्यम्। त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ युष्मत्सुन्दरपुत्र इत्यादौ त्वमादेशापत्तेः। सिद्धान्ते तु विभक्तिपरत्वाभावेन त्वमावेकवचन इत्यस्य मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरत्वाभावेन प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रस्य चाप्रवृत्त्या दोषाभावात्। **मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति**। युष्मदस्मद्भ्यामाचारक्विपि आचक्षाणणिचि च विभक्तिपरत्वाभावेन त्वमावेकवचन इत्यस्याप्रवृत्त्या प्रत्ययनिमित्तकत्वमादेशाय प्रत्ययांशे चारितार्थ्येन तदंशेऽपवादत्वाभावेन हृदयस्थोत्सर्गसमानदेशा इतिन्यायस्याभावेन तत्र सर्वादेशवारणाय मपर्यन्तानुवृत्तेश्चारितार्थ्यान्न ज्ञापकत्वमित्यत आह—**युष्मदादिभ्य** इत्यादि **संपूर्णसूत्रज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्या**दित्यन्तमिति। नन्विदं न युक्तं, संपूर्णसूत्रज्ञापकताया बाधकबाधनार्थत्वव्यवस्थापनेन खण्डितत्वात्। तत्खण्डनेऽत्र चारितार्थ्यमपि हेतुरिति चेत्—न। तद्भाष्यघटितघटकमपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थे ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्यात्। **नुड्-**

माण्येन हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्च । एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोऽपि अनभिधानं बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् ।

बधायकसूत्रस्थेति । तत्र हि काश्प्रत्ययँयादितिविहितस्यामो नुट् कस्मान्न-त्याशंक्याकारानुबन्धेन सानुबन्धकत्वान्निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति समाधायोक्तं तर्ह्यकारानुबन्धः कर्त्तव्योऽवश्यं कर्त्तव्योऽन्यथा मकारस्येत्संज्ञापत्तिर्न्न चेत्संज्ञकत्वे मकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च मिद्चोऽन्त्यात्पर इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थं काश्धातोर्विधीयमानस्यामोऽन्त्यादचः परत्वे फलाभावात्प्रत्ययान्ताद्विधीयमानस्यान्त्यादचः परत्वे परश्चेत्यनेन प्रत्ययपरत्वे वा विशेषाभावादिति मकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेत्संज्ञेत्यर्थकं भाष्यमुक्तं हलन्तेभ्यो युष्मदादिशब्देभ्य आचारकिबन्तेभ्य आमि प्रत्ययपरत्वेऽन्त्यादचः परत्वे विशेषसम्भवेन भाष्यासङ्गत्या हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानमिति बोध्यम् । **एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोऽप्यनभिधानमिति** । ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादिति शेषः । न च मपर्यन्तस्येति सूत्रे परिग्रहणाभावे यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैव स्यात् । क्वच मान्ते युष्मयतेरस्मयतेरप्रत्यय इति भाष्ये युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां णिच उक्तत्वादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । तद्भाष्यस्य बहुत्वार्थकयुष्मदस्मच्छब्दविषयकत्वेन तद्विरोधाभावात् ।

वस्तुतस्तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र विभक्तावित्यनुवर्त्त्य प्रत्ययोत्तरपदयोर्या विभक्तिस्तदव्यवहितपूर्वयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमावित्यर्थः कर्त्तव्यः । त्वत्पुत्रः त्वदीय इत्यत्रालौकिकप्रक्रियावाक्ये लुकः प्रागेव सामर्थ्यात् प्रवर्त्तते । न च आक्रोशे विवक्षिते षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुकि तव पुत्र इत्यादौ चारितार्थ्येन त्वत्पुत्र इत्यादौ पूर्वं लुकि नलुमताङ्गस्येति निषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तौ विभक्तिपरत्वाभावेनादेशो न स्यादिति वाच्यम् । एकत्रद्वयमितिरीत्या युष्मदस्मदोरेव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च सम्बन्धेन विभक्त्यव्यवहितपूर्वयोस्ततोः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वयोरुत्तरपदाव्यवहितपूर्वयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमावित्यर्थे आक्रोशे अलुकि विभक्त्या व्यवधानादप्राप्त्या सामर्थ्यात् नलुमतेतिनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन त्वत्पुत्र इत्यादौ दोषाभावात् । न च विभक्त्या व्यवधानादुत्तरपदपरत्वासम्भवः

ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरितार्था। न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसम्मतेन मपर्य्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्। तस्य श्नमकजादौ व्यभिचारादिति चेत्—न। श्नमि मित्त्वेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाकचि प्राक् टेर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽपि अत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात्। अत एव 'तस्मिन्नणि च' इत्यनेन युष्मा-

---

शास्त्राप्रवृत्तये प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। युष्मदस्मदोराचारक्विपि णिचि वा प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेऽपि विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावेनादेशाप्राप्त्याऽनभिधाने प्रमाणाभाव इति बोध्यम्। विभक्तावित्यस्याननुवृत्तौ तु प्रत्ययपदेन प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणेन त्वमावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येकवाक्यकरणेनैव सिद्धे वाक्यभेदो व्यर्थस्स्यादिति बोध्यम्। न चास्तु एकवाक्यता मास्तु विभक्तावित्यस्यानुवृत्तिः। प्रत्ययपदञ्च प्रत्ययत्वावच्छिन्नबोधकमस्त्विति वाच्यम्। आचारक्विबादावादेशापत्तेः। आचारक्विपोऽनभिधानेऽपि णिचोऽनभिधाने मानाभावात्। युष्मयतेरितिभाष्यमपि स्वरसत एव तथा सति संगच्छत इति **परे**। **तदनुवृत्तिरिति**। मपर्यन्तानुवृत्तिरित्यर्थः। **श्नमकजादाविति**। श्नम् शपोऽपवादोऽपि अन्त्याचः परो भवति। शप् तु धातोः परः अकच्टेः प्राग्भवति। कस्तु प्रातिपदिकात् पर इति समानदेशत्वस्य व्यभिचारः। **मानाभावादिति**। मित्वादिरूपविशेषकारणबलात्तत्र तत्रोत्सर्गसमानदेशा इति न्यायस्य बाधेपि ततोऽन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावादित्यर्थः। न चासति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इति न्यायेनात्र शास्त्रे उत्सर्गसमानदेशा इति न्यायाभाव एव मित्वादिना किन्न कल्प्यत इति वाच्यं, मपर्यन्तानुवृत्तेर्ज्ञापकतापरभाष्यस्यैव बाधकत्वात्। युष्माकास्माकादेशावपि तन्न्यायसत्त्वे एव चरितार्थौ सामान्यतःतदभावकल्पने बाधकावित्याह—**अत एवेति**। उत्सर्गसमानदेशा इति न्यायस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति-सूत्रेण युवयोर्युष्माकं वा अयं यौष्माकः यौष्माकीण इत्यादावणि खञ्चि च युष्मदस्मदोः युष्माकास्माकावादेशौ भवतः। तवायं तावकीनः तावकः मामकीनः मामकः इत्यत्र तवकममकावेकवचन इति सूत्रेण युष्माकास्माकयोर्द्वित्वबहुत्वविवक्षायां सावकाशयोरेकत्वविवक्षायां बाधकौ तवकमम-

कादेशौ भवतः । यदि चाकङादेशमेव विदध्यात् तर्हि ङिच्चेत्यनेन दकार-स्यादेशे यौष्माक इत्यादेस्सिद्धावपि उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनाकङादेशस्यापवादभूतौ तवकममकादेशावप्यन्तस्यैव स्यातामिति तावक इत्यादेरसिद्ध्यापत्तिरतो युष्माकास्माकावादेशौ कृतौ । तन्न्याया-भावे तु तवकादेरनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वे दोषाभावात् तौ व्यर्थावित्युक्त-न्यायज्ञापकाविति भावः ।

ननु उत्सर्गसमानेति न्यायज्ञापनात्पूर्वं मपर्यन्तानुवृत्तिवैयर्थ्याभा-वेनान्तरङ्गानपीतिन्यायाभावेन युवयोरयमितिविग्रहे युष्मद्‌ओसीन इति स्थिते विभक्तिव्यवधानेन युष्माकादेशाप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमि-त्तकयुवादेशे विभक्तिलुकि स्थानिवद्भावेन युष्माकादेशे यौष्माकीणः आकङि तु यौवाकीन इति फलभेदात्कथं ज्ञापकम् । एवं फलभेदाभावे युष्माकादेशस्य वैयर्थ्यं वैयर्थ्ये न्यायः । न्याये च विभक्तिलुकि युवादेशाभावे आकङादेशेन सिद्धे फलभेदाभावाद्वैयर्थ्यमिति चक्रका-पत्तिरिति चेत्—अत्रोच्यते । स्वार्थे परिपूर्णं पदमर्थान्तरेऽभिसम्बध्यत इति न्यायेन स्वार्थोपस्थित्युत्तरमेव बहिर्भूतापत्त्याद्यर्थसम्बन्धेनान्त-रङ्गत्वात्स्वार्थनिमित्तकविभक्तेरेव पूर्वमुत्पत्तिस्ततश्च विभक्त्या व्यवधा-नात्प्रातिपदिकाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्तद्धितोऽनुपपन्नस्तथा च पूर्वाह्-णेतर इत्यादौ तरबव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टसप्तम्यभावेन घसंज्ञकनिमित्त-कसप्तम्यलुग्विधायकघकालतनेत्यस्य वैयर्थ्यात् । तद्धितनिष्ठविधेयतानि-रूपितोद्देश्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्य्ये कर्त्तव्ये विभक्तेर-विद्यमानवद्भावः कल्प्यते । सा च विभक्तिस्तद्धितपरकत्वेन सम्भाविता गृह्यते धर्मिग्राहकमानात् । तथा च तद्धितनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यता-वच्छेदकं प्रातिपदिकत्वं तदवच्छिन्नोद्देश्यताकतद्धितप्रत्ययरूपकार्यं तत्र कर्त्तव्ये विभक्तेरविद्यमानत्वाद्विभक्तिव्यवधानेऽपि तद्धितोत्पत्त्या औपगवा-दिसिद्धिर्लुग्विधानञ्च चरितार्थम् । एवञ्च तद्धितनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्दे-श्यतावच्छेदकं युष्मच्छब्दत्वमस्मच्छब्दत्वं तदवच्छिन्नोद्देश्यताकं युवावौ द्विवचने इतिसूत्रं तस्मिन् कर्त्तव्ये ओस्‌विभक्तेरविद्यमानवद्भावान्न यौष्मा-कीण इत्यादौ युवाद्यादेशस्तद्धितपरत्वेन सम्भावितत्वस्य दानान्न युवयो-रित्यादावविद्यमानवद्भावः । तथा च न फलभेद इति बोध्यम् ।

नन्वेवमपि युष्मकदिति स्थिते अकज्विषये नायन्न्याय इत्युक्तस्साकचो युष्माकादेशे यौष्माकीणः दकारस्याकङि यौष्मकाकीणः इति फलभेद इति चेत्—न । अनाप्यक इति धर्म्मिग्राहकमानेन साकचकानपहारके

काद्यादेशविधानं चरितार्थम् । अन्यथा आकङादेशमेव विदध्यात् । आकङि तवकाद्यादेशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेनान्त्यादेशत्वापत्तिः । अतस्तद्विधानमिदमेव च तज्ज्ञापकम् । यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्त्तिकमतेऽयं न्यायो भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं

निर्दिश्यमानपरिभाषा न प्रवर्तते इत्येव कल्प्यते। युष्माकादेशस्तु न तथेति तत्र न्यायप्रवृत्त्या न साकचो युष्माकादेश इति तदपि न। तावतापि युष्माकादेशाप्रवृत्तेराकङादेशस्य साकचोऽनपहारकत्वेन प्रवृत्त्या फलभेदस्य तदवस्थत्वात्।

अत्र **केचित्**–धर्म्मिग्राहकमानादिदम्शब्दे एवाकज्विषये नायं न्याय इति कल्पनेन युष्माकादेशस्याकङादेशस्य चानिर्दिश्यमाने साकचि प्रवृत्त्यभावेन फलभेदाभावोऽत एव भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वं न प्राप्नोतीति भाष्यमुपपन्नं साकचो निर्दिश्यमानत्वाभावात्। किमः क इत्यस्यावृत्त्या ककिमः साकचः कादेश इत्यर्थक**शब्देन्दुशेखरो**ऽप्युपपद्यते इत्याहुः–तदपि न। परमयुवकाभ्यामित्यादौ कृताकचा समासे युवादेशानापत्तेः सामान्यतोऽकज्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेव कल्पनात्। भिन्धकीत्यत्रेति भाष्यादिविरोधस्तु परिहृतः पूर्वम्।

अत्र **गुरुचरणाः**—युष्मदस्मदवयवसकारात्परस्याक आदेश इत्यर्थकमादाक इति न्यासेनैव सिद्धौ युष्माकास्माकादेशयोर्वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वं बोध्यम्। साकचोऽपि पक्षद्वयेपि यौष्माक इत्यादिसिद्धेरित्याहुः।

नन्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यैकाचो द्वे प्रथमस्येत्येतदपवादत्वेऽपि तत्समानदेशत्वाभावेन नात्र शास्त्रे उत्सर्गसमानदेशा इति न्यायाश्रयणमिति चेत्–न। मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन तन्न्यायस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाधिकरणपर्य्याप्तोद्देश्यतावच्छेदककत्वं यत्रापवादशास्त्रे तद्विषयकत्वस्य धर्म्मिग्राहकमानेन न्याये कल्पनेनादोषात्। उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकप्रथमैकाच्त्वाधिकरणपर्याप्तत्वस्य द्वितीयैकाच्त्वेऽभावात्। **इदमेव च तज्ज्ञापकमिति**। युष्माकास्माकादेशविधानमेवोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्येतज्ज्ञापकमित्यर्थः। **विरोधे बाधकत्वमिति**। एकस्य द्विकार्ययोगरूपविरोध इत्यर्थः। **अयन्न्याय इति**। उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्यर्थः। **विनापि विरोधमिति**। एकस्य द्विकार्ययुक्तत्वरूपविरोधम्विनापीत्यर्थः।

सत्यपि सम्भवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनभिहितसूत्रस्थकैयटरीत्या नायं नियमस्तथापि युष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः। एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम्। एवं च मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था। तत्र चान्तरङ्गत्वात्त्वमावित्येव सिद्धे व्यर्था सैतज्ज्ञापिका। ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन मपर्य्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः।

यत्तु हरदत्तेनान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्य्यन्तासम्भवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती ज्ञापिकेत्युक्तं—तन्न। अन्तरङ्गाणामप्यपवादबाध्यत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः। वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्तिक-

---

सत्यपि सम्भव इति। उक्तविरोधाभावेऽपीत्यर्थः। अत एव भवेदित्यादावियादेशस्य परदीर्घबाधकत्वं द्वितीयैकाचो द्विर्वचनं प्रथमैकाचो द्विर्वचनस्य बाधकं सर्वेषामित्यादौ सुटौ नुड्बाधकत्वम्। **नायन्नियम** इति। फलितो नास्तीत्यर्थः। **तथाऽपीति**। फलितत्वाभावेऽपीत्यर्थः। **उत्सर्ग** इति। उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्यर्थः। **स्वीक्रियत एवेति**। भवेदित्यादौ व्यभिचारवारणन्तूक्तरीत्या बोध्यम्। **प्रकृते न दोष** इति। न मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकत्वासङ्गतिरित्यर्थः। **एतद्भाष्यमपीति**। मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यमपीत्यर्थः। अपिशब्दाद्युष्माकाद्यादेशः। **एवञ्चेति**। उत्सर्गसमानदेशा इत्यस्य स्वीकारे चेत्यर्थः। **त्वत्कृतमित्यादाविति**। पूर्वं विभक्तिलुकि त्वमावेकेत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः। **अन्तरङ्गप्रवृत्ताविति**। तवममयोः प्रवृत्तावित्यर्थः। **व्यर्थासतीति**। तवादेशे मपर्यन्तासम्भवात्। ममादेशे व्यावर्त्त्याभावाच्चेति भावः। **तद्विषये तदप्रवृत्तेरिति**। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतद्विषये तवममौ ङसीत्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः। युष्माकास्माकादेशविधानं न ज्ञापम्। ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावात्। तस्मिन्नणि चाकङ्नेकवचन इति न्यासेनैव सिद्धेरिति न युक्तं, यथास्थितन्यासापेक्षयाऽस्य न्यासस्यालघुत्वात्। **वस्तुत** इति। वार्त्तिकमते एकस्य द्विका-

रीत्यैव । भाष्यरीत्या तु वाचनिक एवायमर्थ इत्याहुः ।

इयं 'सुपो धातु' इति लुग्विषयैवेति । केचित् 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' 'न यासयोः' इति सूत्रस्थाकरप्रामाण्येन लुङ्मात्रविषया । आद्ये हे त्रपु इत्यादावनेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुग्भवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्येऽन्तरङ्गांश्च विधीन् सर्वोऽपि लुग्बाधते न तु सुब्लुगेव । अत एव सनीस्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशात् प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्यकारश्रवणं न स्यादिति कैयट उक्तम् । एतद्विरोधा'त्तद्राजस्ये'ति सूत्रे कैयटेनोक्तम् । अङ्गानतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात् 'तद्राजस्ये'ति लुक् न

र्थयोगरूपविरोधे एव बाध्यबाधकभावादुत्सर्गसमानदेशा इत्यस्य फलितत्वेऽपि भाष्यमते तादृशविरोधाभावेऽपि बाध्यबाधकभावाभ्युपगमेन फलितत्वाभाव इति । यदि चोक्तन्यासस्य गुरुत्वान्न तेन स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति विभाव्यते तर्हि ज्ञापकसिद्ध एवायमन्तरङ्गानपीति न्यायः । अत एव भवतादित्यत्रानेन न्यायेन तातङादेशं बाधित्वा हेर्लुकमाशंक्य ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेन समाहितं **शब्देन्दुशेखरे** । अत एवारुचेराहुरित्युक्तम् । **इयं सुपो धात्विति** । धर्म्मिग्राहकमानादिति तद्भावः । **आकरेति** । भाष्यकैयटेत्यर्थः । तथा च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमेवेति बोध्यम् । **अनेन न्यायेनेति** । अन्तरङ्गानपीतिन्यायेनेत्यर्थः । एतद्भाष्यमप्यपिशब्दघटितपाठे मानम् । **अत एव सनीस्रंस** इति । अन्तरङ्गमपि नलोपमनेन न्यायेन बाधित्वाऽचि यङो लुक् । ततो नलुमतेति निषेधान्न लोपो नेत्यर्थः । **अन्यथेति** । सुब्लुक एव बलवत्त्वबोधने इत्यर्थः । **कृतैकादेशस्येति** । अस्य अन्तरङ्गत्वादित्यादिः । **एतद्विरोधादिति** । प्रदर्शितेन टाब्लुको बलवत्त्वबोधनतात्पर्यकेण कैयटेन विरोधादित्यर्थः । **लुग्न स्यादिति** । अयम्भावः । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामितिसूत्रस्य बहुष्वर्थेषु विद्यमानस्य यद्राजसंज्ञकप्रत्ययस्य लुक् न तु स्त्रियामित्यर्थः । तत्र बहुषु इत्यस्य बहुवचने परे इत्यर्थे भाष्यकारेणोक्तं अङ्गान् अतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्यत्र पदाव-

स्यादिति शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेनायं लुक् सुब्लुको बाधकः स्यादित्याशङ्क्य सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत् प्रौढ्येति द्रष्टव्यम् । लुगपेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तम् । अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यत इति अन्यत्र विस्तरः ॥ ५३ ॥

धिकान्वाख्याने अति सु अङ्ग अण् अस् इति स्थिते तद्राजलुक एकपदापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् । अपरनिमित्तकत्वेन सामासिकलुकोऽप्यन्तरङ्गत्वमित्यन्तरङ्गत्वे समाने परत्वात् सामासिकलुकि नलुमतेतिनिषेधेन प्रत्ययलक्षणाभावेन बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजलुग्न स्यादिति तत्र **कैयटेन** इदमाशङ्कितम्—**अन्तरङ्गानपीत्यादि** । **अयं लुगिति** । तद्राजलुगित्यर्थः । तथा च बहुवचने परे इत्यथऽपि न दोष इति भावः। पुनस्तेनैव समाहितम् । **सुब्लुक एवेति** । न तु लुग्मात्रस्येत्यर्थः । धर्म्मिग्राहकमानादिति तद्भावः । इयमुक्तिः पूर्वोक्तात् पञ्चखट्व इत्यत्रत्यकैयटाद्विरुद्धा । अत एवायं प्रौढिवादः तदेतदुच्यते । **प्रौढ्येति** । अशुद्धमिति यावत् । नन्वेतत्समाधानस्यायुक्तत्वे शंका तिष्ठत्येव कैयटस्य । तस्याः किं समाधानमिति चेदाह **नागेशः—लुगपेक्षयेति** । धर्मिग्राहकमानात् लुगितरकार्यापेक्षयैव लुको बलवत्त्वमनया बोध्यते न तु लुगपेक्षयापीति तद्भावः । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव लुको बलवत्त्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तद्राजलुकस्सामासिकलुग्निमित्तविनाशकत्वाभावेन लुगपेक्षया सामासिकलुगपेक्षया लुकः तद्राजलुकः बलवत्त्वमशक्यं वक्तुमित्यर्थ इति **परे** । **तदाशंकासमाधानमिति** । तस्य कैयटस्य आशंकायाः समाधानमित्यर्थः । **अनेन न्यायेनेत्यादि** । तत् फलमर्णुहि इत्यत्र तानादिकादृण् धातोर्लोटस्सिपो-ह्यादेशे मध्ये उप्रत्यये तन्निमित्तकगुणात्पूर्वमुतश्च प्रत्ययादसंय्योगपूर्वादित्यनेन हेर्लुगनेन न्यायेन न तत्र लुको गुणनिमित्तविनाशकत्वाभावात् । अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते तु असंय्योगपूर्वत्वाभावान्न हेर्लुगिति बोध्यम् । ननु गोमत्प्रिय इत्यादौ समासोत्तरं लुकः प्रवृत्त्या समासात् प्रातिपदिकत्वाच्चैकपदापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्धलङ्याद्लोपः पूर्वं कस्मान्नेत्यत आह—**तत्प्रयोजकसमासादीनाञ्चेति** । आदिना प्रातिपदिकत्वस्येति दिक् ॥ ५३ ॥

नन्वेवं सोमेन्द्रेऽन्तरङ्गत्वादा'द्गुणे' पूर्वपदात् परेन्द्रशब्दाभावेन 'नेन्द्रस्य' इति वृद्धिनिषेधो व्यर्थः। अन्तादिवद्भावस्तु उभयत आश्रयणे निषिद्धः। किञ्च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति। अन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनेन्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनोभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्याभावेन तदाश्रणे चोत्तरपदत्वेपि तस्यानच्कत्वात्। एकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात्। न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विवति तत् सम्भव इति वाच्यम्। उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वाद्वृद्धेस्तद-

---

पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेनेति। सोमेन्द्रशब्दयोस्समासे गुणे पूर्वपदस्य सोमशब्दस्येन्द्रशब्दस्य चाभावेन पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दस्य वृद्धिर्नेत्यर्थकस्य नेन्द्रस्य परस्येत्यस्याप्राप्त्या वृद्धिनिषेधो न स्यादिति भावः। ननु एकादेशविशिष्टे सोमे शब्दे पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदत्वमुपपन्नमिति चेत्—न। तथापि इन्द्रशब्दस्याभावेन पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दस्याभावात्। ननु परादिवद्भावेनैन्द्रशब्दस्येन्द्रशब्दत्वमपि भविष्यतीति चेदाह—**अन्तादिवद्भावस्त्विति**। वस्तुतस्तु एकारान्ते पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदत्वे तदेकारादावेव परादिवद्भावेन इन्द्रशब्दत्वेऽपि पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभाव एवेति बोध्यम्। **अन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपीति**। अन्तादिवत्त्वोभयातिदेशे हि उभयत आश्रयणेनान्तादिवदिति निषेधः प्रवर्त्तते। प्रकृते अन्तादिवत्त्वोभयाभावेन तन्निषेधस्याप्रवृत्तावपि वृद्धिर्न प्राप्नोति निमित्तसम्वलनाभावादिति हृदयस्थं हेतुं प्रकटयति। एकादेशविशिष्टे सोमे शब्दे पूर्वान्तवत्त्वेन पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन तदाश्रयणे उत्तरपदत्वातिदेशाश्रयणे उत्तरपदत्वेऽपि अनच्कत्वात् तदेवोपपादयति—**एकस्येति**। आद्यस्येत्यर्थः। परस्य उत्तरस्य यस्येति लोपेनापहारादित्यन्वयः। देवताद्वन्द्वे चेत्यनेन हि पूर्वोत्तरपदयोर्घटकस्याचो वृद्धिर्विधीयते पुनः प्रकारान्तरेण निमित्तसम्वलनमाशंक्य खण्डयति—**न च परादिवद्भावेनेति**। **एकादेशविशिष्टस्येति**। एन्द्रशब्दस्येत्यर्थः। मान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वमित्यपि योज्यम्। **तत्सम्भव इति**। वृद्धिप्राप्तिसम्भव इत्यर्थः। **उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वादिति**। एतदुक्तम्भवति। केवल-

भावेनाप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वेनादन्तत्वे भिस ऐस्त्वापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वैषुकामशम इत्यादावन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्या-

---

मुत्तरपदत्वन्तु अशास्त्रीयत्वान्नातिदेष्टुं योग्यं किन्तूत्तरपदाद्यच्त्वं परादिवद्भावेनानेयम्। तस्य शास्त्रीयाच्त्वघटितत्वेन शास्त्रीयत्वादिति प्रश्नाशयो वाच्यस्तस्य च वर्णमात्रवृत्तित्वेनातिदेशासम्भवः। ताद्रूप्यानतिदेशादिति।

ननु किमिदं ताद्रूप्यम्? न तावद्वर्णमात्रवृत्तित्वं तत्। खट्वाभिरित्यत्र टापा सहैकादेशविशिष्टखट्वाशब्दे पूर्वान्तवद्भावेनादन्तत्वमादाय ततः परस्य भिस ऐसापत्तेरदन्तत्वस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावेनाताद्रूप्यत्वात्। नापि वर्णमात्रवृत्तिधर्म्मघटितत्वम्। तत् अदन्तत्वे स्वतः अत्वे च व्यपदेशिवद्भावेन वर्णमात्रवृत्तिधर्म्मघटितत्वं बोध्यमिति युक्तम्। क्षीरपेणेत्यादावेकादेशविशिष्टे पेशब्दे णत्वायैकाजुत्तरपदत्वस्यातिदेशानापत्तेः। तस्यापि तथाभूताच्त्वघटितत्वात्। न च तत्रैकाच्त्वस्य स्वतः सिद्धत्वादुत्तरपदत्वं पूर्वान्तवद्भावेनानीयते। तस्याताद्रूप्यत्वादिति वाच्यं, तस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशासम्भवात्। नाप्येकादेशस्थानिविशिष्टवर्णमात्रवृत्तिधर्म्मघटितत्वं तत्त्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वस्थानिकादेशावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। अच्त्वस्य स्वस्थानिकादेशवृत्तित्वेनादोषादित्यपि साधु। उत्तरपदाद्यच्त्वस्य वर्णमात्रवृत्त्यच्त्वघटितत्वेऽपि अच्त्वस्यैकादेशस्थानिभूतेन्द्रशब्दघटकेकारविशिष्टत्वाभावात्। उत्तरपदाद्यच्त्वे विशिष्टधर्म्मघटितत्वस्याभावेन ताद्रूप्यत्वानापत्तेरिति चेत्—अत्रोच्यते। अच्त्वमादाय ताद्रूप्यत्वाभावेऽपि एकादेशस्थानी इकारस्तद्विशिष्टं निरुक्तोभयसम्बन्धेनोत्तरपदाद्यच्त्वमेव। तच्च वर्णमात्रवृत्त्यपि तद्घटितमपि व्यपदेशिवद्भावेन तदेवेति तदपि ताद्रूप्यमेवेति दिक्।

अन्यथेति। ताद्रूप्यस्याप्यतिदेश इत्यर्थः। **भाष्य** इति। अन्तादिवत्सूत्रस्थे भाष्ये इत्यर्थः। तत्र हि वर्णाश्रये अन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वक्तव्यो न वा अताद्रूप्यातिदेशादित्युक्तम्। अत्र ज्ञापकं षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे तुग्ग्रहणमन्यथा अधीत्येत्यादावेकादेशस्य परादिवद्भावेन ह्रस्वत्वात्तुक्सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमेवेति। **अत एवे**ति। ताद्रूप्यानतिदेशादेवेत्यर्थः। पूर्वेषुकामशम्यामभव इत्यर्थेऽणि पूर्वमन्तरङ्गत्वादाद्गुणे एकारस्योत्तरपदाद्यच्त्वाभावेन प्राचो ग्रामनगराणामित्यनेन दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्राम-

शङ्कितम्। तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च। तदुक्तं भाष्ये—'इन्द्रे द्वावचावेको यस्येति लोपेनापहृतोपर एकादेशेन ततोऽनच्क इन्द्रशब्दः सम्पन्नस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरि'ति। मरुदादिभिरिन्द्रस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह—

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५४ ॥

अत्र च 'नेन्द्रस्य' इति निषेध एव ज्ञापक इ'त्यन्तादिवच्च' 'विप्रतिषेधे परमि'ति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

वाचिनाञ्चाद्यचोऽणि परे वृद्धिरित्यर्थकेन वृद्धिर्नस्यादित्याशङ्क्यानेन न्यायेन गुणात्पूर्वमेव वृद्धिः साधितेति भावः। ननु सोमशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वमेन्द्रशब्दस्य। तेनैवोत्तरपदत्वमानीयोत्तरपदाद्यच्त्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वाद्वृद्धिः प्राप्तेत्यत आह—तदेकदेशेति। एकाररूपविकारस्य पूर्वपरोभयैकदेशविकारत्वात् तदेकदेशमात्रविकारविशिष्टं तदन्यवन्नेतिन्यायाकार इति भावः। अत्रैव प्रमाणमाह—तदुक्तमित्यादिना। निषेधस्य चारितार्थ्यमाशङ्क्य निराकरोति—मरुदादीति। पूर्वनिपात इति। अजाद्यदन्तं पूर्वम्। अभ्यर्हितञ्चेति सूत्रवार्तिकाभ्यामिति शेषः। सोमस्य तु सर्वोत्कृष्टशिवशिरसोह्यमानत्वादभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः। विष्णुशब्दस्येन्द्रशब्देन द्वन्द्वेऽपीन्द्रशब्दस्यैव पूर्वनिपातः। इन्द्रस्य सर्वदेवाधिष्ठातृत्वेनाभ्यर्हितत्वादिति न तत्र निषेधस्य चारितार्थ्याशा।

इदमत्र बोध्यम्। परिभाषायां पूर्वपदमुत्तरपदञ्च वस्तुसन्निमित्तं यस्मिन् कार्ये तत् कार्यं गृह्यते न तु पूर्वपदत्वोत्तरपदत्वाभ्यां कार्य्यीयनिमित्ततायामाग्रहस्तेन परमाहमित्यादावन्तरङ्गादप्येकादेशात्प्रागेवानया परिभाषया त्वाहौ सावित्यनेनाहादेशः सिद्धः। न हि तत्र पूर्वपदत्वादिना निमित्ततास्ति। एकादेशपदेनापि सन्धिकार्यमात्रमुच्यते। अत एव रात्रिमट इत्यादौ रात्रेः कृति विभाषेति मुमः प्रागन्तरङ्गोऽपि यण् न। न च नाजानन्तर्यनिषेधेन निर्वाहस्तस्य जातासिद्धत्वविषयकत्वात्। प्रतिपदोक्तत्वान्मुम इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च ॥ ५४ ॥

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वाद्धित्वादिषु कृतेषु ल्यप् स्यादत आह—

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥ ५५ ॥

'अदो जग्धिः' इति सूत्रे ति किंतीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमस्या ज्ञापकमित्य'दो जग्धि'रित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

नन्वेवमियायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे तद्-सिद्धिरत आह—

अन्तरङ्गत्वादिति । पदद्वयापेक्षसमासापेक्षल्यबपेक्षयैकपदापेक्षस्य दधातेर्हिरित्यादेरन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । नल्यपीतिसूत्राकरणलाघवात् प्रकृतिप्रत्ययमात्रनिमित्तकं कार्यं ल्यब्विषये न प्रवर्त्तत इत्येव ल्यब्ग्रहणेन ज्ञाप्यतामिति तु न वाच्यम् । अधीत्येत्यादौ तुकोऽप्यभावापत्तेः । क्त्वाश्रयानुबन्धकार्याणां ल्यब्विषयेऽप्रवृत्तिज्ञापनेऽपि अनुभूयेत्यादौ गुणनिषेधः प्रोह्येत्यादौ संप्रसारणं प्रमथ्येत्यत्र नलोपश्च न स्यात् । तत्त्वं तु ल्यब्ग्रहणं व्यर्थं सत् स्वप्रवृत्तिविरोधिप्राप्तेर्बाधेन चारितार्थ्ये स्वप्रवृत्त्युत्तरप्राप्तिबाधे न समर्थमिति स्थानिवद्भावेन ल्युबुत्तरप्राप्तेत्ववारणाय नल्यपीत्यस्यावश्यकत्वमिति । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव ल्यपः प्राबल्यम् । तेन प्रपूर्वकादिष्धातोर्ण्यन्तात् क्त्वाप्रत्यये प्रेष्यगत इत्यादौ न गुणात्पूर्वं ल्यप् अन्यथा णेर्गुणात् पूर्वं ल्यपि लघुपूर्वादित्यनेनायादेशापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५५ ॥

इयायेत्यादाविति । आदिना इयेषेत्यादेस्संग्रहः । **द्वित्वे कृते** इति । दीर्घे कर्तव्ये द्वित्वस्य न बहिरङ्गासिद्धत्वं, नाजानन्तर्य इति निषेधात् । अत एव आदतुरूखतुरित्यादि सिद्धम् । **अन्तरङ्गत्वादिति** । वृद्धिगुणापेक्षयेत्यादिः । अत्र नाजानन्तर्य इति निषेधो न । तस्य जातासिद्धत्वविषयत्वात् । वृद्धिगुणविधायकशास्त्रघटकाङ्गपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटकः पर इकारस्तन्निष्ठविषयताप्रयोजकाच्पदघटितत्वं यथा दीर्घस्य तथा दीर्घविधायकशास्त्रघटकपूर्वपरयोरिति पदप्रयोज्यविषयताश्रयेकारद्वयसमुदायघटकपरेकारनिष्ठविषयताप्रयोजकाजादिपदघटितत्वेन वृद्धिगुणयोरप्यन्तरङ्गत्वं समानमिति तु न वाच्यं, विषयताप्रयोजकपदस्य सप्तम्य-

वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ॥ ५६ ॥

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्णग्रहणमस्यां ज्ञापकम् । तद्धीषतुरित्यादावियङादिव्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीषतुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधात्तद्व्यर्थम् । इयङुवङौ ह्यभ्याससम्बन्धिनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गौ । न चेयङपवाद इति

न्तस्यैव ग्रहणेन वृद्धिगुणयोरन्तरङ्गत्वाभावात् । वार्णादित्यस्य वर्णत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यकादित्यर्थः । **आङ्गमि**त्यस्य अङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यकमित्यर्थः । **तेने**ति । वार्णादाङ्गमितिन्यायेनेत्यर्थः । **असवर्णग्रहणमि**ति । सूत्रमियर्त्तीत्यादौ चरितार्थमिति तदभावः । **तद्धी**ति । असवर्णग्रहणं हीत्यर्थः । दीर्घापेक्षया इयङुवङोर्बहिरङ्गत्वमुपपादयति—**इयङुवङौ हि अभ्याससम्बन्धिनिमित्तकत्वादि**ति । अभ्याससम्बन्धिभूतसमुदायाङ्गनिमित्तकत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—इयङ्शास्त्रघटकाङ्गपदप्रयोज्यविषयताश्रय इ इषिति समुदायस्तद्घटकपरेकारवृत्तिविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्ताच्पदघटितत्वेन दीर्घस्यान्तरङ्गत्वमिति । न चेयङुवङोरपि दीर्घशास्त्रघटकपूर्वपरयोरित्येतत्पदप्रयोज्यविषताश्रय इ इ इति समुदायस्तद्घटकपरेकारवृत्तिविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्ताच्पदघटितत्वरूपान्तरङ्गत्वाविशेष इति वाच्यम् । स्वप्रयोज्यविषयताश्रयघटकत्वस्वघटकपदप्रयोज्यविषयतापर्याप्त्यनधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन । बहिरङ्गशास्त्रघटकपदविशिष्टवृत्तिविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वस्यैवान्तरङ्गपदार्थत्वेनादोषात् ।

यत्तु **प्राचीनमते**नैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वेन तन्मते संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यापि सत्त्वेनाभ्याससंज्ञासापेक्षत्वेनेयङुवङोर्बहिरङ्गत्वमित्यभिप्राय इति —तन्न । दीर्घस्याप्यगादिसंज्ञापेक्षकत्वाविशेषात् ।

केचित्तु अभ्यासनिमित्तकत्वेनाभ्याससंज्ञोत्तरप्राप्तिमदियङाद्यपेक्षया अभ्याससंज्ञानपेक्षस्य दीर्घस्य पूर्वप्रवृत्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वमित्याहुः—तन्न । हलादिः शेषोत्तरमेवोभयोः प्राप्तत्वेन द्वयोरप्यभ्याससंज्ञोत्तरप्राप्तिकत्वाविशेषात् ।

केचित्तु द्वित्वप्रयोज्यसंज्ञानिमित्तककार्याणां द्वित्वनिमित्तप्रत्ययाव्य-

वाच्यम्। येन नाप्राप्तिन्यायेनेयर्तीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तयणपवाद-त्वस्यैव निर्णयादिति प्राञ्चः।

वहितपूर्वत्वनिमित्तकत्वमिति ह्वःसंप्रसारणमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् कल्प्यते। तद्धि अजूहवदित्यत्र चङ्परणौ ह्वःसंप्रसारणं विदधदपि निरुक्त-कल्पनाऽभावेऽभ्यस्तस्य चेत्यनेनैव तत्र संप्रसारणसिद्धौ व्यर्थं स्यात्। कल्पिते च तस्मिन् अभ्यस्तस्य चेत्यस्य द्वित्वप्रयोज्याभ्यस्तसंज्ञानिमित्त-कत्वेन द्वित्वनिमित्तभूतप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वनिमित्तकत्वेन णिचा व्यव-धानेनाप्राप्तेः सूत्रं सार्थकम्। अत एव ण्वुलन्तह्वायकशब्दप्रकृतिकक्य-जन्तात्सनि जिह्वायकीययिषतीत्यादावभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणन्न तथा चेयङादेरपि अतुस्निमित्तकत्वेन प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्व-मित्याहुः।

न चासवर्णग्रहणमीयतुरित्यादौ इ इ अतुसितिस्थिते यणदीर्घैकादेशौ प्रतिपद्विधित्वात्प्रबाध्य दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घे उत्तरखण्डस्येणो यणि च कृते स्थानिवद्भावेन प्राप्तस्येङो निवृत्त्यर्थमस्त्विति वाच्यम्। तक्रन्यायेनेयङं बाधित्वा जाते दीर्घे इयङप्रवृत्तेः। **यणपवादत्वस्यैवेति।** यथा कुप्वोᳲकᳲपौ चेति सूत्रं विसर्जनीयस्य स इत्यस्यैव सकललक्ष्य-प्राप्तस्य बाधकं न तु शर्प्परे विसर्जनीय इत्यस्येति भावः। ननु यण्गुणयो-रन्यतरत्वेन व्यापकत्वात्तयोर्यथा अकस्सवर्ण इति बाधकं, तथा यणदीर्घ-योरुभयोर्बाधकमियङ् तत्रान्यतरस्य सकललक्ष्यप्राप्तत्वाभावेन विशेषात्। अत्रत्यं तत्त्वमग्रे वक्ष्यते।

ननु इयर्त्तीत्यादौ ऋ ऋ ति इति स्थिते यणं तक्रन्यायेन बाधित्वाऽर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वे इ ऋ ति इति स्थिते यणः पुनरप्राप्त्या न तस्यापि सकललक्ष्यप्राप्तत्वमिति वाच्यम्। यणं बाधित्वाऽपवादत्वाद्दीर्घः प्राप्तस्तं बाधित्वा प्रतिपद्विधित्वादित्वं प्राप्तम्। तदप्यभ्यासविकारेषु बाध्याः। पूर्वं प्रवर्तन्त इति न्यायेन बाधित्वोत्सर्गभूतमुरदत्वन्तत इत्वे निष्प्रत्यूहं यणः प्राप्त्या सकललक्ष्यप्राप्तत्वोपपत्तेः। यत्तु ऋ ऋ ति इति स्थिते सार्वधातु-केतिगुणः प्राप्तस्तं बाधित्वा परत्वाल्लघूपधगुणस्तं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्यण् तं बाधित्वाऽपवादत्वाद्दीर्घस्तं बाधित्वा परत्वात्प्रतिपद्विधित्वाच्चार्तिपिप-र्त्योरितीत्वं तदप्यभ्यासविकारन्यायेनोरदत्वं तदपि बाधित्वा परत्वाद्-ध्रस्वस्तमपि बाधित्वा पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वेन सार्वधातुकगुणस्तमपि

परे त्वेतत्परिभाषाभावेऽभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम् । न चेयायेयेषेत्यादौ चरितार्थम् । तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च 'द्विर्वचनेची'ति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्तेः । न चेयर्तीत्यादौ तच्चरितार्थम् । तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे उरित्येव ब्रूयात् । य्वोरित्यनुवर्तते ।

तमपीति चक्रकापत्तिरिति—तन्न । प्रतिपद्विधित्वाद्गुणात्पूर्वं जुहोत्यादिभ्य इति श्लुस्ततः प्रतिपद्विधित्वादेव श्लाविति द्वित्वम् । ततोऽनैमित्तिकत्वेन सर्वापेक्षयान्तरङ्गत्वादयासविकारे बाध्याः पूर्वमितिन्यायेनेत्वापेक्षया च पूर्वमुरदत्वे प्रतिपद्विधित्वेनेत्वे यण्प्राप्त्या चक्रकस्यासम्भवात् । ननु ईषतुरित्यादौ इकारांशे यण एव सकललक्ष्यप्राप्तत्वेन तदपवादत्वेऽपि दीर्घस्य तत्त्वाभावेन तदपवादत्वाभावेनान्तरङ्गत्वेन दीर्घस्येव प्रवृत्त्याऽसवर्णग्रहणस्य वैयर्थ्येऽपि ऊखतुरित्यादावुकारांशे सकललक्ष्यप्राप्तदीर्घस्याप्यपवादत्वेन प्राप्तस्योवङोऽप्रवृत्तये आवश्यकत्वादसवर्णग्रहणन्न ज्ञापकमिति चेत्—न । उकारांशमात्रव्यावृत्त्यर्थत्वेऽभ्यासस्यानावितिन्यासेनैव सिद्धेऽसवर्णग्रहणस्य वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वमित्याशयात् । **रूपातिदेशेनापहारे** इति । नन्वतिदेशेन अतिदिष्टधर्म्मज्ञानमेवाहार्यात्मकं भवति न तु तद्धर्म्मविरुद्धस्थितधर्म्मस्यापहारो भवत्यत एवातिदिश्यमानधर्म्मविरुद्धधर्म्मप्रयुक्तकार्याभाव इत्येवोक्तं न तु तद्विरुद्धधर्म्माभाव इति प्रकृते पूर्वस्थितधर्म्मापहारोक्तिः पुनर्गुणवृद्धिप्राप्तिश्चासङ्गतेति चेत्—न । रूपातिदेशस्थले वास्तविकमेव रूपन्तत्रोत्पद्यते । तदुत्पत्तिश्च पूर्वरूपसद्भावे न सम्भवति विभिन्नयोरानुपूर्व्योरेकशब्दवृत्तित्वायोगादनुपलब्धेश्च । तस्मात् पूर्वरूपापहारं विना गत्यभावोऽत एव तृज्वत्क्रोष्टुरित्यतिदेशे क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टा क्रोष्टारावित्यादिरूपाणि भवन्ति । वस्तुतो रूपातिदेशस्थले तद्रूपविशिष्टादेश एव तात्पर्यमित्यस्यैव वक्तव्यत्वाच्च चरितार्थमिति । सवर्णाच्परत्वाभावात् दीर्घस्यानवकाशत्वेन बाधाद्यणश्च तत्राप्राप्तेरिति भावः । **उरित्येव ब्रूयादिति** । न च उरितिन्यासे अङ्गस्येत्यस्याचीत्यस्य च सम्बन्धे ऋवर्णान्ताङ्गस्याचि परे इयङित्यर्थे कर्त्तारावित्यादावियङापत्त्या फलभेद इत्यत आह—**य्वोरिति** । तथापि ऋकारस्य य इकारस्तस्येयङित्यर्थे ऋकारेकारयोः स्थान्यादेशभावसम्बन्धस्यैव

इणो यणिति साहचर्याद्व्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम्। अर्तेरिवर्णस्येयङित्यर्थः। अभ्यासस्यार्तावित्यभ्यासस्यार्तेरिति वा गुरुत्वान्न युक्तम्। न च ए ऐ ओ औ शब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिटीयङाद्यर्थं तत्सूत्रमावश्यकं तथा ओणृधातोर्ण्वुलन्तादिच्छाक्यजन्तात्सन्युवोणकीयिषतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्। षाष्ठप्रथमाह्निकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात्। अन्त्ये द्वितीयद्विर्वचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात्।

सम्भवेन इयर्तीत्यत्रोरदत्त्वे एवोक्तरीत्या अर्त्तिपिपर्त्योश्चेत्यस्य प्रवृत्त्या ऋकारस्थानिकेकारस्याभावादियङ् न स्यादरियर्त्तीत्यादेरसिद्ध्यापत्तेश्चेत्यत आह–**इणो यणिति**। सूत्रान्तरसाहचर्यस्यादर्शनादाह—**व्याख्यानादिति**। न ह्येकमुदाहरणन्यायेन सूत्रस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शकभाष्यमूलकाद्‌चिष्णुधात्वित्यतो धातुग्रहणानुवृत्तिमूलकाद्वा व्याख्यानादित्यर्थः। **षाष्ठेति**। दाश्वानिति सूत्रस्थेत्यर्थः। तत्र हि निरुक्तपरिभाषाज्ञापनसमये अभ्यासस्यासवर्णे इत्यस्येयर्त्तीत्यत्र चारितार्थ्यमाशंक्य न ह्येकमुदाहरणमित्यादिना समाहितमुक्तस्थले चारितार्थ्यसम्भवे तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच् इति वक्तव्यमित्यारम्भप्रत्याख्यानयोः कलैक्यायापि एऐओऔएतेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानं बोध्यम्। इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् तु न अनृच्छ इतिपर्युदासेनानतिदिष्टगुरुमत्त्वस्यैव तत्र ग्रहणादिति **केचित्**।

कटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोरयाञ्चकारेत्युदाहरणात्तादृशसाहचर्यानाश्रयणमित्यन्ये।

द्वित्वे एऐइत्यादिस्थिते इदानीं परिभाषाया अभावेनान्तरङ्गत्वाद्ह्रस्वस्वबाधित्वाऽयादेशादेरेव प्रवृत्त्या तेषु चारितार्थ्यासम्भव इति **परे**। अत एव इणधातोर्लिटि द्वित्वात्पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् थलि परत्वाद्गुणे द्वित्वे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ इएथेति स्थिते सूत्रं चरितार्थमित्यपास्तम्। तत्रापि ह्रस्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादयादेशस्यैव प्रवृत्तेः। **अन्त्ये द्वितीयद्विर्वचनस्यैवेति**। नामधातावपि अजादेस्तु आद्येतरस्येत्युक्तत्वेनाद्येतरस्यैवैकाचो द्वित्वमिति भावः। आद्यैकाचो द्वित्वे तु ओण् ओण् इति स्थिते ह्रस्वः हलादिः शेष

एवं च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता । यद्यपि भाष्ये यदयमभ्यासस्यासवर्णे इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । अग्रेऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमत्यर्थमेतत्स्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितम् । असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात् । न चाकृतव्यूहपरिभाषयेयेषेत्यादौ सवर्णदीर्घप्राप्ति-

---

इत्यनयोः प्राप्तौ परमपि हलादिः शेषम् अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेत्यनेन बाध्याः पूर्वं प्रवर्तन्त इत्यर्थकेन बाधित्वा ह्रस्वे हलादिः शेषे इयङर्थं चरितार्थं स्यादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । हलादिः शेष इत्यस्य यदि अभ्यासस्य आदिभूतं हलमुद्दिश्य शेषविधायकत्वमादीतरहलो निवृत्तिश्च फलिता तर्हि आटतुरित्यादौ उद्देश्याभावेनाप्रवृत्तौ टकारनिवृत्तिर्न स्यात् । इतरनिवृत्तिपूर्वकस्वस्थितिरूपशेषविधाने गौरवञ्च । तस्मादभ्यासावयवस्यादीतरस्य हलो निवृत्तिरेव विधीयते । तावतैवादिहल्स्थितिस्सिद्धैव बोधिता स्यात् सति सम्भवे । आटतुरित्यादौ तु अन्त्यहलो निवृत्तिमात्रमादिहल्स्थितेरभावात् । पपाचेत्यादौ तु पचो द्वित्वे चकारस्यानेन निवृत्त्यपेक्षया लाघवाद्धलादेरजन्तस्यैवैकाचो द्वित्वतात्पर्यबोधनद्वारैव चकारनिवृत्तिबोधनम् । तथा चाजाद्यनेकाज्धातौ आदिभूतादचः परस्य द्वितीयस्येति नामधातावजादेस्तु आद्येतरस्येति चैतत्फलितमेव । तेन नामधातौ मध्यस्थस्याप्येकाचो हलादेरजन्तस्यैव द्वित्वमिति स्थितम् । तेन मनश्शब्देन ओणकशब्दस्य समासे मन ओणकीयियिषतीत्यादौ णशब्दस्यैव द्वित्वेन चारितार्थ्यशंकापि न । एतेन मनश्शब्देन समासे ओणित्यस्याद्येतरत्वाद्दोषो दुर्वार इत्यपास्तम् । इयेषिथेत्यादाविष्धातोर्लिटि थलीडागमे कृते गुणस्याच्पर्याप्तनिमित्ततकत्वाभावेन द्विर्वचनेऽचीत्यस्याप्रवृत्त्या परत्वाद्गुणे द्वित्वे हलादिश्शेषे ह्रस्वे सूत्रं चरितार्थमित्यपि न । ह्रस्वापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्यादेशस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः हलादिश्शेषात्पूर्वमेवाभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेत्यनेन ह्रस्वप्रवृत्तौ ततो हलादिश्शेषे सूत्रं चरितार्थमेवेति चेत्–उक्तरीत्यैमात्रस्य द्वित्वेनायादेशस्यैव प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

एवञ्चेति । उरितिकरणेनैवेयर्तीत्यस्य सिद्धौ चेत्यर्थः । इयेषेत्या-

यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति संभावनायाः सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् । तस्या असत्त्वात् । सत्त्वे वैतद्भाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च । न चान्तरङ्गत्वाद्दीर्घेऽपीयायेत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णल्यसवर्णे इयङ्विधानेनेदं सूत्रं चरितार्थम् । न चा'चि श्नु' इत्यनेन सिद्धिर्वृद्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्याऽसवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्डसम्बन्ध्यसवर्ण च एव ग्रहणाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवौचित्याच्चेत्याहुः । सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवार्णयोः समानकार्यित्व एव ।

दाविति । आदिना इयायेत्यस्य संग्रहः । इयेषेत्यत्र गुणदीर्घयोः परस्परं निमित्तविनाशकत्वेनाकृतव्यूहेत्यस्याप्रवृत्तावपीयायेत्यत्र दीर्घस्य वृद्धिनिमित्तविनाशकत्वाभावेन दीर्घे परिभाषाप्रवृत्तेर्बाधकाभाव इति बोध्यम् । **एतद्भाष्येति** । ज्ञापकपरभाष्येत्यर्थः । **यत्रान्तरङ्गकार्येति** । प्रकृते न तथा द्वित्वात्पूर्वमपि गुणस्य प्राप्तेः । **प्रत्यासत्त्येति** । उत्तरखण्डपूर्वस्यैवाभ्यासत्वेनाभ्यासकार्य्यसान्निध्यस्योत्तरखण्डे सत्त्वादिति भावः । **धर्म्मिग्राहकमानादिति** । समानकार्यित्वं धर्म्मः । परिभाषा धर्म्मी । तद्ग्राहकं बोधकं मानं प्रमाणम् । अभ्यासस्यासवर्ण इति सूत्रम् । तस्मादित्यर्थः । तद्विषये तथैव सत्त्वादिति भावः । **समानकार्यित्व एवेति** । समानस्थानिताकत्व एवेत्यर्थः । तत्त्वञ्च वार्णशास्त्रीयस्थानितासमानाधिकरणस्थानिताकत्वमाङ्गशास्त्रे यथेयायेत्यादाविणधातोर्लिटि तस्य णलादेशे द्वित्वे इ इ अ इतिस्थिते दीर्घशास्त्रीयस्थानिता परेऽकारनिष्ठा तत्समानाधिकरणस्थानिता वृद्धिनिरूपिता तन्निरूपकत्वं वृद्धिशास्त्रस्येति समन्वयः । पर्याप्त्यनिवेशाद्दीर्घीयस्थानितासमुदायनिष्ठा वृद्धिशास्त्रीयस्थानिता परेकारनिष्ठेति समानस्थानिकत्वाभाव इत्यपास्तम् । ननु त्वं स्त्रीत्यत्र त्व अद अमिति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो गुणे कृते टिलोपेनादन्तत्वाभावान्न

टाविति कौमुदीग्रन्थासङ्गतिर्लोपीयस्थानितापररूपीयस्थानितयोरपर्य्याप्त्याऽकारनिष्ठत्वेन समानस्थानिताकत्वेनानया परिभाषया पूर्वं टिलोपे टापो दुर्वारत्वादिति चेत्—न। वार्णशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकपर्य्याप्त्यधिकरणपर्याप्तस्थानिताकत्वस्यैव समानस्थानिताकत्वपदार्थतयाऽदोषात्। इयायेत्यादौ दीर्घीयस्थानितावच्छेदकपरत्वपर्याप्तिः परेकारे तत्रैव वृद्धिस्थानितापर्याप्तेस्सत्त्वात्। त्वमित्यादौ पररूपीयस्थानितावच्छेदकपरत्वपर्याप्त्यधिकरणे परेकारे लोपस्थानितापर्याप्त्यभावाच्च, हलन्तादेशस्यैव भाष्यसम्मतत्वाच्च। शेषे लोप इति सूत्रस्थशेषग्रहणेन परिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनाच्च। स्थानिताया निवेशादुच्छति युच्छतीत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि लघूपधत्वाभावेन गुणाभावः। कार्यित्वनिवेशे तु तुग्गुणयोस्समानकार्यित्वेन तुकः पूर्वमनया गुणापत्तेः। गान इत्यत्र गा अ आनेति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे मुकोऽप्राप्त्या गान इति रूपस्यैव सत्त्वेनादादिकादविशेषः कौमुद्युक्त उपपद्यते। कार्यित्वनिवेशे दीर्घेण मुकस्समानकार्यित्वादनया मुगागमे विशेषापत्तेः। चच्छावित्यादौ छा छा अ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादभ्यासाऽऽकारस्य तुक्यजन्ताभ्यासत्वाभावेन ह्रस्वो न स्यादित्याशंक्याभ्यासावयवस्याचो ह्रस्व इति वैयधिकरण्यान्वयकरणपरभाष्यमप्यत एव सङ्गच्छते। अन्यथाऽनया पूर्वं ह्रस्वस्यैव प्रवृत्त्या तद्विरोधापत्तिः। समानकार्यित्वविषयत्वादेव गाते इत्यादौ गा अ आते इति स्थिते आङ्गादप्यातो ङित इति सूत्रात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घसिद्धिः। वारिणी इत्यादौ नुमः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्दीर्घापत्तिस्समानस्थानिकत्वाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। येन नाप्राप्तन्यायेन नुमो बाधकत्वन्तु न वारिणोरित्यादिसकललक्ष्यप्राप्तयणबाधकत्वस्यैव सम्भवादिति तु न युक्तम्। लक्ष्यानुरोधेन बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेनोभयबाधकत्वात्। स्योन इत्यादौ सि उ न इति स्थिते गुणं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्यणिष्यते तन्न स्यादनया गुणस्यैव प्रवृत्तिरिति तु नाशंक्यं, वक्ष्यमाणरीत्या अस्या अनित्यत्वात्।

ननु प्रछेत्यादौ ह्रस्वस्य तुक् छकारस्य शकार इत्यनयोस्समानकार्यित्वाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं तुकि तस्य निवृत्तये सतुग्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनानित्यत्वे न ज्ञापकमिति चेत्—न। अन्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यत इतिभाष्यादस्या अनित्यत्वात्। नन्वनित्यत्वाश्रयणस्यावश्यकत्वेन तेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात्समानस्थानिकत्वविषयकत्वकल्पनानवकाश इति चेत्—न। असमानस्थानिकत्वेनाप्रवृत्ति-

यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वे एवैषेति–तन्न। ज्ञापिते-

---

स्थलानामननुगमेऽपि लाघवस्य सत्त्वात्। **ज्ञापितेऽपीयायेत्याद्यसिद्धि-रिति।** इयायेत्यादौ परेकारनिमित्तकत्वं दीर्घस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वं वृद्धेरिति तयोस्समाननिमित्तिकत्वाभाव इति भावः।

परे तु आङ्गशास्त्रविशिष्टत्वं वार्णशास्त्रे समाननिमित्तकत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वीयस्थानितापर्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वस्वघटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटकवृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेन स्वविशिष्टविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वसम्बन्धेन। इयायेत्यादौ वृद्धिशास्त्रवैशिष्ट्यं दीर्घस्य यतस्तद्घटकाच्पदप्रयोज्यविषयताया वृद्धिनिरूपितस्थानितापर्याप्त्यधिकरणपरेकारवृत्तित्वम्। कारकेत्यादौ यणशास्त्रीयाच्पदप्रयोज्यविषयताया वृद्धिशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयाक्घटकाकारवृत्तित्वेनोभयोस्समाननिमित्तकत्वादियङ् यणश्चान्तरङ्गमपि बाधित्वाऽऽङ्गं वृद्धिकार्यं सिद्धम्। स्योन इत्यत्र यणशास्त्रघटकसप्तम्यन्ताच्पदप्रयोज्योकारनिष्ठविषयताया गुणशास्त्रवैशिष्ट्याभावेन समाननिमित्तकत्वाभावेनाङ्गमपि गुणमन्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा यणादेशः।

ननु ऊखतुरित्यत्राङ्गत्वाद्ध्रस्वे कृते दीर्घे पूर्वान्तवद्भावेनाभ्यासत्वेऽपि लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वाभावो भवति। तत्र दीर्घशास्त्रघटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयतायां ह्रस्वशास्त्रवैशिष्ट्याभावेन समाननिमित्तकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तावाङ्गमपि ह्रस्वमन्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा दीर्घे ह्रस्वापत्तिरिति चेत्–न। सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदस्य निवेशेन पञ्चम्यन्ताक्पदप्रयोज्याभ्यासवृत्तिविषयतायां ह्रस्वशास्त्रीयवैशिष्ट्यसत्त्वेनादोषात्। नन्वेवमपि यणशास्त्रस्य समाननिमित्तकत्वाभावेन तस्य ह्रस्वेनाबाधात् चक्रकापत्तिः। तथा हि उ उख अतुसिति स्थिते यणमपवादत्वात्प्रबाध्य दीर्घः प्राप्तस्तमाङ्गत्वाद्बाधित्वा ह्रस्वः प्राप्तस्तमप्यन्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा यण् प्राप्तस्तं दीर्घ इत्यावर्त्तनात्तदर्थं षष्ठ्यन्तपदस्याप्यन्यतमत्वेन प्रवेशे स्योन इत्यत्रापि यणो गुणेन बाधापत्तिरिति चेदेतदाशयेनैव तत्पक्षस्य दूषितत्वात्।

वस्तुत ऊखतुरित्यत्र उख उख अतुसिति स्थिते अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन हलादिश्शेषह्रस्वयोस्समकाले प्रवृत्तेस्तस्मिन् काले न दीर्घप्राप्तिः। खकारेण व्यवधानात्तदुत्तरं दीर्घे पुनर्लक्ष्ये लक्षणन्यायेन

ऽपीयायेयेषेत्याद्यसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च । स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य अनित्यत्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः । न चैवमपीयायेत्यादावियङ् दुर्लभस्तत्र कर्त्तव्ये वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वेनासवर्ण इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् ।

ह्रस्वाप्रवृत्त्या न दोषः । एतदाशयेनैव **कौमुद्यां** परत्वादित्युक्तिः । दीर्घस्य परकालिकप्रवृत्तिमत्वादिति तस्या अर्थ इति समाननिमित्तकत्वं निर्दुष्टमेवेत्याहुः ।

सिवेर्नप्रत्यये नित्यत्वाद्गुणात्पूर्वमूठि सिऊन इति स्थिते गुणमन्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा यण् भवति । स न स्यादाङ्गत्वाद्गुणस्यैव प्राप्तेरित्यत आह—**स्योन् इत्यत्रेत्यादि स्थानिवत्त्वेनेति** । ननु इयायेत्यत्र इऐ अ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादायादेशे इ आयेतिस्थिते इयङ् भवति । तत्र स्थानिवद्भावेनायादेशे इबुद्ध्या सवर्णाच्परत्वेनेयङोऽप्राप्तिस्तेऽभिमता सा न युक्ता । आयादेशस्थानिनि वृद्ध्यादेशे इत्वस्याभावात् । न चैकारे प्रथमं स्थानिवद्भावेन सवर्णाच्त्वमानीय पुनरायादेशे स्थानिवद्भावेन सवर्णाच्त्वानयनमविवादमिति वाच्यं, लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनः स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः । अत एवैतिकेत्यादौ लक्ष्ये लक्षणन्यायेन स्थानिवद्भावद्वयाभावः । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे **शेखरोक्त**स्संगच्छते । आयादेशेनैकारस्यापहारेण तत्र प्रथमं स्थानिवद्भावाप्राप्तेश्चेति चेत्—अत्रोच्यते । स्थानिवदित्यत्र स्थानिपदेन स्थानिस्थान्यपि गृह्यते । तथा चादेशः आयादेश स्स स्वस्थानिस्थानी इकारस्तद्वृत्तिसवर्णाच्त्ववान् स्यादितीयङादेशप्राप्तिरत एव सुनयिकेत्यादौ धात्वन्तत्वाद्यकारस्य धात्वन्तयकोऽस्तु नित्यमित्यस्य प्रवृत्तिरन्यथा नयरूपानुमानिकादेशे नीरूपस्थानिस्थानिगतस्य धातुत्वस्यातिदेशाभावे नित्येत्वानापत्तिः ।

नन्वेतिकेत्यादावेकस्थानिवद्भावेनैव टापा सहैकादेशः स्वस्थानी पररूपनिष्पन्नोऽकारस्तत्स्थानी वर्णद्वयात्मकस्तद्वत्स्यात् । ततश्चेत्वं न स्यादिति चेत्—न । टापा सहैकादेशस्थानी पररूपात्मकोऽकारष्टापाकारश्चेति समुदायस्तत्स्थानित्वस्य कुत्राप्यभावेनादोषात् ।

केचित्तु यूनस्तिरिति निर्देशादतिदेशविषये लक्ष्ये लक्षणन्यायो न प्रवर्तत इति ज्ञापनेनात्र स्थानिवद्भावद्वयप्राप्तिरन्यथा यु उन इति स्थिते

सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः। तच्च सामान्यापेक्षम्। अभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति। अत एवारतीत्यादौ यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादभ्या-

---

कृतस्य दीर्घैकादेशस्य स्थानिवद्भावेऽपि यु उन इति बुद्धौ पूर्वरूपस्योक्तन्यायेन पुनः स्थानिवद्भावाप्राप्त्या, संप्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या संप्रसारणे निर्देशासंगतिरेतिकेत्यादौ तु न यासयोरिति ज्ञापकात्। त्यदाद्यकारेण जातपररूपस्य स्थानिवत्त्वं नेति कल्पनेनादोष इत्याहुः—तन्न। संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपस्य हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणतुल्यत्वातिदेशेन पूर्वरूपेण पूर्वपरनिवृत्तिपूर्वकापूर्वस्यैकस्य बोधनापेक्षया लाघवेन परनिवृत्तिपूर्वकपूर्वस्थितेरेवाभ्यनुज्ञादानस्य युक्ततया च पुनः स्थानिवद्भावमन्तरेणैव निषेधप्रवृत्त्या निर्देशोपपत्तेः। **सूत्रारम्भसामर्थ्यादि**ति। ननु इयेथ इयर्त्तीत्यादौ सूत्रस्य चारितार्थ्यम्। इणूधातोर्लिटि सिपि थलि द्वित्वनिमित्ताचोऽभावेन द्विर्वचनेऽचीत्यस्याप्राप्त्या परत्वाद्गुणे एरूपस्य द्वित्वे ह्रस्वे तस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावेनोत्तरखण्डस्य स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेरियर्त्तीत्यादौ गुणात्पूर्वमभ्यासस्येत्वेऽपि उत्तरखण्डस्य स्थानिवद्भावेऽप्यसवर्णाच्त्वस्याप्राप्तत्वाच्च। न चाभ्यासस्यानिकि अभ्यासस्याय्वोरिति न्यासेनैवोपपत्तावभ्यासस्यासवर्णे इत्यस्य वैयर्थ्येन युक्तमेव ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। तथा सति ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभावेन ज्ञापनासम्भवादिति चेत्—न। अभ्यासस्यानणि अभ्यासस्यानाविति-न्यासेनैव सिद्धावसवर्णग्रहणस्य ज्ञापकत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। इयर्त्तीत्यादौ स्थानिवद्भावेन ऋबुद्धावप्यनणत्वस्य इयेथेत्यत्र स्थानिवद्भावाप्राप्त्या स्वत एवाणिभन्नत्वस्येकारभिन्नत्वस्य च सत्त्वेनेयङुपपत्तेः। ज्ञापिते तु इयायेत्यादावणिभन्नत्वाभावादियङोऽभावापत्त्योखतुरित्यत्रेकारभिन्नत्वेनोवङापत्त्या च चरितार्थमसवर्णग्रहणम्।

गुरुचरणास्तु इयेथेत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वं द्वित्वमेवेत्याहुः।

अत एवेति। इयङादेशे कर्तव्ये न स्थानिवदिति विशेषापेक्षं विहायाभ्यासकार्य इत्यादिसामान्यापेक्षाज्ञापनादेवेत्यर्थः। **आरती**ति। ऋधातोर्यङ्लुगन्ताल्लटो झेरदादेशे अभ्यासस्योरदत्वे रुकि च कृते उत्तरखण्डस्य यणि रोरीतिलोपे दीर्घे रूपसिद्धिस्तत्रोक्तज्ञापनाभावे यणः स्थानिवत्त्वेन रेफलोपनिमित्तरेफाभावेन ढलोप इति दीर्घो न स्यादिति भावः।

सस्य 'ढ्लोप' इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम्। दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। अरियियादित्यत्र तु स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव। तस्य

बहिरङ्गत्वेन यणोऽसिद्धत्वन्तु न नाजानन्तर्य इति निषेधात्। रोरीत्येतदपेक्षयाऽपि यणो न बहिरङ्गासिद्धत्वं तस्य त्रिपादीस्थत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः।

वस्तुतस्तु स्थानिवद्भावेऽपि न क्षतिर्दीर्घविधौ हि रेफस्य रेफत्वेन न निमित्तत्वमपि तु रेफलोपनिमित्तत्वेन तस्य च रेफाज्ञानेऽपि लोपदर्शनेन ऋकारे एव ज्ञानसम्भवेन दीर्घप्रवृत्तेस्सूपपादत्वात्। दीर्घविधौ तन्निषेधाच्चेति न पदान्तसूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। न च तत्र दीर्घपदेन त्रैपादिकस्यैव ग्रहणमत एव पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य वरे यलोपस्वरवर्यं द्विर्वचनादीनां प्रत्याख्यानं सङ्गतमन्यथा फलभेदापत्तेरिति वाच्यम्। चिणणमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति सूत्रे मितां ह्रस्व इत्यतो ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्त्य तद्विकल्पेनैव सिद्धे दीर्घग्रहणसामर्थ्येन तत्रैतस्यापि ग्रहणावश्यकत्वेन वर्यकोटौ दीर्घस्याप्युपलक्षणत्वेन दीर्घातिरिक्तानामेव द्विर्वचनादीनां प्रत्याख्यानात्। स्पष्टञ्चेदं चिणणमुलोरितिसूत्रे **शब्देन्दुशेखरे**। तत्रत्य**कौमुदीग्रन्थ**स्तु चिन्त्य एवेत्यपि तत्रैव स्पष्टम्। न च स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वादिदं न युक्तमिति वाच्यम्। तत्र दीर्घग्रहणस्य फलाभावात्। विव्यतुरित्यादावुपधायाश्चेत्यनेन दीर्घे कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वनिषेधेन दीर्घस्तु न प्रत्यासत्त्या धात्ववयवस्यैवेको दीर्घविधानेनाभ्यासोत्तरखण्डस्यैव धातुत्वेनाभ्यासावयवेको दीर्घाप्राप्तेरत एव कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डवक्तव्य इत्यनेन परिपूर्वाद्व्येञो डप्रत्यये डलोपे परिव्य इत्यत्रोपसर्गावयवेको न दीर्घः। **अरियियादि**ति। अर्त्तेर्यङ्लुगन्ताल्लिङि द्वित्वे अभ्यासस्य रिगागमे रिङियङोः प्राप्तौ परत्वादुत्तरखण्डस्य रिङादेशे तस्य स्थानिवद्भावेनाभ्यासस्येयङ् भवति। स्थानिवद्भावस्यानेन निषेधस्तु नाभ्यासकार्यसाधकत्वात्। यदि त्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव रिङादेशादियङ्, अत एव रिङादेशस्य स्थानिवद्भावाद्यलोपो न पूर्वं रिङादेशे यकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवद्भावाभावेन यलोपापत्तेर्दुर्वारत्वात्, यलोपे बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु नाचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तके अन्तरङ्गे इयङि कृते निषेधादित्युच्यते तदा प्रतिबन्धकीभूतत्वं न देयम्। अत एव कटीवीत्यत्र प्रश्लिष्टादिधातोर्लिटोऽ-

स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावात् । इयं चाङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग एवेति 'स्वरितो वा' इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि कुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाडुक्तः । इयं चानित्या 'च्छ्वोरि'ति सतुङ्निर्देशात् । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकः शादेशे तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥५६॥

तुसि द्वित्वे इ इ अतुसिति स्थिते एरनेकाजिति यणि इयतुरित्यत्र यणः स्थानिवद्भावेन नाभ्यासेकारस्य यण् । अचकाणदित्यादौ काण्यादीनाम्वेति ह्रस्वाभावे वृद्ध्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वमादाय दीर्घसन्वद्भावौ न स्थानिवद्भावस्यानेन निषेधात् । प्रतिबन्धकीभूतत्वनिवेशे तु नैतत्सिद्ध्येत् । स्थानिवद्भावस्याभ्यासकार्य्यसाधकत्वात् अभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यककार्याभावेनाद्यदोषाभावेऽपि द्वितीयस्य वज्रलेपत्वादभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वनिवेशेन दोषवारणापेक्षया निष्फलनिवेशाभावस्यैव युक्तत्वाच्च । अभ्यासकार्येत्यनुक्तौ तु नीधातोर्लिटि निन्यतुरित्यादावनेन निषेधादुत्तरखण्डाजादेशस्थानिवद्भावानापत्त्याऽनिदितामिति नलोपापत्तिस्तदुक्तौ तु नलोपस्याभ्यासकार्यत्वाभावान्न दोषः । उत्तरखण्डनिवेशाद्वव्रश्चेत्यत्राभ्यासकार्य्ये संप्रसारणनिषेधे कर्त्तव्येऽभ्यासावयवोरदत्वस्य स्थानिवद्भावः । एतद्वचनफलन्तु अचीकमत अतूतवदित्यत्र दीर्घसन्वद्भावयोः कर्त्तव्यत्वे उत्तरखण्डाजादेशस्य ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाभावः । **अङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग** इति । अङ्गनिष्ठोद्देश्यताके अङ्गाधिकारस्थे कार्य्ये एवेयं परिभाषा प्रवर्तत इत्यर्थः । धर्म्मिग्राहकमानादिति भावः । **कुमार्यै**—इत्यत्राङ्गत्वेऽप्यङ्गनिष्ठोद्देश्यताकत्वविरहान्न पूर्वमाडिति भावः । अनित्येत्यादिच्छ्वोश्शूडिति सूत्रे तकारोऽपि छकारात्पूर्वं प्रश्लिष्यते । तेन तुग्विशिष्टस्य छकारस्य प्रष्टेत्यादौ शकारोऽन्यथाऽन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि छकारस्य शकारेऽपि तकारश्रवणापत्तिः । न चाकृतव्यूहपरिभाषया न पूर्वं तुगिति वाच्यन्तस्या असत्त्वात् । अनित्यत्वाभावे तु वार्णपरिभाषयैवान्तरङ्गादपि तुकः पूर्वमेव शकारे सतुग्निर्देशस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च समानस्थानिकत्वाभावात्परिभाषाया अप्रवृत्तेर्वैयर्थ्याभाव इति वाच्यम् । समानस्थानिकत्वस्याप्यनित्यत्वमूलकत्वात् । न च समानस्थानिकत्व एवेयमित्येव सतुग्निर्देशाज्ज्ञाप्यते इति

नन्वेवं सेदुष इत्यादौ क्सोरन्तरङ्गत्वादिटि ततः संप्रसारणेऽपीटः श्रवणापत्तिरिति चेद्—अत्र केचित्—

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५७ ॥

न कृतो व्यूहो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः। भाविनिमित्तविनाशे इत्यध्याहारः। बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्सम्भाविते ऽन्तरङ्गं नेति यावत्। अत्र च ज्ञापकं 'समर्थानां प्रथमात्' इति सूत्रे समर्थानामिति। तद्धि सुत्थितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्त्यर्थम्। अन्यथान्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृत

युक्तम्। स्योन इत्यादौ यणगुणयोस्समानस्थानिकत्वेनानया पूर्वं गुणस्यैवापत्तेः। चंचछ्म्यत इत्यादावनया तुकः पूर्वं नुमः प्रवृत्तेरभावापत्तेश्च। अङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग एवेत्यसङ्गतमेव कुमार्यै इत्यादावस्या अनित्यत्वादेवाटः पूर्वमप्रवृत्तिसिद्धेः। अत एव ज्ञाने वारिणी इत्यादावाङ्गत्वादन्तरङ्गाभ्यामपि वृद्धिपूर्वसवर्णदीर्घाभ्यां पूर्वं श्यादेशः। अन्यथा श्यादेशस्याङ्गोद्देश्यकत्वाभावादेतस्या अप्रवृत्त्या पूर्वमप्रवृत्त्यापत्तेर्न च तस्य वैयर्थ्यं हलन्ते चारितार्थ्यादिति दिक्॥ ५६ ॥

नन्वेवमिति। पूर्वोपस्थितिनिमित्तककार्य्यस्य 'मनुष्योयं प्रातरुत्थाय शरीरकार्य्याणि करोती'ति लोकन्यायेन प्रथमं प्रवृत्तिवर्णने सतीत्यर्थः। **क्सोरन्तरङ्गत्वादिटीति**। सद्धातोर्लिटः क्सौ धातोर्द्वित्वैत्वाभ्यासलोपेषु सेद्वस् इत्यवस्थायामेव वलादित्वरूपशीघ्रोपस्थितिनिमित्तकस्येटः शस्प्रत्ययोत्पत्त्युत्तरप्रवर्त्तिष्यमाणसंप्रसारणात्पूर्वं प्राप्तेरिति भावः। **इटः श्रवणापत्तिरिति**। तत्स्थानिकयणः श्रवणापत्तिरित्यर्थः। यणुद्वारकमिट एव श्रवणं वा बोध्यम्।

केचिदिति। दीक्षितादय इत्यर्थः। **अध्याहार इति**। अन्यथा यथाश्रुतपरिभाषार्थे शास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। **बहिरङ्गेणेति**। फलितमिदं न तु बहिरङ्गत्वान्तरङ्गत्वे परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्। **पश्चादिति**। उत्तरकालिके इत्यर्थः। **अत्र चेति**। परिभाषायामित्यर्थः। **समर्थानामिति**। कृतसन्धिकार्यादिति तदर्थः। **अन्यथेति**। परिभाषाया अभाव इत्यर्थः। **अन्तरङ्गत्वादिति**। प्राप्तिमत्वन्तत्वमप्राप्तिकत्वञ्च बहिरङ्गत्वम्।

एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टैव । तत्र हि भाविन्याऽऽदिवृद्ध्या सवर्णाच्त्वविनाशः स्पष्ट एव । न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये वृद्ध्याप्राप्त्यैकादेशे कृते आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम् । तद्द्वारैव तन्निमित्तविनाशसत्त्वेनाक्षतेः । न च सौत्थितौ बहिरङ्गतया वृद्धेरसिद्धत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम् । समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ।

यत्तु समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत

अच्त्वविनाश इति । अल्पाच्तरमिति सौत्रप्रयोगाद्वित्रति भाष्यप्रयोगाभ्यामचि पदत्वे वैकल्पिकमिति कल्पनात् कुत्वाभावः । **तद्द्वारैवेति** । एकादेशविनाशद्वारैवेत्यर्थः । श्रीपायेत्यत्र दीर्घनिमित्तस्यात्वस्यादेशेऽनुवर्तमानस्य धर्म्मिनाशान्नाशः । सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजक इव एकादेशेऽपि सतः सवर्णाच्त्वरूपनिमित्तस्य धर्म्मिनाशादेव नाश एतत्परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजक इति भावः । निमित्तविनाश इत्यस्य निमित्तविशिष्टो विनाश इत्यर्थो वा । वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रतियोगिकत्वस्वस्थानिकादेशप्रतियोगिकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन । **न च सौत्थिताविति** । ननु जातस्य तत्कालप्राप्तस्य वा बहिरङ्गस्यैवासिद्धत्वं बहिरङ्गपरिभाषया बोध्यते । वृद्धेश्च भविष्यत्प्राप्तिकत्वात्कथं दीर्घापेक्षयाऽसिद्धत्वमिति चेत्–अत्रोच्यते । अन्तरङ्गप्रवृत्तिसमये उपस्थितस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वम्बोध्यते । अनुपस्थितस्याप्यसिद्धत्वे मानाभावात् । उपस्थितिश्चान्तरङ्गप्रापकतया तत्प्रतिबन्धकतया च तेन रूपेणोपस्थितिः प्रायस्तयोरेवेत्येतत्फलितैव जातस्येत्याद्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य । प्रकृते च स्वप्रवृत्तिप्रतिबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिकारणीभूताया वृद्धेः परिभाषाद्वारा स्वप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया दीर्घप्रवृत्तिसमये उपस्थितैव वृद्धिरिति तस्या असिद्धत्वं युक्तमेवेति बोध्यम् । किञ्चान्तरङ्गनिमित्तविनाशनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गदेशस्थत्वेन च परिभाषाप्यन्तरङ्गा । तद्दृष्ट्यैव तत्समकालप्राप्ताया वृद्धेरसिद्धत्वेन परिभाषाया अन्तरङ्गनिमित्तविनाशज्ञानाभावात् न प्रवर्त्तेत सेति बोध्यम् ।

समर्थग्रहणेनेति । यद्विना न चारिताथ्यं तत्कल्पनीयमेवेति बोध्यम् । एतद्विषये अकृतव्यूहपरिभाषारूपान्तरङ्गे कर्तव्य इत्यर्थः । **अनित्यत्वमेवेति** । न तु परिभाषेति बोध्यम् । तथा च सूत्थितशब्दे

इति-तन्न । असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरङ्गस्य पूर्वं जातबहिरङ्गस्य चान्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्धत्वं बोध्यते । न तु जातेऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते मानाभावात् फलाभावाच्च । एवं च सूत्थितादावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासम्भवात् । अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः । एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोमद्दण्डीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न । अन्यथा हल्ङ्यादिलोपकाले सामासिकलुकोऽप्राप्त्या तदुत्तरं चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना ।

दीर्घस्य प्रथममप्रवृत्त्याऽकृतसन्धेरेव प्राप्तप्रत्ययवारणार्थं समर्थग्रहणमिति भावः । **तदनित्यत्वज्ञापनासम्भवादिति** । सु उत्थितेति स्थिते वृद्धेरप्रवृत्त्या दीर्घस्य च प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गपरिभाषां विनैव निराबाधदीर्घप्रवृत्त्याः कृतसन्धिकार्यादेव प्रत्ययोत्पत्तिसम्भवेन समर्थग्रहणस्य चारितार्थ्याभावेन ज्ञापकत्वासङ्गत्यापत्तेः । न हि परिभाषाधीना दीर्घप्रवृत्तिर्येनानित्यत्वात्तदप्रवृत्तावप्राप्तदीर्घप्रवृत्त्यर्थं चरितार्थं समर्थग्रहणं स्यादिति भावः । **अस्यामेवान्तर्भाव** इति । गोमत्प्रिय इत्यादौ गोमत् सु प्रिय स्वित्यवस्थायां हल्ङ्याद्लोपस्य निमित्तं सुः, कारणमात्रस्य निमित्तत्वात् । तस्य सामासिकलुका विनाशस्य भावित्वात् पूर्वं हल्ङ्यादिलोपस्यानयैवाभावसम्भवात् । प्रजग्ध्येत्यादौ जग्ध्यादेशनिमित्तस्य तादिकित्वस्य ल्यपा विनाशस्य भावित्वात् पूर्वं जग्ध्यादेशस्याप्राप्त्या ल्यपि जग्ध्यादेशार्थं ल्यब्ग्रहणमिति भावः । **एतत्प्रवृत्ताविति** । अकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तावित्यर्थः । **निमित्तविनाशसम्भावनेति** । यद्यन्तरङ्गं पूर्वं न प्रवर्त्तेत तदा बहिरङ्गेणान्तरङ्गनिमित्तविनाशः स्यादिति सम्भावनेत्यर्थः । **अत एवेति** । सम्भावनाया निमित्तत्वादेवेत्यर्थः । **अन्यथेति** । सम्भावनाया निमित्तत्वाभाव इत्यर्थः । **लोपस्यैवापत्तेरिति** । निमित्तविनाशस्य भावित्वाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अप्राप्तेरिति भावः ।

ननु सम्भावनाया निमित्तत्वे तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह—

'अल्लोपो न' इति सूत्रस्थतपरकरणं तु परिभाषानित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम् । तद्ध्यान इत्यादौ लोपवारणाय । अन्यथा दीर्घभावे लोपसम्भावनयैतत्परिभाषाबलाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः ।

'समर्थानामि'ति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते-अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति । तेन पपुष इत्यादावन्तरङ्गत्वात् पूर्वं कृतोपीडागमो निवर्तत इति वदन् न कृतो व्यूहो विशिष्टस्तर्को निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थमभिप्रैति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति यावत् । सूत्थितादिषि वृद्धौ दीर्घनिवृत्तौ सावुत्थितिर्माभूदिति

अल्लोपो न इति । तद्धीति । तपरकरणं हीत्यर्थः । **आन इति** । अन्धातोः क्विपि अनुनासिकस्येति दीर्घे शसि रूपम् । **लोपेति** । आलोपेत्यर्थः । **अन्यथेति** । अनित्यत्वाभाव इत्यर्थः । **दीर्घाभाव इति** । यदि दीर्घो न स्यात् तर्हि लोपः स्यादिति दीर्घनिमित्तविनाशसम्भावनायास्सत्त्वेन दीर्घाप्राप्तौ सत्यपि तपरकरणे लोपप्राप्त्या तपरकरणं व्यर्थमिति बोध्यम् । अनित्यत्वफलन्त्वतिभवकानित्यादौ सर्वनामसंज्ञाया निमित्तभूतानुपसर्जनत्वस्य भाविना समासेन विनाशसम्भावनायामनया वाक्येऽपि सर्वनामत्वाप्राप्तावकचोऽप्रवृत्त्यापत्तिः अनित्यत्वेऽकच्सिद्धिरिति दान्शान्भ्यां धातुभ्यां क्विपि शसि दानः शान इत्यादौ लोपाभावस्तु न तपरकरणफलम् । तयोर्नित्यण्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन लोपाप्राप्तेः । **सावुत्थितिर्म्मा भूदिति** । ननु कृतदीर्घात् सूत्थितशब्दादिञि दीर्घरूपादेशस्य वृद्धावपि न तया दीर्घनिमित्तविनाशो दीर्घेणैव स्वनिमित्तविनाशस्य कृतत्वात् । किञ्च नैमित्तिकस्य दीर्घस्य वृद्ध्यैव विनाशात् परिभाषाया तद्विनाशस्याशक्यत्वाच्चेदमनुपपन्नम् । किञ्च दीर्घविनाशेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनोकारश्रवणमप्यनुपपन्नमिति चेत्-अत्रोच्यते । निमित्तस्य विनाशे तत्प्रयुक्तकार्यविशिष्टस्य स्थाने तत्कार्यरहितस्वरूपातिदेशोऽनया बोध्यते । तावतैव नैमित्तिकविनाशस्योपपत्तेरुकारश्रवणोपपत्तेश्च । दीर्घ-

समर्थानामिति । लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि लोके निमित्तं द्विविधं दृष्टम्—कार्यस्थितिनियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा न्यायनये अपेक्षाबुद्धिस्तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । वेदान्तनये प्रारब्ध-

---

निमित्तस्याक्त्वस्य सवर्णत्वस्य चैकादेशेऽपि सत्त्वात् वृद्ध्यैव तस्य विनाशाच्च न किमप्यनुपपन्नम् । किञ्च निमित्तं सवर्णाक्त्वं नैमित्तिकञ्चादेशस्थितिः स्थानिनो निवृत्तिश्च । तत्र दीर्घैकादेशेऽप्यनुवर्त्तमानसवर्णाक्त्वस्य वृद्ध्या विनाशे उकाररूपस्थानिनो निवृत्तिरूपनैमित्तिकस्याप्यपायेऽभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतयोकारागमे आद्योकारस्य निवृत्तिपूर्वकौकारे विहिते आवादेशे सावुत्थितिः प्राप्नोतीति बोध्यम् । **समर्थानामितीति** । कृतसन्धिकार्यादेव प्रत्ययस्थितिरिति बोधनेन निमित्तापाय इत्यस्यात्राप्रवृत्तिस्समर्थग्रहणेन बोध्यत इति सौत्थितिसिद्धिः । निमित्तविनाशे भाविनि नैमित्तिकस्यानुत्पत्तिः । निमित्तविनाशे सति जातस्य नैमित्तिकस्यापाय इत्युभयोर्ज्ञापकसिद्धत्वाविशेषेऽपि **कैयटमते** लोकसम्मतत्वमपीति प्रदर्शयति—**लोकन्यायेति** । **कार्यस्थितिनियामकमिति** । यावन्निमित्तं तिष्ठति तावत्कार्यं तिष्ठतीत्यर्थः । **अपेक्षाबुद्धिरिति** । अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्धिः । ततो द्वित्वसंख्योत्पत्तिः[१] । ततोऽपेक्षाबुद्धिनाशः । ततो द्वित्वनाश इति लोकस्थितिः । तत्र निमित्तभूतापेक्षाबुद्धिनाशान्नैमित्तिकस्य द्वित्वस्य नाशो दृष्टः ।

प्रारब्धस्येति । कर्म्म द्विविधं—सञ्चितं प्रारब्धञ्च[२] । यत् फलप्रदा-

---

[१] अपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वोत्पत्तिप्रक्रियाविचारो यथा लक्षणावल्यां मिथिलालङ्कारभूतश्रीमदुदयनाचार्याः—

आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-
रेकत्वोभयगोचरामतिरतो द्वित्वं ततो जायते ।
तस्मात द्वित्वमतिस्ततोऽनुपरतो द्वित्वप्रमानन्तरं
द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वाश्रया प्रक्रिया ॥

[२] कृतं क्रियमाणं प्रारब्धञ्चेति त्रिविधं कर्म । कृतमित्यस्य सञ्चितं क्रियमाणस्य च सञ्चीयमानमिति नामान्तरम् । तज्जन्यं फलं पुण्यं पापं च त्रिविधमेव । तत्राभुक्तं यत्कर्म तत् 'कृतं' सञ्चितमिति व्यपदिश्यते । 'क्रियमाणं' तु प्रारब्धभोगेन

स्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि ।

नोन्मुखन्न तदाद्यम् । यत् तदुन्मुखं तद् द्वितीयम् । तत्राद्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण नाशः । 'क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि[1] तस्मिन् दृष्टे परावरे'इति श्रुतेः । द्वितीयस्य तु भोगादेव क्षयः । 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म[2] कल्पकोटिशतैरपी'ति वचनात्[3] । तत् यावदस्ति तावत् भोगात्मकः संसारस्तस्य नाशे संसारनाश इति वेदान्तिमतम् । विक्षेपेति । संसारेत्यर्थः[4] ।

सहैव दैनन्दिनं सञ्चीयमानरूपं कर्म । यत् कर्मफलभोगार्थं वर्त्तमानदेहोत्पत्तिस्तदनुकूलकर्मकलापभोगस्तत् कर्म 'प्रारब्धमिति' व्यवह्रियते। परमार्थतः एकस्यैव कालस्योपाधिभेदेन भूतभविष्यद्वर्त्तमानव्यवहारवत् कर्मत्वेनैकरूपस्यापि कर्मणो भोगकालावस्थाभेदेन त्रैविध्यमिति वस्तुस्थितिः । इत्थं यद्यपि कर्मणस्त्रैविध्यं प्रदर्शितन्तथापि ज्ञाननाश्यत्वभोगनाश्यत्वदृष्ट्याऽत्र कर्मणो द्वैविध्यमेवोक्तं तातचरणैः ।

[1] अत्र कर्मशब्दस्तु सञ्चितसञ्चीयमानयोरेव वाचकः ।

[2] अत्र कर्मशब्दस्तु प्रारब्धकर्मपरः ।

[3] 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या', 'ब्रह्मैवाखिलं जगत्', 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुतिबलात् घटाकाशमहाकाशयोरिव नभःस्थजलस्थचन्द्रयोरिव जीवात्मपरमात्मनोर्नास्ति भेदः । अतोऽहमपि ब्रह्मैवेत्याकारकेनापरोक्षज्ञानेन तत्रोभयोः सञ्चितसञ्चीयमानयोः कर्मणोः नाशो भवति । प्रारब्धकर्मणस्तु भोगेनैव क्षयो नान्यथा । अत्र लौकिकनिदर्शनम्—क्षेत्रस्थितमन्नं सञ्चीयमानम् । गृहे कुशूलस्थितमन्नं सञ्चितम् । उदरस्थितमन्नं प्रारब्धम् । तत्र क्षेत्रकुशूलस्थितयोरन्नयोर्दानादिना तात्कालिकक्षयोऽपि सम्भवति । उदरस्थान्नस्य तु कालपरिपाकादेव क्षयो नान्यथा ।

[4] वेदान्तिनये सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदित्यात्मकं 'अज्ञानं' मन्यते । अस्याज्ञानस्य आवरणविक्षेपनामकमस्ति शक्तिद्वयम् । तत्र परिच्छिन्नाऽपि आवरणशक्तिः स्वप्रभावात् अपरिच्छिन्नमपि ब्रह्म तथाऽऽच्छादयति यथा नित्योपलब्धिस्वरूपस्यापि आत्मनोऽदर्शनं भवति । विक्षेपशक्तिप्रकर्षाच्च आवरणावृते तत्त्वभूते ब्रह्मणि विविधासत्कल्पनादिकमुद्भावयति अज्ञानं—रज्जौ सर्पज्ञानवत् । एवमखिलमिदं जगत् विक्षेपशक्तिसामर्थ्यात् अद्वैते ब्रह्मणि उद्भावयति अज्ञानम् । इत्थं विक्षेपाज्ञानविजृम्भितः संसारः इति कृत्वा विक्षेपेत्यस्य संसारेत्यर्थः कृतस्तातपादैः ।

तन्नाशेऽपि घटनाशादर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चित् न्यायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ।

परे तु सेदुष इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं संप्रसारणे

वस्तुतस्तु अपेक्षाबुद्ध्यादिस्थले तथादर्शनेऽपि निमित्तनाशत्वेन नैमित्तिकनाशत्वेन न कार्यकारणभावः । दण्डनाशे घटनाशादर्शनेन व्यभिचारात् । किन्त्वपेक्षाबुद्धिनाशत्वादिविशेषरूपेणैव कार्यकारणभावस्य वक्तव्यतया न प्रकृतोऽर्थो लोकन्यायसिद्धः । तथा च 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्ये'तिन्यायात् लुकाऽनुत्पत्तिरिव नैमित्तिकानुत्पत्तिरेव युक्तेत्याहुः—तन्न । अयमर्थो लोकेऽपि क्वचिद्दृष्ट इत्येतावन्मात्रे ग्रन्थतात्पर्यात् । **लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थे**ति । अनेनास्यानित्यत्वं लब्धमिति बोध्यम् । तेनातिभवकानित्यादावनयाऽकज्न युक्त इत्यपास्तम् । **सम्प्रतिपन्न** इति । वादिप्रतिवादिसम्मत इत्यर्थः । ननु ज्ञापकसिद्धेऽर्थे नास्ति दृष्टान्ताद्यपेक्षेत्यत आह—**समर्थानामि**ति । परिभाषाम्विनैव सर्वदोषपरिहारमाह—**परे त्वित्या**दिना । पदावधिकेऽन्वाख्यान इति पदं विभज्य साधुत्वान्वाख्यान इत्यर्थः । **प्रतिपदविधित्वादि**ति । प्रतिपदोक्तत्वादित्यर्थः । सम्प्रसारणसूत्रे वसोस्साक्षादुपादानात्तत्त्वम् । नन्विडागमविधायकेऽपि वस्वेकाजिति सूत्रे वसोस्तथैवोपादानादुभयोस्समत्वमेवेति चेत्—न । वस्वेकाजितिसूत्रस्य नियमार्थत्वेनेतरव्यावृत्तिमात्रतात्पर्यकत्वेनार्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्यैव विधायकत्वेन तत्त्वाभावात् । ननु स्वमते नियमशास्त्रस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तेस्तत्त्वमस्त्येवेति चेत्—न । **प्राचीना**भिमतपरिभाषायास्तन्मतेनैव खण्डनस्यौचित्यात् । स्वमते सद् वस् असिति विभागेऽन्तरङ्गत्वात्सम्प्रसारणं पूर्वं बोध्यम् । उभयोः प्रतिपदविधित्वेन नित्यत्वात् संप्रसारणस्य पूर्वं प्रवृत्तेश्च वस्वन्तसमुदायस्यैवोभयत्राश्रयणेन नान्तरङ्गत्वमिटः । न च पूर्वमिडागमेऽपि सम्प्रसारणे यणि सम्प्रसारण-

बलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति 'समर्थानामि'ति सूत्रे कैयटे। 'असिद्धव'त्सूत्रे च कैयटे स्पष्टमेव तत्। यद्यपि प्रतिपद्विधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेऽपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः। निरूपितं चैतद्बहुशः शब्देन्दुशेखरे। 'समर्थानामि'ति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विषुण इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथाभ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव। ध्वनितं चेदं 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये। तत्र हि वैक्षमाणिरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम्। किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित अस् इ इति स्थिते वार्णादाङ्गं बलीय इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमित्यत्रैव कैयटे

स्यासिद्धत्वाद्बलि लोपे रूपसिद्धिरिति वाच्यम्। नाजानन्तर्ये इत्यस्यान्तरङ्गे कर्त्तव्ये कृते चेत्यर्थेनात्तनुरित्यत्रैव दोषाभावात्। **बाधकत्वे बीजमिति**। अपवादस्य स्वप्रवृत्त्युत्तरोत्सर्गप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वे बीजमित्यर्थः। इदन्तु सावकाशमिति भावः। ननु सेदुष इत्यस्यान्यथैवोपपत्तौ परिभाषाया अनभ्युपगमेन सौत्थितिरित्यादावन्तरङ्गत्वात् कृतदीर्घेभ्य एव प्रत्ययोत्पत्त्या समर्थानामिति व्यर्थमित्याह—**समर्थानामिति**। विषुण इत्यत्र विष्वग्गत्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेरिति वार्तिकात्। विषु अच् इत्यवस्थायां णप्रत्ययः। अचो लोपः। **न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति**। न तु दोषवारणायेत्यर्थः। **ध्वनितञ्चेदमिति**। न्यायसिद्धार्थानुवादत्वं ध्वनितमित्यर्थः। इदं हि तत्र भाष्यं वृद्धेरेकादेशः वैक्षमाणिः सौत्थितिः वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च परत्वाद्वृद्धिस्स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गत इति। कृतसन्धिकार्यात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं चेत् समर्थग्रहणम्। अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवैकादेशस्यावश्यकत्वेनान्तरङ्गत्वाधीनत्वमेकादेशस्योच्यमानमसङ्गतं स्यादिति बोध्यम्। मम तु समर्थग्रहणस्यान्तरङ्गत्वसिद्धार्थबोधकत्वेन न दोषः। ननु समर्थग्रहणेनाकृतव्यूहपरिभाषा ज्ञापिता। सा तद्धितविधौ न प्रवर्त्तते इत्येव तेन बोध्यते। ततश्चान्तरङ्गत्वादेवैकादेशो वैक्षमाणिरित्यत्रेति युक्तन्तदुदाहरणत्वमस्येत्यरुचेराह—**किञ्चेति**। **वृद्धिवारणायेति**। तथा च पूर्वमेव दीर्घ इति

स्पष्टम्। अत एवासिद्धवत्सूत्रे वसुसंप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्। पपुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम्। पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं संप्रसारणे इटोऽप्राप्तावुस्निमित्तक एवातो लोप इति तदाशयः। अन्यथान्तरङ्गत्वादिटि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसङ्गतिः। अत एव चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्त्तिककृतारब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम्। प्रत्यङ्गमन्तरङ्गमस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव

भावः। एवं च समर्थग्रहणस्य सार्थकत्वादज्ञापकत्वमित्याशयः। ननु समर्थग्रहणेनाकृतव्यूहेति ज्ञाप्यते। ततश्च प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणम्। वार्णपरिभाषा तु नातिरिच्यते। अकृतव्यूहरूपैव सेत्यरुचेराह—अत एवेति। परिभाषाया अभावादेवेत्यर्थः। ननु दीक्षितमते पपुष इत्यादौ सम्प्रसारणेन वलादित्वरूपनिमित्तविनाशे भाविनि पूर्वमिटोऽप्रवृत्तेः सम्प्रसारणे कृते तन्निमित्तक एवातो लोपो वाच्यस्सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वे स न स्यादिति युक्त एव परिभाषायां सत्यां वार्तिकारम्भः। कैयटमतेऽपि पूर्वमन्तरङ्गत्वादिटि तन्निमित्तकालोपे च कृते सम्प्रसारणे नेटो निमित्तस्य वलादित्वस्य विनाशे निमित्तापाय इति परिभाषयेटोऽपाये तयैव तन्निमित्तकातो लोपस्याप्यपाये पुनस्सम्प्रसारणनिमित्तक एवालोपो वक्तव्य इति तस्यासिद्धत्वाभावाय वार्त्तिकारम्भस्यावश्यकत्वान्नैतद्भाष्यविरोधः परिभाषास्वीकर्त्तुरित्यत आह—अत एवेति। प्रतीच इत्यादौ प्रति अच् असिति स्थिते अन्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्य यणः प्रतिषेधे अल्लोपे दीर्घे च प्रतीच इति सिद्धम्। ननु प्रतिषेधो नापूर्वः। किन्त्वकृतव्यूहपरिभाषालभ्य एवात एव न प्रत्याख्यात इति चेत्—अत एवारुचेराह—अत एवेति। वस्तुतस्तु चावितिदीर्घविधानसामर्थ्याद्यणाद्यभावमुपपाद्य वार्त्तिकं प्रत्याख्यातमेव। तथा च भाष्यम्—इहान्ये आचार्य्याश्चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः—तदिहापि साध्यम्। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयत्याचार्य्यो—न चौ प्रत्यङ्गम्भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्तीति। ननु अस्मादपि परिभाषाया अभाव एव लभ्यते। सत्यां हि तस्यां दीर्घत्वसामर्थ्यो-

'च्छ्वोरि'ति सूत्रेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कार्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। एतत्सत्त्वे तु तुकोऽप्राप्त्या यत्नावश्यकत्वकथनमसङ्गतमिति स्पष्टमेव। न चैतदनित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति तदाशयः। अवश्यमत्रेत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः। किञ्चानयैव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च अदो जग्धिर्ल्यप्तीत्यनयोश्चारितार्थ्येन तज्ज्ञापकवशाल्लुग्ल्यपोरन्तरङ्गबाधकता भाष्योक्ता भज्येत। किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते। तदुक्तम'सिद्धवत्'सूत्रे कैयटेन। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति परिभाषाया भाष्यकृता-

---

क्तिरसङ्गतेति चेत्—न। दीर्घत्वसामर्थ्येन परिभाषैवांशतो ज्ञाप्यत इति तात्पर्य्यात्। प्रष्ठेत्यादौ छकारमात्रस्य शत्वे तन्निमित्तकतुकः श्रवणं स्यादित्यत उक्तं–**अवश्यमित्यादि**। **एतत्सत्त्वे त्विति**। परिभाषायास्सत्त्वे त्वित्यर्थः। यत्नश्च च्छ्वोरितिसूत्रे सतुग्ग्रहणरूपो बोध्यः। **एतदनित्यत्वे**ति। परिभाषाऽनित्यत्वेत्यर्थः। **अवश्यमत्रेत्यक्षरस्वारस्येति**। तुको निवर्त्तकोपायस्य सर्वथाऽभावे हि तथाकथनौचित्यमिति भावः। न च प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेनैतस्या अनित्यत्वेन च्छ्वोधातोः क्विपि शादेशाभावाय च यत्नावश्यकत्वं न तु परिभाषाया अभावेनेति वाच्यम्। तावताप्यक्षरस्वारस्यभङ्गस्यैवापत्तेरत एवारुचेश्चाह–**किञ्चानयेति**। त्वमादेशजग्ध्यादेशयोर्निमित्तभूतविभक्तितादित्वयोर्लुग्ल्यब्भ्याम्विनाशसम्भावनयाऽनया पूर्वमप्रवृत्त्या प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रस्य ल्यब्ग्रहणस्य च चारितार्थ्यं बोध्यम्। यदि चाकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापनद्वारैव तज्ज्ञापकता भाष्याभिप्रेतेत्युच्यते तदा नायं दोषोऽत आह–**किञ्चेति**। **एषेति**। अकृतव्यूहपरिभाषेत्यर्थः। अकृतव्यूहेत्यानुपूर्व्या अदर्शनेऽपि अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादिना तद्दर्शनमस्त्येवेति न किञ्चिदेतदित्यत आह–**तदुक्तमिति**। स्वरूपतोऽनाश्रयणमात्रेण कैयटोक्तिसङ्गतिरिति चेत्। परिभाषास्वीकार एव युक्त इत्यवेहि गच्छतीत्यादि सम्बन्धेनावसानभङ्गे भाविनि पूर्वं विसर्गाप्रवृत्त्याऽवसाननिमित्तकस्य जातस्य विसर्गस्य निवृत्त्या वा हरिर्गच्छतीति भवति परिभाषासत्त्वे। तस्या अभावे तु वाक्यसंस्कारपक्षे तत्सिद्धावपि पदसंस्कारपक्षे हरिः गच्छतीत्यस्याप्यापत्तिरिति दूषणमिष्टा-

नाश्रयणादिति । पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छतीत्यादिसम्बन्धे हरिः गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं वेति दिक् ॥ ५७ ॥

पक्त्या वारयति–**पदसंस्कारपक्ष** इत्यादिना । वस्तुत इदन्न युक्तम् । विसर्जनीयस्य स इति सूत्रभाष्यविरोधात् । तत्र हि विसर्जनीयस्य स इति सूत्रे खरीत्यस्यानुवृत्त्यभावेऽपि खरनिमित्तकस्यैव विसर्गविधानस्य वैयर्थ्यं खरवसानयोस्सत्त्वविधानेनैव सिद्धेरवसानमात्रनिमित्तकस्य सत्त्वे शर्परे विसर्गविधानस्य वैयर्थ्यं तत्र सत्त्वाप्राप्त्या विसर्गस्य सिद्धेर्न च वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ ⌣क⌣ पयोर्बाधनार्थं तत्सार्थकन्तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे कुप्वोः ⌣क⌣पौ चाशरीत्येव ब्रूयादिति रीत्या खरीत्यस्यानुवृत्तिस्तिरस्कृता । यद्यवसाननिमित्तकस्य विसर्गस्यावसानभङ्गे भाविन्यपि पूर्वं प्रवृत्तिरवसानभङ्गे वा जातस्य तस्य निवृत्त्यभावस्तदा पदसंस्कारपक्षे कः । इत्यवसाने विसर्गं कृत्वा त्सरुरित्यस्य सम्बन्धे सत्त्वाभावार्थं शर्परे इत्यस्यावसानमात्रनिमित्तकविसर्गस्य सत्त्वविधानेऽपि चारिताार्थ्यसम्भवेन भाष्योक्ता ज्ञापकता भज्येत । तस्मात् परिभाषा मन्तव्या । पदसंस्कारपक्षस्यैतद्विषयेऽनाश्रयणं वेत्यरुचेराह-**तद्विषय** इत्यादि । परिभाषाया अभावे तु हरिः ओमित्यस्य वैदिकसम्प्रदायसिद्धशिक्षाकारवचनबलात् कथञ्चित्साधुत्वम् । वाक्शब्दे पूर्वं जातस्य कुत्वस्यानिवृत्त्या वागाशीर्दत्तोवाचिक इति रूपस्य कथं सिद्धिरिति न वाच्यम् । पूर्वत्रेत्यत्र विषयसप्तम्या सपादसप्ताध्यायीस्थकार्य्यप्रवृत्तिसम्भावनायां त्रैपादिकस्य पूर्वमप्रवृत्तिरित्यर्थात् तद्विषये वाक्यसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणाद्वा नाप्येतस्या अभावे वृक्णो वृक्णः सिच्यत इत्यादौ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनेनासिद्धत्वनिषेधाद्विसर्गान्तेषु कार्य्येषु कृतेषु सर्वस्य द्वे इति द्वित्वे पूर्वखण्डे रोरभावादुत्वानापत्त्या रूपासिद्धिरापाद्या तस्यानित्यत्वेनादोषात् निमित्तापाय इत्यस्याभावे ष्ठागतिनिवृत्ताविति धातुपाठे षकारनिमित्तकष्टुत्वस्य धात्वादेरिति सत्त्वेन षस्य निवृत्तावपि निवृत्त्यभावे स्थाता स्थानमित्याद्यसिद्धिर्न्न । ष्टुत्वस्य लक्षणवशसम्पन्नत्वेन बोधकत्वेन तात्पर्य्यविषयीभूतस्वरूपस्यैव त्रेत्रय इत्यत्रेव बोध्यतया लक्ष्ये नकारजावनुस्वारेत्यभियुक्तोक्त्या टवर्गश्रवणाप्रसक्तेः । विभाजयितृशब्दाण्ण्यन्तोत्तरतृजन्ताद् वि-

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्[1] । तत्रापवादपदार्थमाह—
येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य
बाधको भवति ॥ ५८ ॥

भाजयितुर्णिलोपश्चान् च वाच्य इति वार्त्तिकादपि णिलोपे च वैभाजित्रमिति सिद्ध्यति । परिभाषाया अभावेऽन्तरङ्गत्वाण्णेर्गुणायादेशयोस्सतोरलोन्त्यपरिभाषया यकारमात्रस्य लोपापत्तिः । परिभाषायान्तु गुणायादेशयोनिमित्तभूतस्य णेर्लोपेन विनाशसम्भावनया पूर्वमप्रवृत्त्या णेरिकारस्यैव लोपेनादोषः । न च यत्लोप इति वक्तव्ये णिग्रहणसामर्थ्याद्गुणायादेशौ नेति वाच्यं, विभाजीतिणिभिन्नेकारान्तप्रातिपदिकादाचारक्विबन्तात् तृचि विभाजयितृशब्दाद्यलोपप्रत्यययोरापत्तेरिति चेत्-अस्तु परिभाषा । तथा सत्यन्तरङ्गानपीतिपरिभाषाद्वयमनेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनञ्च नाश्रयणीयमिति लाघवमिति दिक् ॥ ५७ ॥

परनित्यान्तरङ्गेति सङ्ग्राहकवाक्याच्चरममर्थं निष्कृष्य प्रमाणयति—**अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयानिति** । अत्रापवादः पक्षः । परादीनां सङ्ग्राहकोऽपिः हेतुरप्यपवादत्वरूपोऽपवादशब्देनैवोक्तः । तथा चापवादपदार्थस्य सनिरूपकतया यन्निरूपितापवादभूतं यच्छास्त्रं तत् तस्मात् परान्नित्यादन्तरङ्गादपि बलवदपवादत्वादित्यनुमानाकारलाभः । **तत्रेति** । तच्छब्देन पूर्वोक्तानुमानप्रयोगः परामृश्यते । घटकत्वं च सप्तम्यर्थोऽपवादपदार्थान्वयि आहेत्यस्यापरं कर्म्म आरभ्यत इत्यन्तमेव । अपवादत्वस्य बलवत्वप्रयोजकतावीजं लोकसिद्धमाह-**स तस्य बाधको भवतीति** । भावे क्त इति नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेनात्र छात्रस्य हसितमित्यत्रेव कर्त्तरि षष्ठी न शेषषष्ठ्या

---

[1] अतः पर्वं संस्करणद्वयेऽपि यद्यपि 'अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्' इत्येव परिभाषारूपेण धृतं किन्तु नागेशलेखस्वरसात् परिभाषापाठे पठितत्वात् चन्द्रिकाकारेण धृतत्वात् सिद्धान्तकौमुद्याञ्च भट्टोजीदीक्षितेनापि स्वीकृतत्वात् 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' इत्येवात्र परिभाषारूपेण स्वीकृतम् ।

प्राप्त इति भावे क्तः। येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तावित्यर्थः। नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात्। एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्माव-

---

भाष्ये तस्य प्रत्याख्यानात्। अत्र च शेषत्वस्याविवक्षणात्। नञोऽप्राप्त इत्यनेन समासे न लोपाद्यापत्तिरसमासे प्रथमान्तप्रतियोगिवाचकपदाभावादत्यन्ताभावबोधानापत्तिस्तस्मान्नैकधेतिवन्निषेधार्थकनशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। पृषोदरादित्वान्न लोपाभावो वा। येनेति कर्त्तरि तृतीया। **नञ्द्वयस्येति**। निषेधार्थकनशब्दपक्षे नञर्थकद्वयस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थे प्राप्तौ दार्ढ्यं व्यापकत्वमेव तदेवावश्यकत्वमवश्यम्शब्दसमानार्थकोऽवश्यशब्दोऽप्यस्ति। आवश्यकाधमर्णयोरिति निर्देशात् फलितमाह—**एवञ्चेत्या**दि। ततोऽपीदं लब्धं शास्त्रं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य बाधकम्। यथा वृद्धिरेचीतिशास्त्रस्योद्देश्यतावच्छेदकमेजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टात्वं तद्व्यापकमजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टात्वं तदवच्छिन्नोद्देश्यताकस्याद्गुण इति शास्त्रस्य वृद्धिरेचीति बाधकम्। मूले विशेषपदेन बाधकत्वेनाभिमतस्य ग्रहणम्। द्वितीयविशेषपदं व्याप्यबोधकम्। सामान्यपदञ्च व्यापकपरं सामान्यधर्म्मे सामान्यविशेषपदार्थमहिम्नैव लब्धं विशेषधर्म्मावच्छिन्नवृत्तित्वं शब्दतस्तत् कथ्यमानं येन केनापि सम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावे वृत्तितालाभार्थं न तूद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्याग्रहः। तेनाजादेर्द्वितीयस्येत्यनेनैकाचो द्वे प्रथमस्येत्यस्य बाधस्तस्य ह्युद्देश्यतावच्छेदकं धात्ववयवादिभूताच्परत्वविशिष्टं द्वितीयैकाच्त्वम् तच्च यद्यप्युद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्वरूपसम्बधेनोर्णुनावेत्यत्र नुशब्देऽस्ति, तत्र धात्ववयवप्रथमैकाच्त्वं स्वरूपसम्बन्धेन नास्ति किन्तूर्णित्यत्रास्तीति तयोस्सामानाधिकरण्यस्याप्यभावेन व्याप्यव्यापकभावस्य सर्व्वथाऽभावेऽपि स्वघटकाच्त्ववदुत्तरत्वसम्बन्धेन प्रथमैकाच्त्वस्य द्वितीयैकाचि सत्त्वात् तस्य द्वितीयैकाच्त्वव्यापकत्वमुपपन्नम्।

नन्वत्र बाधः कः पदार्थः? न तावत् व्यापकधर्म्मावच्छिन्ने व्याप्यधर्म्मावच्छिन्नभिन्नत्वबोधनम्। तथा सत्यजादेर्द्वितीयस्येत्येतदीयोद्देश्यतावच्छेदकमादिभूताच्त्वं व्याप्यं तद्धर्म्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य प्रथमैकाच्त्वघटकाच्त्वस्य व्यापकत्वात्तद्धर्म्मावच्छिन्ने बोधनं स्यात्। तथा सति

धातोरादिभूतो योऽच् तद्भिन्नाजघटितो यः प्रथमैकाच् तस्य द्वित्वमित्यर्थे ग्राटतुरित्यादावडित्यस्य तथाभूताज्भिन्नाऽघटितत्वाभावाद् द्वित्वानापत्तेः। ञिण्णिन्तद्धितत्वस्यादिवृद्ध्युद्देश्यतावच्छेदकस्य व्याप्यतया तद्धर्म्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वस्योपधावृद्ध्यन्तवृद्ध्युद्देश्यतावच्छेदकं व्यापकीभूतं ञिणित्प्रत्ययत्वं तदवच्छिन्ने बोधनेनोपधावृद्धेरन्तवृद्धेश्च ञिण्णित्तद्धितभिन्ने एव प्रवृत्त्या ञिण्णित्तद्धिते तयोरप्रवृत्तेर्न्यायेनैव सिद्धावनुशतिकादिगणे पुष्करशब्दस्य पाठसामर्थ्यादादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते इति भाष्यविरोधापत्तेश्च। स च पाठोऽनुशतिकादीनाञ्चेत्युभयपदवृद्ध्यर्थः। न वा यैर्य्यैर्विशेषणैर्य्यैर्य्यैर्विशेष्यभूतैः पदार्थैर्विशेषितो व्याप्यो धर्म्मस्तैस्तैर्विशेषितव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वबोधनं व्यापकीभूतधर्म्मावच्छिन्ने सः। तथा सति द्वितीयैकाज्निष्ठपरत्वावधिभूतत्वविशिष्टं धात्ववयवादित्वविशिष्टं यदच्त्वं तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य धात्ववयवप्रथमैकाच्त्वघटकाचत्ववतो बोधनेनाऽऽटतुरित्यादावट्धातुघटकस्याचस्तदतिरिक्तत्वसत्त्वान्न दोषः। ऊर्णुनावेत्यादौ च द्वितीयैकाच् नु तन्निष्ठपरत्वावधित्वस्य धात्ववयवाद्यच्त्वस्य चोकारे सत्त्वेन तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वविरहान्न तद्घटितस्य द्वित्वम्। एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वृत्तित्वग्रहणेऽपि न दोष इत्यपि युक्तम्। उक्तभाष्यविरोधतादवस्थ्यात्। तथा हि व्याप्यं ञिण्णित्तद्धितत्वम्। तच्च प्रातिपदिकावधिकपरत्वेन विशेषितं कृत्वा प्रातिपदिकावधिकपरत्वविशिष्टञिण्णित्तद्धितत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन ञिण्णित्प्रत्ययत्वावच्छिन्ने संकोचे पाठस्य चारितार्थ्यात्।

अत्रोच्यते। तत एव भाष्याद् व्याप्यभूतया शाब्दबोधीयविषयतया व्यापकीभूतायाश्शाब्दबोधीयविषयताया बाधः। शाब्दबोधीया च विषयता शाब्दबोधीयविशेष्यतया प्रकारतया च संकुचिता भवति। ततश्चोपधाभूताज्निष्ठविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतारूपोपधावृद्धिसम्बन्धिनी ञिण्णित्प्रत्ययत्वावच्छिन्ना विषयताऽजन्ताङ्गनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता व्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नाऽन्त्यवृद्धिसम्बन्धिनी ञिण्णित्प्रत्ययत्वावच्छिन्ना प्रकारतारूपा वा विषयता, प्रातिपदिकनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नञिण्णित्तद्धितत्वावच्छिन्नप्रकारतारूपविषयताया न व्यापिका, तदभाववति मरुच्छब्दप्रकृतिक इञि प्रत्यये एतस्यास्सत्त्वात्। तथा च न्यायेन बाधाप्राप्त्या ज्ञापकेन बाधस्साधितः। अथ वोद्देश्यदलप्रविष्टैर्विशेष्यैर्विशेषणैश्च

पदार्थैर्विशेषितो य उद्देश्यतावच्छेदको धर्म्मस्स एव व्याप्यतया व्यापकतया च गृह्यते। तथाऽपि न भाष्यविरोधः। प्रातिपदिकान्तरत्वविशिष्टत्रिणिणत्तद्धितत्वापेक्षयाऽदुपधोत्तरत्वाजन्तोत्तरत्वविशिष्टञ्रिणिणत्प्रत्ययत्वस्य मारुतिरित्यत्र व्यभिचारेणाव्यापकत्वात्। इदमेवाभिप्रेत्यानवकाशविषयत्वं विधेयविषयत्वमेतस्योच्यते। अनयोः पक्षयोर्बाधोऽपि विषयतायां व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तवृत्तित्वबोधनम्। तादृशधर्म्मे तादृशधर्म्याश्रयातिरिक्तवृत्तित्वबोधनम्। इको यणचीत्यादौ इक्त्वावच्छिन्नकार्यितयाऽच्त्वावच्छिन्ननिमित्ततताया बाधोत्प्रेक्षा **कैयटस्य** तु न युक्ता। इग्निष्ठविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नाच्त्वावच्छिन्नप्रकारतात्मकनिमित्ततानाक्रान्ते सुधीकारे कार्यिताया अज्निष्ठाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेकत्वावच्छिन्नविशेष्यतारूपायास्सत्त्वेनाव्याप्यत्वात्। नन्वेवमपि नेमौ रहौ कार्यिणौ निमित्तं द्विर्वचनस्येतिग्रन्थेन रत्वावच्छिन्ननिमित्ततया यत्वावच्छिन्नकार्यिताया बाधो **भाष्योक्तो**ऽसङ्गतस्स्यात्। यणो मयो द्वे वाच्य इति शास्त्रीयाया मयः परत्वविशिष्टयण्त्वावच्छिन्नकार्यिताया अचो रहाभ्यामितिशास्त्रीयाया अजुत्तरत्वविशिष्टरेफहकारान्यतरोत्तरत्वविशिष्टयत्वावच्छिन्नकार्यितायाश्चाजुत्तरत्वविशिष्टयपूर्वत्वविशिष्टरत्वावच्छिन्ननिमित्तत्ववति हर्यनुभव इत्येतद्घटकरेफे अभावेनाव्यापकत्वात्। केवलमनचि चेतिशास्त्रीयाया अचः परत्वविशिष्टाच्पूर्वत्वाभावविशिष्टयत्वावच्छिन्नकार्य्यिताया एव व्यापकतया तस्यां स्वाश्रयातिरिक्तवृत्तित्वबोधने हर्यनुभवे रेफस्य द्वित्वाभावोपपादनेऽपि मद्र्ह्रदे पररेफस्याचो रहाभ्यामित्यनेन धात्रंशे रेफस्य यणो मय इत्यनेनार्ह्रेणेत्यादावनचि चेत्यनेन द्वित्वापत्तेर्वज्रलेपत्वात्। न च बाध्यसामान्यचिन्तया सकलद्वित्वकार्यिताबाधकत्वमिति **विवरणकारोक्तं** युक्तमिति वाच्यम्। एकस्यानेकशास्त्रप्रयोज्यं यत्रानवकाशत्वं तत्रैव बाध्यसामान्यचिन्ताविषयत्वेन **विवरणस्य गुरुचरणैः** खण्डितत्वादिति चेत्—अत्रोच्यते। अन्योऽयं तक्रकौण्डिन्यन्यायान्**माठरपरिवेषणन्यायो** येन रत्वावच्छिन्ननिमित्ततया यत्वयण्त्वावच्छिन्नकार्यितयोर्बाधस्तेन च व्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयतया व्यापकधर्म्मावच्छिन्नविषयताया बाधः। स्वावच्छेदकव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नातिरिक्तवृत्तित्वस्य व्यापकधर्म्मावच्छिन्नविषयतायां बोधनञ्च बाधः। तथा च रेफातिरिक्तस्यैव यरो द्वित्वम्। एतन्न्यायमादायैवेको यणचीत्यत्र कार्य्यितया निमित्तत्वबाधं युक्तमाशंक्य तस्मादित्युत्तरस्येतिनिर्देशेन समाहितं **कैयटेन**। परन्तु बाध्यबाधकयोरे-

कप्रकरणस्थत्वं यत्र तत्रैवायं न्यायः प्रवर्त्तते । तत्त्वं च यत्किञ्चिदनुगत-रूपावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वं यस्यामिच्छायां तत्प्रयोज्यकृति-विषयत्वम् । भवति च वर्णद्वित्वप्रतिपादनविषयकमहेच्छापूर्वकावान्तरे-च्छाधीनकृतिगोचरत्वमचो रहाभ्यामित्यारभ्य दीर्घादाचार्य्याणामित्ये-तदन्तसूत्रवार्त्तिककदम्बस्य तद्घटकयरणपदयो रेफेतरस्वार्थपरता सूप-पादैव । इदञ्च न । एरजिको यणचीत्यादीनां भिन्नप्रकरणस्थानामिति न तत्रास्य विषय इति दिक् ।

नन्वाद्गुण इको यणचीत्यनयोर्बाधकत्वमकस्सवर्णे दीर्घ इत्यस्ये-ष्यते । तन्नोपपद्यते । दीर्घशास्त्रीयसवर्णाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाक्त्वाव-च्छिन्नविषयतां प्रत्याद्गुण इत्येतदीयाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टात्वाव-च्छिन्नविषयतायाः श्रीश इत्यादौ व्यभिचारेणाव्यापकत्वादजव्यवहितपूर्व-त्वविशिष्टेक्त्वावच्छिन्नविषयतायाश्च दैत्यारिरित्यादौ व्यभिचारेणाव्याप-कत्वादिति चेत्—न । दीर्घीयविषयताधिकरणे तत्तद्विषयतात्वेन तयोरभावे-ऽप्यन्यतरविषयता नास्तीत्याकारकाभावस्यासत्त्वेन तदन्यतरत्वस्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदक-धर्म्मवत्वरूपव्यापकत्वस्योभयत्र सत्त्वात् ।

नन्वेवं प्रमेयत्वादिना दीर्घीयविषयताया अपि यणीयविषयतां प्रति व्यापकत्वादव्यवस्थापत्तिरिति चेत्—न । दीर्घशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तेन रूपेण व्यापकतामादाय बाधायोगात् । न चैवमपि एरनेकाजितिशास्त्रीय-विषयताऽऽद्गुणशास्त्रीयविषयतेको यणचीतियणीयविषयतानामन्यतमत्वेन व्यापकतया गुणादेरिवैरनेकाजितियणोऽपि बाधापत्त्या वातप्रम्यीति प्र-द्ध्यीति न स्यात् । एवं विसर्जनीयस्य सः शर्परे विसर्जनीय इत्यनयोर-प्यन्यतरत्वेन व्यापकतामादाय कुप्वो ᳲक ᳲपौ चेत्यनेन बाधापत्त्या वासः क्षौममित्यादावपि जिह्वामूलीयाद्यापत्तिरिति वाच्यम् । स्वीयविष-यताविशिष्टधर्म्मवद्विषयताकशास्त्रस्य स्वेन बाध इत्यर्थात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्वव्यापकतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टभिन्नत्वोभयस-म्बन्धेन । पुनर्वैशिष्ट्यं स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । अन्यत-मत्वे आद्यसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धाभावो यतः स्वव्यापकताव-च्छेदकमन्यतरत्वं तद्व्यापकत्वतद्भिन्नत्वसम्बन्धाभ्यां तद्विशिष्टत्वस्यैव सत्त्वम् । अन्यतरत्वं तु स्वविषयताविशिष्टं भवति । तत्र ह्याद्यसम्बन्धोऽस्ति द्वितीयोप्यस्ति । यतो व्यापकतावच्छेदकमन्यतमत्वमन्यतरत्वञ्च आद्य-स्यान्यतरत्वे व्यापकत्वञ्च । द्वितीयस्य तस्मिन् भेदो नेति अन्यतरत्वव-

द्विषयताप्रयोजकयोरेव बाधो न त्वन्यतमत्ववद्विषयताप्रयोजकस्यैरनेकाजित्यस्येति द्रष्टव्यम्। एवं विसर्जनीयस्य स इत्येतदीयविषयतागततद्व्यक्तित्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वात्तद्विशिष्टत्वमेवान्यतरत्वस्येति न तदादायोभयोर्बाधः। अपि तु तद्व्यक्तित्वस्यैव स्वविशिष्टत्वात्तद्वत्तद्विषयताप्रयोजकसत्त्वशास्त्रस्यैव बाध इति सर्वं समञ्जसम्।

नन्वेवमुरृदितिशास्त्रीयविषयताया व्यापकतावच्छेदकमुपधायाश्च मृजेर्वृद्धिः पुगन्तलघूपधस्य चेति शास्त्रीयविषयतात्रयगतमन्यतमत्वम्। तत्र व्यापकतावच्छेदकं यत्पुगन्तेत्युपधायाश्चेति शास्त्रद्वयीयविषयताद्वयगतमन्यतरत्वन्तद्विशिष्टत्वमेव स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। न तु तद्विशिष्टभिन्नत्वमित्यन्यतमत्ववद्विषयतात्रयप्रयोजकशास्त्रत्रयस्य बाधो न स्यादितीररारामपवाद इत्यनुपपन्नमिति चेत्—अत्रोच्यते। स्वव्यापकतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टभिन्नत्वरूपद्वितीयसम्बन्धघटकव्यापकतावच्छेदको धर्म्मः उभयावृत्तिर्गृह्यते। ततश्च प्रकृतेनान्यतरत्वमादाय दोषस्तस्योभयवृत्तित्वात्। न च एरनेकाजितिसूत्रीयविषयताघटितान्यतमत्वमादायैरनेकाजित्यस्यापि बाधेन वातप्रम्यीत्यादौ दीर्घापत्तिरिति वाच्यम्। अन्यतरत्वमादाय गुणयणौ बाधित्वा दैत्यारिरित्यादौ चरितार्थस्याकस्सवर्णे दीर्घस्य वार्णपरिभाषया बाधेन एरनेकाच इत्यस्यैव प्रवृत्तेः।

परे तु अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः। उरृदित्यत्र हि ऋकारस्य चङो णेश्च प्रातिस्विकरूपेणोपादानादुपधायाश्च पुगन्तलघूपधस्य च मृजेर्वृद्धिरितिसूत्राणां प्रतिपदविधित्वेनैव बाधकमुरृदितिसूत्रमित्याहुः।

ननु गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति ग्रन्थेनाचिर्‌ऋत इत्यस्य गुणादिं प्रत्यपवादत्वमुच्यमानमसङ्गतं स्यात्। तथा हि तदीयविषयतानां तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र दीर्घोत्वयोः प्रियतिस्रः पुत्र इत्यत्र गुणदीर्घयोर्विषयताया व्यभिचारेण तत्तद्व्यक्तित्वेनाव्यापकत्वात्। नापि त्रितयमात्रवृत्त्यन्यतमत्वेन व्यापकता युक्ता। प्रियतिस्रोरित्यादौ सर्व्वासामभावेन तेनाप्यव्यापकत्वात्। नापीको यणचीतिविषयताघटितान्यतमत्वेन व्यापकत्वम्। तथा च न प्रियतिस्रोरित्यत्र व्यभिचारशंकेति युक्तम्। स्वव्यापकतावच्छेदकयणीयविषयतागततद्व्यक्तित्ववैशिष्ट्यस्यैव तादृशान्यतमत्वे सत्त्वादिति चेत्—न। प्रियतिस्रोरित्यादाविको यणचीत्यनेनैव रेफस्य सिद्धतयाऽचिर्‌ऋत एतदीयविषयताया **अदग्धदहनन्यायेन** तत्राभावात्। त्रितयगतान्यतमत्वेनैव व्यापकतायास्सुवचत्वात्। एवमेत्येधत्यूठ्स्वित्यस्येणेधूविषये पररूपबाधनमात्रतात्पर्येणोपसर्ग एव प्रवृत्त्या तत्र सर्वत्र एङि

च्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । तदप्राप्तियोग्येऽ-

---

पररूपमित्यस्य प्राप्त्या तदीयविषयताया व्यापकत्वाद्वृद्ध्या तस्यैव बाधस्तद्घटितयोरोमाङोश्चैङि पररूपयोरन्यतरत्वेन व्यापकतामादाय न बाधोऽन्यतरत्वे द्वितीयसम्बन्धविरहात् । ननु यचि भमित्यनेन स्वादिष्वितिसुप्तिङन्तमित्यनयोर्बाध इष्यते । अत एव राजन्येत्यत्रान्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वमादायापि न लोपः । स च वादो न स्यादन्यतरत्वे निरुक्तवैशिष्ट्यविरहादिति चेत्–न । बाध्यसामान्यचिन्तयोभयोर्बाधात् । पूर्वोक्तबाधप्रकारस्य बाध्यविशेषचिन्ताविषयत्वाल्लक्ष्यानुरोधेन च पक्षद्वयं व्यवस्थितम् । अत एव **शब्देन्दुशेखरे**ऽजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणे बाध्यसामान्यचिन्तयैव सुप्तिङन्तमित्यस्य बाध उक्तः । एवमतो गुण इत्यकस्सवर्णे इत्यस्यैव बाधकन्न तु प्रथमयोः पूर्वसवर्णः अकस्सवर्णे इत्यनयोः । ओष्ठादिग्रहणमसंय्योगोपधादित्यस्यैव बाधकम् । न तु न क्रोड़ादिसहितासंय्योगोपधादित्यस्य नासिकोदरग्रहणम् । न क्रोड़ादीत्यस्यैव बाधकन्न तु सहनञ्सहितस्य न क्रोड़ादीत्यस्य । नन्वेवमाम् याट्स्याटोर्बाधको न स्यादपि तु याट एवेति चेत्—न । याटोऽपवादत्वात् । स्याटः परत्वाद्बाध इत्यदोषात् । मध्येऽपवादन्यायपुरस्तादपवादन्यायौ च पूर्वोक्तबाधबीजवर्णनेनैव गतार्थौ ।

व्यापकत्वं बाध्यताबीजमुक्त्वा बाधकताबीजं व्याप्यत्वमाह—**तदप्राप्तियोग्य** इति । अत्रेदं बोध्यम् । तदप्राप्तियोग्ये अचारितार्थ्ये सति कृतेऽप्यचारितार्थ्यमेकम्, तदप्राप्तियोग्ये अचारितार्थ्ये सति कृते चारितार्थ्यं द्वितीयम् । आद्यस्थले उत्सर्गोद्देश्ये अपवादेन स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वं बोध्यते । तत्रापवादेन जाते प्राप्तौ सत्यामुत्सर्गः प्रवर्त्तते । यथा रमायामित्यत्रामि कृतेऽपि याट् प्रवर्त्तते । द्वितीयस्थले उत्सर्गोद्देश्ये अपवादेन स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वं स्वविहितकार्य्याश्रयातिरिक्तत्वञ्च बोध्यते । यथा सर्वेषामित्यादौ सुटि कृतेऽपि न नुट् । ननु स्वमोर्न्न पुंसकादित्यस्याप्राप्तियोग्येऽचरितार्थत्वात् । कृतेऽपि लुक्यचरितार्थत्वाद्तोऽमित्यनेन स्वप्रवृत्तियोग्यं ज्ञानस्त्रिति तद्भिन्नत्वेनैव लुक उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचात् । कृतेऽमि लुक्स्यात् । न चाम्विधानसामर्थ्यात् स्वविहितकार्य्याश्रयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोच इति वाच्यम् । नियमभङ्गेनाव्यवस्थापत्तेस्तावतापि दुर्वारत्वादिति चेत्–न । स्वप्रवृत्त्युत्तरोत्सर्गशास्त्रप्र-

चारितार्थ्यं ह्येतस्य बाधकत्वे बीजम् । अत एवा'याद्य' इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन्बाधित्वा परत्वात्स्यादयः

वृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यवैयर्थ्यसम्भावनाविषयत्वाभावे सति तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थत्वे सति कृतेऽप्यचरितार्थत्वं यत्र तत्र स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन संकोचोऽन्यत्र स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविहितकार्य्याश्रयातिरिक्तत्वेन च संकोच इति नियमेनादोषात् । आमो धर्म्मत्रयसत्त्वादेकरूपेणैव सङ्कोचः । अमादेशे सुडागमे च त्रितयाभावसत्त्वादुभयरूपेण सङ्कोचः । ननु तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति कृतेऽप्यचारितार्थ्ये स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन सङ्कोच इत्येवापवादस्थलेऽस्तु, न तु कृते चारितार्थ्ये उभयरूपेण सङ्कोचः । फलाभावात् । सुट्शास्त्रे आम्याकारप्रश्लेषेणाकारादावामि सुटो विधानेन नुटि आकारादित्वाभावेन सुटो प्रवृत्तेः । अजादेर्द्वितीयस्येत्यस्य कृते प्रथमैकाचो द्वित्वे चारितार्थ्येन परत्वादेव बाधकत्वम् । सकृद्गतिन्यायेन पूर्वस्याप्रवृत्तिः । उभयरूपेण सङ्कोचे ईर्ष्याध्मोरित्यस्य द्वित्वे कृते चरितार्थस्य प्रवृत्तौ द्वित्वानापत्तेः । पचो व इति कृते पक इत्यत्र कुत्वानापत्तेश्च । तदोस्सस्सावितिसूत्रानाप्यक इतिसूत्राभ्यान्त्यदाद्यत्वबाधापत्तेश्च । अत एवेदमो म इति सूत्रं चरितार्थम् । तक्रन्यायस्याश्रयणे तु यस्साविदो यः पुंसीति सूत्राभ्यां त्यदाद्यत्वबाधेनैव मकारोपपत्तौ तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सामर्थ्यादनित्यत्वकल्पनापेक्षया तस्यानाश्रयणकल्पनस्यैव युक्तत्वाद्दिग्ये इत्यादौ परत्वाद्दिग्यादेशे सकृद्गतिन्यायेन द्वित्वाभावः । पिप्ये इत्यादौ कृते द्वित्वे चरितार्थत्वात् परत्वात् प्यादेशे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वमिति चेत्—अस्तु तथैवेति **केचित्** । बाधकताबीजन्तु तदप्राप्तियोग्ये अचारितार्थ्यमेव तद्व्याप्यत्वमिति यावत् । न तु तत्कृतवैयर्थ्यं न वा तद्घटकोत्सर्गप्राप्तिस्सफलैवेत्याग्रहः । तेन नुटि कृते चारितार्थ्येऽपि सुट् बाधकः । एङ्ह्रस्वादित्यस्य हे त्रपो इत्यत्र लुका बाधेऽपि तत्र न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन चरितार्थोऽपि ह्रस्वस्य गुणः । एङ्ह्रस्वादित्यस्य बाधकस्तेन हे हरे इत्यत्र गुणे कृते सुल्लोपायैङ्ग्रहणं चरितार्थम् । अत्रैव प्रमाणमुपन्यस्यति-**अत एव आयादय** इत्यादिना । अत एवेत्यस्य तद्व्याप्यत्वमात्रस्य बीजत्वादेवेत्यर्थः । आयादयो वा सार्वधातुके नित्यमिति न्यासमुपक्रम्येदं भाष्यं प्रवृत्तम् । गोपायिष्यतीत्यादावायादीन् बाधित्वा

प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा आयादयः, गोपायतीत्यादावपि शप्स्यादिः प्राप्नोति । न च सति शप्यसति वा न विशेषः । अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्ये उक्तम् । एवमत्रैतत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्येपि तदव्याप्तोऽवकाशो नास्तीति सममेव । किञ्चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्ये तद्बाधबोधनम् । अन्यथानवकाशत्वेनैव बाधे सिद्धे एतत्कथनस्यैव वैयर्थ्यापत्तेस्तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च । यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सावकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । यथा चादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेना'देः परस्ये'त्यनेना'लो-

---

परत्वात् स्यादयः स्युः । तत्र कृते सार्वधातुके नित्यमित्यास्याप्राप्त्या आद्ययोगेन वैकल्पिके आयप्रत्यये गोपायिष्यति गोपिष्यतीत्यस्य सिद्धिस्स्यादिति भावः । ननु आयादीनां कथमनवकाशत्वं गोपायतीत्यादौ स्यप्रत्ययाप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्यादित्यत आह—**गोपायतीत्यादावपी**ति । स्यतासिशपामन्यतमत्वेन बाध इति भावः । ननु शपि कृतेऽपि गोपायति अकृतेऽपि गोपायतीति फलाभावान्न शप् स्यादिति कथमनवकाशत्वमायादीनामित्यत आह—**अन्यदिदानी**मिति । शपः प्राप्तिः फलवती माभूदायादीनां व्याप्यत्वन्त्वस्त्येवेति भावः । एतद्भाष्याद् व्याप्यत्वमात्रस्य बाधकताबीजत्वं लभ्यते । **एवमत्रे**ति । यथा शपः फलाभावेऽपि प्राप्तिमात्रेण अयादीनां व्याप्यत्वमेवं अत्र बाध्यबाधकभावे कृते चारितार्थ्येऽपि व्याप्यत्वं बाधकताबीजमस्तीति भावः । पूर्वग्रन्थेन कृते चारितार्थ्येऽपि बाधो भवतीत्यर्थस्य लाभेऽपि तत्र प्रमाणान्तरदानाय स्पष्टार्थमुच्यते—**किञ्चानेन न्यायेने**ति । **अन्यथे**ति । व्याप्यत्वमात्रस्य बाधकताबीजत्वाभावे इत्यर्थः । **अनवकाशत्वेने**ति । वैयर्थ्येनेत्यर्थः । तस्य किञ्चिदर्थज्ञापकत्वन्तु ज्ञापकस्थले सुप्रसिद्धमिति भावः । **एतत्कथने**ति । येन नाप्राप्त इति न्यायकथनेत्यर्थः । कृते चारितार्थ्येऽपि बाधे फलमाह—**यथे**ति । अनभ्यासग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मतेनेदम्बोध्यम् । अत्र परत्वाद्बाधेनाप्यदोष इत्यरुचेराह—**यथे**ति । अलोन्त्यस्येत्यनेनैकवाक्यतया विधाने

ऽन्त्यस्ये'त्यस्य बाधः। तदुक्तं 'मिद्चोऽन्त्यात्' इति सूत्रे भाष्ये—सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति। अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात्तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यसम्भवात्। अत एव विषयभेदेऽप्यपवादत्वम्। अत एवाचिरादेशेन नुटोप्यपवादत्वाद्बाधमाशङ्क्य न तिसृतिज्ञापकेन समाहितं 'तृज्वत्' सूत्रे भाष्ये। तेन विषयभेदेऽपवादत्वाभाव एव बोध्यत इति कश्चित्—तन्न। विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः।

पुनरादेः परस्येत्यनेनैकवाक्यत्वे प्रमाणाभावेनादेः परस्येत्यस्य न कृते चारितार्थ्यमित्यरुचेराह–तदुक्तमिति। **सत्यपि सम्भव** इति। समावेशसम्भवेऽपीत्यर्थः। **अन्यथेति**। चारितार्थ्याभाव एव बाधकत्वाङ्गीकार इत्यर्थः। **अत एवेति**। व्याप्यत्वमात्रस्य बाधकत्वबीजत्वादेवेत्यर्थः। **विषयभेद** इत्यस्य विभिन्नकार्यित्व इत्यर्थः। **अचिरादेशेनेति**। प्रकृते रेफादेशः। प्रत्ययस्य नुडिति विषयभेदः स्पष्टः। विषयभेदे अपवादत्वाभावे शङ्कासमाधाने निर्दले स्यातामिति भावः। **तेनेति**। न तिसृति ज्ञापकेनेत्यर्थः।

ननु विषयभेदेऽपि बाधे ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां, कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादावपि कम्बलदानेन दधिदानस्य बाधापत्तिः। सुटा यासुट् न बाध्यते। लिङो यासुट्तकारथकारयोस्सुडिति विषयभेदादिति फक्किकाप्यनुपपन्नेति चेत्—न। सजातीययोरेव बाध्यबाधकभावो भवति दधितक्रयोर्भोजने रुच्युत्पादकत्वेनास्ति साजात्यं, न दधिकम्बलयोः। एवमेककालिकयोरेव बाध्यबाधकभावोऽत एवाद्य ब्राह्मणाय दधि दीयतां श्वः कौण्डिन्याय तक्रमित्यादौ न बाध्यबाधकभावः। तथा च परस्मैपदेष्वित्यत्र विषयसप्तम्या लिङ एव यासुट् आदेशोत्तरकाले तकारथकारयोः सुडिति कालभेदान्न बाध्यबाधकभावः। विषयभेदादित्यस्य कालभेदादित्यर्थः। अत एव प्यायः पीत्यनेन लिड्यङोश्चेति विषयसप्तम्या लिटः पूर्वमेव प्यादेशेन न पिप्य इत्यादौ द्वित्वबाध इत्यदोषात्। **विन्मतोर्लुकेति**। प्रकृत्यैकाजित्यस्य प्रत्याख्याने स्रजिष्ठ इत्यादाविष्ठनि विनो लुकि स्रजित्यस्य टेर्लोपः कस्मान्नेत्याशङ्क्य लुका स्रग्विणष्टेर्विनो लुगुत्तरं प्राप्तस्य स्रजष्टेश्च जाति-

यत्तु 'दयतेर्दिगि'ति सूत्रे द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्यं कैयटेनोक्तं—तत्प्रौढ्या। ध्वनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तर-ग्रन्थेन। असम्भवे एव बाधकत्वं विरोधस्य तद्बीजत्वादिति वार्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितत्वान्न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि। तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यविषयो विधेय-

---

पत्ताश्रयणेनेष्ठन्निमित्तकटिलोपत्वावच्छिन्नस्य बाधेनोभयोर्लोपस्य बाध उक्तो भाष्यकारेण। सोऽसङ्गतः स्यात्। स्रजित्यस्य टेर्लोपः विनश्च लुगिति विषयभेदादित्यर्थः। तस्माद्विषयभेदेऽपि बाध इति सिद्धम्।

ननु दयतेर्दिगिति द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येन नानवकाशत्वाद् द्वित्वस्य दिग्यादेशेन बाध इति कैयटेन यदुक्तं—ततो विरोधस्त्वया चारितार्थ्येऽपि बाधाङ्गीकारादित्याह—**तत्प्रौढ्ये**ति। **तत्** कैयटोक्तम्। **प्रौढ्ये**ति। अशुद्धमित्यर्थः। **तेनापी**ति। कैयटेनापीत्यर्थः। **तस्ये**ति। पूर्वकैयटग्रन्थस्येत्यर्थः। **तथात्वमि**ति। अशुद्धत्वमित्यर्थः। **तदुत्तरग्रन्थेने**ति। तत्र हि दिग्यादेशमुपक्रम्य नैत्रमनवकाशः। कृते द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात्। अथ पुनरेवमप्यनवकाशं मन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्ग इत्युक्तम्। तत्राथ पुनरित्याद्युक्तग्रन्थेन चारितार्थ्यप्रतिपादनपरस्य पूर्वग्रन्थस्यारुचिग्रस्तत्वमुपाध्यायो मन्यते इति ध्वन्यते।

असम्भवे इति। समावेशासम्भव इत्यर्थः। **दूषितत्वादि**ति। सत्यपि सम्भवे बाधनम्भवतीति मिद्चोन्त्यादितिसूत्रस्थभाष्येण दूषितत्वादित्यर्थः। **न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगी**ति। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः। तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधः निरवकाशत्वेन बाधश्च येन नाप्राप्तन्याय एवान्तर्भूत इति द्वयोः समानविषयत्वप्रतिपादनायाह—**तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपी**ति। **तदप्राप्ते**ति। विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावविषय इत्यर्थः। **विधेयविषय** इति। एककार्यविधायकशास्त्रेणापकार्यविधायकशास्त्रस्य बाधो न त्वेककार्यविधायकशास्त्र एव व्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयतया व्यापकधर्मावच्छिन्नविषयताया बाध इत्यर्थः। इदञ्चाचारितार्थ्यविषयत्वकथनेनैव गतार्थमेकशास्त्रीयविषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावविरहादिति बोध्यम्। रत्वावच्छिन्ननिमित्ततया यत्वावच्छिन्नकार्यिताया बाधस्तु **माठरपरिवेषणन्याया**दित्युक्तं प्राक्। **माठरन्यायेनै-**

विषय एव चेति 'तद्धितेष्वचामादेः' 'धातोरेकाचः' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५८ ॥

व च वावसान इत्यत्र चर्त्वावच्छिन्नविधेयतया झल्त्वावच्छिन्नकार्यितायाः बाधात्। चर्भिन्नझल एव चर्त्वविधानात्। रत्नमुषितिषान्तशब्देऽपवादेनापि वावसान इत्यनेन जश्त्वेन डकारे कृते चर्त्वेन टकारे रत्नमुट् इति। तदभावे रत्नमुडिति सिद्ध्यति। चरतिरिक्तत्वेन सङ्कोचाभावे तु तक्रन्यायेन जश्त्वं बाधित्वाऽनेन षकारस्यैव चर्त्वेनान्तरतम्यात्। षकारे रत्नमुष् तदभावे जश्त्वे रत्नमुडिति स्यात् न तु टकारान्तो रत्नमुट् इति बोध्यम्। एतन्न्यायस्य चासार्वत्रिकत्वात् घिशब्दभिन्नत्वेनेदन्ते न सङ्कोचो यकारातिरिक्तत्वेन च वलि न संकोचः। तद्धितेष्वचामादेरिति तत्र ह्यादिवृद्धौ अन्त्योपधालक्षणवृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्रौष्ट्रः जागत इत्युपक्रम्य मध्ये तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधमाशङ्क्य नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते। इह पुनरप्राप्तायामन्त्योपधालक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते सुश्रुत् सौश्रुत इति वैषम्यमुद्भावितमनेनाचारिताार्थ्यविषयत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। धातोरेकाच इत्यादीति। अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा नित्यं कौटि, लुप् सदचरेत्यनयोर्ग्रहः। तत्र हि उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमित्युक्तम्। कुटिलगमनतात्पर्यकं व्रजतीति मा भूदित्यर्थं नित्यग्रहणं न अभिधानस्वाभाव्याद् व्रजतीत्यनेन कौटिल्यरूपविशेषस्याप्रतीत्या तत्प्रयोगाभावसिद्धेरिति भाष्यार्थः। कौटिल्य एव इत्यर्थबोधनद्वारा क्रियासमभिव्याहारे यङोऽभावार्थंन्नित्यग्रहणमस्त्वित्याशङ्कायामाह-क्रियासमभिव्याहारे च। नैतेभ्यो यङ भवितव्यमिति। अत्र चकारेण पूर्वोक्तविशेषासम्प्रत्ययादिति हेतुरनुकृष्यते। वाव्रज्यते अत्र क्रियासमभिव्याहारस्याप्रतीत्या तत्र तत्प्रयोगाभावसिद्धेस्तदपि नित्यग्रहणस्य न फलमित्यर्थः। केवलव्याप्यव्यापकधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताकयोर्बाध्यबाधकभावे तु अनुकर्षणार्थकचकारवैयर्थ्यं गत्यर्थकधातुत्वधातुत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावादेव गत्यर्थकधात्वतिरिक्तत्वेन धातौ सङ्कोचादेव तत्र तत्प्रयोगसिद्धेरिति भावः। विधेयविषयत्वकथनेनाजादिशब्दे बोधकतया बोध्यताया न बाधोऽत एव घिशब्दे घिसंज्ञासिद्धिरिति दिक् ॥५८॥।

क्वचित्तु सर्वथानवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा ङेराम्नो याडादिबाधकत्वम्। न हि याडादिषु कृतेषु ङेराम् प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्य व्यवधानात्। तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः। तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव। यथा तत्रैव याडादयः। अप्राप्तौ तु न। यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घबाधके निरवकाशे इयादेशे दीर्घाभावः। तदेतत् पठ्यते—

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति ॥ ५९ ॥

अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः। तदुक्तं 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यत्र भाष्ये-अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते। अजीगणत्। अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषं बाधते। न गणेरी-

---

क्वचित्तु सर्वथानवकाशत्वादिति। इदन्नापूर्वं किन्तु येन नाप्राप्तन्यायस्यैवैकदेशमनूद्य तत्र सङ्कोचविशेषः प्रतिपाद्यते इति। **तदेतत्पठ्यत इति**। क्वचिदपवाद इत्ययं नापूर्वः किन्तु स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वमात्रबोनधफलित एवेति भावः। **क्वचिदिति**। सर्वथा निरवकाशस्थल इत्यर्थः। ननु कृते चारितार्थ्ये सति यो बाधकः स एवापवादशब्दशक्यो वक्ष्यमाणगुणो यङ्लुकोरितिसूत्रस्थभाष्याल्लभ्यते। तर्हि निरवकाशस्थलस्थबाधकतात्पर्येण अभ्यासविकार इत्यत्र, कचिदपवादविषय इत्यत्र च प्रयुक्तोऽपवादशब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह—**अपवादशब्दोऽत्रेति**। अत्र प्रकृतपरिभाषायामित्यर्थः। तथा च बाधकमात्रे लाक्षणिकः सुखमात्रे स्वर्गशब्दवदिति बोध्यम्। तदेव भाष्यमुपपादयति—**तदुक्तमित्यादिना**। अभ्यासविकार इत्यस्याः भाष्ये फलन्दत्तमजीगणदिति। तदुपपादयति ग्रन्थकारः-**अत्रेत्यादि बाधते इत्यन्तग्रन्थेन**। अभ्यासविकार इत्यस्याभावे हलादिः शेषस्य बाधकं गणेरित्वं स्यात्। तथा चाजीगणदिति न स्यात्। परिभाषया बाधकत्वाभावे बोधिते हलादिः शेषे कृते ईत्वे रूपसिद्धिरिति भावः।

अत्राशङ्कते भाष्यकारः-**न गणेरिति**। परिभाषया चापवादस्यैव बाधकत्वाभावो बोध्यते। अनेन कृते चारितार्थ्ये यो बाधकः स एवापवाद

त्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषं बाधते। किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन। गणरूपाभ्यासान्त्यणस्येत्वमित्यर्थे हलादिः शेषेण तन्निवृत्तौ तदनवकाशमीत्वे तु कृते न तस्य प्राप्तिरन्त्यहलोऽभावात्। अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च साधितम्। तस्मिंश्च सति लोपे कृते सामर्थ्याच्छिष्टस्यान्त्यस्येत्वमिति न दोषः। न च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वमप्यस्य सुवचं, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात्। 'इको झल्' इत्यत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत्। तत्र हि 'अज्झने'ति दीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेनानवकाशत्वाद्गुणे बाधिते दीर्घोत्तरं गुणः स्याद्दीर्घविधानं तु 'मिनोतेः' दीर्घे कृते

इति स्पष्टमेव लभ्यते। **इति ग्रन्थेनेत्यस्य** तदुक्तमित्यनेनान्वयः। कृते चारितार्थ्ये यो बाधकः स एवापवादशब्दप्रतिपाद्य इत्युक्तमित्यर्थः। अनवकाशत्वमुपपादयति—**गणरूपाभ्यासान्त्यणस्येति**। लाघवात् सामानाधिकरण्येनैवान्वय इति भावः। **णस्येति** तु अलोन्त्यविधिलभ्यः। ईत्वे तु कृते इति इदन्न प्रकृतोपयोगि। **बाध्यबाधकभावाभावेनेति**। तथा चाभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेत्याकारिकैव परिभाषेति न दोष इति भावः। **तस्मिंश्च सतीति**। अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावे च सतीत्यर्थः। **सामर्थ्यादिति**। गणरूपाभ्यासस्येत्यर्थे अभ्यासस्यानर्थक्यादानुमानिकस्थान्यादेशकल्पनाया अभावादक्तपरिमाणे एकदेशविकृतन्यायाप्रवृत्तेश्चाभ्यासे गणरूपत्वाभावादिति भावः। सामार्थ्याद्गणधातोरभ्यासस्येति वैयधिकरण्यान्वयोऽनर्थकेऽप्यानुमानिकस्थान्यादेशकल्पनादिर्वेति भावः। ननु निरवकाशस्थलेऽपि येन नाप्राप्तन्यायेनैव बाधात् तेन बाधकस्यैव चापवादपदप्रतिपाद्यत्वात् निरवकाशस्थलेऽपि यो बाधकस्तस्यापवादत्वं सुवचमेवेत्याह—**न च येन नेत्यादि**। **तस्य चरितार्थेति**। तेन न्यायेनापि चारितार्थ्यविषये यो बाधकस्तस्यैवापवादत्वस्य पूर्वप्रतिपादितभाष्येण लाभात् इको झलिति भाष्यादपि तथैव लभ्यत इत्याह—**इको झलीति**। अयम्भावः—इको झलीतिसूत्रम्मास्तु बुभूषतीत्यादौ गुणाप्राप्तियोग्येऽचरितार्थेन गुणे कृते फलाभावेन कृतेऽप्यचरितार्थेन गुणम्बाधित्वा दीर्घेण रूपसिद्धेरित्याशङ्क्य दीर्घोत्तरं गुणो माभूदित्येतदर्थं

सनि मीमेत्यत्र मीग्रहणेन ग्रहणेऽर्थवत् तत्र पश्चात् प्राप्तगुणबाधनार्थमि'को झलि'ति कित्त्वमित्युक्तम् । अन्यथाऽपवादत्वेन बाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेः भाष्यस्य सूत्रस्य चासङ्गतिरिति स्पष्टमेव ।

यत्तु काञ्चनीत्यादावपवादमयड्विषयेऽप्यण् भवति क्वचिदपवादविषयेऽपीति न्यायादिति—तन्न । 'अण् कर्मणि च' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थं गोदायो व्रजतीत्याद्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे शैषिकोऽण् बोध्यः ।

सूत्रं स्थापितम् । न च दीर्घोत्तरं गुणे अजन्तस्य दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यं, दीर्घाभावे ह्रस्वान्तस्य मिधातोस्सनि सनिमीमेति सूत्रस्थमीग्रहणेन ग्रहणाभावे मित्सतीति रूपासिद्ध्या दीर्घविधानस्य सार्थक्यादिति । न च न ह्येकमुदाहरणन्यायेन मिग्रहणे एव कर्त्तव्ये अज्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यं, अजादेशगमेरित्यर्थस्यापि लाभार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न च लाक्षणिकत्वेन कृतदीर्घस्य मिनोतेः मीनातिग्रहणेन चरितार्थेन मीग्रहणेन न ग्रहणमिति वाच्यम् । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति न्यायेन माग्रहणे लाक्षणिकस्यापि ग्रहणात् तत्साहचर्येण मीग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न चास्यामवस्थायां कित्वाभावेनैज्विषयत्वात् मिनोतेरप्यात्वे माग्रहणेनैवेसः सिद्धौ मीग्रहणेन ग्रहणाभावेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एज्निमित्तत्वं निमित्तीकृत्य प्रवर्त्तमानात्वस्यैज्निमित्तत्वविघातकहलन्तात्चेति कित्वसम्पादकमिसादेशं प्रति निमित्तत्वासम्भवात् । अत एव मीग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा आत्वेन मीनातेरपि माग्रहणेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्यात् । **अन्यथेति** । निरवकाशस्थलेऽप्यपवादशब्दप्रवृत्तौ अत्राप्यपवादत्वादेव गुणस्य दीर्घेण बाधे अपवादत्वाद्बाधे उत्सर्गाप्रवृत्तेः दीर्घोत्तरं प्राप्तस्य गुणस्याभावाय सूत्रावश्यकत्वानापत्तेः । **अनिवृत्त्यर्थमिति** । अन्यथा न्यायेनैवाणस्सिद्धौ पुनरण्ग्रहणस्य व्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् । **शैषिकोऽणिति** । शेष इति विधिसूत्रविहितोऽणित्यर्थः । वृद्धाच्छ इति त्वधिकारविषयो न तु विधिविषय इत्याशयः ।

अत्रेदं बोध्यम् । येन नाप्राप्ते इत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये स्वेतरद्यद्यत् प्राप्नोति तद्बाध्यम् । विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । । इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवह्रियते । अनवकाशत्वे बाधेऽप्येषा वक्तुं शक्या यद्युदाहरणमस्ति । विनिगमनाविरहात् । यदि तु येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थः कार्येणेत्यर्थो वा तदा बाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशत्वेन बाधेऽप्येतद्बाधेन सार्थक्यमुत तद्बाधेनेत्येवं विशेषचिन्ता सम्भवति यद्युदाहरणमस्ति ॥ ५६ ॥

तत्र येन कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये आरभ्यमाणाया वृद्धेः तद्बाधकत्वे निर्णीते किं शास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह—

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६० ॥

अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभावः आकाङ्क्षानिवृत्तेः । विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम् ॥ ६० ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तेत्यस्यौष्ठाद्यंशे ङीष्निषेधत्वावच्छिन्नबाधकत्वे निर्णीते किं विहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह—

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥६१॥

अत्रेदं बोध्यमित्यादिग्रन्थास्तु बाध्यत्वप्रयोजकधर्म्मवर्णनेनैव व्याख्याताः । यद्युदाहरणमस्तीति इदमुक्तिवैचित्र्यमात्रमकस्सवर्णे दीर्घः गुणदीर्घोत्वानामपवाद इत्याद्युदाहरणस्य प्रसिद्धत्वात् । येन लक्षणेन येन कार्येण इत्याद्यपि न विशेषावगतिहेतुः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

तेनौष्ठादिषु पञ्चस्वसंयोगोपधादिति प्रतिषेध एव बाध्यते न तु सहनञ्विद्यमानलक्षण इति 'नासिकोदर' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्या बीजम् ॥ ६१ ॥

ननु 'वाच्छन्दसी'त्यनेन 'सेर्ह्यपिच्चे'त्यनन्तरस्यापित्त्वस्येव 'हेरपि' विकल्पः स्यात्। तथा 'नेटी'ति निषेधोऽनन्तरहलन्तलक्षणाया इव 'सिचि वृद्धि मृजि वृद्ध्योर'पि स्याद्। अत उक्तन्यायमूलकमेवाह—

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६२ ॥

अत एव 'संख्याव्ययादेरि'ति ङीब्ग्रहणं चरितार्थम्। तद्ध्यनन्तरस्य ङीपो विध्यभावाय। 'न क्तिची'ति सूत्रे दीर्घग्रहणं च चरितार्थम्। तद्ध्यनन्तरस्यानुदात्तोपदेशेत्यस्यैव निषेधाभावाय। मध्येऽपवादा इतिन्यायापेक्षयाऽनन्तरस्येति न्यायः प्रबल इति 'अष्टाभ्य' इति सूत्रे कैयटः। प्रत्यासत्तिमूलकोयम्। लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेत्यपि पक्षान्तरम्। तत्र तत्र क्व चित्स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सामर्थ्येन वा बाध्यतेऽयं न्यायः। यथा 'टिड्ढे'ति सूत्रेण टापा व्यवहितस्यापि ङीपो विधिः। 'न षडि'त्यादिना द्वयोरपि टाब्ङीपोः प्रतिषेधः। इयं च 'शि सर्वनामस्थान'मित्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६२ ॥

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशेऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाद्दादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह—

ननु दधतीत्यादाविति। द्वित्वोत्तरमभ्यस्तसंज्ञा तदुत्तरप्रवृत्तिमद्दादेशापेक्षयाऽन्तादेशस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। ननु जक्षतीत्यादावनैमित्तिकत्वेन सर्व्वापेक्षया पूर्वमेव जक्षित्यादय इत्यभ्यस्तत्वे समकालमेव प्राप्तयोरन्तादेशादादेशयोर्निरवकाशत्वेनान्तादेशं बाधित्वाऽदादेशश्चरितार्थ इति चेत्—न। अन्तादेशे उपदेशिवद्भावेन तत्राप्यन्तादेशस्य पूर्वमेव प्रवृत्तेः **कार्यकालपक्षे** कार्यप्रवृत्तिप्राक्क्षणे एव

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६३ ॥

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः । अभिनिविशन्ते इत्यस्य बुध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् ॥ ६३ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति । तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेस्तदाह—

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥६४॥

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः ।

अत एव 'प्रातिपदिकार्थ'सूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीक्षत इत्यर्थकमुक्तम् ॥६४॥

एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति—

उपसञ्जनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६५ ॥

संज्ञायाः प्रवृत्त्या अभ्यस्तसंज्ञासमकालमेवान्तादेशप्रवृत्तेः । अदादेशवैयर्थ्यस्य सुवचत्वाच्च । **लक्षणैकचक्षुष्क** इति । लक्षणद्वारैव साधुत्वज्ञानवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्क इति । लक्ष्यसाधुत्वं शास्त्रमन्तरेणैव जानन्नित्यर्थः । ननु तस्य शास्त्रापेक्षा कुत इत्यत आह—**तस्यापी**ति । 'एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च कामधुगिति' श्रुतेरिति भावः । **अत एवे**ति । परिभाषाद्वयस्य सद्भावादेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

एतन्मूलकमेवेति । वैयर्थ्यमूलकमेवेत्यर्थः । **उपसञ्जनिष्यमाणे**-

यत्तु अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चेति प्रतीकमुपादाय यथा 'न संप्रसारणे' इति परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य तु

ति। उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनायां पूर्वमुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः। यत्रापवादेन स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेनोत्सर्गोद्देश्ये सङ्कोचेऽप्यपवादस्य वैयर्थ्यमेव तत्रोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसंभावनाप्रयोज्यस्वप्रवृत्तिसम्भावनाविषयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोच इति तत्त्वम्। यथा दधतीत्यादौ। अत्रापवादपदेन निषेधपर्युदासापवादाः सर्वे गृह्यन्ते। तेन ररन्धतुरित्यादौ यदि कित्वन्न स्यात्तदा नुमि संय्योगात्परत्वेनासंयोगादिति स्यादिति सम्भावनायां नुमः पूर्वं कित्वन्नात एव नलोपो न, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देत्यादिसूत्रेण उपसर्गयोगात्पूर्वं शप्रत्ययेन शेमुचादीनामिति नुमि उपसर्गयोगे प्रलिम्प इति च न। यदि पूर्वं शप्रत्ययो न स्यात्तदोपसर्गयोगेऽनुपसर्गादिति निषेधः स्यादिति सम्भावनायाः तत्राऽपि सत्त्वात् प्रफुल्ल इत्यादावुपसर्गयोगात्पूर्वं लत्वं न। वागत्रेत्यादावत्रेत्यस्य योगात्पूर्वं द्वित्वं न। यत्रापवादोत्सर्गयोः क्वचित्समकालप्राप्तिस्तत्रायं न्यायो न प्रवर्त्तते। अत एव गविष्ठिर इत्यत्र गवीति वचनादेवालुगिति भाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा गोइ इति दशायां यदि लुग् न स्यात्तर्ह्यवादेशे हलन्तात्परत्वेनालुक्स्यादिति सम्भावनया पूर्वमलुक्सिद्धौ गवीति वचनादिति भाष्यमसङ्गतं स्यात्। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वमिति वार्तिकमपि सङ्गच्छते। अन्यथा यदि गुणो न स्यात्तदा कित्वेन निषेधस्स्यादिति सम्भावनया पूर्वं गुणाप्राप्त्या तत्करणवैयर्थ्यापत्तेरिति कश्चित्। वस्तुतो हलदन्तादिति सूत्रे अदन्तग्रहणसामर्थ्यात् लुग्विषये उपसञ्जनिष्यमाणन्यायो न प्रवर्त्तते। हलन्तादिति विहितविशेषणमिति वा कल्पनया भाष्यसङ्गतिः। ववृक इत्यादौ तु यदि कित्वन्न स्यात्तदा गुणे असंयोगादिति स्यादिति सम्भावनया कित्वमपि न प्राप्नोति पूर्वोक्तसम्भावनया गुणोऽपि न प्राप्नोतीति कित्वविधानार्थं वार्त्तिकावश्यकत्वम्।

यत्तु अस्य न्यायस्य वैयर्थ्यविषयत्वे ममन्थतुरित्यादौ असंयोगादित्यस्य अपिल्लिट्किदित्यस्य च समकालप्रवृत्त्या ररन्धतुरित्यादौ पूर्वं कित्वेन नलोपो दुर्वार इति–तन्न। न्यायाप्रवृत्तावपि नित्यत्वेन पूर्वं नुम्यसंयोगात्परत्वाभावेन कित्वाप्राप्तेः। पर्युदासविषये प्रवृत्तौ ज्ञापकं

तन्निमित्तः प्रतिषेध इत्युक्तम्—तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यत्तरार्थाननुगुणम् ।

यत्त्वपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थ इति—तन्न । अभिनिविशन्ते अपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः । पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाभावे कारणाभावाच्च । यत्र त्वपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्त्तत एव । यथा वृत्त्यावित्यत्र 'नादिची'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते । अत एव तौ सदित्यादि संगच्छते । अत एव निर्देशाद् भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रे नाश्रयणम् । ध्वनितं चेदमि'को गुण' इति सूत्रे भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति । हते देवदत्त उन्मज्जनं न, देवदत्तहननोद्यतस्य तु हनने भवत्येवोन्मज्जनम् । प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किं तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्यैव निषेधात् । प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेदं 'शेषाद्विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भवि-

---

दीर्घोऽकित इत्यकिद्ग्रहणमेवेति दिक् इत्युक्तमिति । एतन्मते प्रकल्प्येत्यस्य रचयित्वेत्यर्थः । **अननुगुणमिति** । उत्तरकालिकत्वस्य क्त्वाप्रत्ययेनैव लाभादिति भावः । **अपवादविषयमिति** । अस्मिन् व्याख्याने लक्ष्यज्ञानस्यानपेक्षणात् लक्ष्यबोधकापवादविषयशब्दोपादानमनर्थकमिति भावः । **कारणाभावाच्चेति** । कार्य्ये कारणातिरिक्तस्यानपेक्षणादिति भावः । **अनाश्रयणमिति** । उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेरेव शास्त्रावसरत्वेन तस्यापवादनिषेधस्थलेऽपि सत्त्वेनावसरभ्रष्टत्वाभावाच्च । **शेषग्रहणमनर्थकमिति** । ननु रम्यपथ इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वादप्प्रत्यये कृतेऽपि कप् माभूदित्यर्थमस्त्वित्यत आह—**ये प्रतिपदमिति** । **बाधका इति** । स्व-

ष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशा इत्युक्तम्। क्वचिदनवकाशत्वाभावेऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे कैयटेन पाठात्। अत एव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्व आकारप्रश्लेषाद्धल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्यै'ङ्ह्रस्वात्' इति लोपेन साधितम् ॥ ६५ ॥

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधः स्यादत आह—

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥६६॥

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात्। एवं च प्रकृतेऽन्त-

प्रवृत्त्युत्तरमपि कपं वारयिष्यन्तीत्यर्थः। **अनवकाशा हीति**। तथा च येन नाप्राप्तन्यायस्थले एव तथा बाधो नान्यत्रेति भावः। न च तेनैव बाधोऽस्त्वित्यत आह—**समासान्ताश्चेति**। तथा च प्रतिपद्विधित्वं शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वमेव नातिरिक्तं बाधनिमित्तमिति बोध्यम् ॥ ६५ ॥

बाधकत्वबीजस्याभावादिति। अन्तरङ्गपरिभाषामबाधित्वैव येन नाप्राप्तन्यायेन गुणं बाधित्वा दैत्यारिरित्यादौ चरितार्थस्य सवर्णदीर्घस्यान्तरङ्गपरिभाषाबाधकत्वे मानाभावः। किञ्चापवादत्वेपि व्याप्यविषयतया व्यापकविषयतायां सङ्कोच एव स्यात्। तथा चावर्णे सवर्णाजव्यवहितपूर्वागितरत्वेनाचि वा अगव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसवर्णाज्भिन्नत्वेन सङ्कोचेऽपि अयज इ इन्द्रमित्यादौ गुणप्रवृत्तिरप्रतिहतैवेति नापूर्वेयं परिभाषेति तत्त्वम्। अत एव पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदमिति वक्ष्यते। तादृशान्तरङ्गस्थले एवापवादशास्त्रीयव्याप्यविषयतया व्यापकविषयतायां सङ्कोचेऽपि उत्सर्गशास्त्रस्यापवादशास्त्रविषये प्रवृत्तियोग्यता। अत एवावशब्दादाचारक्विन्तात् कर्त्तरि क्विपि

रङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यणगुणयोरपवादोऽपि बाध्यते। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गविषय इदम्। यत्त्वागमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वादत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलदानेन न दधिदानबाध इति 'च्छ्वोः' इति सूत्रे कैयटः—तन्न। अपवादो नुगदीर्घत्वस्येति 'दीर्घोऽकितः' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ॥ ६६ ॥

नन्वजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिः शेषं बाधेत तत्राह—

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६७ ॥

'दीर्घोऽकितः' इत्यत्राकिद्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंय-

ऊरित्यत्र समानाश्रये चरितार्थ ऊठ् अचद्यूरित्यत्रान्तरङ्गत्वाद्वलि लोपेन बाध्येतेत्यपास्तम् । अपवादत्वात्सङ्कोचेन वलि लोपाप्राप्तेः । **यणगुणयोरपवाद** इति । ननु यणि सिज्लोपस्यासिद्धतया एकादेशे च सिद्धतया यणगुणयोरप्राप्तियोग्ये आतीदित्यादौ दीर्घस्य चारितार्थ्येन कथमपवादत्वमिति चेत्—न । एकादेशविषये अविशेषात्सर्वं प्रति सिज्लोपस्सिद्ध इति तद्वार्तिकस्यार्थाद्यणोऽपि तत्र प्राप्तिसत्त्वात् । न ह्येकमुदाहरणन्यायेन सिज्लोप एकादेशो भवतीत्यर्थकवार्त्तिकेनैव सिद्धे अकस्सवर्णे इत्यस्याचारितार्थ्यात् । सिज्लोपस्यासिद्धत्वेन यणः प्रवृत्त्यभावेऽपि उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिरूपाया यणः प्राप्तेस्तत्रापि सत्त्वाच्च ॥ ६६ ॥

निरवकाशत्वादिति। गणारूपस्याभ्यासस्येत्वमित्यर्थकस्येचगण इत्यस्य हलादिः शेषेण णकारलोपे निरवकाशत्वम्बोध्यम् । **बाधेते**ति । बाधे हि णकारस्येत्वे ह्रस्वे च कृते अग्लोपित्वाद्दीर्घाभावे अजिगणदिति स्यादिति बोध्यम् । अकिद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति—**अन्यथे**ति । परिभाषाया अभावे इत्यर्थः । दीर्घाप्राप्तियोग्ये अचरितार्थत्वेनानवकाशत्वाद्दीर्घं बाधित्वा नुकि कृते अनजन्तत्वाद्दीर्घाप्राप्त्या अकिद्ग्रहणं व्यर्थन्तेन परिभाषाज्ञापने तु नुकः पूर्वं दीर्घो माभूदित्यकिद्ग्रहणम् । न च तस्यामवस्थायां अभ्यासस्याकित एव सत्त्वेन कृतेऽप्यकिद्ग्रहणे

म्यते इत्यत्र नुकि कृतेऽनजन्तत्वाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। इयं च परान्तरङ्गादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका। तेनाचीकरत् मीमांसत इत्यादि सिद्धम्। आद्ये सन्वद्भावस्य परत्वाद्दीर्घेण बाधः

दीर्घो दुर्वार इति वाच्यम्। यदि दीर्घो न स्यात्तदा नुकि कृते अकिदिति निषेधः स्यादिति सम्भावनायाः सत्त्वेनोपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन पूर्वं दीर्घाप्राप्तेरकिद्ग्रहणाभावे तु बाधकसम्भावनाया अप्यभावेन दीर्घो दुर्वारः स्यादित्यकिद्ग्रहणं चरितार्थम्। न च नुकि कृते अनजन्तत्वेन दीर्घाप्राप्त्याऽकिद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्। यावत्पर्यन्तं व्यर्थं तावज्ज्ञाप्यमिति न्यायाद्वैयधिकरण्यान्वयस्यापि ज्ञापनात्। न च परिभाषाज्ञापनोत्तरमपि वैयधिकरण्यान्वयस्यावश्यज्ञापनीयत्वेनावश्यकत्वात्तदेव ज्ञाप्यतां नुकि दीर्घाभावाय चरितार्थं स्यादिति परिभाषायां न प्रमाणमिति वाच्यम्। अभ्यासे ह्रस्व इत्यनेन ह्रस्वस्यैव सत्त्वेन तपरकरणसामर्थ्यादौपदेशिकह्रस्वस्यैव ग्रहणम्। अत एव भामृधातोः बाभाम्यत इत्यत्र ह्रस्वे कृतेऽपि न नुक्। तथा च दीर्घे कृतेऽप्यौपदेशिकह्रस्वत्वमादाय नुकः प्रवृत्त्या तक्रन्यायेनैव दीर्घस्य बाधेन कृते नुकि दीर्घाप्राप्त्या किद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। न चेदानीं परिभाषाया अभावेन तक्रन्यायेन ह्रस्वं बाधित्वा बाभाम्यत इत्यत्र नुको व्यावृत्त्यर्थन्तपरकरणस्य चारितार्थ्येनौपदेशिकेत्यर्थाभावेन कृते दीर्घेऽप्यचारितार्थ्येन निरवकाशत्वेनैव दीर्घं बाधित्वा नुकि दीर्घाभावाय चरितार्थमकिद्ग्रहणं न परिभाषाज्ञापकं स्यादिति वाच्यम्। वनीवच्यते चर्करीतीत्यादौ तक्रन्यायेनैव नीगादिना दीर्घस्य बाधेन दीर्घाप्राप्तेः यंय्यम्यत इत्येतन्मात्रार्थत्वे पदलाघवात् न ह्येकमुदाहरणमिति न्यायाच्चानुक इत्येव सिद्धेऽकिद्ग्रहणस्य वैयर्थ्येन परिभाषाज्ञापकत्वसम्भवात्। ननु छो धातोर्यङि आत्वे द्वित्वे चाच्छायत इत्यत्रान्तरङ्गत्वात्तुकि दीर्घव्यावृत्त्यर्थमकिद्ग्रहणमस्तु। न ज्ञापकमिति चेत्। प्रत्यासत्त्याभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकस्यैव कितो ग्रहणेन यङ् यङ्लुग्निमित्तकस्यैव कितो ग्रहणेन वा चाच्छायत इत्येतद्व्यावर्त्तकत्वाभावादत एव जहातेः जहातीत्यादावभ्यासस्य व्यपदेशिवद्भावेन किद्घटितत्वेन किद्घटितभिन्नस्येत्यर्थकस्याकित इत्यस्य न व्यावर्त्त्यत्वमिति ज्ञापकं सुवचम्।

प्राप्नोति। अन्त्ये मान्बधेतिदीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः।

यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवेदमित्यत 'एक' इति सूत्रे कैयटः—तन्न। नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानविरोधात्। मान्बधादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या 'गुणो यङ्लुकोः' इति सूत्रस्थभाष्योक्ततदुदाहरणासङ्गतेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६७ ॥

ननु नुकोऽनुस्वारे तस्य वर्णसमाम्नाये पाठेनाच्त्वात् चरिकर्त्तीत्यादौ रिगागमे अजन्ताभ्यासस्यैव सत्त्वेन च सामानाधिकरण्येऽप्यकिद्ग्रहणस्य तद्व्यावर्त्तकत्वेन चारिताथ्यान्न वैयधिकरण्यान्वयज्ञापकत्वमिति चेत्—न। दीर्घसाहचर्येणाऽभ्फलुभयानात्मकस्यैवाचो ग्रहणाद्वर्णसमाम्नाये तत्पाठस्यानित्यत्वाच्च। रीगागमेनैव सिद्धे रिगागमसामर्थ्याच्च तत्र दीर्घाप्रवृत्तेस्सिद्धत्वेनाकिद्ग्रहणस्य तद्व्यावर्त्तकत्वाभावेन वैयर्थ्यात्।

ननु एकैकप्रवृत्त्युत्तरं यत्र सर्वेषां प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेयं प्रवर्त्तत इति **कैयटाशयः** यंयम्यत इत्यत्र नुमुत्तरमकित इति निषेधेऽपि वैयधिकरण्यान्वयेन दीर्घप्रवृत्तियोग्यताऽस्त्येवेति न धर्म्मिग्राहकमानविरोध इति चेदाह—**मान्बधेति**। नन्वत्रापि अभ्यासस्यायमाभ्यास इति व्युत्पत्त्या अभ्यासस्थानिकस्याचो दीर्घ इत्यर्थेन परिभाषां विनापीत्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्त्या दोषाभाव इत्यत आह—**गुणो यङ्लुकोरिति**। तत्र डोढौक्यत इत्यत्र ह्रस्वं परत्वाद्बाधित्वा दीर्घस्स्यादित्याशङ्क्याभ्यासविकारपरिभाषया पूर्वं ह्रस्वे दीर्घं बाधित्वा गुणे डोढौक्यत इति सिद्ध्यतीत्युक्तम्। तत्र ह्रस्वोत्तरं दीर्घापवादगुणस्यैव प्रवृत्त्या बाध्यबाधकयोर्ह्रस्वदीर्घयोरेकप्रवृत्त्युत्तरमुभयोः प्रवृत्त्यभावेन तदसङ्गत्यापत्तिः। योग्यतापर्यन्ताशयवर्णनेन तु गुणेन बाधेऽपि दीर्घप्रवृत्तियोग्यतायास्सत्त्वेनात्रापि न दोष इति बोध्यम्। नन्वभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेऽनया बोधिते केन भाव्यमिति चिन्तायां यथासमावेशस्तथा भवतीत्यर्थस्यैव लाभेन बोभूयत इत्यादौ गुणे ह्रस्वस्य ह्रस्वे गुणस्य प्रवृत्तिसम्भवेन परत्वरूपाधिकबलेन पूर्वं गुणे ह्रस्वे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्गुणाप्रवृत्तौ बोभूयत इत्यसिद्धिः। न च गुणस्य वैयर्थ्यं डोढौक्यत इत्यत्र ह्रस्वं विना इको भावेन ह्रस्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्त्या ततो गुणार्थन्तस्य सार्थक्यात्। अतो बाध्याः पूर्वं प्रवर्त्तन्त इत्येव परिभाषार्थ इति न दोष इति बोध्यम्। विव्यथ इत्यादौ व्यथो लिटीत्येतदपेक्षया बाध्यस्य हलादिः शेष इत्यस्य पूर्वं

ननु तच्छीलादितृन्विषये ण्वुलपि स्यात्। न च तृन्नपवादो-ऽसरूपापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वात्। अत आह—

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६८ ॥

ण्वुलि सिद्धे 'निन्दहिंसादि'सूत्रेणैकाज्भ्यो वुञ्विधानमत्र ज्ञापकम्। तत्र ण्वुल्वुञोः स्वरे विशेषाभावात्। ताच्छीलिकेष्विति विषयसप्तमी। तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नेति बोध्यम्। नन्वेवं कम्रा कम्पनेत्याद्यसिद्धिर्नमि कम्पीति रेणानुदात्ते-तश्च 'हलादेरि'ति युचो बाधादिति चेत्—न। 'सूददीपदीक्षश्चे'त्यनेन दीपेर्युज्निषेधेनोक्तार्थस्यानित्यत्वात् ॥ ६८ ॥

नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ् इच्छति भोक्तु-मित्यत्र लिङ्लोटावीषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र खल् प्राप्नोतीत्यत आह—

क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम्। तदनित्यत्वे ज्ञापकं चार्हे कृत्यतृचश्चेति। तत्र हि चकारसमुच्चितलिङा कृत्यतृचोर्बाधो

प्रवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणापत्तिरिति तु न वाच्यम्। उभयेषां ग्रहणसा-मर्थ्येन सम्प्रसारणतदाश्रयकार्ययोर्बलवत्त्वबोधनादिति दिक् ॥ ६७ ॥

तच्छीलादीति। कर्तृसामान्ये विहितस्य ण्वुलस्ताच्छील्यविशिष्टे कर्त्तरि विधाने बाधकाभावादिति भावः। **एकाज्भ्य इति**। एकाचि ञ्निन्निमित्तकाद्युदात्तत्वे लिन्निमित्तकान्तोदात्तत्वे विशेषाभावादिति भावः।

विषयसप्तमीति। तेनैकस्यापि ताच्छीलिकत्वे इयं प्रवर्त्तत इति बोध्यम्। **नन्वेवमिति**। ताच्छीलिकेषु वासरूपविध्यभाव इत्यर्थः। **दीपेर्युज्निषेधेनेति**। **नमिकंपीति**। रेणबाधादेव युचोऽभावसिद्धे-रिति भावः॥ ६८॥

प्राप्नोतीति। वासरूपविधेरिति शेषः। **कृत्यतृचोर्बाध इति**। वास-

मा भूदिति कृत्यतृचोर्ग्रहणं क्रियते इत्यन्यत्र विस्तरः। 'वासरूप'सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६९ ॥

ननु श्वः पक्तेत्यत्र वासरूपविधिना लृडपि प्राप्नोति कृते आदेशे वैरूप्यादत आह—

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० ॥

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः। अत्र च 'हशश्वतोर्लङ् च' इति लङ्विधानं ज्ञापकम्। अन्यथा 'परोक्षे' इति लिटा लङः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन। शत्रादिभिस्तिङां समावेशार्थं शतृविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्ति- 'र्लिटः कानज्वे'ति वाग्रहणं च कृतं—तज्ज्ञापयति—'वासरूप'-सूत्रेऽपवाद आदेशत्वानाक्रान्तः प्रत्यय एव गृह्यत इति कैयटादौ ध्वनितम्। तत्फलं तु पक्षे तिङ् इति बोध्यम् ॥ ७० ॥

ननु 'ङमो ह्रस्वाद्'इत्यादौ ङमः परस्याचोऽचि परतो ङम इति वेति सन्देहः स्यादत आह—

रूपविधेर्नित्यत्वे तु बाधेऽपि पक्षे कृत्यतृचोः सिद्धेस्तयोर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम्। वासरूपविधेरनित्यत्वादेवोभयोः परिभाषयोस्सिद्धौ पृथक् ज्ञापनं प्रपञ्चार्थम् ॥ ६९ ॥

ननु श्वः पक्तेति। ननु नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति परिभाषया लुट्लृटोरसारूप्याभावादेव वासरूपविध्यभावः। तदादेशयोश्चोत्सर्गापवादत्वाभावः। अत एव हशश्वतोर्लङ् चेति लङ्विधानमपि न व्यर्थमिति चेत्—अत्रोच्यते। लकारे वासरूपविध्यभावाय न परिभाषा आरभ्यते-ऽपि तु लादेशेषु तदभावाय परिभाषा आरभ्यते। तत्रैव शतृविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिः लिटः कानज्वेति वाग्रहणञ्च प्रमाणम्। अत एव परिभाषायामपि लादेशेष्वित्येवास्ति न तु लकारेष्विति ॥ ७० ॥

'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' इत्यस्या व्याख्यानमेतत्पर्य्यन्तम्विधाय बलीयःपदघटितत्वसाधर्म्येणोपस्थितामुभयनिर्देश इति परिभाषां व्याख्यातुमाह—**नन्विति**। **सन्देह इति**। ङमो ह्रस्वा-

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७१ ॥

ङचीत्यादौ ह्रस्वादिति पञ्चमीनिर्देशादुपस्थितस्योत्तरस्येत्यस्य अचीति सप्तमीनिर्देशादुपस्थिते पूर्वपदार्थे तस्य वोत्तरपदार्थेऽभेदेनान्वयात् ङमः पराभिन्नो योऽचः पूर्वस्तस्य ङमुट्। अचः पूर्वाभिन्नो यो ङमः परस्तस्येत्यर्थो वा। प्रत्यङ् आत्मेत्यत्र ङमः पराभिन्नस्याचः पूर्वस्य कस्याप्यभावेन सूत्राप्रवृत्तावपि प्रत्यङ्परम आत्मेत्यादौ तथाभूतस्य परम इत्यस्य सत्त्वेन तत्र सूत्रस्य चारितार्थ्यसत्त्वेन न सन्देहस्सम्भवतीति न वाच्यम्।

इदमत्र चिन्त्यम्। उपस्थितयोः पूर्वपरयोः परस्परमनन्वयेऽपि बाधकाभावेन विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेन च द्वयोर्ङमुट्पदार्थे एवान्वये उद्देश्यभेदेन विधेयस्यापि भेदापत्त्या ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं ततः परस्य ङमुट्। अचः पूर्वस्य ङमुडिति वाक्यभेदापत्तिः। सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युक्तो गौरवादिति पूर्वस्येत्यस्य परपदार्थे परस्य वा पूर्वपदार्थेऽभेदेनान्वयेऽभेदेन विशेषणपदोत्तरविभक्तेर्निरर्थकतया षष्ठ्यर्थबाधस्यावश्यकत्वेन तदंशविकलं पूर्वत्वं परत्वं वा परिभाषयोपस्थाप्यं पूर्वस्य विशेष्यत्वविवक्षायां परत्वं षष्ठ्यर्थविकलमुपस्थाप्यं तस्य च परत्वस्य पूर्वपदार्थेऽन्वयोऽच्पदार्थे वान्वय इति विचारे श्रुतत्वात् अच्पदार्थे एवान्वय उचितः। परपदार्थस्य विशेषत्वविवक्षायां पूर्वत्वं तथाभूतमुपस्थाप्यम्। तस्य च श्रुतत्वात् परपदार्थेऽन्वयं विहाय ङम्पदार्थे एवान्वयः। तथा च ङमः परो योऽच् ततः पूर्वस्य ङमुडित्यर्थे ङमो ङमुट् प्राप्तः। अचः पूर्वो यो ङम् ततः परस्य ङमुडित्यर्थेऽचो ङमुट् प्राप्त इति विभिन्नविषयत्वात् सन्देहोपपत्तिः। तत्र तस्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोः मध्ये यस्या बलवत्त्वं तयैव प्रथमं स्वविधेयमुपस्थाप्यम्। तस्य विशेष्यत्वसम्भवेन विशेषणत्वाभावात् विशेष्यत्वं, पश्चादपरयोपस्थाप्यस्य विशेषणत्वं ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ पञ्चमी निर्देशस्यानवकाशत्वेन तस्मादित्यस्या एव बलवत्त्वमिति तस्मादिति परिभाषयैव प्रथमं स्वविधेयमुपस्थाप्यम्। शितुगित्यादौ सप्तमीनिर्देशस्य निरवकाशत्वेन तस्मिन्नित्यनयैव प्रथमं स्वविधेयमुपस्थाप्यमिति तत्फलितमाह—**उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति** ॥ ७१ ॥

इति विजयायां बाधबीजकथनप्रकरणं समाप्तम्

अथ शेषार्थकथनप्रकरणम्

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य मय उञ इत्युत्तरत्र चारितार्थ्यात्पञ्चमीनिर्देशोऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिः। यत्र तु 'ङः सि धुडि'त्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र 'तस्मिन्नि'ति सूत्रापेक्षया 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्य परत्वात्तेनैव व्यवस्था। एवमुभयोश्चारितार्थ्येऽपि यथामि सर्वनाम्न इत्यादौ। तत्रामीति सप्तमी 'त्रेस्त्रय' इत्यत्र चरितार्था। आदिति पञ्चमी 'आज्जसेरसुगि'त्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं 'तस्मिन्नि'ति सूत्रे भाष्ये कैयटे च ॥ ७१ ॥

इति परिभाषेन्दुशेखरे बाधबीजकथनप्रकरणं समाप्तम्

अथ शेषार्थकथनप्रकरणम्

नन्व'तः कृकमी'ति सत्वमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् कुम्भशब्दस्यैवोपादानादत आह—

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७२ ॥

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे

अतः कृकमीति। विसर्जनीयस्य कुम्भरूपोत्तरपदपरत्वाभावात् अयसः कुम्भीति समासे ङ्यन्तस्यैव तत्त्वात् कुम्भादावुत्तरपद इत्यर्थः। केनचिदुत्प्रेक्षितस्तु हेय एव। तदादिविधिप्रापकाभावात् एकदेशविकृतन्यायोपन्यासोऽपि तथैव भकारान्तस्य तेन न्यायेन कुम्भशब्दत्वेऽपि तस्योत्तरपदत्वाभावात् ङ्यन्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वन्तु दुरुपपादमेव। तस्य तदेकदेशविकृतत्वाभावात्। प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकबोधकपदे उच्चारिते सति प्रत्यासत्त्या तेनैव पदेन लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं बोधनं भवतीत्यर्थः। ननु अत इञित्यादौ अत्पदस्यापि अदन्तप्रातिपदिकबोधकत्वेन रमा गौरीत्यादिलिङ्गविशिष्टबोधकत्वापत्तिरित्यत आह—**सामान्यरूपेणेत्यादि**। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधके

सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम्। अपिना केवलस्यापीत्यर्थः। अस्याश्च ज्ञापकं समानाधिकरणाधिकारस्थे 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः। स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न तु कुमारशब्दस्येतितदेतज्ज्ञापकम्। इयं च 'द्विषत्परयोरि'त्याद्युपपदविधौ समासान्तविधौ, महदात्त्वे, ञित्स्वरे, राज्ञः स्वरे, ब्राह्मण-

---

सतीत्यर्थः। अत्पदञ्चादन्तत्वप्रकारेण बोधकम्। अदन्तत्वञ्च न प्रातिपदिकत्वरूपन्तद्व्याप्यं वेति न दोषः। नन्वेवं स्त्रीलिङ्गश्रमणाशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वानापत्तिः। कुमारत्वस्य कुमारक्रीडायामिति धातावपि सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन तेन रूपेण बोधककुमारशब्दे परिभाषाया अप्रवृत्तौ ज्ञापितायामपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तेः तादवस्थ्यादिति चेत्—न। प्रातिपदिकत्वव्याप्यशाब्दबोधीयविषयताप्रयोजकस्यैव प्रातिपदिकग्रहणपदेन ग्रहणात् कुमारः श्रमणेति सूत्रेण कुमारप्रकृतिकसुबन्तस्यैव बोधेन तत्रत्यकुमारपदप्रयोज्यविषयताया प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनादोषात्। नन्वेवमत इञित्यत्रापि प्रातिपदिकाधिकारादन्तप्रातिपदिकस्यैव ग्रहणेनादन्तत्वावच्छिन्नशाब्दीयविषयताया अपि प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनात्पदस्यापि प्रातिपदिकग्रहणत्वापत्तिरिति चेत्—न। प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नविषयताया एव ग्रहणेनादोषात्। अदन्तत्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशप्रकारताभिन्नत्वाभावात्। इयं अनित्यत्वाद्यत्र यत्र न प्रवर्त्तते तानि परिगणयति—**द्विषत्परयोरि**त्यादि। द्विषत्पदे अस्या अप्रवृत्त्या द्विषतीताप इत्यत्र न खश्। समासान्तविधावप्रवृत्त्या मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्र राजाहस्सखिभ्य इति टच् न। महदात्वे अप्रवृत्त्या महती प्रिया यस्य स महतीप्रियः इत्यत्रान्महत इत्यात्वन्न। ञित्स्वरे अप्रवृत्त्या इञ्प्रत्ययान्तदाक्षिशब्दान्ङीषि दाक्षीत्यत्र ञित्प्रत्ययान्तत्वमादायाद्युदात्तत्वन्न। राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ब्राह्मणकुमारशब्दयोः परयोः राजन्शब्दस्य विधीयमानः प्रकृतिस्वरः राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्र न। तत्रत्यब्राह्मणकुमारशब्दयोरेतस्या अप्रवृत्तेः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु चेति अनेनोत्तरपदार्थगतबहुत्वबोधकबहुशब्दपूर्वपदकसमासे बह्वो गोमन्तो यस्मिन् स बहुगोमा-

कुमार्योः, बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति 'ङ्याप्'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। विभक्तिनिमित्तक-कार्ये च नेत्यपि तत्रैव। तत्र समासान्तविधाववयवग्रहणे एव न। समाससङ्घातग्रहणे तु प्रवर्तते एव। स्वरविधावेव समाससंघात-ग्रहणे तत्र दोषोक्तेः। 'बहुव्रीहेरूधस' इति सूत्रभाष्याच्च। एता-वत्स्वेवानित्यत्वादप्रवृत्तिर्दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः।

नन्वेवं 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र 'नद्यृतश्चे'ति कबापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरि-

---

नित्यादौ नञ्पूर्वपदकसमासस्य विधीयमानमन्तोदात्तत्वं यथा अतिदिद-श्यते तथा बहवो गोमन्तो यस्यां सा बहुगोमती इत्यत्राप्यनया उत्तरपदा-र्थगतबहुत्वार्थकबहुशब्दपूर्वपदकसमासत्वं बहुगोमतीत्यत्रानीयान्तोदा-त्तत्वं न भवति। तत्रत्यसमाससङ्घाते अस्या अप्रवृत्तेः। **समाससङ्-घातग्रहणे त्विति**। इदन्न स्वतन्त्रमप्रवृत्तिस्थलमपि तु बहोर्नञित्यने-नान्वितं तेनान्यत्र समाससङ्घातेऽपि प्रवर्त्तत एवात एव बहुव्रीहेरू-धस इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो न। एवं समासान्तविधावप्रवृत्तिरपि समा-सावयवे राजादावेव। तेन समासान्तविधावपि समाससङ्घातग्रहणे प्रवर्त्तत एव। अत एवोधश्शब्दान्तबहुव्रीहित्वमनया ङीषन्त आनीय कबापादितो बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रभाष्ये। तेन अतिशयितो भ्राता यस्याः सा अतिभ्रात्रीत्यत्र ऋदन्तोत्तरपदकबहुव्रीहित्वमनया ङ्यन्ते आनीय प्राप्तस्य नित्यकपः पूजितार्थकभ्रातृशब्दान्तबहुव्रीहित्वमनया ङ्यन्त आनीय वन्दिते भ्रातुरित्यनेन निषेधः। कस्य चिदत्रातिभ्रात्री-घटितद्वितीयसमासकरणबीजन्तु नावधारयामः। एतत्सर्वं स्पष्टप्रति-पत्तये वक्ष्यते मूले—तत्र **समासान्तविधावित्यादिना**। **विभक्ति-निमित्तकेति**। तेन बहुगोमतीत्यत्रोगिदचामिति नुम् न। **साकल्येन परिगणिता** इति। सकलाः परिगणिता इत्यर्थः।

नन्वेवमिति। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यानुपूर्वीप्रकारेण प्रातिपदिक-

त्यर्थात्, नद्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः । नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन परिहृतम् । नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकः समास इतीति चेत्—न । अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टेपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यते इत्याशयात् ॥ ७२ ॥

ग्रहणे एवास्याः प्रवृत्तावित्यर्थः । तदसङ्गतिरिति । नद्यृतश्चेति सूत्रे निरुक्तोभयप्रकारेण प्रातिपदिकबोधकपदाभावेन प्रातिपदिकग्रहण इत्यस्या अप्रवृत्तेरिति भावः । प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्म्ममात्रस्य ग्रहणं न तु आनुपूर्व्या एवेत्याग्रह इति भावः । तेन बहुव्रीहित्वस्य तद्व्याप्यत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः सुलभेति न दोषः । ननु लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं परिभाषया बोधितमपि न भवितुमर्हति । प्रातिपदिकबोधकपदस्य तत्र शक्तिलक्षणयोरभावात् । ताभ्यामुपस्थितस्यैव च शाब्दधीविषयत्वात्तत्राप्यन्यथानुपपत्त्या लक्षणास्वीकारे तु केवलस्याग्रहणप्रसङ्गः । एकेन पदेन शक्यलक्ष्ययोर्युगपद्बोधस्यादर्शनादित्यत आह—**अतिदिश्यत** इति । स्वविशिष्टे स्ववृत्तीनां वर्णत्वव्याप्यधर्म्माघटितधर्माणामारोपोऽनया बोध्यत इति बोध्यम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकत्वस्वविशिष्टोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयीभूतलिङ्गबोधकप्रत्ययनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । तत्र वैशिष्ट्यं स्वपर्याप्तत्वस्वघटितपर्याप्तत्वान्यतरसम्बन्धेन बोध्यम् । यथा कुमारशब्दविशिष्टः कुमारीशब्दः । तत्र स्वं कुमारशब्दस्तदाद्यवयवकत्वस्य स्वपर्याप्तोद्देश्यताघटितापरसम्बन्धस्य च सत्त्वात् । तत्र स्ववृत्तिकुमारत्वस्यारोपेण सूत्रस्थकुमारपदेन कुमारीशब्दस्य कुमारशब्दस्य च लक्षणां विनैव बोधोपपत्तिः । शक्यतावच्छेदकारोपस्य लक्षणात्वे तु न विद्वेषः । अय इव कर्णौ यस्यास्सा अयस्कर्णीत्यादौ अयस्कर्णप्रकृतिकङीषन्तकर्णीशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन कर्णीशब्देन ग्रहणाभावे सत्त्वं न स्यादिति नाशङ्कनीयम् । अनया कर्णशब्दगतार्थवत्त्वस्य कर्णीशब्द आरोपात् । एतदर्थमेव द्वितीयसम्बन्धघटकोद्देश्यतायां स्वघटितपर्य्याप्तत्वस्य निवेशः । अत एव च दीर्घमुखमानिनीत्यादौ अमानिनीति वक्तव्यमिति निषेधेन क्यङ्मानिनोश्चेति प्राप्तपुम्वद्भावस्य स्वाङ्गाच्चेत इति निषेधः प्रतिषिध्यते । अन्यथा दीर्घ-

नन्वेवं यूनः पश्येत्यत्रेव युवतीः पश्येत्यत्रापि 'श्वयुवे'ति संप्रसारणं स्यादत आह—

मुखमानिन्शब्दप्रकृतिकङ्यन्तमानिनीशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेनामानिनीति निषेधो न स्यात्। मम तु द्वितीयसम्बन्धनिवेशेन मानिन्शब्दगतार्थवत्त्वस्य मानिनीशब्दे आरोपेणार्थवत्त्वान्निषेधसिद्धिः। यतो यः प्रत्ययो विहितस्त-दादितदन्ते एव तद्वृत्तिधर्म्मारोप इत्यत्र तु न मानं दीर्घमुखमानिनी-त्युदाहरणपरभाष्यविरोधश्चेत्येतत्सर्वं स्वाङ्गाच्चेत इति सूत्रे **शेखरे** स्पष्टम्। यदि तु अर्थवतः कर्णीशब्दस्याभावादनर्थकस्यापि कर्णीशब्दस्य ग्रहणं दीर्घमुखमानिनीति भाष्यादनर्थकस्यापि मानिनीशब्दस्य ग्रहण-मित्युच्यते तदा स्वावयवकत्वस्वोद्देश्यकप्रत्ययान्तत्वोभयसम्बन्धेन स्ववि-शिष्टे स्वगतधर्म्मारोप इत्यर्थेऽपि न दोष इति बोध्यम्। रमेत्यादावदन्त-त्वारोपेणेञ्प्रत्ययस्तु न। तस्य वर्णत्वव्याप्यधर्म्मघटितत्वात्।

केचित्तु कुम्भश्च कुम्भी च देवश्च देवी चेति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषेण निर्द्देशादुभयोर्ग्रहणमनुकरणं प्रकृतिवदित्यतिदेशेनानुकरणत्वेऽपि स्त्रीबो-धकत्वादिति नास्याः फलमित्याहुः—तन्न। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्यत्र प्रातिपदिकग्रहणेन रमा गौरीत्यादीनां ग्रहणानापत्तेः। विष्वग्देवयोरित्यत्र बहुवचनत्वापत्तेश्च। अनुकरणं प्रकृतिवदित्यनेनार्थवत्त्वातिदेशस्यादर्श-नाच्च ॥ ७२ ॥

नन्वेवमिति। प्रातिपदिकग्रहण इत्यस्य स्वीकारे इत्यर्थः। **युवतीः पश्येति**। तिप्रत्ययान्ते युवन्शब्दत्वस्यानयाऽतिदेशादित्यर्थः। वस्तुतस्तु नेदमस्या असाधारणं फलं श्वयुवेत्यत्रान इत्यस्य सम्बन्धेनाऽन्नन्तानां श्वादीनां सम्प्रसारणं विधीयते। प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषयाऽन्नन्तत्वन्ना-यास्यतीत्येतत्तात्पर्यकभाष्येणास्यान्यथासिद्धेः। तद्भाष्यस्य नकारप्रश्लेषेण नकारान्तानामन्नन्तानां श्वादीनामित्यर्थे तात्पर्य्यन्तेन नकारान्तत्वस्य वर्ण-त्वव्याप्यधर्म्मघटितत्वेन परिभाषया नातिदेशोऽन्यथा कुमारत्वस्येव प्रातिपदिकत्वाव्याप्यस्याप्यन्नन्तत्वस्यातिदेशेन भाष्यासङ्गत्यापत्तेः। अत एव श्वयुवेति सूत्रे **शेखरे** नकारप्रश्लेष उक्तः। तत्रत्यप्रश्लेषखण्डनन्तु न युक्तम्। मघवत इत्यत्रानुमानिकस्थान्यादेशभावेनान्नन्तत्वात्सम्प्रसारणस्य प्रका-रान्तरेण वारणासम्भवात्। सुपथी सखीत्यादावात्वणिद्वद्भावाभावः

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७३ ॥

स्पष्टा चेयं 'युवोरनाकौ' इत्यत्र भाष्ये। घटघटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलैवेषेत्यन्ये ॥ ७३ ॥

ननु तस्यापत्यमित्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद्गार्ग्यौ गार्ग्यावित्याद्ययुक्तमत आह—

परिभाषाफलं बोध्यम्। **विभक्तौ लिङ्गेति**। विषयसप्तम्या विभक्तिसम्बन्धिकार्ये कर्त्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यर्थः। तेन विभक्त्युद्देश्यकविभक्तिनिमित्तकानां सर्वेषां ग्रहणम्। अत एव शुन्याशुन्ये इत्यादौ गौरादिङीष्स्थानिकयणमाश्रित्य प्राप्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया न गोश्वन्नित्यनेन गोशब्दात् श्वशब्दात् परस्य स्वरो नेत्यर्थकेन प्रसक्तः प्रतिषेधो न। एतस्यापि विभक्तिसम्बन्धित्वात्। सख्यावित्यादौ सख्युरसम्बुद्धाविति णिद्वद्भावश्च न दीर्घाह्नी प्रावृडित्यत्रायस्कर्णीत्यत्रेव ङीबन्ते अह्नीशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अहन्शब्दत्वमादाय अहन्नित्यनेन न रुत्वम्। तस्य पदत्वद्वारा परम्परया विभक्तिनिमित्तककार्यत्वेन अनया प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषाया निषेधात्।

ननु चित्रगवीणामित्यत्र कुमति चेत्यनेन णत्वं न स्यात्। प्रत्यासत्त्या कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासप्रकृतिकविभक्तिसम्बन्धिनकारस्यैव तेन णत्वम्। अत एव आक्रोशे षष्ठ्या अलुकि पूर्वपापानां विपाकेन इत्यत्र कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासत्वेऽपि विभक्तेस्तत्प्रकृतिकत्वाभावान्न णत्वम्। ततश्च चित्रगवीणामित्यत्र ङीबन्ते कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासत्वं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैवानीय तत्प्रकृतिकविभक्तित्वं वक्तव्यम्। सा च विभक्तिकार्यत्वेनानया निषिद्धेति चेत्—न। अट्कुप्वाङित्यनेनैव सिद्धेरिति दिक् ॥ ७३ ॥

गार्ग्यौ गार्ग्याविति। ननु तस्यापत्यमित्यनेन तत्सम्बन्ध्येकत्वनपुंसकत्वविशिष्टापत्यरूपार्थबोधकोऽणादिप्रत्ययो भवतीत्येवार्थो बोध्यते। ततश्च गार्ग्यः गार्ग्यावित्यादौ यञ्प्रत्ययस्यैकत्वनपुंसकत्वविशिष्टापत्यबोधकत्वेनैकत्वविशिष्टवाचकादेकवचनं नपुंसकत्वविशिष्टवाचकात्परयोः स्वमोरमित्यर्थकाभ्यां द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने अतोऽमितिसूत्राभ्यामेकवचनस्य सोरमादेशस्य चैवं साधुत्वेन पुल्लिङ्गता द्विवचनयोरनुपपत्तिरित्यत आह—

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७४ ॥

'अर्द्धं नपुंसक'मिति नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम् । नित्यन-

सूत्रेलिङ्गेति । अतन्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थः । सूत्रघटकशब्दजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयत्वं लिङ्गस्य संख्यायाश्च नेत्यर्थः । तेन तयोः शास्त्रघटकपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वन्न शाब्दबोधीयविषयतायास्तात्पर्य्यीयविषयताप्रयोज्यत्वात् । ततश्चापत्यत्वावच्छिन्नबोधकत्वमेव यञादीनामितिविशेष्यगतलिङ्गसंख्यानुसारेणैव लिङ्गसंख्याकार्यमित्यर्थः । नन्वेवं तस्यापत्यमित्यादौ अपत्यपदस्य नपुंसकत्वबोधकत्वाभावेन तत्प्रकृतिकसोरमादेशो न स्यात् । न च नपुंसकादित्यस्य लक्षणया स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरबोधकादित्यर्थ इति न दोष इति वाच्यम् । तत्र भवस्तत्र जात इत्यत्रापि पुंस्त्वाविवक्षणात् । सोरमादेशापत्तेः । न चाविवक्षितत्वेऽपि तन्निरूपितशक्तेस्सत्त्वेन न सोरमादेशानुपपत्तिर्नपुंसकादित्यस्य नपुंसकत्वनिरूपितशक्तिमत इत्यर्थादिति वाच्यम् । तट इत्यत्र पुंस्त्वविवक्षायामपि सोरमादेशापत्तेर्नपुंसकत्वनिरूपितशक्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । अत्रोच्यते—अर्थभेदेन शब्दभेदाङ्गीकारात् नपुंसकत्वशक्तिमतस्तटशब्दात् भिन्न एव पुंस्त्वशक्तिमान् तटशब्दः । 'तटन्त्रिषु' इत्यमरस्य तु प्रमाद एव । नानार्थत्वव्यवहारोपि समानानुपूर्वीकत्वमात्रेण बोध्य इति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे । एवञ्चापत्यमित्यत्र नपुंसकत्वशक्तिमत्वेन नपुंसकत्वशक्तिमतः प्रातिपदिकात्परयोः स्वमोरित्यर्थेनामादेशः सिद्धः । तट इत्यादौ नपुंसकत्वशक्तिमत्त्वाभावेनादोषः । तत्र भवः तत्र जात इत्यादौ च लिङ्गाविवक्षायामपि पुंस्त्वशक्तिमत्त्वस्यैव सत्त्वेनामादेशाभावः । किञ्च तस्यापत्यं तत्र भवस्तत्र जात इत्यादौ नपुंसकत्वादेः प्रकारतयाभानेऽपि तत्तत्प्रत्ययशक्यतावच्छेदकतयाऽविवक्षितत्वेन न तत्तत्प्रत्ययजन्यबोधे प्रकारतयाभानं यथा घटो द्रव्यपदशक्य इति वाक्यजन्यज्ञाने घटत्वस्य प्रकारतयाभानेऽपि द्रव्यपदशक्यतावच्छेदकतयाऽविवक्षितत्वेन द्रव्यपदजन्यशाब्दबोधे प्रकारतयाऽभानम् । एवञ्च नपुंसकत्वावच्छिन्नबोधकात्परयोरित्यर्थेऽप्यमादिसिद्धिः । **नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकमिति** । ननु नपुंसकत्वबोधकस्यैव नपुंसकशब्दबोध्यतया नपुंसकत्वबोधकोऽर्द्धशब्दः समस्यत इत्यर्थेन नपुंसकग्रहणे सति पुंबोधकस्यार्द्धशब्दस्य ग्रामार्द्ध इत्यादौ नानेन समासः । नपुंसकग्र-

पुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम्। धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति तस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। अत ए'वाकडार'सूत्र एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७४ ॥

ननु 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरि'ति विधीयमानः क्यङ् क दिवा

हणाभावेऽर्द्धमित्यत्र नपुंसकत्वविवक्षायामपि तस्यार्द्धपदार्थेऽर्द्धशब्दे स्वरूपसम्बन्धेनैवान्वयेन नपुंसकत्वविशिष्टोऽर्द्धशब्दः समस्यत इत्यर्थेन लिङ्गस्य केवलान्वयित्वेन ग्रामार्द्ध इत्यत्राप्यर्द्धशब्दस्य नपुंसकत्वविशिष्टत्वेन समासापत्त्या कथम्व्यर्थं नपुंसकग्रहणमिति चेत्–अत्रोच्यते। नपुंसकग्रहणाभावे अर्द्धमित्यस्य नपुंसकत्वविशिष्ट इत्यर्थे पूर्वापरेत्यत्रैवार्द्धशब्दस्य पाठेन सिद्धे पृथक् योगकरणसामर्थ्यात् नपुंसकत्वबोधक इत्यर्थलाभेन नपुंसकग्रहणं व्यर्थं सञ्ज्ञापकम्। न चैवं ज्ञापितायामपि तस्यां कथं चरितार्थं पृथक् योगकरणादेव नपुंसकत्वबोधक इत्यर्थलाभसम्भवादिति वाच्यम्। सत्यामेतस्यां पृथक्योगकरणात् नपुंसकत्वस्य विवक्षा। तस्य चान्यत्र क्लृप्तस्वरूपसम्बन्धं विहाय बोधकत्वसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थद्वयकल्पनापेक्षयैकदेशिनेत्यस्यासम्बन्धकल्पनायामेव लाघवेनोक्तार्थलाभाय नपुंसकग्रहणस्य चारितार्थ्यात्। परिभाषाया अभावे तु विवक्षायास्स्वतस्सिद्धत्वेन बोधकत्वसम्बन्धेनान्वयमात्रस्यैव कल्पनीयत्वेनैकदेशिनेत्यस्याननुवृत्तिकल्पनापेक्षया लाघवम्बोध्यमिति। नन्वर्धमित्यत्र नपुंसकत्वस्य सत्त्वे पुनर्नपुंसकग्रहणाद् द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायात् नित्यनपुंसकस्यार्द्धशब्दस्येत्यर्थ एव कस्मान्नेत्याह–**नित्यनपुंसकत्वार्थं तु नेति**। एओङ् सूत्रे समांशतात्पर्येणापि अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकार इत्यत्र पुंस्त्वस्यैवाभिधानेन नित्यनपुंसकत्वं समांशवाचिनोऽप्यर्धशब्दस्याप्रामाणिकमेवेति बोध्यम्। **धान्यपलालन्यायेनेति**। यथा धान्यमात्रार्थिनाऽपि धान्यमात्रस्यानेतुमशक्यतया पलालमप्यानीयते तथाऽपत्याद्यर्थमात्रबोधेच्छोरप्याचार्यस्य शब्दात् लिङ्गसंख्याभ्यां विना प्रातिपदिकार्थमात्रबोधस्याशक्यतया तयोरुपादानमिति बोध्यम्। **नान्तरीयकतया** आवश्यकतयेत्यर्थः। वचनस्यातन्त्रत्वे प्रामाणमाह–**अत एवेति**। एकेति। **चरितार्थमिति**। अन्यथा पदं भमित्यादावेकत्वविवक्षयैव संज्ञेत्यत्रैकत्वविवक्षयैव वा सिद्धिरिति भावः ॥ ७४ ॥

भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह—

नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ ७५ ॥

नञ् युक्तमिव युक्तं च यत्किंचिद्दृश्यते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते । हि यतस्तथार्थगतिरस्ति । न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति । अतश्च्व्यन्तभिन्ने च्व्यन्तसदृशेऽभूततद्भावविषये क्यङिति नोक्तदोषः । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणं ह्येतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव । एतेन विभक्तावित्याद्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकमिति वदन्तः परास्ताः । अनित्यत्वे भाष्यसंमतफलाभावात् । अत एव 'कर्त्तरि च' इतिसूत्रे कारकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्या-

---

स्यादिति । भृशशब्दस्य च्व्यन्तभिन्नत्वादिति भावः । **अन्यसदृशेति** । नञ्समभिव्याहृतमिवसमभिव्याहृतञ्च पदं स्वसादृश्यस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टबोधकं नञ्पदमिवपदञ्च तात्पर्यग्राहकमत एवाब्राह्मणः चन्द्र इवेत्यादौ ब्राह्मणभिन्नो ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिः । चन्द्रभिन्नश्चन्द्रसदृशो मुखादिः प्रतीयते । न तु लोष्टादिः । **तथा ह्यर्थगतिरिति** । हि यतः शब्दशक्तिस्वभावात्तथागतिरतस्तथाभूतमित्यर्थः । एतेनात्र ज्ञापकजिज्ञासा न कार्य्येति बोध्यम् । अत्र विनिगमनाविरहात् भेदविशिष्टसादृश्यं सादृश्यविशिष्टभेदश्चार्थः । अत एव—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिता ॥

—इत्यभियुक्तोक्तौ शादृश्यभेदयोः पार्थक्येन कथनम् । **द्रव्ये** पदार्थे इत्यर्थः । **अभूततद्भावविषये** इति । च्व्यन्तसादृश्यमभूततद्भावविषयत्वेनेत्यर्थः । **विभक्तिग्रहणमिति** । अप्रथमापदेनैव विभक्तित्वेन तत्सदृशतद्भिन्न इत्यर्थाद्विभक्तावित्यस्य लाभादिति भावः । **भाष्यसम्मतफलाभावादिति** । अयम्भावः । नञो भेदबोधकत्वमत्यन्ताभावबोधकत्वं स्वतस्सिद्धमेव । भेदस्थले सादृश्यमात्रं लोकसिद्धमेव परिभाषया बोध्यते । एतस्या अनित्यत्वफलमिदमेव यत् क्वचिदसदृशोऽपि भिन्नः प्रतीयत इति

तमिति बोध्यम् । स्पष्टा चेयं 'भृशादिभ्य' इतिसूत्रे भाष्ये । अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्वं सूचयति । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ ७५ ॥

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासात्ततोऽप्यन्तरङ्ग-

तेऽभिमतन्तत्र सोऽपि केन चिद्रूपेण सदृश एवेति परिभाषाप्रवृत्तावपि दोषाभावादिति । **भेदाघटितत्व**मिति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वस्य सादृश्यत्वे सादृश्यकथनेनैव भेदलाभे अन्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ ७५ ॥

ननु व्याघ्रीति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमेणोपस्थितिः । येन क्रमेणार्थोपस्थितिस्तेनैव क्रमेण तत्तदर्थनिमित्तककार्य्योत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् सुबुत्पत्तेः प्रागेव स्त्रीत्वनिमित्तकटापि ततः सुपि ततस्समासेऽदन्तत्वाभावात् ङीष् न स्यादिति भावः । ननूपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनायामुत्सर्गशास्त्राप्रवृत्तिरित्यर्थकेन पूर्वं टापोऽप्रवृत्तिर्य्यदि टाप् न स्यात्तदा समासे सुपो लुकि ङीष् स्यादिति सम्भावनायास्सत्त्वात् ।

अत्र **केचित्**—भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोच इत्यस्यैवैतन्न्यायतात्पर्य्येण व्याघ्रेत्यस्यैव जातिवाचकत्वेन ङीष् विषयत्वात् तदतिरिक्तत्वेन संकोचेऽपि घ्रशब्दाट्टाप् स्यादेवेत्यवतरणं युक्तमेव । न चापवादविषयघटकातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोचान्न दोषोऽन्यथा सिद्धान्ते सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि अन्तरङ्गत्वात् घ्रशब्दाट्टाप् दुर्वारः । न चैवं सति अजया क्रीताऽजाक्रीतीत्यादौ क्रीतात्करणपूर्वादित्यपवादविषयघटकत्वेनाजशब्दादपि टाप् न स्यादिति वाच्यम् । अपवादविषयान्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तात्पर्य्यादिति वाच्यम् । घन इव कपिला घनकपिलेत्यादावन्यतो ङीषिति ङीषापत्तेः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रेण पूर्वप्रकृतिस्वरेण कपिलाशब्दस्यानुदात्तान्तत्वेन भविष्यदपवादविषयान्तत्वेन पूर्वं टापोऽप्रवृत्त्या समासेऽन्यतो ङीषित्यस्य प्राप्तेस्सत्त्वात् । भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तु न दोषः । कपिलशब्दस्य तथाभूतत्वेन पूर्वं टापि समासेऽदन्तत्वाभावादित्याहुः ।

वस्तुतस्तु घनकपिलेत्यादौ टापि कृते टाबन्तात्सुपि कृते घनशब्देन

त्वाट्टाप्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादत आह—

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ ७६ ॥

'उपपदमि'ति सूत्रेऽतिङ्ग्रहणेन कुगतीत्यत्र तदपकर्षणेनातिङन्तश्च समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुपेत्यस्य निवृत्त्यैकदेशा-

---

समासः टाप्प्रवृत्तिकाले चान्तोदात्तस्य कपिलशब्दस्य न भविष्यदपवादविषयान्तत्वमपि त्वनुदात्तान्तस्यैव तस्य तत्त्वमिति तत्र टापि न बाधकम्। व्याघ्रीत्यादौ अपवादविषयान्तातिरिक्तत्वेनापि सिद्धान्तानुरोधेनावश्यके सङ्कोचे टापोऽप्रसङ्ग एव। किञ्चापवादशास्त्रं स्वप्रवृत्तये स्वप्रवृत्तिस्थानादुत्सर्गशास्त्रं वारयतीत्येव पर्य्यवसितोऽर्थः। तथा च व्याघ्रशब्दे घ्रशब्दादुत्तरं स्थानमपवादस्य व्याघ्रशब्दाद्भविष्यतो ङीष एवेति कथन्तत्र टाप् स्यादित्यपवादविषयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोचे टापोऽप्रसङ्ग एवेत्यवतरणमसङ्गतमेव।

तत्त्वन्तु समकालिकापवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि यत्रापवादस्य वैयर्थ्यमेव तत्रैवायन्न्यायो यथा दधतीत्यादौ। प्रकृते समकालिकापवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे ब्राह्मणीत्यादौ जातेरस्त्रीविषयादित्यस्य चारितार्थ्यान्न्यायाप्रवृत्तिरिति सम्यगेवावतरणमिति बोध्यम्। अन्तरङ्गनिमित्तविनाशको यो लुक् तत्प्रयोजकसमासादीनामेवान्तरङ्गानपीतिन्यायेन प्राबल्यबोधनान्न तेन न्यायेन टापः पूर्वमप्रवृत्तिः। परिभाषालाभोपायमाह-**उपपदमि**ति। **सुपेत्यस्य निवृत्त्ये**ति। तृतीयान्तस्यैव सुपेत्यस्य निवृत्तिः प्रथमान्तस्यापि निवृत्तौ चर्म्मच्छेद इत्यादौ चर्म्मप्रकृतिकसुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासे नलोपानापत्तेर्विभक्तिश्रवणापत्तेश्च। न हि सुपेत्यस्यानुवृत्तौ तिङन्तस्य समासः प्राप्नोति यद्वारणार्थमतिङ्ग्रहणं स्यादिति सुपेत्यस्य निवृत्तिज्ञापकमतिङ्ग्रहणम्। ततश्चोपपदसमासगतिसमासयोः समर्थेनैव विधानात्। बहिर्भूतसंख्याकारकसापेक्षोत्तरखण्डप्रकृतिकविभक्त्यपेक्षया शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासः। स चोरत्तखण्डो गत्युपपदसमभिव्याहारादतिङिति निषेधाच्च कृदन्त एवेति परिभाषाया अंशद्वयं फलति। स्थालीपुलाकन्यायेन कारकांशोऽपि सिद्ध इत्याह—**एकदेशानुमत्ये**ति। न च समासस्योत्तर-

नुमत्या कारकांशे च सिद्धेयम् ।

तेनाश्वक्रीती सिद्धा । अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात् 'क्रीतात् करणपूर्वादि'ति ङीष् न स्यात् । अस्या अनित्यत्वात् क्व चित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति ।

अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राजादिस्वाद्वाबित्याहुः । अत एव कुम्भकार इत्यादौ षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव

खण्डप्रकृतिकसुपनपेक्षत्वेऽपि समुदायसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वाद् ग्रमात्रसापेक्षटापोऽन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिस्समासात्पूर्वं दुर्वारैवेति वाच्यम् । अर्थवत एव प्रातिपदिकत्वेन विश्रासमभिव्याहारेणैव ग्रशब्दस्यार्थवत्त्वेन टापोऽपि समुदायापेक्षत्वात् स्त्रीत्वस्याधिकस्यापेक्षत्वेन च तस्यैव बहिरङ्गत्वादत एव सांकौटिनमित्यत्रेनुणन्तत्वरूपाधिकापेक्षत्वेन समासापेक्षयाऽपीनुण् इत्यस्य बहिरङ्गत्वमुक्तं रामशब्दप्रकरणे **शब्देन्दुशेखरे** ।

केचित्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यत्र सुब्ग्रहणं प्रत्ययमात्रोपलक्षणमित्याहुः—तन्न । ज्ञापकात्तदलाभादुक्त**शब्देन्दुशेखर**विरोधाच्च ङीष् न स्यादिति । एवञ्च क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रं व्यर्थं सत्कारकांशे ज्ञापकमिति बोध्यम् । **अस्या अनित्यत्वादि**ति । अत्र ज्ञापकमम्बाम्बगोभूमीतिसूत्रे गोभूमिग्रहणमस्यानित्यत्वे हि गोष्ठो भूमिष्ठ इत्यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तया समासे सात्पदाद्योरिति निषेधाप्राप्त्याऽऽदेशप्रत्यययोरित्यनेनैव षत्वसिद्धौ तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । **धनक्रीतेती**ति । सुबुत्पत्तेः पूर्वं टापि ततस्सुपि समासे अदन्तत्वाभावान्न ङीष् । **न मान**मिति । गोभूम्यादिग्रहणं तु नियमार्थं पूर्वपदान्तेणः परस्य स्थसम्बन्धिसस्य षत्वं स्याच्चेद् गोभूम्यादिभ्य एव । तेन हृदिस्थ इत्यादौ न षत्वमिति बोध्यम् । दधि सेचावित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे षत्वाभावाय पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वेन गोष्ठ इत्यादावपि षत्वनिषेधापत्त्या षत्वार्थं गोभूम्यादिग्रहणस्य चारितार्थ्याच्च । फलमप्यन्यथासिद्धमित्याह—तत्रेति । धनक्रीतेत्यत्रेत्यर्थः । गो चेत्यपि नानित्यत्वे फलं परपदस्थाजादेशेत्यत्र पदशब्दस्य पदत्वयोग्यपरत्वादिति स्पष्टं नपदान्तसूत्रे **शब्देन्दुशेखरे** । **अत एवे**ति । परिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । ननु षष्ठीसमासस्थले एकार्थीभावस्य वैकल्पि-

षष्ठीसमासाभावे चोपपदसमासकृत एकार्थीभाव इति न तत्र वाक्य'मित्युपपदमि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकम् । अथ वा विभाषा षष्ठीसमासः । यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तत्प्रत्याख्यानं च यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इति वार्त्तिककृतोक्तम् । तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरमथ वेत्यादि भाष्यम् । परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तस्य कृद्भिः समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात् । एतेनैषा कारकतद्विशेषयोरुपादान एवेति परा-

---

कत्वेन कुम्भस्य कार इति वाक्यमपि स्यादित्यत आह—**षष्ठीसमासाभावे चेति**। षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति षष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तौ हि उपपदसमासस्य सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तेस्सिद्धत्वाद्विप्रतिषेधकथनस्यानुपयुक्तत्वं भिन्नकालिकत्वेन तदसम्भवश्चेति बोध्यम् । अथ वा विभाषा षष्ठीसमास इति उपपदसमासकाले षष्ठीसमास इति कथनस्य वैयर्थ्यं स्वत एव तस्याप्राप्तेः। स्वमते वार्त्तिकविरोधमुपपाद्य खण्डयति—**यद्यप्युपपदसमासस्येति** । अनेन वार्त्तिकेन सुबुत्पत्त्युत्तरमेव षष्ठीसमासो लभ्यते। **तदुभयेति**। षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इति वार्त्तिकद्वयमित्यर्थः। **अथ वेत्यादीति**। अथ वा विभाषा षष्ठी समासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति भाष्यमित्यर्थः। **एतेनेति**। उक्तभाष्येण षष्ठीसमासस्यापि सुबुत्पत्तेः पूर्वं लाभेनेत्यर्थः। **एषेति**। गतिकारकेतिपरिभाषेत्यर्थः। **परास्तमिति**। न हि षष्ठीतिसूत्रे कारकविशेषोपादानमस्तीति भावः। वस्तुतस्तु कारकविशेषोपादानेन समासविधावेवास्याः प्रवृत्तिरत एव टाबन्तैः श्रितादिभिस्समाससिद्धयेऽन्तवद्भाव आश्रितो द्वितीया श्रितेति सूत्रे भाष्येऽन्यथा सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासे तदसङ्गतिः। यात् अपां स्रष्ट्रीत्यादौ तृजकाभ्यामिति षष्ठीसमासनिषेधो लिङ्गविशिष्टपरिभाषया साधितो ङ्याप्सूत्रे भाष्ये सुबुत्पत्तेः। पूर्वमेव षष्ठीसमासे तु परिभाषां विनैव निषेधप्रवृत्त्या लिङ्गविशिष्टपरिभाषयोपादानमसङ्गतं स्यात्।

स्तम् । अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादान एवेत्यर्थालाभाच्च ॥ ७६ ॥

ननु 'उगिदचामि'त्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेनाधातोरेव नुमि सिद्धेऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह—

किञ्च षष्ठीति सूत्रे सुपेत्यस्य सम्बन्धो वर्त्तते न वा ? आद्ये कुम्भकारेत्यादौ कृदन्तेन समासोऽनुपपन्नोऽनया तदसम्बन्धो बोध्यत इत्यपि न नटस्य शृणोतीत्यादौ तिङन्तेनापि समासापत्तेः । न च सुपेत्यस्य सम्बन्धोऽस्ति परन्तु कृदन्तस्थलेऽनया सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासो बोध्यते इति वाच्यं, विरोधात् । न हि स एव समासस्सुबन्तेनापि स्यात् कृदन्तेनाऽपि । अनयैव कृदन्तेन समासो विधीयते इत्यपि न । तर्हि विधित्वापत्त्या परिभाषात्वानापत्तेः । न च षष्ठीसूत्रेणैव सुबन्तेन कृदन्तेन च समासो बोध्यत इति वाच्यं, वाक्यभेदापत्तेः । उपपदमतिङिति सूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपि न । षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति । अथ वा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इत्युभयप्रत्याख्यानपरमन्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासादुपपदसमास इति भाष्यमित्यस्यैव युक्तत्वात् । षष्ठीसमासस्थले विभाषाधिकारेणैकार्थीभावस्यैव वैकल्पिकत्वबोधनेन पक्षे वाक्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उपपदसमासकृतैकार्थीभावस्य सत्त्वादिति तु न युक्तमेकार्थीभावद्वये प्रमाणाभावेन तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वाच्च । गोपालिकेत्यादौ पालकान्तान्नेति वार्त्तिकोदाहरणे सुबन्तेनैव षष्ठ्यन्तस्य समासे टापः सुपः परत्वेनेत्वानापत्तिस्तु न । तत्राणन्तगोपालशब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययस्यैव सत्त्वेनापः सुपः परत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ ७६ ॥

धातोश्चेदुगित्कार्यमिति । नन्वञ्चतेश्चेदुगित्कार्य्यं न लोपिनोऽञ्चतेरेवेति नियमस्यापि सम्भवेन धातोर्व्यावृत्त्यर्थमधातुग्रहणं न व्यर्थमिति चेत्–न । नकारविशिष्टेऽञ्चतौ नुम्यपि वर्णग्रहणे जातिग्रहणमित्यनेन नकारद्वयस्यापि नत्वेनानुस्वारे विशेषाभावात् नपुंसकस्य झल् च इत्यतो झल् चेत्यस्य सम्बन्धेनाचः परो यो झल् तदन्तानामेवोगितां नुम् विधानेन नकारविशिष्टे नुमोऽप्राप्त्या नलोपिन एवेति नियमे फलाभावात् । न चौपदेशिकधातुत्वविशिष्टानां चेदञ्चतेरेवेति नियमेनैव गोमत्यतेर्गोमा-

सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७७ ॥

तत्तद्वचनसामर्थ्यान्न्यायसिद्धेयम् । तत्सामर्थ्याद्धातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गौमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ नुम्सिद्धिः । 'नामि' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ७८ ॥

अपिनाऽतद्गुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः । यत्र समवायसम्बन्धेन सम्बन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् । लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे । सर्वादीनि जक्षित्यादय इति

नित्यादौ नुम्सिद्धेरधातुग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । तत्रैव स्त्रीत्वविवक्षायामुगितश्चेति ङीबापत्तेः नामीत्यादिसूत्रेष्विवति । तत्र च आमीति न्यासे नित्यत्वाद्रामाणामित्यादौ दीर्घे कृतेऽपि ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुडुक्तः ॥ ७७ ॥

अवयवपदार्थानामिति । बहुव्रीह्यवयवपदार्थानामित्यर्थः । **विशेष्यान्वयित्वमिति** । समासार्थस्य यो विशेष्यस्तदन्वयित्वमित्यर्थः । **यत्र समवायसम्बन्धेनेति** । संय्योगस्याप्युपलक्षणम् । लम्बकर्णमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीत्यादौ आनयनचरणादौ कर्णोष्णीषादीनामन्वयात्तद्गुणसम्विज्ञानम् । **प्रायस्तद्गुणेति** । प्रायो ग्रहणात् लम्बकर्णो भोज्यतां चित्रवासा बोध्यतामित्यादावुक्तसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽप्यन्यपदार्थस्यातद्गुणसम्विज्ञानमेव न हि कर्णो वासो वा भोजनबोधनान्वयी । **अन्यत्रेति** । समवायसंयोगान्यसम्बन्धेनान्यपदार्थस्यावयवार्थेन सम्बन्धित्वे इत्यर्थः । **प्रायोऽन्यदिति** । अतद्गुणसम्विज्ञानमित्यर्थः । यथा दृष्टसागरमानय चित्रगुमानयेत्यादौ । न ह्यत्र सागरस्य गोर्वाऽऽनयनान्वयः । प्रायो ग्रहणात् तरुणवत्सां गान्ददाति दृढसेनो राजा युध्यत इत्यादौ जन्यजनकभावस्वस्वामिभावसम्बन्धेऽपि तद्गुणसम्विज्ञानमेव वत्सस्य सेनायाश्च दानयुधिक्रियान्वयात् । **लम्बकर्णेति** । लम्बकर्णमानयेति वाक्यघटकलम्बकर्णमित्यर्थः । लौकिकमुदाहरणमुक्त्वा सौत्रमुदाहरणमाह—**सर्वादीनीति** । अत्रादिशब्दस्यावयववाचित्वात्

चोदाहरणे। 'सर्वनामसंज्ञा'सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८॥

ननु 'वदः सुपि क्यप् चे'ति चेनानुकृष्टस्य यतो भुवो भावे इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह—

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ७९ ॥

णमुल्यनुवर्तमाने 'अव्ययेऽयथाभिप्रेते'ति सूत्रे पुनर्णमुल्ग्रहणमस्यां ज्ञापकम्। अन्यथा क्त्वा चेति वदेत्। तद्धि उत्तरत्रोभयोः सम्बन्धार्थम्। उदाहरणानि स्फुटानि। इदमनित्यम्। अत एव 'तृतीया च होरि'त्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेणेत्यत्र सम्बन्धः। 'लुटि च क्लृप' इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थसकलचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम्। व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्यो-

---

समवायः सम्बन्धः। जक्षित्यादय इत्यत्रादिशब्दस्य पूर्ववाचित्वात् निरूप्यनिरूपकभावस्सम्बन्धस्तेन क्रमेण तद्गुणसम्विज्ञानातद्गुणसम्विज्ञाने यत्र समासार्थविशेष्यान्वयित्वमवयवार्थस्य विवक्ष्यते तत्र तद्गुणसम्विज्ञानमन्यत्रान्यदित्यपि व्यवस्था सम्भवति ॥ ७८ ॥

चानुकृष्टमिति। चकारेणानुवर्त्तमानमुत्तरत्र न सम्बध्यत इत्यर्थः। **इदमनित्यमिति**। तेनेयं क्वचित्प्रवर्त्तते कचिन्न। प्रवृत्तिनिवृत्ती च व्यवस्थिते। तथा हि चकारो द्विविधोऽस्ति—एकश्च विधेयघटितसूत्राव्यवहितसूत्रस्थो व्यवहितसूत्रस्थश्च द्वितीयः। तत्र द्वितीये चकारे इयं प्रवर्त्तते न प्रथमे। तेन तृतीया च होश्छन्दसीति सूत्रं कर्म्मणि द्वितीयेति विधेयघटितसूत्रादव्यवहिते तत्रत्ये चकारे एतस्या अप्रवृत्त्या तेनानुकृष्टाऽपि द्वितीया अन्तराऽन्तरेण युक्त इत्यत्र सम्बध्यते यत्प्रत्ययरूपविधेयघटितादचो यदित्यतोऽनेकसूत्रव्यवहिते वदः सुपीत्यत्र विद्यमाने चकारे एतत्प्रवृत्त्या तस्य यतो भुवोभावे इत्यत्रासम्बन्धः। **विरुद्धेयमिति**। व्यवहितसूत्रस्थाव्यवहितसूत्रस्थयोरुभयोरपि चकारयोः पूर्वसूत्रस्थपदानुवृत्तिसूचकत्वेनानुवृत्त्यर्थत्वाविशेषादनुवृत्त्यर्थकसकलचकाराभावे इयं क प्रवर्त्तेतेति भाष्यविरोधः स्पष्टः। **व्याख्यानादिति**। स्वरितत्वमेव विलक्षणं किंचित् बहुषु सूत्रेष्वनुवृत्तिप्रयोजकं किञ्चिदल्पसूत्रेष्वनुवृत्तिप्रयोजकमित्यधिकार-

निर्वाह इति तदाशयः। 'कुलिजाल्लुक्खौ च' इतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च। तत्र हि 'द्विगोष्ठंश्चे'ति सूत्रात् ष्ठनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खोऽन्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह—

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८० ॥

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः। 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासोऽस्या ज्ञापकः। अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। धर्मिग्राहकमानादेव च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम्। अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अचः कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्या-

---

स्य समीपगमनदूरगमनव्यवस्थार्थमवश्यं वक्तव्यम्। तेनैवात्रापि व्यवस्थोपपत्तिरिति भावः। तथा च यथास्थितसूत्रन्यासे इयं परिभाषेति भावः। यदि चाव्यवहितसूत्रस्थचकारविषयकमेव चकारप्रत्याख्यानभाष्यं तदा न तेन भाष्येण व्यवहितसूत्रस्थचकारविषयिणीयं परिभाषा विरुद्धा भिन्नविषयत्वात्। नापि कुलिजाल्लुक्खौ चेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धा तस्याप्यव्यवहितसूत्रस्थचकारविषयकत्वादिति दिक्॥ ७९॥

न प्राप्नोतीति। व्यञ्जनस्यानुदात्तत्वाद्यभावादिति भावः। **स्वरविधाविति**। स्वरत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधौ कर्त्तव्ये लक्ष्यस्थव्यञ्जनानामविद्यमानवद्भाव इत्यर्थः। **अत एवेति**। स्वरविधावित्यस्य स्वरोद्देश्यकेत्यर्थः। **शतुरनुम इति**। अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिविभक्तिरुदात्ता स्यादित्यर्थः। अचः कर्तृयकि उपदेशे अजन्तानां कर्तृयकिपर आदिरुदात्तो वेत्यर्थः। स्वरविधायकेऽपि विधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावे एतत्सूत्रद्वयेऽपि कर्त्तव्ये व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वापत्त्याऽजाद्यज्ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः।

देश्चारितार्थ्यम् । अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वादन्तोऽवत्या इति स्वरो न । उदश्वित्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः । स्पष्टं चेदं 'समासस्ये'ति सूत्रे भाष्ये । 'उच्चैरुदात्त' इति सूत्रे कैयटस्त्वियमनावश्यकी समभिव्याहृताजुपरागेण हलोऽप्युदात्तादिवदवभासात्तदुपपत्तेरित्याह । तत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ८० ॥

नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ समास इत्यन्तोदात्तत्वं षकाराकारस्य न स्यादत आह—

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥

अस्याश्च 'यतोऽनाव' इति सूत्रे नौप्रतिषेधो ज्ञापकः । नाव्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरिति

अत एवेति । उक्तहेतोरेवेत्यर्थः । अन्तोवत्याः अवतीशब्दस्यान्त उदात्त इत्यर्थः । ह्रस्वनुड्भ्याम्मतुप् ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्त इत्यर्थः । नन्वस्यापि स्वरोद्देश्यकत्वेनात्र परिभाषाप्रवृत्त्योदश्वित्वानित्यादौ प्रवृत्तिर्दुर्वारेति चेत्—न । स्वरत्वव्याप्यधर्मघटितधर्म्मावच्छिन्नाया उद्देश्यदलीयविषयतायाः प्रतिबन्धकत्वं व्यञ्जनस्य नेत्यर्थेनोदश्वित्वानित्यत्रोदश्विच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वेपि ह्रस्वान्तत्वावच्छिन्नविषयताप्रतिबन्धकत्वं तकारस्यास्त्येवेत्यदोषात् । उदात्तान्तत्वोदात्तादित्वघटकवर्णो व्यञ्जनातिरिक्तत्वन्देयमित्यत्रैव परिभाषायास्तात्पर्य्यमिति तत्त्वम् । **अजुपरागेणेति** । स्वरविशिष्टाच्सान्निध्येनेत्यर्थः । **अवभासादिति** । जपासन्निधानेन स्फटिकस्य रक्तत्ववदित्यर्थः । यद्यपि व्यञ्जनस्योदात्तवदवभासमात्रं नोदात्तत्वं वस्तुतः तथापि पृथिव्यादिपर्य्युदासेनाभासात्मकाहार्यज्ञानस्यापि शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमतिदेशस्थलवदिति भाष्ये सूचितमिति बोध्यम् ॥ ८० ॥

नन्वेवमपीति । स्वरोद्देश्यकविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेऽपीत्यर्थः । **हल्स्वरप्राप्ताविति** । स्वरविधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तस्य हलः स्वरविधाने कर्त्तव्ये इत्यर्थः । **यतोऽनाव इति** । यत्प्र-

स प्रतिषेधोऽनर्थकः। न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपोऽस्त्वति वाच्यम्। तथा सति निमित्तभूतद्व्यच्कत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तत्वाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। स्पष्टा चेयं 'समासस्य' इति सूत्रे भाष्ये ॥८१॥

ननु 'पूरणगुणे'ति निषेधस्तव्यत्यपि स्यात्,। 'दिव औत्' इत्यौत्त्वं 'दिवेः क्विप्य'पि स्यात्। तथा 'यतोऽनावः' इति स्वरो ण्यत्यपि स्यात्। 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति चङ्यपि स्यात्। अत आह—

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ८२ ॥

त्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विनेति तदर्थः। **न चादिरेवेति।** व्यञ्जनस्योदात्तत्वादियोग्यत्वाभावेऽपि उदात्तत्वादिगुणविशिष्टोऽन्तरतमोऽच् व्यञ्जनस्य स्थाने आदेशोऽस्तु। तथा च नायोग्यतेत्यर्थः। **तथा सतीति।** अजद्वयघटितशब्दघटकव्यञ्जनस्य स्थानेऽपरस्याचो विधाने अचन्निष्ठत्वेन निमित्तभूतस्य तन्निष्ठद्वित्वस्य नाशः स्यात्। उत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधत इति न्यायात्। तथा चोपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वान्नाव्यमित्यत्र न प्रवर्त्तेत सूत्रमिति व्यर्थमेव नौग्रहणमिति भावः। न च स्वनिमित्तविघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थस्य सन्निपातपरिभाषाया वक्ष्यमाणतया स्वेन स्वनिमित्तविनाशो न दोषायात एव रामाभ्यामित्यादौ दीर्घेण स्वनिमित्तभूतस्य ह्रस्वत्वसमानाधिकरणस्यात्वस्य विनाशेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। यस्य स्वनिमित्तविनाशं विना न चारितार्थ्यं तेनैव स्वनिमित्तविनाशो न दोषाय। चारितार्थ्ये तु दोष एवोपजीव्यविरोधो न न्याय्य इति न्यायमूलकत्वात् परिभाषाया इत्यदोषात्। प्रकृतेऽजादौ चारितार्थ्यसम्भवात् ॥८१॥

तव्यत्यपि स्यादिति। तकारस्य लक्ष्येऽश्रवणेन तव्यरूपस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः। **क्विप्यपि स्यादिति।** दिवुधातोरुकाररूपानुबन्धस्य लक्ष्येऽभावात् दिवरूपस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। **चङ्यपि स्यादिति।** ननु ऋवर्णान्तात् दृशेश्च चङोऽसम्भवादिदमसङ्गतमिति चेत्—न। ततोऽङीत्यनुवर्त्तमाने श्वयतेर इति सूत्रं चङि अशिश्वियदित्यत्रापि स्यादिति तात्पर्य्यात्। तत्र च विभाषा धेट्श्व्योरित्यनेन चङो विधानात् ॥८२॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम् ॥ ८३ ॥

'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' इति सूत्रे ड्यड्यतोर्डित्त्वमनयोर्ज्ञापकम्। तद्धि 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्र तयोरग्रहणार्थम्। नञः परस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः। एवं चावामदेव्येऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यन्त्यार्थः। एते च प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणसाधारणे 'दिव औत्' इत्यादौ सञ्चारितत्वात्। वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति स्पष्टं'औङ आप' इत्यत्र भाष्ये। येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं द्व्यनुबन्धकत्वादि वा तदनुच्चारण एवैषा धर्मिग्राहकमानात्। तेन 'जश्शसोरित्यत्र नैषेति निरनुबन्धकत्वा-

---

तद्धीति। डित्त्वं हीत्यर्थः। तयोरिति। वामदेवप्रकृतिकययतोरित्यर्थः। तदर्थ इति। ययतोश्चातदर्थ इत्यस्यार्थ इत्यर्थः। डकाररूपानुबन्धस्य बोधके सत्त्वेऽपि लक्ष्ये यमात्रस्यैव तत्राप्रि सत्त्वात्। यत्प्रत्ययस्थलेऽपि भूतपूर्वस्यैव तकारस्य सत्त्वेन ड्यत्प्रत्ययेऽपि भूतपूर्वतकारस्य स्वतो यकारस्य च डकारकरणेऽपि सत्त्वेन तयोर्ग्रहणस्य दुर्वारत्वेन डित्त्वं व्यर्थमेवेति भावः। टिलोपार्थन्तु न यस्येति लोपेन सिद्धेः। अवामदेव्ये इति। वामदेव्यशब्दस्य नञ्समास इत्यर्थः। अव्ययपूर्वपदेति। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इति सूत्रेण सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्येत्यर्थकेणेति भावः। आद्यार्थस्य स्पष्टत्वादन्त्यार्थमाह—तन्मात्रेत्यादि। स चेति। यस्य सूत्रे उपादानं स इत्यर्थः। प्रत्ययाप्रत्ययेति। प्रत्ययस्य ज्ञापकत्वादप्रत्यये दिव औदित्यत्र संचारितत्वादिति भावः। वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति। तेनाधीते इत्यादौ ङितीकारेऽपि दीर्घसिद्धिः। औङ आप इत्यत्र भाष्य इति। तत्र हि निरनुबन्धकपरिभाषया द्वितीयाद्विवचनेऽप्रवृत्तिमाशंक्य वर्णग्रहणेनैषेति समाहितम्। धर्मिग्राहकमानादिति। ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र यप्रत्ययस्य डकारेण सानुबन्धकत्वम्। यत्प्रत्यये डकारेण द्व्यनुबन्धकत्वम्। तस्यानुच्चारणमस्तीति भावः। नैषेति। तत्र शकारानुबन्धस्योच्चारणादिति भावः। तद्धितश-

त्तद्धितशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम्। एवमन्त्या अन्यतरानुबन्धोच्चारणे एव। तेन 'वनो र चे'त्यादौ ङ्वनिप्क्वनिपोर्ग्रहणसिद्धिः। एकानुबन्धकग्रहणे सम्भवतीत्यर्थो न भाष्यादिसम्मत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८३ ॥

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात् स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तेन्र्यायप्राप्तत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिः। अप्कल्पमित्यत्र नपुंसकत्वैकवचनयोरनुपपत्तिश्चेत्यत आह—

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ॥८४॥

'णचः स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापिका। अन्यथा

सोऽग्रहणन्तु जस्साहचर्य्याद्बोध्यम्। **वनो र चेति**। अत्र कस्याप्यनुबन्धस्योच्चारणाभावादिति भावः। **न भाष्यादिसम्मत** इति। तेन नुण इत्यत्र घिनुणोऽग्रहणमन्यथा एकानुबन्धकस्याभावेनोक्तपरिभाषाया अप्राप्तौ घिनुणो ग्रहणं दुर्वारं स्यात्। त्वय इत्यत्र मतुप्शब्देन ड्मतुपोऽग्रहणञ्च सिद्धम् ॥ ८३ ॥

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतित इति। प्रत्ययानां प्रत्ययेति महासंज्ञयाऽर्थवत्त्वेनावश्यमेव भवितव्यम्। प्रत्याययति स्वीयमर्थमिति प्रत्यय इति भाष्ये स्वीयपदोपादानेन च यत्र शास्त्रेण कोऽप्यर्थो विशिष्य नोच्यते तत्रार्थवत्त्वजिज्ञासायामुपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्ता वक्तव्या। तदर्थविशेषणतयोपस्थितलिङ्गसंख्ययोरप्यन्वय उक्तयुक्त्या वक्तव्य इति प्रकृतेरेव लिङ्गसंख्यानुवर्त्तनं स्वार्थिकानामौत्सर्गिकम्। सति गमके प्रकृत्यर्थलिङ्गसंख्याभिन्नलिङ्गसंख्याबोधकत्वमत एव क्वचिदित्युक्तम्। **प्रकृतित** इति। षष्ठ्यन्तात्तसिः। **वचनं** संख्या। **अतिवर्त्तनं** त्यागः। णचः स्त्रियामेव विधानेन तदन्तात् जायमानोऽञ् स्त्रियामित्युक्तिं विनाप्युक्तयुक्त्या स्त्रियामेव भविष्यतीत्युच्यमानं स्त्रियामित्युक्तार्थे ज्ञापकम्। रप्रत्ययार्थाल्पत्वस्य कुटीरूपप्रकृत्यर्थेऽन्वयान्न प्रत्ययान्ते एकार्थीभावरूपसामर्थ्यानुपपत्तिः। नन्वत्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययान्तयावकादीनां कथमेकार्थीभावः। तत्र कस्यापि प्रकृत्यर्थातिरिक्तस्यार्थस्य प्रत्ययेनाप्रतीतेः परस्परान्वितार्थकत्वरूपैकार्थीभावस्यासम्भवादिति चेत्—न। यावरूप एवार्थः प्रत्ययेनापि महासंज्ञाबलात्

कर्मव्यतिहारे 'णच् स्त्रियाम्' इति स्त्रियामेव विधानात्किं तेन। स्पष्टा चेयं बहुव्रिधायके भाष्ये ॥ ८४ ॥

ननु सुपथी नगरीति 'युवोरनाकावि'ति सूत्रभाष्योदाहृते 'इनः स्त्रियाम्' इति कप्स्यादत आह—

समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८५ ॥

'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदात्तत्वायांश्वादिषु राजन्शब्द-पाठोऽस्यां ज्ञापकः। अन्यथा टचैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किं तेन।

प्रतीयते। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृत" इत्यभियुक्तो-क्त्या करूपशब्दस्य यावरूपशब्दस्यापि खण्डशक्त्योपस्थितस्य विशेषण-तयाऽन्वयेन विभिन्नरूपतया प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयेनैकार्थीभावस्य सूपपादत्वात्।

नन्वेकार्थीभावो नाम कः पदार्थः? न तावत् परस्परान्वितार्थबोधक-त्वम्। घटशब्देऽपि तदापत्तेः। न वा परस्परान्वितार्थकानेकशब्दघटितत्वं सः। क्विबन्तलिडादिशब्दे तदभावापत्तेरनेकशब्दघटितत्वाभावात्।

अत्रोच्यते—स्ववृत्तित्वस्वपर्य्याप्तशक्तिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वोभयस-म्बन्धेन पदविशिष्टशक्तिपर्य्याप्त्यधिकरणत्वं सः समन्वयः स्वयमूह-नीयः ॥ ८४ ॥

टचैवेति। ननु प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुष इत्यस्य प्रतेः परीभूतास्तत्पुरुष-घटका अंश्वादय अन्तोदात्ता इत्यर्थेन प्रतिराज इत्यत्र टिलोपे कृतेऽव-शिष्टस्य राजोऽप्येकदेशविकृतन्यायेन राजन्शब्दत्वात् सति शिष्टस्वरबली-यस्त्वाद्रेफाकारस्योदात्तत्वाय पाठ आवश्यक इति चेत्—न। प्रतिपरांश्वा-द्युत्तरपदकतत्पुरुषस्यान्त उदात्त इत्यस्यैव परस्परसमभिव्याहाराल्लाभेन टचोऽकारस्यैव प्राप्त्या तस्य चित्वादेवोदात्तत्वसिद्धेः। पाठवैयर्थ्यस्य सूप-पादत्वात्। अक्तपरिमाणत्वेन राजमात्रस्य तेन न्यायेन राजन्शब्दत्वा-लाभेन पूर्वोक्तार्थेऽपि वैयर्थ्यसत्त्वाच्च द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावि-

---

[1]—अस्योत्तरार्धस्तु—

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते—वाक्यपदीये भर्तृहरिः—१—१२४

'द्वित्रिभ्यां पाद्न्मूर्द्धसु' इति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८५ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति । ततश्च लुक् स्यात् । तथोपादास्तेत्यत्रात्वे कृते 'स्थाघ्वोरिच्चे'तीत्वं प्राप्नोत्यत आह—

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८६ ॥

सन्निपातो द्वयोः सम्बन्धस्तन्निमित्तो विधिस्तं सन्निपातं यो

ति सूत्रे मूर्द्धस्विति कृतसमासान्तनिर्देशेन बहुव्रीहावेव समासान्तस्य सत्त्वेन बहुव्रीहिग्रहणं व्यर्थं सत् परिभाषां ज्ञापयति । ज्ञापितायाञ्च तस्यां समासान्ताभावे द्विमूर्द्धा इत्यत्र स्वरप्रवृत्तयेऽकृतसमासान्तनिर्देशस्यावश्यकत्वेन बहुव्रीहीतरसमासे स्वराभावाय बहुव्रीहिग्रहणं चरितार्थम् । एतेन राज्ञीं प्रतिगतः प्रतिराज्ञिरित्यत्र समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वेन टचोऽभावेन तत्र स्वरप्रवृत्तये राजन्शब्दपाठश्चरितार्थः । न च स्वरविधावपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अभाव इति वाच्यम् । संघातग्रहणे एव तत्राप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नेयं ज्ञापकसिद्धेत्यपास्तम् ॥ ८५ ॥

ननु शतानीत्यादाविति । ननु विभक्तिसापेक्षनुमो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न षट्संज्ञा स्यादिति चेत्—न । संज्ञाया विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन षट्त्वस्यापि लुग्निमित्तविभक्तिनिमित्तकत्वेनोभयोस्समत्वात् । उपदेशे नान्तस्य षट्संज्ञेत्यर्थेन षट्त्वाभावस्तु न प्रातिपदिकस्योपदेशाभावेन तादृशार्थस्यासम्भवात् नुम्निमित्तविभक्तिविनाशसम्भावनयाऽकृतव्यूहपरिभाषया नुम् न स्यादिति दोषस्तु न । तस्या असत्त्वादेतद्दोषवारणायापि सन्निपातपरिभाषायाः कर्त्तव्यत्वाच्च उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति । उपजीवयतीत्युपजीव्यः । ण्यन्तात् कर्त्तरि बाहुलकाद्यत् तस्य यो विरोधो नाशानुकूलो व्यापारस्स उपजीवकेन कर्त्तुमयोग्य इत्यर्थः । शतानीत्यादौ नुमं प्रत्युपजीव्या विभक्तिस्तन्नाशो लुक् तज्जनको व्यापारः षट्संज्ञाप्राप्तिस्सा उपजीवकेन नुमा न कर्त्तव्येति न षट्संज्ञा एवमुपादास्तेत्यादौ दीङो मीनातिमिनोतिदीङामित्यनेन सिज्निष्ठमेज्विषयत्वं गुणप्रयोजकमकित्वमुपजीव्य जायमानमात्त्वं घुसंज्ञाद्वारा स्थाघ्वोरिच्चेत्यनेन विहितं सिज्निष्ठमकित्वविनाशकं कित्त्वं प्रति निमित्तं नेति नकित्त्वमिति बोध्यम् । ननु

विहन्ति तस्यानिमित्तम्। उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा। अत एवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः सम्बन्ध एव किं तु विशेष्यविशेषणसन्निपातोऽपि गृह्यते। अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वेऽपि पितिकृतीति तुग्न। प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात्। तुक्यजन्तत्वविघातः स्पष्ट एव। न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वमर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रणस्योक्तत्वात्। किं च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतद्बलात् कृति तुग्ग्रहणाच्च तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। सर्वविधसन्निपातग्रहणादेव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वार्त्ति-

---

कित्त्वस्याकित्त्वविनाशकत्वेनाभावेऽपीत्वं दुर्वारन्तत्रोपजीव्यविरोधाभावादिति चेत्—न। कित्त्वस्यानयाऽभावे तत्सन्नियोगशिष्टेत्वस्य सन्नियोगशिष्टानामन्यतरेत्यनया वारणात्। **अत एवेति**। उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमूलकत्वादेवेत्यर्थः। **विशेष्यविशेषणसन्निपात** इति। अभेदसम्बन्ध इत्यर्थः। सन्निपातस्य निमित्तमात्रपरत्वादिति भावः। निमित्तमात्रविरोध उपजीव्यविरोधस्य सत्त्वादिति भावः। **प्रातिपदिकाजन्तत्वेति**। प्रातिपदिकस्याजन्तेन सह योऽभेदस्तद्रूपसन्निपातेन निमित्तभूतेनेत्यर्थः। पूर्वपरसम्बन्धस्यैव सन्निपातपदेन ग्रहणे तु प्रकृते परिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तेः। **तुक्यजन्तत्वविघात** इति। यदागमन्यायेन तुग्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वन्न तु तेन तस्याजन्तत्वं वर्णग्रहणे तस्याप्रवृत्तेः। ह्रस्वस्य तुकि बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु नेत्याह—**न चार्थाश्रयत्वेनेति**। नपुंसकत्वरूपार्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः। **किञ्चेति**। नाजानन्तर्य इति परिभाषयेत्यर्थः। **सर्वविधसन्निपातेति**। निमित्तमात्रग्रहणादेवेत्यर्थः। **वर्णाश्रय** इति। वर्णनिमित्तकः। **विचालस्य** नाशस्येत्यर्थः। तथा च दाधिरित्यत्राकारनिमित्तके प्रत्यये परे यस्येति लोपो न स्यादिति बोध्यम्। पूर्वपरसम्बन्धस्यैव सन्निपातत्वे अत्र तदभावेन दोषो न स्यादिति भावः। ननु वर्णाश्रय

'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु' इति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८५ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति। ततश्च लुक् स्यात्। तथोपादास्तेत्यत्रात्वे कृते 'स्थाघ्वोरिच्चे'तीत्वं प्राप्नोत्यत आह—

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८६ ॥

सन्निपातो द्वयोः सम्बन्धस्तन्निमित्तो विधिस्तं सन्निपातं यो

ति सूत्रे मूर्द्धस्विति कृतसमासान्तनिर्देशेन बहुव्रीहावेव समासान्तस्य सत्त्वेन बहुव्रीहिग्रहणं व्यर्थं सत् परिभाषां ज्ञापयति। ज्ञापितायाञ्च तस्यां समासान्ताभावे द्विमूर्द्धा इत्यत्र स्वरप्रवृत्तयेऽकृतसमासान्तनिर्देशस्यावश्यकत्वेन बहुव्रीहीतरसमासे स्वराभावाय बहुव्रीहिग्रहणं चरितार्थम्। एतेन राज्ञीं प्रतिगतः प्रतिराज्ञिरित्यत्र समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वेन टचोऽभावेन तत्र स्वरप्रवृत्तये राजन्शब्दपाठश्चरितार्थः। न च स्वरविधावपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अभाव इति वाच्यम्। संघातग्रहणे एव तत्राप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नेयं ज्ञापकसिद्धेत्यपास्तम् ॥ ८५ ॥

ननु शतानीत्यादाविति। ननु विभक्तिसापेक्षनुमो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न षट्संज्ञा स्यादिति चेत्—न। संज्ञाया विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन षट्त्वस्यापि लुन्निमित्तविभक्तिनिमित्तकत्वेनोभयोस्समत्वात्। उपदेशे नान्तस्य षट्संज्ञेत्यर्थेन षट्त्वाभावस्तु न प्रातिपदिकस्योपदेशाभावेन तादृशार्थस्यासम्भवात् नुम्निमित्तविभक्तिविनाशसम्भावनयाऽकृतव्यूहपरिभाषया नुम् न स्यादिति दोषस्तु न। तस्या असत्त्वादेतद्दोषवारणायापि सन्निपातपरिभाषायाः कर्त्तव्यत्वाच्च उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति। उपजीवयतीत्युपजीव्यः। ण्यन्तात् कर्त्तरि बाहुलकाद्यत् तस्य यो विरोधो नाशानुकूलो व्यापारस्स उपजीवकेन कर्त्तुमयोग्य इत्यर्थः। शतानीत्यादौ नुमं प्रत्युपजीव्या विभक्तिस्तन्नाशो लुक् तज्जनको व्यापारः षट्संज्ञाप्राप्तिस्सा उपजीवकेन नुमा न कर्तव्येति न षट्संज्ञा। एवमुपादास्तेत्यादौ दीङो मीनातिमिनोतिदीङामित्यनेन सिज्निष्ठमेज्विषयत्वं गुणप्रयोजकमकित्वमुपजीव्य जायमानमात्त्वं घुसंज्ञाद्वारा स्थाघ्वोरिच्चेत्यनेन विहितं सिज्निष्ठमकित्वविनाशकं कित्त्वं प्रति निमित्तं नेति नकित्त्वमिति बोध्यम्। ननु

विहन्ति तस्यानिमित्तम् । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा । अत एवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः सम्बन्ध एव किं तु विशेष्यविशेषणसन्निपातोऽपि गृह्यते । अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वेऽपि पितिकृतीति तुग्न । प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् । तुक्यजन्तत्वविघातः स्पष्ट एव । न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वमर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् । किं च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतद्बलात् कृति तुग्ग्रहणाच्च तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सर्वविधसन्निपातग्रहणादेव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वार्त्ति-

---

कित्त्वस्याकित्त्वविनाशकत्वेनाभावेऽपीत्वं दुर्वारन्तत्रोपजीव्यविरोधाभावादिति चेत्—न । कित्त्वस्यानयाऽभावे तत्सन्नियोगशिष्टेत्वस्य सन्नियोगशिष्टानामन्यतरेत्यनया वारणात् । **अत एवेति** । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमूलकत्वादेवेत्यर्थः । **विशेष्यविशेषणसन्निपात** इति । अभेदसम्बन्ध इत्यर्थः । सन्निपातस्य निमित्तमात्रपरत्वादिति भावः । निमित्तमात्रविरोध उपजीव्यविरोधस्य सत्त्वादिति भावः । **प्रातिपदिकाजन्तत्वेति** । प्रातिपदिकस्याजन्तेन सह योऽभेदस्तद्रूपसन्निपातेन निमित्तभूतेनेत्यर्थः । पूर्वपरसम्बन्धस्यैव सन्निपातपदेन ग्रहणे तु प्रकृते परिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तेः । **तुक्यजन्तत्वविघात** इति । यदागमन्यायेन तुग्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वन्न तु तेन तस्याजन्तत्वं वर्णग्रहणे तस्याप्रवृत्तेः । ह्रस्वस्य तुकि बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु नेत्याह—**न चार्थाश्रयत्वेनेति** । नपुंसकत्वरूपार्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः । **किञ्चेति** । नाजानन्तर्य इति परिभाषयेत्यर्थः । **सर्वविधसन्निपातेति** । निमित्तमात्रग्रहणादेवेत्यर्थः । **वर्णाश्रय** इति । वर्णनिमित्तकः । **विचालस्य** नाशस्येत्यर्थः । तथा च दात्तिरित्यत्राकारनिमित्तके प्रत्यये परे यस्येति लोपो न स्यादिति बोध्यम् । पूर्वपरसम्बन्धस्यैव सन्निपातत्वे अत्र तदभावेन दोषो न स्यादिति भावः । ननु वर्णाश्रय

कक्तोक्तम् । न हि प्रत्ययः पूर्वपरसन्निपातनिमित्तकः । स एव च सन्निपातशब्देन गृह्यत इति मत्वा न प्रत्ययः सन्निपातनिमित्तक इति शङ्कायां तदभ्युपेत्यैवाङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः । किं चैवं शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम् । ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथाकथंचिद्बहिरङ्गपरिभाषयापि वारणं संभवतीति 'क्रन्मे-

---

इत्यादि वार्त्तिकोक्तं दूषणमयुक्तमेव । **न प्रत्ययस्सन्निपाते**ति । वक्ष्यमाणभाष्येण तस्य खण्डनीयत्वादिति चेत्—न । तस्यैकदेशिकथितत्वेन तेन तस्य खण्डनासम्भवात् । एकदेशिकथितत्वमुपपादयितुमाह—**न हि प्रत्यय** इत्यादि । **इति मत्वे**ति । इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । **तदभ्युपेत्यैवे**ति प्रत्ययस्य सन्निपातनिमित्तकत्वाभावं स्वानभिमतमपि स्वीकृत्यैवेत्यर्थः । **अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तमि**ति । वर्णाश्रयः प्रत्यय इति दूषणे न प्रत्ययस्सन्निपात इत्यनेन समाहिते वर्णाश्रय इत्यस्याशयान्तरं वर्णयति—**अङ्गसंज्ञा तर्ही**ति । वर्णाश्रयप्रत्ययनिमित्ताङ्गसंज्ञा प्रकृतिघटकवर्णनाशकं यस्येति लोपं प्रत्यनिमित्तं स्यादिति । अत्र प्रथमदूषणे न प्रत्यय इति समाधानस्य अङ्गसंज्ञा तर्हीत्याशयान्तरवर्णनस्य चैकदेश्युक्तत्वमित्यर्थः । तथा च वर्णाश्रय इति दोषदानमेव युक्तम् । तेन च विशेष्यविशेषणभावस्यापि सन्निपातपदेन ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यत इति भावः । एकदेश्युक्तत्वं साधयति—**किञ्चे**ति । किमिति कस्मात् इत्यर्थः । **एवमि**ति । एवं सतीत्यर्थः । शैवः गार्ग्य इत्यत्र वर्णमनाश्रित्य जायमानो यः प्रत्ययस्तन्निमित्तिका अङ्गसंज्ञा प्रकृतिघटकवर्णनाशे निमित्तं न स्यात् । लोपे हि तदन्तशिवशब्दे प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वमदन्तस्याङ्गसंज्ञाया निमित्तं नंद्यतीति भावः । तथैव दाक्षिरित्यत्राप्यङ्गसंज्ञाया अनिमित्तत्वात्तत्तात्पर्य्यकत्वे वर्णाश्रयत्वं प्रत्ययविशेषणं व्यर्थं स्यादिति न तदाशयकं वर्णाश्रय इति भाष्यमिति तदाशयवर्णनमेकदेशिन एवेति स्पष्टम् । न च न प्रत्ययस्सन्निपातनिमित्तक इत्यस्य कथमेकदेश्युक्तत्वमिति वाच्यं, **सिद्धान्तिना** तत्समाधानाकरणेन तस्य हेयत्वबोधनात् । ननु ग्रामणिकुलमित्यादौ बहिरङ्गपरिभाषया तुको वारणासंभवे तत्र तया तुको वारणपरभाष्यविरोध इत्यत आह—**ग्रामणिपुत्र** इत्यादि । **यथाकथञ्चि**दिति । नाजानन्त-

जन्त' इत्यत्र 'ह्रस्वस्य पिति' इति सूत्रे चैकदेशिना तया परिभाषया तुग्वारितो भाष्ये । अत एव परिभाषायाः फलत्वेनेदमुक्तं 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे वार्त्तिककृतेति केचित् । सन्निपातलक्षणविधित्वमस्यालिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति । नन्वेवं रामायेत्यादौ 'सुपि चे'ति दीर्घानापत्तिरदन्ताङ्गङेसन्निपातेन जातस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात् । न च यञादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविघात इति वाच्यम् ।

र्य्यपरिभाषास्मरणात्प्रागित्यर्थः । वस्तुतोऽयुक्तमेवेत्यत आह—**एकदेशिनेति** । **अत एवेति** । बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । **परिभाषायाः फलत्वेन** सन्निपातपरिभाषाफलत्वेनेत्यर्थः । ईगताविल्यस्मात् क्विपि नपुंसकह्रस्वे इकुलमित्यादौ तुको वारणायैतद्विषये सन्निपातपरिभाषाश्रयणस्यावश्यकत्वेन क्वचिल्लक्ष्ये बहिरङ्गपरिभाषासंचारस्ते वृथेति भावः । **सन्निपातलक्षणविधित्वमिति** । सन्निपातनिमित्तकशास्त्रत्वमित्यर्थः । सन्निपातपरिभाषाश्रयणस्यावश्यकत्वेन नपुंसकस्य झलच इत्यत्र परिभाषोपस्थितिरिति बोध्यम् । सर्वनामस्थानं निमित्तीकृत्य जायमानो नुम् लुग्द्वारा सर्वनामस्थानविघातकषट्संज्ञां प्रत्यनिमित्तमिति न षट्संज्ञा । **स्वातिरिक्तशास्त्रस्येति** । ननु व्यञ्जनस्य यतोऽनाव इत्यनेनोदात्तगुणविशिष्टाचो विधाने ञ्यच्त्वसंपत्त्या निमित्तभूतस्याज्निष्ठस्य द्वित्वस्य विनाशेनोपजीव्यविरोधः स्यादित्यस्य पूर्वमुक्तत्वेन स्वस्यापि स्वनिमित्तविघातकत्वाभावस्य लाभादिदमसङ्गतमिति चेत्—न । यस्य स्वनिमित्तविनाशं विना न प्रवृत्तिस्तदतिरिक्तशास्त्रस्येत्यर्थेनादोषात् । यथा सुपि चेतिशास्त्रं स्वनिमित्तादन्तत्वस्य विनाशं प्रति निमित्तमेव तद्विनाशं विना तस्याचारितार्थ्यात् । **तद्विघातकत्वादिति** । अदन्तत्वविघातकदीर्घं प्रत्यनिमित्तत्वादित्यर्थः । यः स्वनिमित्तिविघातकत्वेन यं जानाति तं प्रत्येव स निमित्तं न भवति । यादेशं प्रति बहिरङ्गतया दीर्घस्यासिद्धत्वेन ज्ञानाभावात् । तं प्रति यादेशो निमित्तं स्यादेवेत्याह—**न च यञादित्वेति** । दीर्घस्य अभावप्रतियोगित्वरूपासिद्धत्वस्यारोपेऽपि वस्तुतस्तस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिध्रौव्यात् निमित्तविघातोऽस्त्येवेति परिभाषायाः प्रवृत्तिरव्याहतेत्याह—

आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः । किं चान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः । किं चातिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रैतस्यातिव्याप्तिपर'कृन्मेजन्त' इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तर्ह्यसिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्ते'रीदूदेत्' इति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तत्वात् । एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत्—न । कष्टायेति निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वात् । ययोः सन्निपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः सन्निपातनिमित्तकविधावुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृतोञ्सन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञाऽनया परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशंक्यानित्यत्वेन समाहितं 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्ये । न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति । न च

आरोपितेत्यादि । शास्त्रस्य प्रवृत्तौ निवृत्तौ वाऽतिदेशस्थलानुरोधेन निमित्तबुद्धेरेवापेक्षितत्वेनाज्ञातस्य स्वरूपसतस्तद्विघातस्याकिञ्चित्करत्वादित्यरुचेराह—किञ्चेति । ननु ङेय्यं इत्यस्य जातत्वेऽपि न क्षतिस्तं प्रत्यसिद्धत्वबोधनाभावादपि तु परिभाषां प्रति दीर्घस्य तत्त्वं बोध्यते । तस्याश्च जातत्वाभावात् परिभाषया हि सन्निपातलक्षणे कार्ये स्वनिमित्तविघातकं शास्त्रं प्रत्यनिमित्तत्वं बोध्यते । सन्निपातलक्षणविधित्वस्य परिभाषालिङ्गत्वेन ङेय्यं इति शास्त्रस्थत्वेन तन्निमित्तनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गा परिभाषा तां प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेन तस्या यादेशनिमित्तविनाशकत्वेन दीर्घज्ञानाभावात्तया तं प्रत्यनिमित्तत्वबोधनासम्भवादत आह—किञ्चेति । पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्य्ये एतत् परिभाषाप्रवृत्तिरिति । वस्तुतः प्रवृत्तौ बाधकाभावमात्रप्रतिपादनपरोयं ग्रन्थः न तु तत्र प्रवृत्तौ फलम् । दुग्धं दोग्धेत्यादौ घनिमित्तकस्य झषस्तथोरिति धत्वस्य जश्त्वं प्रति निमित्तत्वानापत्त्या प्रयोगासिद्धिप्रसङ्गाच्च इको यणचीत्युत्तरं मय उञो वेति न्यासेन

कुम्भकारेभ्य आधय इत्यादावव्ययसंज्ञाया अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासङ्गतिः । अनया परिभाषया लुङ् मा भूत्, अव्ययत्वं तु स्यादेव। लुका हि तदीयसन्निपातस्य विघातो नाव्ययसंज्ञायाः, संज्ञाफलं त्वकच् स्यादिति वाच्यम् । एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षात्परंपरया वा स्वनिमित्तसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेनादोषात् । एतेनात्राकच् स्यादित्यपास्तम् ।

न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेप्यकजेकवाक्यतापन्ना स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गायां तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् । लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गोभयोरपि शब्दतः सुबाश्रयत्वात् । न यासयोरिति निर्देशाच्चैषाऽनित्या तेन नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चेयं 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्ये । अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि । वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम् दाधिः, आत्वं पुग्विधेः, क्रापयति,

---

यणोऽनुवृत्त्य वकारादेशेनाऽपि किम्वुक्तमित्यादौ प्रकृतपरिभाषया मकारस्यानुस्वारनिवृत्तौ त्रिपाद्यां तन्निवृत्तये गुरुभूतस्य मय उञो वो वेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । त्रिपाद्यां प्रवृत्त्यभाव एव युक्त इति बोध्यम् । **परंपरयेति**। एवं स्वनिमित्तविभक्तेर्लुग्द्वारा परंपरया विघातकाव्ययसंज्ञाया निमित्तत्वेति बोध्यम्। **एतेनेति**। अव्ययत्वाभावेनेत्यर्थः। **लुगेकवाक्यतापन्नेति** । कार्य्यकालपक्षे यावन्ति विधिशास्त्राणि तावन्ति संज्ञासूत्राणि भवन्तीति भावः। **न यासयोरिति** । विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसन्निपातेन जातमत्त्वं तत्सन्निपातविघातकटापं प्रत्यनिमित्तं स्यादिति निर्देशासङ्गतिरितिभावः। **वर्णविचालस्येति**। वर्णनाशस्येत्यर्थः। **आत्वं पुग्विधेः क्रापयतीति**। णिजव्यवहितपूर्वस्य क्रीधातुसम्बन्धिन एच आत्वविधानेन एजिनष्ठस्य णिजव्यवहितपूर्वत्वस्यैचो विनाशादेव विनाशो न पुकेति नानित्यत्वे फलम्। क्रीधातावपि णिजव्यवहितपूर्वत्वान्वये पुगन्ते यदागमन्यायेन क्रीधातुत्वात् णिजव्यवहितपूर्वत्वस्य च तत्र सत्त्वान्न तथाप्यनित्यत्वफलम्। न चातिदेशिकस्सन्निपातविघाताभावस्तमादाय परिभाषाया अप्रवृत्तेर्निरा-

पुग्ह्रस्वत्वस्य अदीद्रयत्, त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः, यासेति, इड्विधि-राकारलोपस्य, पपिवान्, ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्, अन्तोदात्तादुत्तर-पदात् इति मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य, अग्निमान्, परम-वाचा, नदोह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य, नदि कुमारीत्यादि, यादेशो दीर्घत्वस्य, कष्टाय, इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव दोषाः खल्वपि साकल्येन

करणादिति वाच्यम्। आतिदेशिकविघाताभावे प्रवृत्तिबीजं हि अति-देशेन तत्त्वबुद्धावप्यतिदेशप्रवृत्तेः प्राक्क्षणे विद्यमानविघातेनैव परिभाषा-प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वं यदागमस्थले चागमविधानकाले एवागमिसम्बन्धित्वस्य बोधनात्। कस्मिन्नपि क्षणे विघाताभावात्। अत्रोच्यते—अवयवषष्ठी-विषयेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तेरुक्तत्वान्निर्दिश्यमाने एव च निमि-त्तस्यान्वयात् निर्दिश्यमाने विद्यमानस्य णिजव्यवहितपूर्वत्वस्य पुकावि-नाशे परिभाषाप्रवृत्तिसम्भवेनानित्यत्वफलं युक्तमेवेति। **इड्विधिरिति**। वस्वेकाजाद्घसामितिसूत्रेणात्वं निमित्तीकृत्य जायमानस्येट आकारवि-नाशकत्वायोगात्। अग्निमान् परमवाचेति अन्तोदात्तत्वं निमित्तीकृत्य जायमानं मतुब्विभक्त्युदात्तत्वमनुदात्तं पदमेकवर्जमितिसूत्रप्रवर्त्तन-द्वाराऽन्तोदात्तत्वविनाशकन्न स्यादित्यनित्यत्वम्। **इतोऽन्यत्रेति**। ननु अत्वं निमित्तीकृत्य जायमानमुत्वं गुणद्वारा तद्विघातकं न स्यादिति चेत्—न। एचोऽयवेतिनिर्देशेन सन्धिकार्य्येऽप्यनित्यत्वकल्पनात्। अत एव गवाग्रमि-त्यादौ दीर्घसिद्धिः।

ननु सन्निपातपरिभाषया सन्निपातलक्षणविधेस्तद्विघातकं प्रत्यनि-मित्तत्वबोधनेऽपि तद्विघातकशास्त्रस्य स्वोयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानात्प्रवृत्ति-रव्याहतैव। तया तत्प्रति किमप्यबोधनादिति चेत्-अत्रोच्यते—इको यणची-त्यादिशास्त्राणां यदि विधेयघटितस्साधुरित्येव व्यापारस्तर्हि सुद्ध्युपास्य इत्यस्येव सुधी उपास्य इत्यस्यापि सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतद्विधेय-घटितत्वेन साधुत्वापत्त्या यागादावप्युच्चारणापत्तिरतोऽजुपश्लिष्टेग्घटि-तोऽसाधुरजुपश्लिष्टयण्घटितस्साधुरिति व्यापारद्वयमवश्यं वाच्यम्। तत्र साधुत्वं पुण्यजनकत्वमेव। तर्हि सुपो धात्वित्यनेन सुधी आ उपास्य सु इत्यसाधु। सुधी उपास्य इति साधु। इत्येवंप्रकारेण सुधी उपास्येत्यस्य सा-धुत्वं बोधितमिको यणचीत्यनेन तस्यासाधुत्वं बोधितमिति साधुत्वासाधुत्व-

योर्विरोधादेकस्य शास्त्रस्य तदभाववति तत्प्रकारकबोधजनकत्वरूपाप्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारा शास्त्रबोधितसाधुत्वानां सर्वेषां ततोऽन्यशास्त्रीयतत्तन्निमित्तसमभिव्याहारे तत्तदीयविधेयघटितस्य साधुत्वं तेषाञ्चासाधुत्वमवश्यं वक्तव्यमिति सर्वेषां शास्त्राणामप्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारैवेति चेत्—

अत्र **बहवः**। साधुत्वं न पुण्यजनकत्वमपि तु शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वमेव। स्वस्वविधेयघटिते शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वरूपसाधुत्वमात्रं बोध्यते। न त्वन्यस्यासाधुत्वमपि। सुधी उपास्य इत्यादीनां यागादौ प्रयोगाभावस्त्वपरिनिष्ठितत्त्र प्रयुञ्जीदिति भाष्यात्। परिनिष्ठितत्वञ्चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमिति रामशब्दप्रकरणे **शब्देन्दुशेखरे** प्रतिपादितम्। साधूनामनुशासनमित्यस्य शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वेन शास्त्रबोधितानामनुशासनमित्यर्थः। शब्दानां पुण्यजनकत्वन्तु "एकः शब्दः सुष्ठुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती"ति वचनादेव गगरी अत्रेत्यादावपभ्रंशे प्रवृत्त्यभावाय सर्वेषां साधुत्वबोधकानां शास्त्राणामुद्देश्यतावच्छेदककोटौ शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वस्य प्रवेशस्साधूनामनुशासनमिति भाष्यादावश्यकः। अपभ्रंशाश्च न शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वेन शास्त्रबोधिता इति न तत्र तेषां प्रवृत्तिः। नन्वेवं भू इत्यादीनां केनापि साधुत्वाबोधनात्तेषु साधुत्वबोधकानां लः कर्म्मणीत्यादीनामप्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्—न। भू सत्तायामित्यादिना सत्तायां भू साधुरित्याद्यर्थकेन तेषु साधुत्वबोधनात् तस्यैव कथं प्रवृत्तिस्ततः प्राक् तेषु केनापि तत्त्वाबोधनादिति न वाच्यम्। शब्दोद्देश्यकसाधुत्वविधीनामेव साधुषु प्रवृत्तिस्वीकारात्तस्य त्वर्थोद्देश्यकत्वात्। नन्वेवमप्यव्युत्पन्नघटपटादिषु स्वादिविधायकशास्त्राप्रवृत्तिस्तेषु केनापि साधुत्वाबोधनादिति चेत्—न। अग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्त्तव्यो मञ्जको मञ्जक इति मा भूदिति भाष्येण तेषामपि क्वचित्पाठेन साधुत्वबोधनावश्यकत्वात्। पाठस्य च शब्दोद्देश्यकत्वाभावेन तेनापि कथन्तत्त्वमिति शंकाया अनवकाशात्। नन्वेवमप्यर्थवत्सूत्रस्य साधुत्वविधायकत्वाभावेन तस्य भाषायामपि प्रवृत्त्यापत्त्या भ्वादिग्रहणाभावे आणवयतीत्यादेः क्रियावाचकत्वेन भ्वादिसत्रप्रवृत्त्या शास्त्रविषयतया शेखरोक्तसाधुत्वापादनमिव साधुत्वापत्तिरिति चेत्—न। अधातुपर्य्युदासेन साधुष्वेव प्रवृत्तेः। एवं स्थिते सन्निपातपरिभाषया तत्तच्छास्त्रविधेयभूतशास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वरूपसाधुत्वघटकशास्त्रपदार्थे स्वनिमित्तसन्निपातविघातकातिरिक्तत्वेन संकोचो बोध्यते। शास्त्राणि च स्वप्रवृत्त्यर्हत्वेन शास्त्रबोधिते एव प्रवर्तन्ते इति न शतानीत्यादौ लुगित्याहुः—तदपि न। सुद्ध्युपास्य

इति परिनिष्ठिते कस्यापि शास्त्रस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभावेन तत्रान्तिमशास्त्रेण शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वबोधने तस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्।

अत्र **मिश्रचरणाः**[1]—शास्त्राणां स्वविधेयघटितः पुण्यजनकः स्वविधेयाघटितः स्वोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः पापजनकः इति व्यापारद्वयं भवति। अपरिनिष्ठितप्रयोगे केनचिच्छास्त्रेण पुण्यजनकत्वबोधनेऽपि शास्त्रान्तरेण पापजनकत्वबोधनाद्यागादावप्रयोगः। पुण्यजनकत्वस्य पुण्यजनकत्वाभावेन विरोधेऽपि पापजनकत्वेन विरोधाभावात् न शास्त्राणामप्रामाण्यम्। सन्निपातपरिभाषया च विधेयभूतकार्य्ये परंपरया स्वनिमित्तसन्निपातविघातकत्वं विशेषणतया बोध्यते। ततश्च स्वनिमित्तसन्निपाताविघातकत्वविशिष्टो दीर्घो भवतीत्यादिक्रमेण शास्त्राणामर्थास्तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन विशेष्यांशमात्रविधानेन यत्र विशिष्टस्संपद्यते तत्रैव दीर्घादिकार्य्यम्भवति न तु विशिष्टं विधीयते। उपजीव्यविरोधो नन्याय्य इति न्यायमूलकत्वमप्यस्मिन्नेव कल्पे उपपद्यते। सन्निपातलक्षणविधित्वस्य लिङ्गत्वे तु विरोधिनं नोपजीवयेदिति न्यायमूलकत्वं स्यात्। तथा च सन्निपातविघातकत्वमस्यालिङ्गमित्येव युक्तं न तु सन्निपातलक्षणविधित्वमित्याहुः।

केचित्तु सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तमसिद्धमित्यर्थः। तद्विघातस्य तद्विघातकशास्त्रं प्रतीत्यर्थ इत्याहुः।

अस्यां ज्ञापकं वाचि ह्रस्वश्चेति न्यासेनैव श्रियां श्रीणामित्यादौ नदीत्वसिद्ध्याऽन्यत्राजादौ नदीत्वेऽपि दोषाभावात् ङिति ह्रस्वश्च वामीति योगद्वयकरणम्। ज्ञापितायान्तु श्रीणामित्यादावजाद्यव्यवहितत्वसन्निपातेन जातं नदीत्वं नुड्द्वाराजादित्वविघातकं स्यात्। नुटि यदागमन्यायेनाजादित्वन्तु न। वर्णग्रहणे तस्या अप्रवृत्तेः। वामीति पृथग्योगकरणे तु न तद्विघातो यदागमन्यायेन नुडादावामत्वस्य सत्त्वात्। मतिश्चोमा चेति द्वन्द्वे मतिशब्दस्य नदीत्वापत्त्या घित्वाभावेन पूर्वनिपातानापत्तिस्तु न अजादौ प्रत्यय इत्यर्थकरणात् ङिति ह्रस्वश्चेति यथास्थितन्यासेऽपि मतिश्च चित्रश्चेति द्वन्द्वे नदीत्वाभावाय प्रत्यय इत्यर्थस्यावश्यकत्वात्। वस्तुतो नेदं ज्ञापकं वामि ह्रस्वश्चेतिन्यासेनैव सिद्धे ज्ञापितायामपि योगद्वयकरणस्य चारितार्थ्याभावात्। न तिसृचतसृ इति सूत्रमस्या

[1] महामहोपाध्यायशिवकुमारमिश्राः।

परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ द्विगोर्लुगित्यणो लुकि लुक्तद्धित इति स्त्रीप्रत्ययलुक्यानुकः श्रवणापत्तिरत आह—

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ ८७ ॥

अत्र च 'बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्' इति सूत्रस्थं छग्रहणं

ज्ञापकं, सम्यक् परिभाषाभावे तिसृनामितिस्थिते ङीपि न तिस्रितिसूत्रं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् । ज्ञापितायान्तु विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसन्निपातेन जातस्य तिस्रादेशस्य तद्विघातकङीपं प्रत्यनिमित्तत्वान्न ङीबिति दीर्घवारणाय सूत्रं सार्थकं स्वस्रादिषु तिसृचतसृपाठस्यानार्षत्वान्न षडितिनिषेधेन न सिद्धिः । तदुक्तं कृन्मेजन्त इतिसूत्रे भाष्य आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृशब्दान्ङीप्भवतीति यदयं न तिसृचतस्रिति नामीति दीर्घप्रतिषेधं शास्तीति ॥ ८६ ॥

सन्नियोगशिष्टानामिति । ननु वस्तुद्वयारब्धसमुदायघटकैकवाचकान्यतरशब्दयोगे सन्नियोगशिष्टानामिति बहुवचनमसङ्गतमिति चेत्—अत्रोच्यते—सन्नियोगशिष्टौ च सन्नियोगशिष्टौ च सन्नियोगशिष्टौ चेति सन्नियोगशिष्टास्तेषां सन्नियोगशिष्टानामित्यर्थः । अन्यतरश्चान्यतरश्चान्यतरश्चेत्यन्यतरे तेषामपायोऽन्यतरापायः । प्रत्येकसन्नियोगशिष्टस्य प्रत्येकान्यतरपदार्थेऽन्वयादनुपपत्त्यभावः । प्रत्येकसन्नियोगशिष्टपदार्थस्य वस्तुद्वयारब्धसमुदायरूपत्वात् तद्घटकोऽन्यतरो युक्त एवेति । एकशेषेण तु न निर्वाहः ।

यावतामेकशेषस्ततोऽवशिष्टानामग्रहणप्रसंगादिति **केन चित्**—उक्तं तु न युक्तम् । परिभाषाविषया अष्टाध्याय्यां यावन्तः सन्नियोगशिष्टास्तेषां सर्वेषामेकशेषकरणेनावशिष्टाभावात् ।

द्वित्वविशिष्टसन्नियोगशिष्टत्वावच्छिन्नबोधकतया सन्नियोगशिष्टपदस्य बहुवचनान्तत्वोपपत्तिरित्यपि **केन चित्**—उक्तमयुक्तमेव । ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीबिति **दीक्षितोक्त्या** द्वित्वस्य सन्नियोगशिष्टपदप्रवृत्तिनिमित्तकोटावप्रवेशात् । अन्यतरस्यापायेऽपरस्याप्यपाय इति वक्तुं युक्तम् ।

ज्ञापकम् । तद्धि छमात्रस्य लुग्बोधनद्वारा कुकोऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् । कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्गणबिल्वादय एव तत्र निर्दिष्टा बिल्वकादिशब्देन । न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं, कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा बिल्वादिभ्य इत्येव वदेत्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया बिल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन

यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । तदवस्थायामुभयोरभावात् । न चैवमपि पञ्चेन्द्र इत्यादौ पञ्चेन्द्राणीशब्दादणि तस्य लुकि तन्निमित्तके ङीषो लुकि एकादेशविशिष्टस्य परादिवद्भावेनानुक्तत्वात्तस्यापायेऽकारश्रवणानापत्तिरिति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपीतिन्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकः प्राबल्यबोधनात् पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः । नन्वेवमपि पञ्चभिरेनीभिः क्रीतः पञ्चैत इत्यादौ लुक्तद्धितलुगिति स्त्रीप्रत्ययस्यापायात् नकारस्यापायेऽपि तकारश्रवणन्न स्याद्देवदत्तहन्तृहतन्यायादिति चेत्—न । अन्यतरापाये सम्भाविते सति उभयोरनुत्पत्तिरित्यर्थेनादोषात् । तद्धीति । छग्रहणं हीत्यर्थः । **छमात्रस्येति** । प्रत्ययेतरदर्शनाभावस्य लुक्पदशक्यत्वाभावात् छप्रत्ययेतरप्रत्ययस्य बिल्वकशब्दमुच्चार्य्य विहितत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावात् छग्रहणाभावेऽपि प्रतिपदोक्तत्वात् बिल्वकशब्दमुच्चार्य्य विहितस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थेन छस्यैव लुक्सिद्धौ क्रियमाणं छग्रहणं छस्यैवेत्यवधारणार्थम् । तेन कुको न निवृत्तिः । परिभाषाया अभावे च कुको निवृत्त्यभावोऽपि कारणाभावात् सिद्ध एवेति व्यर्थं सन्निवर्त्तकं परिभाषारूपं कल्पयित्वा प्राप्तनिवृत्तेरभावाय छस्यैवेत्यवधारणार्थं चरितार्थमिति बोध्यम् । ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभावं शङ्कते—**न चैवमपीति** । परिभाषा अस्तु । छग्रहणं मास्तु । बिल्वकादिभ्यो लुगिति करणेनैव छस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् लुक्सिद्धेः । न च लुकोऽपि निवृत्तिस्स्यादित्यत आह—**कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादिति** । ननु बिल्वादिभ्यो लुगितिकरणे यस्य कस्यापि बिल्वादिशब्दप्रकृतिकप्रत्ययस्य लुक् स्यादित्यत आह—**लक्षणप्रतिपदोक्तेति** । **ततोऽपीति** । नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयः शब्दाः । तत्र बिल्वकशब्दाच्छ इत्येव शब्दमर्य्यादयाऽर्थो लभ्यते । बिल्वादिशब्दाच्छस्तस्य कुगागम इत्यर्थस्तु व्याख्यानगम्यः । अत एव विलम्बोपस्थितिकः । बिल्वादिभ्योऽणित्यत्र बिल्वादिशब्दस्यो-

'बिल्वादिभ्योऽणि'ति विकारार्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं कुगनुवादचारितार्थ्यात् । समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वनियमान्न्यायसिद्धापीयम् ।

यत्तु णाविष्ठवदित्यनेन पुंवत्त्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथैतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते सन्नियोगशिष्टपरिभाषया तस्यापि निवृत्त्यैतयतीत्यादिसिद्धौ पुंवत्त्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति 'टेरि'ति सूत्रे कैयटः—तन्न । इडबिडमाचष्टे ऐडबिडयतीत्यादौ

द्देश्यत्वं शब्दमर्यादयैव लभ्यमिति शीघ्रोपस्थितिकमिति बिल्वादिशब्दमुच्चार्य्य विहितत्वरूपं प्रतिपदोक्तत्वमण्प्रत्ययछप्रत्यययोस्समानमण्प्रत्ययोद्देश्यता बिल्वादिशब्दे परं शीघ्रोपस्थितिकेति विशेष इति बोध्यम्। ननु बिल्वादिभ्यश्छस्य लुगित्येव सिद्धे कृतकुगागमानुवादो व्यर्थ एव। छग्रहणसामर्थ्याच्छमात्रस्येत्यर्थेन कुकोऽनिवृत्तिसिद्धेः। न च छग्रहणाभावे बिल्वादिभ्य इति करणेऽणो लुगापत्तिरिति वाच्यम्। पदलाघवेन बिल्वकादिभ्य इत्येवाणो वारणसम्भवेन छग्रहणस्य कुको निवृत्त्यभावार्थत्वादिति चेत्—न। तृणवेतसशब्दयोः बिल्वकादिगहाद्युत्करादिषु पाठेन बिल्वादिभ्यश्छस्य लुगित्युक्तौ बिल्वादिशब्दमुच्चार्य्य विहितत्वाविशेषाद्गहादिविहितस्यापि तृणादिशब्दप्रकृतिकछस्य लुगापत्तेः। कुगनुवादे तु बिल्वकादिविहितस्यैव बिल्वकादीत्यानुपूर्वीकशब्दमुच्चार्य्य विहितत्वेन लुगिति दिक्।

समुच्चयार्थकेति। समुच्चयः साहित्यम्। तच्च विधेययोस्समानकालिकत्वसमानदेशत्वरूपम्। तद्विशिष्टस्यैव साधुत्वेनैकस्यापायेऽपरस्य स्थितौ समानकालत्वाभावेनासाधुत्वापत्त्याऽपरोऽपि गच्छतीति फलितमेवेति बोध्यम्। **ऐडबिडयतीति**। दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादावपि पुम्वत्त्वस्य फलं बोध्यम्। दरदोऽपत्यं स्त्री इडबिडोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे दरच्छब्दात् इडबिड्शब्दादञ्। तद्राजसंज्ञकः प्रत्ययः। तस्यातश्चेति स्त्रियां लुकि दरत् इडबिट्। तामाचष्टे णिचि पुम्वद्भावे स्त्रीत्वप्रयुक्तलुको निवृत्तौ दारदयति ऐडबिडयतीति रूपम्। अत्र पुम्वद्भावाभावे गतिविरहः।

ननु अनित्यत्वे ऐनेयः एनीशब्दात् ढकि एयादेशे यस्येति चेतीकारलोपे तत्सन्नियोगशिष्टस्यापि नादेशस्यानिवृत्तिर्भवति। तस्यानित्यत्वे च त-

पुंवत्त्वस्यावश्यकत्वात् । ऐनेयः श्यैनेय इत्यादि तु स्थानिवत्त्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

त्सिद्धिः कथमित्यत आह–**ऐनेय** इति। स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति ईकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेनेकारवृद्धावीकारापायाभावात् परिभाषाया अप्रवृत्तेः। ननु स्थानिभूतेकारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य नकारस्य कार्य्याभावात् स्थानिवद्भावाप्रवृत्तिरिति चेत्–न। पूर्वविधावित्यत्र विधिशब्दो भावसाधनः। विधानं विधिर्भावस्सत्ता। पूर्वस्य विधौ सत्तायां कर्त्तव्यायामित्यर्थेनादोषात्। वस्तुतस्तु नादेशस्य परिभाषया निवृत्तिरूपकार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावप्रवृत्तिः कर्म्मसाधनेऽप्यव्याहतेति बोध्यम्।

केचित्तु ज्ञापकसाजात्यात् लुका यत्रान्यतरस्यापायस्तत्रैवैषा प्रवर्त्तते। अत एवैनेय इत्यत्र लोपेनापाये नानया नादेशापायः तार्तीयीक इत्यादौ तृतीयशब्दादीककि आदिवृद्ध्या संप्रसारणनाशेऽपि न तत्सन्नियोगशिष्टस्य तीयप्रत्ययस्यापायः। ईच खन इतीकारादेशसन्नियोगशिष्टस्य यतो गुणेनेकारापायेऽप्यनपाये खेयमिति सिद्धिः। उकारसन्नियोगशिष्टकृतलादेशक्तान्तफुल्लशब्दादिञि प्रत्यये आदिवृद्ध्योकारापायेऽपि लत्वानपायात् फौल्लिरिति सिद्ध्यति। एषु लुकाऽपायविरहात् परिभाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः—तन्न। वातातीसाराभ्यां कुक् चेति निष्पन्नकुगागमसन्नियोगशिष्टेन्प्रत्ययान्तवातकिन् शब्दादणि नस्तद्धित इति टिलोपे कुको निवृत्त्यभावापत्त्या वात इति रूपासिद्धेः। तर्ह्युक्तप्रयोगाणां कागतिरिति चेत्–अत्रोच्यते—अपाय इत्यस्यापायत्वावच्छिन्नविधेयताश्रये नाशे इत्यर्थेनादोष इति।

अन्ये तु अन्यतरस्यानुयोगिनोऽपाय इत्यर्थः। पञ्चेन्द्र इत्यादावानुक्सहितो ङीषिति क्रमेण सूत्राणामर्थादनुयोगित्वं ङीषस्तस्यैवापायः खेयमित्यादावीच्खन इत्यादीनामीकारसहितो यत् उकारसहितो लादेशः संप्रसारणसहितस्तीयप्रत्यय इत्यर्थादनुयोगित्वं यत्प्रत्ययादीनामेव तेषामपायाभावाददोषः। लक्ष्यानुरोधेनानुयोगित्वस्य विवक्षणान्नातिप्रसङ्ग इत्याहुः।

परे तु भावसाधनविधिशब्दान्तपूर्वविधिशब्देऽपि पञ्चमीसमासाश्रयणादुक्तप्रयोगेषु वृद्ध्यादीनां स्थानिवद्भावेनैनेय इत्यत्रेव परिभाषाप्रवृत्त्यभावः पञ्चमीसमासे पूर्वस्मादव्यवहितपरस्यैव कार्य्ये स्थानिवद्भावोऽत एव हे गौरित्यादौ वृद्धेः स्थानिवद्भावेनैङ् ह्रस्वादिति सुलोपो न। तथा च

ननु चुरा शीलमस्याः सा चौरीत्यादौ शीलम् 'छत्रादिभ्यो णः' इति णे ङीप् न प्राप्नोतीत्यत आह—

ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

'अन्' इत्यणि विहितप्रकृतिभावबाधनार्थं 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति निपातनमस्या ज्ञापकम्। ताच्छीलिकणान्ता'दणोद्व्यचः' इति फिञ्सिद्धिरप्यस्याः प्रयोजनमिति नव्याः। ताच्छीलिक इत्युक्ते'स्तदस्यां प्रहरणम्' इति णेदाण्डेत्येव 'कार्म' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

ननु कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ 'मृजेर्वृद्धि'र्दुर्वारेत्यत आह—

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ८९ ॥

व्यवधानात्कथमुक्तेषु स्थानिवद्भाव इति तु न वाच्यम्। प्रविगण्येति भाष्यप्रयोगात्पञ्चमी समासस्यानित्यत्वेन हे गौरित्यस्य सिद्धौ अव्यवहितत्वनिवेशे फलाभावात् ॥ ८७ ॥

शीलमिति। शीलमित्यनुवर्त्तमाने इत्यर्थः। अण्प्रत्ययनिमित्तककार्य्याणि ताच्छीलिकणप्रत्ययेऽपि भवन्तीत्यर्थः। **कार्म्मस्ताच्छील्ये** इति। कर्म्मन्शब्दात्ताच्छील्ये णप्रत्यये अण्प्रत्ययनिमित्तकस्यान् इति-प्रकृतिभावस्य बाधनाय टिलोपनिपातनं व्यर्थम्। णप्रत्यये प्रकृतिभावा-प्राप्त्या नस्तद्धित इत्यनेन टिलोपसिद्धेः। ज्ञापितायाञ्च परिभाषायां प्रकृतिभावप्राप्त्या निपातनमावश्यकमिति स्वांशे चारितार्थ्यम् ॥ ८८ ॥

धातोः कार्य्यमुच्यमानमिति। धातुत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्य्यं तत्प्रत्यये धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रये प्रत्यये भवतीत्यर्थः। मृजेरुच्यमानावृद्धिर्धातुत्वव्याप्यमृज्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताकं कार्य्यं धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रत्यये परे स्यात्। कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ न भवति। भ्यामस्तादृशप्रत्ययत्वाभावात्। क्विपस्तथात्वेऽपि न तन्निमित्तीकृत्य वृद्धिस्स्यात्। क्ङिति चेति निषेधात्। भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमिति भ्रूणहन्शब्दात् ष्यञ्प्रत्यये हनस्तोचिण्णलोरित्यनेन नकारस्य तत्त्वे सिद्धे निपातनं व्यर्थं सज्ज्ञापकम्। ज्ञापिते च ष्यञो धा-

भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रमृड्भिरित्यादा'वनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमापादनेन भाष्ये दूषितः । यत्कार्य्यं प्रत्ययनिमित्तकं तत्रेयं व्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्वनिबन्धनं 'नशेर्वा' इति कुत्वं प्रनग्भ्यामित्यादौ भवत्येव । इयङादिविधौ तु नैषा 'न भूसुधियोरि'ति निषेधेनानित्यत्वात् । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८९ ॥

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह—

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९० ॥

तुप्रत्ययत्वाभावात्तत्त्वाप्राप्तौ निपातनं चरितार्थम् । ननु न तत्त्वनिपातनमपि तु ह्रौ हन्तेरिति प्राप्तकुत्वाभाव एव निपात्यत इति न व्यर्थं निपातनमिति चेत्–न । तत्त्वं निपात्यत इति भाष्योक्तेः । तत्रैव **पाणिनि**तात्पर्य्यावधारणात् । **धातोः स्वरूपग्रहण** इति । धातुत्वव्याप्यानुपूर्व्यवच्छिन्नोद्देश्यताकं कार्य्यमित्यर्थः । **अमापादनेने**ति । अनुदात्तत्वविशिष्ट ऋदुपधत्वस्य धातुत्वव्याप्यत्वात् सिद्धान्ते न दोषः । **यत् कार्य्य**मिति । धातुत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्य्ये निमित्तत्वेनाश्रीयमाणः प्रत्ययः धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय एव गृह्यत इत्यर्थः । **नशेर्वे**ति । विधीयमानकुत्वे प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाभावान्नास्याः प्रवृत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु प्रनग्भ्यामित्यादौ धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयप्रत्ययस्य क्विपस्सत्त्वान्नशेर्वेत्यादौ परिभाषाप्रवृत्तावपि न क्षतिः । **इयङादिविधौ** अचि श्नुधात्वित्यादौ । **न भूसुधियोरिति निषेधेने**ति । तत्र सुपीत्यर्थेनैरनेकाच इत्यत्र परिभाषाप्रवृत्तौ व्यर्थं स्यात् । अचि श्नुधात्वित्यत्र परिभाषाप्रवृत्तौ च सुधियोरिति निर्देशासङ्गतिश्च ॥ ८९ ॥

सर्वके उच्चकैरिति । ननु वर्णाश्रमेतरा अत्युच्चैः सावित्यादौ शीभावलुकोरभावाय जसश्शीत्यादौ विहितविशेषणस्यावश्यकत्वादकच्सहितस्य

'नेदमदसोरकोरि'ति सूत्रेऽकोरिति निषेधोऽस्या ज्ञापकः। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति 'येन विधिरि'ति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥ ९० ॥

ननु 'गातिस्थाघुपाभूभ्य' इति सिचो लुगपासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह—

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९१ ॥

अस्याश्च ज्ञापकः 'स्वरतिसूति' इति सूत्रे सूङिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः—तन्न। साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासंभवात्। ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य विभाषा इत्यत्र भाष्ये। तत्र हि विदित इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्नि-

---

सर्वनामत्वाद्यभावेऽपि प्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वादकचः पूर्वमेवोत्पत्तेस्सर्वनामादिविहितत्वसत्त्वेन परिभाषां विनापि शीलुकोः प्रवृत्तावुवतरणासङ्गतिरिति चेत्—न। प्रत्ययेन तदाद्युपस्थित्या तदाद्यभिन्नसर्वनाम्नः तदाद्यभिन्नादव्ययात्परस्येत्यर्थेनैवोक्तदोषवारणसम्भवाद्विहितस्येत्यर्थकरणे मानाभावात्। अकच्सहितस्य सर्वनामत्वाद्यभावेन परिभाषां विना दोषस्य सुवचत्वात्। तन्मध्यपतितत्वञ्च निर्दिश्यमानपरिभाषाव्याख्यावसरे निरूपितम्। गङ्गाप्रविष्टा नदी गङ्गाग्रहणेन गृह्यते। देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यत इति लोकन्यायेनायमर्थो न सिद्ध्यति। सर्वनामत्वादेरुपसर्गत्वादिवदक्तपरिमाणत्वेन न्यूने अधिके वा शास्त्रव्यापारमन्तरेण तद्बुद्धेरभावात् ज्ञापकसाध्य एवायमर्थ इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमतो ज्ञापकमाह—**नेदमदसोरकोरितीति**। इदं **सूत्रकारमते**। भाष्यकृता चेदमदसोः कादिति न्यासं कृत्वाऽतोभिस इत्यनेनैव सिद्धे इदमदसोर्भिस ऐस्याचेत् कादेवेति नियममाश्रित्याकोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वात् एतत्तदोस्सुलोपोऽकोरिति सूत्रस्थाकोरित्येतदुपलक्षणम्वा ॥ ९० ॥

साहचर्यादिति। परिभाषां विनाऽपीत्यादिः स्वरतिधूञोः साहचर्यादित्यर्थः। न तु हन्साहचर्यादिति लुग्विकरणत्वात् हन्साहचर्यं

षेधो 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणश्चायमित्युक्तम् । तत्र चो हेतौ । यतोऽयं लुग्विकरणोऽतो विशिसाहचार्याच्छविकरणस्य ग्रहणं न तु हनिसाहचर्यादस्यापि एतत्परिभाषाविरोधादिति तदाशयः । अत एव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् । कण्ठतस्तु भाष्य एषा क्वापि न पठिता । 'गातिस्था' इति सूत्रे पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिककृता सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम् । 'स्वरतिसूति' इति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ६१ ॥

ननु प्रजिघाययिषतीत्यादौ 'हेरचङि' इति विधीयमानं कुत्वं न स्यादत आह—

प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

अचङीति प्रतिषेध एवास्या ज्ञापकः । इयं च कुत्वविषयैव । 'हेरचङी'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ९२ ॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यस इत्यत्र भ्यमितिच्छेदे भ्यसो

परित्यक्तम् । तेनालुग्विकरणस्यैव ग्रहणं सति सम्भवे युक्तमिति ध्वनितम् । तेन च परिभाषाध्वनितेति भावः । अत एवेति । निरुक्तभाष्यपर्य्यालोचनयाऽलुग्विकरणस्यैव ग्रहणलाभादित्यर्थः । सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देशस्य लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्यर्थज्ञापनेनापि चारितार्थ्यसम्भवादलुग्विकरणस्यैवेत्यर्थज्ञापकत्वासम्भवाच्च ॥ ९१ ॥

कुत्वन्न स्यादिति । संज्ञोद्देश्यककार्य्याणां संज्ञानिमित्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वं निमित्तमित्यस्य वार्णपरिभाषायामुक्तत्वात् । प्रकृते णिचा व्यवधानाद्धिनोतेस्सन्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः । **अचङी**त्येतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादप्युक्तार्थस्वीकारः । **कुत्वविषयैवेति** । अत एव शाययतीत्यादावदिप्रभृतिभ्य इति शपो न लुक् । **भाष्ये स्पष्टमिति** । तत्र हि हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् । ज्ञापकन्तु चङोऽन्यत्र ण्यन्तेऽपि कुत्वभावस्येति ॥ ९२ ॥

भ्यमि कृतेऽन्त्यलोप एत्वं स्यादत आह—

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९३ ॥

अङ्गेऽङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः। एषा च 'ज्यादादीयस' इत्यादिविधानेन ज्ञापिता। अन्यथेकारलोपेना'कृत्सार्व' इति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयाप्येषा। इयं चानित्या द्वयोः इति निर्देशात्। अनित्यत्वबललभ्यार्थमादायैव 'भ्यसो भ्यम्' इति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम्।

केचित्त्वनया परिभाषया न किञ्चिल्लक्ष्यं साध्यते। अत एव 'ज्ञाजनोर्जा' 'ज्यादादीयस' इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः। स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु लक्ष्यसिद्धिरूपम्। तदुक्तं 'भ्यसो भ्यमि'त्यत्राभ्यमिति च्छेदः। शेषे लोपश्चान्त्यलोप एव। 'अतो गुणे' इति पररूपेण सिद्धं युष्मभ्यमित्यन्यत्र निरूपितम्। एवं च सूत्रद्वयस्थमेतज्ज्ञापनपरं भाष्यं 'भ्यसो भ्यमि'ति सूत्रस्थं च भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः॥ ९३ ॥

अत एवेति। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादेवेत्यर्थः। **द्वयोरिति**। कथमन्यथा त्यदाद्यत्वे कृते एत्वं स्यादिति भावः। **निष्ठितस्येति**। परिनिष्ठितस्येत्यर्थः। यदङ्गकार्य्यप्रवृत्तिम्विनैव प्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वं तदेवाङ्गकार्य्यमङ्गकार्य्ये कृते न प्रवर्त्तते इति भावः। **पिबतेर्गुणेति**। पिबतीत्यादौ शब्दनिमित्तकलघूपधगुणप्रतिषेध इत्यर्थः। एतत्परिभाषासत्त्वे पिबादेशरूप आङ्गकार्य्ये कृते पुनर्गुणरूपाङ्गकार्य्यस्यानयैव वारणसम्भवादिति भावः। एतदपि फलं पिबादेशोऽदन्त इत्यनेन खण्डितम्॥९३॥

यत्त्वोरोदिति वाच्ये 'ओर्गुणः' इति गुणग्रहणात्—

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९४ ॥

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्व एव। तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ ९४ ॥

तथा निलोडित्येव सिद्ध आनिग्रहणात्—

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९५ ॥

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥ ९५ ॥

तथा तनादिपाठादेव सिद्धे 'तनादिकृञ्भ्यः' इति सूत्रे कृञ्ग्रहणात्—

गणकार्यमनित्यम् ॥ ९६ ॥

तेन न विश्वसेदविश्वस्तम् इत्यादि सिद्धम् ॥ ९६ ॥

तथा चक्षिङो ङित्करणात्—

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९७ ॥

तेन स्फायन्निर्म्मोक इत्यादि सिद्धम् ॥ ९७ ॥

ओरोदिति। गुणशब्देनापि विधाने आन्तरतम्यादोकारस्यैव विधेयत्वलाभेन लाघवादोकारविधानमेव युक्तमिति भावः। **विधेयकोटाविति**। विधेयताप्रयोजकसंज्ञाशब्दघटितं शास्त्रमनित्यमित्यर्थः। अन्यथा यथाकथञ्चित् संज्ञापूर्वकत्वस्य शास्त्रमात्रे सत्त्वेनातिप्रसङ्गः। **सिद्धमिति**। अन्यथा गुणे रूपासिद्धिस्स्यादिति भावः ॥९४॥

तर्तुकामस्येत्यादीति। अत्रेडभावः फलमस्या बोध्यम् ॥९५॥

गणकार्य्यमिति। गणनिर्देशेन विधीयमानं कार्य्यमित्यर्थः। **विश्वसेदिति**। अत्रादादिगणप्रयुक्तः शपो लुग्नेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

स्फायन्निर्म्मोक इति। अत्र धातोरनुदात्तत्वेऽपि परस्मैपदसिद्धिः ॥ ९७ ॥

तथा विनार्थनञा समासेनानुदात्तं पदमनेकमित्येव सिद्धे वर्जग्रहणात्—

नञ्घटितमनित्यम् ॥ ९८ ॥

तेन नेयङुवङ् इत्यस्यानित्यत्वाद्धे सुभ्रु इति सिद्धमिति—तन्न। भाष्येऽदर्शनात्। भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया नियामकत्वे मानाभावात्। भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात्। किञ्च ज्ञापितेऽप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्रसिद्धेः। आङ्ग्रहणं लोड्ग्रहणवदिति बोध्यम्। अत एव 'घोर्लोपो लेटि वा' इति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम्। लोपेऽप्याट्पक्ष आटः श्रवणं भविष्यति, अटि दधदिति। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाव्यसति दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव।

हे सुभ्रु इति। अत्रानित्यत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या नदीत्वेनाम्वार्थ इति ह्रस्वसिद्धिः।

लोड्ग्रहणवदिति। लोड्ग्रहणं यथा तव व्यर्थं तथा आडागमशून्यप्रयोगाभावादाङ्ग्रहणमपि व्यर्थमेव ममापीति बोध्यम्। **अत एवे**ति। परिभाषाया अभावादेवेत्यर्थः। **आव्यसति दधादित्यसिद्ध्ये**ति। वाग्रहणप्रत्याख्यानस्यायमाशयः। वाग्रहणसत्त्वे कानि रूपाणि आटि सति लोपे लोपाभावे वा दधादिति अटि सति लोपे दधत् लोपाभावे दधादिति आनुपूर्वीभेदेनैव रूपभेदात् रूपद्वयमेव वा ग्रहणासत्त्वेऽपि आटि लोपे दधात् अटि लोपे दधदिति रूपद्वयमेवेति फलैक्यात् वाग्रहणं प्रत्याख्यातम्। यद्यागमशास्त्रमनित्यं तदा अडाटोरभावे नित्यलोपे दत् वाग्रहणे सति दधादिति ददिति फलभेदात् प्रत्याख्यानभाष्यविरोधः परिभाषावादिमते **नागेशे**नोक्तः। स न युक्तः। परिभाषासद्भावे वाग्रहणे यादृशं रूपत्रयं तादृशमेव रूपत्रयं वाग्रहणाभावेऽपीति फलैक्यात्प्रत्याख्यानाविरो-

एतेन यत्कैयटे केचिदित्यादिनास्यैव वाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकतोक्ता। सापि चिन्त्या। प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात्। तनादिसूत्रे कृञ्ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च। चक्षिङो ङकारस्यान्तेदित्त्वाभावसंपादनेन चारितार्थ्याच्च ॥ ९८ ॥

एवमेव—

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ९९ ॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ १०० ॥

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम्। स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०० ॥

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्याशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह—

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

धात्। **एतेनेति**। प्रत्याख्यानपरभाष्येणेत्यर्थः। **प्रत्याख्यानपरेति**। अनित्यत्वज्ञापनेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावादित्यर्थः। **अन्तेदित्त्वाभावेति**। तदर्थमकारकरणे तु भाष्यानुक्तत्वादेवानादरः॥ ९८ ॥

आतिदेशिकमिति। अत्र लोटो लङ्वदित्यतिदेशो ज्ञापकः। अन्यथा ङ्लोडित्युक्तेऽपि ङित्कार्य्यनिर्वाहे तद्वैयर्थ्यापत्तिः। तेन जुह्वत्वित्यत्र सिजभ्यस्तेति जुस् नेति **प्राञ्चः**। सिच्साहचर्य्याद्भ्यस्तादप्यनतिदिष्टङित्त्ववतो लकारस्य स्थाने जायमानस्य झेर्जुसित्यर्थस्वीकारेण दोषाभावोद्भावने तु नैतस्याः फलम् ॥९९॥

लोपविधेः सर्वविध्यपेक्षयाबलवत्त्वे नाग्लोपीत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं ज्ञापकं **प्राञ्चोक्त**मन्यथा पूर्वं वृद्धावकारातिरिक्तस्याको लोपाभावेन तद्वैयर्थ्यात्। वृद्ध्यपेक्षयैव लोपस्य बलवत्त्वज्ञापकताया भाष्योक्तत्वेन सामान्यापेक्षज्ञापने प्रमाणाभावादिदमप्रमाणम्। इड्विधेर्बलवत्त्वे नेड्वशीत्यत इडित्यनुवर्त्तमाने पुनरार्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्रेड्ग्रहणं ज्ञापकं **प्राञ्चोक्तम्**। भाष्यकृता च तस्य प्रत्याख्यानादिदमप्रामाणिकम् ॥१००॥

यदपीति। अस्य तदपि नेत्यनेनान्वयः। वधादेशो न स्यादिति लिङ्-

षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम्। अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसिद्धिरिति। तदपि न। भाष्येऽदर्शनात्। किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः। अत एव 'दयतेर्दिगि' इति सूत्रेऽस्तेः परत्वाद्द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये। अन्यथा त्वदुक्तरीत्यैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मा-

---

प्रकृतेर्य्यङ्लुगन्तसमुदायस्य जंहन्मित्यस्य हन्त्वाभावात् उत्तरखण्डस्यार्थवत्त्वाभावात् पूर्वखण्डस्योत्तरखण्डेन व्यवधानादिति भावः। **समुदाये प्रकृतिरूपत्वेति**। जंहन्मिति समुदाये हन्त्वारोपस्य परिभाषया बोधनेनेत्यर्थः। **अत एवेति**। परिभाषायास्सत्त्वादेवेत्यर्थः। **जुहुधीति**। समुदाये हुत्वारोपेणेत्यर्थः। परिभाषाया अभावे तु हेरुत्तरखण्डेन व्यवधानात् समुदायस्य हुत्वाभावादुत्तरस्यागन्तुकत्वेनार्थवत्त्वाभावात् हुधातुपरत्वाभावाद्धिर्न स्यादिति भावः। **अदर्शनादिति**। परिभाषाया इति शेषः। न्यायसिद्धत्वं खण्डयति—**किञ्चेति**। समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावादिति समुदायस्य वर्णचतुष्टयात्मकत्वेन वर्णद्वयात्मकहन्रूपत्वे प्रत्यक्षविरोधादित्यपि बोध्यम्। **अत एवेति**। तत्समुदायस्य तत्त्वाभावादेवेत्यर्थः। **अस्तेः परत्वादिति**। असधातोरस्तेर्भूरित्यपेक्षया परत्वाद्द्वित्वे इत्यर्थः। **विषयसप्तम्येति**। अस्यार्द्धधातुके इत्यत्रेत्यादिस्तथा च प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भूभावे कृते द्वित्वमित्यर्थः। **अन्यथेति**। परिभाषासद्भाव इत्यर्थः। **त्वदुक्तरीत्येति**। द्विःप्रयोगत्वसिद्धान्तेनेत्यर्थः। उत्तरखण्डमिति पूर्वोक्तभाष्यात् नानर्थक इत्यत्रानभ्याসविकार इति पर्य्युदासाच्चोत्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वादिति भावः। उभयोरर्थवत्त्वन्तु न बोधावृत्तिप्रसंगात्। न चैवं प्रणिजगादेत्यादावुत्तरखण्डस्यैव धातुत्वादभ्यासेन व्यवधानान्नेर्गद्धातुपरत्वाभावाण्णत्वानापत्तिरिति वाच्यम्। गदनदेत्यत्र षष्ठ्यर्थकसप्तम्याश्रयणेन गदनदादिनिरूपितोपसर्गस्य नेर्णत्वमित्यर्थेन व्यवधानेऽपि प्रवृत्तेः। अत एव प्रण्यगददित्यत्र

दुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या । 'भूसुवोः' इत्यस्य तदन्ताङ्गस्येत्यर्थात् प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य बोभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः । तस्माद्धन्तेर्यङ्लुकि वध्यादित्यादि माधवाद्युदाहृतं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०१ ॥

यदपि ननु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इत्यत्रेक्परिभाषोपस्थितौ शालीयाद्यसिद्धिरत आह—

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०२ ॥

विकरणविशिष्टस्यैवाङ्गस्याडागमेन तेन व्यवधानेऽपि नेणत्वसिद्धिः। भूसुवोस्तिङीत्यस्य तिङः प्रत्ययत्वेन तदादेरुपस्थित्या भूरूपतदादेर्गुणो नेत्यर्थेन बोभूतु इत्यत्रोत्तरखण्डस्यागन्तुकत्वेन तदादित्वाभावात् समुदायस्य परिभाषाभावे भूत्वाभावाद्गुणनिषेधाप्राप्तेः बोभूत्वितिगुणाभावनिपातनस्य भाष्योक्तनियमार्थत्वानुपपत्तिरित्याह–**भूसुवोरित्यादि** । **न तद्विरोध** इति । परिभाषाभावेऽपीति शेषः । **चिन्त्यमिति** । अत्र नैव वधादेश इति तत्त्वम् ॥१०१॥

यदपीति । अस्य तन्नेत्यनेनान्वयः । **शालीयाद्यसिद्धिरिति** । इको गुणवृद्धी इत्यस्य यत्र गुणवृद्धीपदे तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत इत्यर्थात् वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमित्यत्र वृद्धिपदस्य सत्त्वेनेक इत्यस्योपस्थित्येकः स्थानिकवृद्धिर्य्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमित्यर्थात् लैगवायन इत्यत्रैव स्यान्न तु शालीय इत्यादाविति भावः । **विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे** इति । अयं भावः परिभाषोपस्थापकं लिङ्गं प्रधानमपेक्ष्यते प्रधानाप्रधानन्यायेन प्राधान्यञ्च विधेयस्यैव भवतीति सति सम्भवे विधेयबोधकमेव लिङ्गं गृह्यते नोद्देश्यबोधकम् । तथा च मृजेर्वृद्धिरित्यादाविक्परिभाषा प्रवर्त्तते न तु वृद्धिर्य्यस्येत्यादौ तत्र वृद्धिपदस्योद्देश्यबोधकत्वात् । यच्च लिङ्गं विधेयताप्रयोजकन्न सम्भवति तदुद्देश्यगतमपि प्रधानं गृह्यते न त्वप्रधानं प्रधानाप्रधानन्यायादेव । तथा चौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तं तस्मिन्निति परिभाषालिङ्गम्, अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी षष्ठीस्थान इत्यस्यालिङ्गम् । तच्चोद्देश्यगतमेव विधेयासम्भवात् । तत्रापि विधेये साक्षाद्विशेषणं यत् तत् परंपराविशेषणं प्रति प्रधान-

अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः। विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्बन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम्। किञ्चो'दीचामातः स्थाने' इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम्। अन्यथा 'षष्ठी स्थाने' इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति—तन्न। उदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यादौ 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या 'अल्लोपोऽन' इत्यादौ चैतस्या व्यभिचरितत्वात्, भाष्यानुक्तत्वाच्च। स्थानसम्बन्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदुक्तज्ञापकासम्भवाच्च। तत्र स्थानेग्रहणं

मिति। तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिर्न्न तु परम्पराविशेषणीभूते उक्तन्यायादिति इको यणचीत्यादौ यणरूपविधेये साक्षाद्विशेषणे, इक इत्यत्र षष्ठीस्थाने इत्यस्य प्रवृत्तिर्न्न तूदीचामातः स्थाने इत्यत्रात इत्यादौ तस्य परम्परयेत्वरूपविधेयविशेषणत्वादत एव तत्र स्थाने ग्रहणं चरितार्थं तदप्येतत्परिभाषाज्ञापकम्। **विधौ** इत्यस्य प्रधाने इत्यर्थः। **अनुवादे** इत्यस्याप्रधाने इत्यर्थः। गुणवृद्धी विधीयेते इत्यर्थस्त्वेतत्परिभाषालभ्य एवेति। **अनूद्यमानेति**। उद्देश्येत्यर्थः। **तन्नियामकेति**। उद्देश्यविशेषणोपस्थापिकेत्यर्थः। **विध्यङ्गभूतानामिति**। विध्युपकारकाणामित्यर्थः। **विधेयेनासिद्धतयेत्यस्य** विधेयस्यासम्भवेनेत्यर्थः। इदञ्चौपश्लेषिकसप्तम्यादिविषयं बोध्यम्। गुणवृद्धिरूपस्य तस्य सम्भवात्। **तर्कमूलेयमिति**। प्रधानाप्रधानन्यायमूलेयमित्यर्थः। **उदात्तस्वरितयोरिति**। उदात्तस्वरितयोरित्यत्र परम्परया विधेयविशेषणे षष्ठीस्थान इत्यस्य अल्लोपोऽन इत्येतद्विधेयलोपे परम्पराविशेषणे अङ्गभसंज्ञाक्षिप्ते असर्वनामस्थाने तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्त्या परिभाषाया व्यभिचार इत्यर्थः। स्थानेग्रहणं ज्ञापकमपि न षष्ठीस्थान इत्यस्य निर्दिश्यमानपरिभाषार्थकत्वेन स्थानार्थस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्यासम्भवादित्याह—**स्थानसम्बन्धो नेति**। **विधीयते** इति। न चाध्याहार एतत्-

तु स्पष्टार्थमेव । किञ्च विधौ परिभाषेति प्रवाद 'इको गुणवृद्धी' 'अचश्च' इत्यनयोर्विधीयत इत्यध्याहारमूलकः। अन्यत्र तु नास्याः फलमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०२ ॥

ननु नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ 'नमःस्वस्ति' इति चतुर्थी दुर्वारेत्यत आह—

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ १०३ ॥

कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वम् । तच्च

परिभाषामूलक एवेति वाच्यं, गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे सूत्रस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते इत्यर्थेन तल्लाभात्। अचश्चेत्यत्रोकाल इत्यतोऽच् इत्यस्य ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यस्य चानुवृत्त्या आवृत्त्या तृतीयान्तत्वेन विपरिणामेन च तदर्थलाभसम्भवाच्च ॥ १०२ ॥

नमस्करोतीति । ननु नमःपदार्थे देवानामन्वयविवक्षायां चतुर्थी कृधात्वर्थफलेऽन्वयविवक्षायां द्वितीयेति व्यवस्थितत्वात्कथं द्वितीयाकाले चतुर्थ्याः प्राप्तिरिति चेत्–न । नमःपदस्य कृधात्वर्थनमस्कारार्थद्योतकतया स्वनिष्ठापकृष्टत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपनमस्कारघटकबोधान्वयमात्रेणैवोभाभ्यामन्वयलाभादेकदैव विभक्तिद्वयप्राप्तेस्सत्त्वात् । यदि च स्वप्रयोज्यस्ववाच्यार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वसम्बन्धेन नमःपदविशिष्टात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीत्यर्थात् नमस्करोति देवानित्यादौ नमःपदप्रयोज्या न नमस्कारार्थनिष्ठाविषयताऽपि तु कृधातुप्रयोज्येति न चतुर्थीप्राप्तिरित्युच्यते । तदाह–**नमस्यति देवानिति** । अत्र नमःपदस्यैव नमस्कारार्थवाचकत्वाद्धातुत्वाच्चोभयोर्युगपत्प्राप्तिरिति बोध्यम् । **क्रियाजनकार्थकेति** । ननु चतुर्थ्यर्थोद्देश्यत्वादेरपि उद्देश्यत्वं जानातीत्यादिप्रतीत्या क्रियाजनकत्वात्तदर्थकचतुर्थ्यादीनामपि विभक्तीनां क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वेन कारकविभक्तित्वापत्तिरिति चेत्–न । क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितक्रियाकारकभावसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वमिति तात्पर्य्यात् । चतुर्थ्यादीनाञ्च तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वाभावेनादोषात् । मातुः स्मरतीत्यादौ मातृविषयकस्मरणप्रतीत्या

प्रथमाया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरिति 'सहयुक्ते' इत्यादि-सूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम्। इयं च वाचनिक्येव। अत एव 'यस्य च भावेन' इति सप्तम्यपेक्षयाधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्ट-मुक्तम्। एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तम्। 'यस्य च भावेने'ति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात्। ये तु प्रधानीभूतक्रिया-सम्बन्धनिमित्तककार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। 'नमो वरिवस्' इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवा-रणाय भाष्ये उपन्यासस्यासङ्गतिश्च। एतेन क्रियाकारक-सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गोपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गे-

---

षष्ठ्यास्तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वविरहः। कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिबोध-कविभक्तित्वं वा कारकविभक्तित्वम्। **प्रथमाया अपीति**। अभिहि-ते कारके प्रथमेति वार्तिकात्तस्या अपि कारकार्थकत्वादिति भावः। **भाष्ये ध्वनितमिति**। तत्राप्रधानग्रहणाभावे पुत्रेण सहागतः पितेत्या-दौ पितृशब्दादपि तृतीयामाशंक्य उपपदविभक्तेरिति न्यायेन प्रथमया तृतीयाया बाधनस्योक्तत्वात्। **अत एवेति**। वाचनिकत्वादेवेत्यर्थः। क्रियान्वयित्वं तत्त्वमिति चेत्प्रथमार्थस्य प्रत्ययार्थेन सहान्वयेन तत्त्वा-भावात्तदसङ्गतेः। **ध्वनितमिति**। तत्र हि तत्र च दीयते कार्य्यमिति सूत्रे दीयतेग्रहणं कार्यग्रहणञ्च किमर्थं यन्मासे दीयते यन्मासे कार्य्यं तदपि तत्र भवं भवतीति तत्र भवमित्यनेनैव सिद्धेरित्याशंक्य तत्र भवमित्यत्रौप-श्लेषिकाधिकरणे सप्तमी। तत्र च दीयते इत्यत्र सामर्थ्यात् यस्य च भावेनेति सप्तमीति यस्य च भावेनेति सप्तमी यत्र तत्र प्रत्ययार्थं दीयतेग्रहणमित्युक्तं कैयटेन चोपपदविभक्तेरिति न्यायेनौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमीति स्पष्टमेवो-क्तम्। एतच्च भाष्यमस्या वाचनिकत्वे एव सङ्गतमुभयोः क्रियानिमित्तकत्वेन प्राधान्यादेस्साम्यात्। **यत्किञ्चिदिति**। नमः स्वस्तीत्यादौ स्वंरूपसूत्रेण स्वरूपस्यैव नमः शब्दार्थत्वेन तत्सम्बन्धो देवस्य स्वद्योत्यक्रियाकर्मत्वं

त्यपास्तम्। नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयात्। अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डयतौ मुण्डस्येव। 'सहयुक्ते' इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्ये उपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०३ ॥

क्रियया सह तु कर्म्मत्वमेवेत्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावः स्पष्टः। वस्तुतस्तु प्रधाननिमित्तकत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं तन्मूलकोऽयं न्यायः। नमस्यतीत्यादावपकृष्टत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारात्मकनमस्कारघटकबोधान्वयमात्रं चतुर्थ्याऽपेक्ष्यते। बोधापेक्षया प्रधानीभूतव्यापारनिमित्तकत्वं द्वितीयायाः प्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयस्य कर्म्मत्वादिति द्वितीया बलवती। न च कर्तृप्रत्ययस्थले व्यापारस्य प्राधान्यवत् कर्म्मप्रत्ययस्थले नमस्क्रियन्ते देवा इत्यादौ स्वमते फलस्यैव प्राधान्येन साम्यमेवेति वाच्यम्। शाब्दबोधीयविशेष्यतारूपप्राधान्यस्य बोधे सत्त्वेऽपि जन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वलक्षणप्राधान्यस्य व्यापारे एव तत्रापि सत्त्वादत एव प्रधानक्रियानिमित्तककर्म्मत्वं तत्र सिद्धम्। तदर्थकत्वेन प्रथमाया अपि प्रधाननिमित्तकत्वेन चतुर्थ्यपेक्षया बलवत्त्वम्। अत एवाप्रधानग्रहणाभावे पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ कारकविभक्तित्वेन प्रथमाया तृतीयाबाधकत्वेऽपि पुत्रेण सहागतस्य पितुर्धनमित्यादौ षष्ठीं बाधित्वा न तृतीयापत्तिः। साहित्यरूपसम्बन्धस्य पित्रनुयोगिकस्य पित्रपेक्षया विशेष्यत्वेन प्रधानीभूतधनानुयोगिकसम्बन्धापेक्षयाऽप्राधान्यात्। तन्निमित्तकषष्ठ्याः साहित्यसम्बन्धनिमित्तकतृतीयापेक्षया बलवत्त्वं वाचनिकत्वे तु षष्ठ्याः कारकविभक्तित्वाभावेन तृतीयाबाधकत्वानापत्त्या अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानासङ्गत्यापत्तेः। तत्र च दीयते इति सूत्रस्थभाष्यविरोधस्तु न। तथा हि यदि सर्वत्र शास्त्रे सत्सप्तम्येव स्यात्तर्हि तस्मिन्निति परिभाषा व्यर्था स्यादस्या ह्यौपश्लेषिकसप्तमी लिङ्गम्। तस्मादिदं ज्ञाप्यतेऽनया परिभाषया—असति बाधके अस्मिन् शास्त्रेऽधिकरणसप्तम्येव। अत एवोक्तं—**भाष्ये सत्यामेतस्यां सत्सप्तम्याश्रयणमयुक्तमिति**। ततश्च तत्र भव इत्यत्राप्यधिकरणसप्तमी सिद्धा। तत्र च दीयते इत्यत्रतु सामर्थ्यात्सत्सप्तमी। अत एव भाष्ये औपश्लेषिकाधिकरणं विज्ञास्यत इत्येवोक्तम्। न त्वेतन्न्यायोपन्यासः। **कैयटे** न्यायोपन्यासोऽपि तस्मिन्निति ज्ञापनमूलक एवेति दिक् ॥ १०३ ॥

नन्वदमुयङित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह—

अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०४ ॥

अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः। अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्त्वे नेता सोतेत्यादावेव स्यातां न तु नमति सिञ्चतीत्यादौ। अनन्त्यविकार इति च

मुत्वापत्तिरिति। अदसोरित्यनेनेति भावः। **अनन्त्यविकार** इति। न अन्त्यस्य विकारो येनासावनन्त्यविकारस्तस्मिन् शास्त्रेऽन्त्यसदेशस्येत्यस्योपस्थितिरिति परिभाषार्थः। तथा च अदद्र्यङितिस्थिते अन्त्यो यकारस्तस्यादसोऽसेरित्यनेन विकाराभावात्तत्रान्त्यसदेशस्येत्युपस्थितौ अदःशब्दावयवस्यान्त्यसदेशस्य दस्य मत्वं प्रत्यासत्त्या तस्मात्परस्यैव रेफस्योत्वे अदमुयङिति सिद्धिः। न चामू इत्यादावन्त्यौकारोद्देश्यकोकाररूपविकारप्रयोजकमेव मुत्वशास्त्रमिति कथन्तत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। विधेयभेदेन वाक्यभेदात्। मत्वशास्त्रस्यान्त्योद्देश्यकविकाराप्रयोजकत्वेन तत्र परिभाषाप्रवृत्तेस्सुलभत्वात्। **धात्वादेर्नत्वसत्त्वे** इति। ननु नमनं नयतीति नमननीस्तत आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि नमननीरित्यादौ सापादिके सर्वस्मिन् कार्य्ये जाते आदिणकारान्त्यसदेशणकारयोर्य्युगपदेकप्रयोगे णत्वप्राप्तिसत्त्वादन्त्यस्याप्राप्तेश्च णो न इत्यत्रान्त्यसदेशस्योपस्थितिर्दुर्वारेति चेत्—अत्रोच्यते। यत्किञ्चित्प्रयोगविशिष्टे शास्त्रे अन्त्यसदेशस्येत्युपस्थितिः। वैशिष्ट्यं स्वपर्य्याप्तोद्देश्यताकत्वस्वान्त्योद्देश्यकविकाराप्रयोजकत्वस्वनिरूपितावयवत्वविशिष्टान्त्यसदेशानन्त्यसदेशोभयवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। नमननीति प्रयोगवैशिष्ट्यमादाय णो न इत्यत्र दोषवारणायाद्यस्सम्बन्धः। नेतेतिप्रयोगवैशिष्ट्यं तत्र माभूदिति तृतीयस्सम्बन्धः। परम् सु राजन् सु अ इति टजन्तसमुदायस्य सुपो धात्विवतिसूत्रे वैशिष्ट्यवारणाय विषयतायां वर्णत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नत्वविशेषणम्। जुगुप्सतीत्यादौ गुप्सितिसकारान्तस्य प्रथमैकाचो द्वित्वे हलादिः शेषेण पकारसकारयोर्लोपाय द्वितीयः सम्बन्धः। अन्यथा अनया पकारस्यैवान्त्यसदेशत्वेन लोपः स्यान्न तु सकारस्य। द्वितीयसम्बन्धनिवेशे तु अन्त्योद्देश्यकविकारप्रयोजकत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्त्या न दोषः। चलीकॢप्यत इत्यत्र

लिङ्गम् । अन्त्येन समानो देशो यस्य सोऽन्त्यसदेशः । तत्त्वं चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानेन बोध्यम् । अत एव विद्ध इत्याद्यर्थं 'न संप्रसारणे' इति चरितार्थम् । 'अल्लोपोऽन' इत्यादेरनस्तक्ष्णेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्याः फलम् । यजादिस्वादिपरान्नन्ताङ्गस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गांशे प्रत्ययस्येतिथिताकाङ्क्षतयौचित्यादङ्गावयवाजादिस्वादिपरस्यान इत्यादिक्रमेणानेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयाऽस्या उचितत्वात् । न चैषा 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमितव्यम् । वार्त्तिकोक्तफलानामनेकक्लिष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्या प्रतिवि-

---

कृपो रोल इति शास्त्रीयविषयतायास्समुदायपर्य्याप्ताया अभावात् न परिभाषायाः कृपो रोल इत्यत्र प्रवृत्तिः । **अन्त्येन समानो देश** इति । इदन्तु व्युत्पत्तिमात्रमन्त्यवर्णस्यान्त्यवर्णसमानदेशत्वासम्भवादुपान्त्यस्येवान्यस्यापि महादेशमादायान्त्यसदेशत्वापत्तेश्चेत्यत आह–**तत्त्वञ्चेति** । स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वस्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तिस्वविजातीयवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेनान्त्यवर्णविशिष्टत्वमन्त्यसदेशत्वम् । विद्धमित्यादावकारेण व्यवधानाद्यकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावेन परिभाषया वकारस्य संप्रसारणवारणासम्भवेन न संप्रसारण इति चरितार्थम् । विजातीयनिवेशाददमुयङ्ङित्यादौ रेफेण व्यवधानेऽपि दकारस्यान्त्यसदेशत्वोपपत्तिः । **अनस्तक्ष्णेति** । अन्नन्तं यदङ्गम्भन्तदवयवो योऽन्पदीयनिर्दिश्यमानस्तस्याकारस्य लोप इत्यर्थकमल्लोपोऽन इति सूत्रम् । निर्दिश्यमानत्वञ्च षष्ठीप्रकृतिजन्यप्राथमिकोपस्थितीयविषयताश्रयत्वम् । तच्चानस्तक्ष्णेत्यादावुभयोरनोर्वर्तत इत्यनयैव परिभाषया पूर्वानोऽकारस्य लोपाभावः । **क्लिष्टकल्पनेति** । आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानाभावात् संज्ञाशास्त्रस्य कार्य्यकालपक्षेऽपि विधिशास्त्रेण सह पदैकवाक्यताविरहाच्च क्लिष्टत्वम्बोध्यम् । **अस्या** अनन्त्यविकार इति परिभाषाया इत्यर्थः । **भाष्ये प्रत्याख्यातेति** । अस्याः परिभाषायाः कतिपयफलानामन्यथा-

धेयं दोषेषु प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात्। मिमार्जिषतीत्यर्थं च। तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्वृद्धित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणायावश्यकी। न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिर्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः।

यत्तु 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं—तस्यायमर्थः। एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि न भवन्ति व्यधादावन्त्यसमानदेशयणोऽभावादिति।

नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठोऽपि क्वचिद् दृश्यते। वाचनिक्येवैषा स्पष्टा च 'ष्यङ' इति सूत्रे'ऽदसोऽसेः' इति सूत्रे च केचिदन्त्यसदेशस्येत्यनेन भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः॥ १०४॥

नन्वव्यक्तानुकरणस्यात इति पररूपं पटत् इति पटितीत्यादा'वलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य प्राप्नोतीत्यत आह—

सिद्धिप्रदर्शनमात्रं कृतन्तत्सूत्रे भाष्ये। **प्रतिविधानमप्रवृत्तिः। उदात्तनिर्देशादिति।** यत्र परिभाषाया अप्रवृत्तिरिष्टा तत्रोदात्तः पठनीयः। अनुदात्तत्वञ्च परिभाषालिङ्गं कर्त्तव्यमिति भावः। **तदर्थमेषा कर्त्तव्येति।** अनेनास्याः कर्त्तव्यत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम्। **मिमार्जिषतीत्यर्थञ्चेति**—इदन्न युक्तम्। धातोः कार्य्यमुच्यमानमितिपरिभाषया प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य मृजेरिको वृद्धिरित्यर्थेनाभ्यासस्य प्राप्त्यभावात्। समुदायस्य मृज्त्वाभावादभ्यासस्य मृज्त्वेऽपि प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावादनर्थकत्वाच्च। एतत्सूत्रप्रयोजनानि विद्ध इत्यादीनीति शेषः।

परे तु नैषा परिभाषा भाष्यसम्मता। नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति भाष्यात्। **नागेश**व्याख्यानन्तु न युक्तमक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः। अनस्तदणेत्यादौ पूर्वाकारस्य लोपस्तु न तस्य निर्दिश्यमानावयवत्वाभावात्, षष्ठीप्रकृतिप्रयोज्यशाब्दबोधीयप्रकारताश्रयत्वन्निर्दिश्यमानत्वमिति स्वीकारेण पूर्वानस्तत्वाभावात्। अदमुयङित्यस्यानभिधानाच्चात एवादमूयङिति भवितव्यमित्युक्तं न तु भवतीति दिगित्याहुः॥ १०४॥

नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०५ ॥

अनभ्यासेत्युक्तेर्विभर्तीत्यादौ भृञामित् इत्याद्यन्तस्यैवाभ्यासोऽनर्थकोऽर्थावृत्त्यभावात् । किं तूत्तरखण्ड एवार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम् । एषा 'ऽलोऽन्त्या' त्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत एवावधार्यम् ॥ १०५ ॥

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ 'पुमान् स्त्रिये' त्येकशेषापत्तिः । स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तकृतविशेषाभावादत आह—

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः १०६ ॥

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः । स्पष्टा चेयं 'पुमान् स्त्रिया' 'नपुंसकमन-

---

नानर्थक इति । ततश्च पटद्घटकस्यातोऽनर्थकत्वान्न दोष इति बोध्यम् । **अर्थावृत्त्यभावादिति** । अभ्यासस्यार्थवत्त्वे तु अभ्यासादुत्तरखण्डाच्च द्विधा भानं स्यादिति बोध्यम् । **उत्तरखण्ड एवेति** । अत एव अस्तेर्द्वित्वे परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीति भाष्यं सङ्गच्छते । उत्तरखण्डस्यानर्थकत्वे परस्य भूभावानापत्त्या तदसङ्गत्यापत्तेः । **फलानामन्यथेति** । आम्रेडितस्य वेतिन्यासेनैवालोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य विकल्पसिद्धौ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽव्यक्तानुकरणस्येति सूत्रेऽलोन्त्यविध्यभावकल्पनात्पटितीत्यादौ न दोषः । हलि लोप इत्यत्रानाप्यक इत्यतोऽनित्यस्यानुवृत्त्या षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणमय्येदं सम्बन्धिनोऽनोन्त्यनकारस्यैव लोपेनाभ्यासिति सिद्धम् । एवमन्यत्राप्यन्यथासिद्धिरूहनीया । अत्र ज्ञापकमाम्रेडितस्य वेति न्यासेनैव सिद्धौ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति सूत्रमेव बोध्यम् । अनभ्यासविकार इत्यंशे अर्त्तिपिपर्त्योश्चेति निर्देशो ज्ञापकः ॥ १०५ ॥

प्रधानाप्रधानयोरिति । तथा च पुमान् स्त्रियेत्यादौ प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रकृतं यत्र वैरूप्यमित्यर्थः । ब्राह्मणीवत्सः ब्राह्मणवत्सेत्यादौ च ब्राह्मणगतं यदप्रधानं स्त्रीत्वादि तेनापि वैरूप्यान्नैकशेषः । नन्वप्राधान्यं प्रकारत्वमेव । तच्च सर्वत्र लिङ्गस्येत्युदाहरणासम्भव इति चेत्—न ।

पुंसकेन' इत्यनयोर्भाष्ये। अन्तरङ्गोपजीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति 'हेतुमति च' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ १०६ ॥

ननु स्वस्रादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य ङीब्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्देऽपि स्यादत आह—

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०७ ॥

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य। योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेव तद्बीजम्। रथकाराधिकरणन्यायसिद्धोऽयमर्थः।

कश्चित् 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्रानया परिभाषया दीधीवेवीङोरेव

लिङ्गनिष्ठमप्राधान्यं यस्य शब्दस्य वैरूप्यं विवक्षितं तत्प्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वरूपम्। प्राधान्यञ्च तत्पदप्रवृत्तनिमित्तावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वमित्यदोषात्। अनयैव परिभाषया विशेषणगतलिङ्गमादाय प्राप्तं लिङ्गनिमित्तकं नत्वादिकार्य्यं ब्राह्मणभार्य्याः कुलपुत्र इत्यादौ वारणीयम्। **अन्तरङ्गोपजीव्यादिति**। अत एव शत्रूनगमयत्स्वर्गमित्यादौ प्रयोज्यक्रियानिरूपितकर्तृत्वेऽन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वयोस्सत्त्वेऽपि तद्बाधित्वा प्रधानक्रियानिमित्तत्त्वेन प्राधान्यात्कर्म्मत्वसिद्धौ गतिबुद्धिसूत्रस्य नियमार्थत्वं हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥१०६॥

योगजबोध इति। अवयवशक्तिज्ञानाधीनसमुदायशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिजन्यशाब्दबोध इत्यर्थः। **तदनालिङ्गितेति**। अवयवशक्तिज्ञानानधीनसमुदायशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिरित्यर्थः। प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्तु वस्तुस्थित्यैव कल्प्यते। लोके च यत्रान्यतरतात्पर्य्यनिर्णायकं नास्ति तत्र समुदायशक्त्यैव बोधो भवतीति वस्तुस्थितेस्तस्य कल्पनमिति भावः। इयञ्च वस्तुस्थिती रथकाराधिकरणन्यायेनापि निश्चीयते। तत्रापि समुदायशक्तिज्ञानाधीनबोधस्यैव निर्णीतत्वात्। तदाह—**रथकारेति**। ननु सति तात्पर्य्ये योगजबोधस्याप्युदयेनायं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो न

ग्रहणं न दीधीवेव्यीनामिति—तन्न । तथा सति दीवेधीवीनामित्येव वदेदित्यन्ये ॥ १०७ ॥

ननु वातायनार्थे गवाक्षेऽवङो वैकल्पिकत्वाद्गोऽक्ष इत्याद्यपि स्यादत आह—

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०८ ॥

लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्था बोध्या । 'शाछोः' इति सूत्रे 'लटः शत्रि'त्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०८ ॥

युक्त इति चेत्–न । योगजबोधतात्पर्यनिर्णयाभावस्यापि प्रतिबन्धकदले निवेशात् । ननु गणपठितमातृशब्दस्य मातृत्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वेनानुपूर्व्याश्च परिच्छेतृवाचकेपि सत्त्वादुभयबोधो दुर्वार इति चेत्–न । अर्थस्याप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषया विशेषणतया भानात्तस्य समुदायप्रसिद्धयैवोपस्थितस्य ग्रहणेनादोषात् । ननु स्वंरूपसूत्रप्रत्याख्याने लौकिकव्युत्पत्त्या विभिन्नरूपेणोपस्थितयोर्जननीपरिच्छेतृरूपार्थयोस्समुदायप्रसिद्धया जनन्या एव ग्रहणमित्यस्य युक्तत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वेनैतत्पक्षे आत्मीयवाचकस्वशब्देनात्मीयत्वेनैवार्थस्य भानादुभयोर्ग्रहणं दुर्वारमिति चेत्–न । लौकिकव्युत्पत्त्या शब्दबोध्यानामेवार्थानामेकरूपेणात्मीयत्वेन बोधार्थन्तत्सूत्रस्यारम्भादन्यथा सकृद्वतिन्यायात् सर्वेषां बोधानापत्तेः । शब्दबोध्यश्चोक्तन्यायात्प्रसिद्ध एवेति परिच्छेतृरूपार्थस्याभानेनादोषात् ॥ १०७ ॥

व्यवस्थितविभाषयेति । व्यवस्थितविभाषात्वञ्च शास्त्रे स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यो य उभयावृत्तिधर्मव्यापको धर्म्मस्तन्निष्ठव्याप्यतानिरूपिता या विधेयतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ना व्यापकता तद्वतोर्भावाभावयोर्विधायकत्वम् । यथाऽवङ्स्फोटायनस्येत्यस्योद्देश्यतावच्छेदको धर्म्मोऽजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टगोशब्दत्वं तद्व्याप्योभयावृत्तिधर्म्मव्यापको वातायनार्थकत्वविशिष्टाक्षशब्दाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टगोशब्दत्वरूपस्तद्व्यापकत्वं विधेयतावच्छेदकावङ्त्वावच्छिन्नं तद्वदवङ् तद्विधायकत्वं तस्येति समन्वयः । क्वचिदभावत्वावच्छिन्नमेव व्यापकत्वं भविष्यतीति बोध्यम् ॥ १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०६ ॥

नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानु-

विधिनियमसम्भव इति ।

'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयत' ।

इति जैमिनिस्मृतिः[1] । **विधिः** 'सोमेन यजेदि'ति । यागस्य केनाप्यप्राप्तेः[2] । **नियमस्तु** 'व्रीहीनवहन्ती'ति । अवघातस्तण्डुलनिष्पादक इति लोकसिद्धत्वाच्छास्त्रेण तण्डुलनिष्पत्तयेऽवघातो विधातुमयोग्योऽपि विधीयते । तस्येदं तात्पर्य्यं तण्डुलनिष्पत्तिस्तुषविमोकात् । स च यथाऽवघातेन तथा नखेनापि भवितुमर्हतीति तण्डुलार्थी कदाचिदवघातेन यदृच्छया तुषविमोकं कृत्वा यागं कुर्य्यादिति नखनिष्पन्नतण्डुलकृतपुरोडाशसिद्धो यागोऽपूर्वसाधको न किन्त्ववघातसिद्ध एवापूर्वसाधक इति बोधयितुं पाक्षिकसिद्धोऽप्यवघातोऽनेन बोध्यत इति पाक्षिकसिद्धावघातबोधकत्वान्नियमत्वम् ।

'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति **परिसंख्या** । रागतो भक्षणं पञ्चनखानां यथा प्राप्तं तथा श्वादिमांसानामपीति । तेषामभक्ष्यत्वबोधनाय लोकतः सिद्धमपि पञ्चनखभक्षणमनेन विधीयत इति । तत्र स्वोपात्ते पञ्चनखादावन्यत्र श्वादौ प्राप्तभक्षणविधायकत्वात् परिसंख्यात्वम् । यथा भक्षणं क्षुन्निवृत्त्यर्थं तत्रान्यत्र प्राप्तं तथाऽवघातस्तण्डुलनिर्वृत्त्यर्थं न तत्रान्यत्र च प्राप्तः । यथा वाऽवघातः पाक्षिकः प्राप्तस्तथा न भक्षणं पाक्षिकं प्राप्तम् । क्षुन्निवृत्तेरुपायान्तराभावादिति तयोर्भेदः ।

अस्मिन् शास्त्रे तु नियमपदेन परिसंख्यैवोच्यते । यथा—समासस्य विधीयमानप्रातिपदिकसंज्ञायाः समासे अन्यत्र च प्राप्तत्वात् परिसंख्यात्वम् । तत्रार्थवत्सूत्रेण प्राप्तैव संज्ञा समासातिरिक्ते पूर्वभागपदघटिते

---

[1] कारिकेयं भट्टकुमारिलमिश्राणां तन्त्रवार्त्तिके पृ० ५६

[2] प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिः । अयमेवापूर्वविधिरिति कथ्यते । यथा 'स्वर्गकामो यजेत' । अत्र स्वर्गसाधकस्य यागस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यनेन विधानात् भवति अयमपूर्वविधिरिति भावः ।

वादे दोषश्चेति लाघवाद्विधिरेवेति बोध्यम् । 'यस्य हल' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०६ ॥

नन्वा'शंसायां भूतवच्च' इत्यनेन लुङ इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह—

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ११० ॥

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभावोऽस्या बीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेशः । इयमनित्या 'न ल्यपी'ति लिङ्गात् तेन 'स्थानिवत्'-सूत्रेण विशेषातिदेशोऽपि । स्पष्टं चैतत् सर्वं 'स्थानिवत्'सूत्रे भाष्ये ॥ ११० ॥

तद्व्यावृत्त्यर्थमनूद्यते इति अश्रुता अन्यनिवृत्तिः । प्राप्तस्यानुवादः स्पष्टः । इदञ्च विधिमुखेन प्रवृत्तौ । यदि च समासस्य सिद्धत्वात् तदतिरिक्तस्य पूर्वभागपदघटितस्य नेत्येव समासपदस्य समासातिरिक्ते पूर्वभागपदघटिते भवतीति पदस्य न भवतीत्यर्थे च लक्षणयाऽर्थस्तदा लक्षणैव गौरवमिति विधिसम्भवे नियमो न युक्तः ।

यस्य हल इति । तत्र अत इत्यस्य सम्बन्धाद्धलः परस्यैव यस्यातो लोप इति नियामकमुत अत इत्यननुवर्त्यालोन्त्यपरिभाषाञ्च सामर्थ्यात्तिरस्कृत्य सर्वलोकविधायकमिति सन्दिह्यापूर्वविधिर्भविष्यति न नियम इति युक्तम् ॥ १०९ ॥

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति । अयम्भावः भूतवदित्यनेन भूतसादृश्यं विधीयते । सादृश्यञ्च तद्वृत्तिधर्म्म एव । स च धर्म्मः क इति जिज्ञासायां सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकतया शब्दादुपस्थितस्तज्ज्ञानादनुमानेनोपस्थितस्तद्व्यापको धर्म्मः । स्तस्यैवातिदेशः । न तु तद्व्याप्यधर्म्मातिदेशस्तस्यानुपस्थितत्वादित्येतत् फलितैवेयं परिभाषा । तेन भूतत्वातिदेशेऽपि अनद्यतनपरोक्षभूतत्वादेर्नातिदेशः । एवमेव सर्वातिदेशविषये बोध्यम् । **न ल्यपीति लिङ्गादिति** । ल्यपि क्त्वावृत्तिकित्त्वातिदेशे हि तस्मिन्नीत्वं प्राप्नोति । कित्त्वस्य च क्त्वाविशेषधर्मत्वेनातिदेशाभावान्न ल्यपीति व्यर्थं सदनित्यत्वे ज्ञापकम् ।

ननु 'तित्स्वरितमि'ति स्वरितत्वं किरतीत्यादावपि स्यादत आह—

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १११ ॥

इयं चा'ङ्गस्य' इति सूत्रे भाष्ये पठिता। वर्णग्रहणे च न प्रवर्तते इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम्। अत एव 'सनाशंसभिक्ष उः' 'बले' इत्यत्र सन्बलयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम्।

परे तु 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय भाष्ये क्वापि नाश्रितेति कैयटेनोक्तम्। 'अङ्गस्य' इति सूत्रे तत्-प्रत्याख्यानायैषा भाष्य एकदेशिनोक्ता। अत एव तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम्। उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात् प्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः ॥ १११ ॥

ननु 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके पराजयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह—

वस्तुतस्तु स्थानिवत्सूत्रस्य सङ्ग्राहकवाक्यत्वमतिदेशकवाक्यन्तु विशेष-रूपेणैव वक्तव्यमन्यथा अन्यादेशोऽन्यस्थानिवत्स्यात्। तथा च येन रूपेण सूत्रेण स्थान्यादेशभावो बोध्यते तेन रूपेण प्रतियोग्यनुयोगिबोधकवाक्यं कल्पनीयमिति **शब्दरत्नकारोक्तं** न युक्तं, मानाभावात्। किन्तु अयमादेश एतत्स्थानिवदित्येव कल्प्यम्। ततश्च प्रधायेत्यत्र तत्क्त्वात्वव्यापकमेव कित्त्वमिति न ल्यपीति सार्थकमेवेति न ज्ञापकमनित्यत्वे नापि फलमिति बोध्यम् ॥ ११० ॥

वर्णग्रहणे च नेति। शुक्लीभवतीत्यत्राप्रत्ययस्याप्यकारस्यास्य च्वावितीत्वसिद्धिः। **अत एवेति।** परिभाषायास्सत्त्वादेवेत्यर्थः। वस्तुत एषा परिभाषा मन्तव्याऽन्यथा वनो र च वसोस्सम्प्रसारणमित्यादौ वनच वसुस्तम्भ इत्यनयोर्धात्वोरपि ग्रहणापत्तेः। **तिदिति।** प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति। **वार्त्तिकन्तु** परिभाषालब्धार्थानुवादभूतमेवेति दिक् ॥१११॥

सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । सहचरणं सदृशयोरेवेति सहचरितशब्देन सादृश्यवानुच्यते । रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकम् । सदृशयोरेव सहविवक्षा । तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च । ध्वनितं चेदं 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थाद्यथाऽस्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तम् । तेन हि सदृशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः । 'द्वित्रिश्चतुः' इति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोऽर्थग्रहणादेषाऽनित्या । तेन

सहचरितासहचरितयोरिति । सदृशासदृशयोरित्यर्थः । **विशब्दसाहचर्य्यादि**ति । ननु पक्षिवाचकस्यापि वेस्सत्त्वात् कथमुपसर्गस्यैव तत्साहचर्य्याद्ग्रहणमिति चेत्—न । पराशब्दसाहचर्य्यात्पक्षिवाचकभिन्नस्यैव वेर्ग्रहणं तादृशवेश्चोपसर्गस्यैव सत्त्वेन तत्साहचर्य्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति परस्परसाहचर्य्ये एव तात्पर्यात् । **रामलक्ष्मणावि**ति । इत्यत्रापि रामसहचर्य्याद्दुर्य्योधनापत्यभिन्नबोधको लक्ष्मणशब्दो दुर्योधनापत्यभिन्नश्च लक्ष्मणपदबोध्यो दाशरथिरेवेति तत्साहचर्य्याद्रामबोध्योऽपि दाशरथिरेव न परशुरामादिरिति परस्परसाहचर्य्यमेवात्रापि बोध्यम् । **ध्वनितमि**ति । सदृशार्थक एव सहचरितशब्द इत्यर्थो ध्वनित इत्यर्थः । **लक्षणादी**ति । आदिपदेनेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सानां ग्रहणम् । **दृष्टापचार** इति । दृष्टव्यभिचार इत्यर्थः । **साहचर्य्येणैवे**ति । द्वित्रिःशब्दयोस्सुजन्तत्वेन कृत्वोर्थकत्वात् । ताभ्यां कृत्वोर्थकत्वेन साहचर्य्यात् कृत्वोर्थकश्चतुःशब्दो गृह्यत इति चतुःकपाल इत्यादौ दोषाभावा-

'दीधीवेवीटामि'त्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येटो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

नन्व'स्थि' इत्याद्यनङ् प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादत आह—

श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥ ११३ ॥

श्रुतेनैव सम्बन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः। प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः। एवं च तत्र लिङ्गमस्थ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्य। शीशिलुङ्नुम्विधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम्। अत एव 'वा नपुंसकस्य' इति सूत्रे वाशाविति न कृतम्। तत्र नपुंसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य

द्व्यर्थं क्त्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकमनित्यत्व इति बोध्यम्। **धातुसाहचार्य्येऽपीति**। वस्तुतस्तु धातुत्वेनैव साहचर्य्यं न हलनुबन्धकत्वेनेत्यत्र विनिगमकाभावान्नानित्यत्वफलमिति बोध्यम् ॥ ११२ ॥

अङ्गस्येति। न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीति न्यायात् प्रधानाप्रधानन्यायाच्चास्थिदधीतिसूत्रे नपुंसकत्वस्याङ्गविशेषणत्वौचित्यात् प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यसङ्गतमिति भावः। **श्रुतेनैवेति**। प्रकरणप्राप्ताङ्गापेक्षया श्रुतानामस्थ्यादीनां शीघ्रोपस्थितेस्तेष्वेवान्वयः। पूर्वोक्तन्यायद्वयन्तूभयोः श्रुतत्वविषयमिति भावः। **प्रकरणादित** इति। श्रुतिलिङ्ग*वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति जैमिनिन्यायसिद्धोऽयमर्थः। **गृह्यमाणस्येति**। श्रुतस्येत्यर्थः। **अभावादिति**। श्रुते सति हि तेनैव सम्बन्धः परिभाषार्थः। न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकमप्याह—**अत एवेति**। परिभाषायास्सत्त्वादेवेत्यर्थः। **वा नपुंसकस्येति**। यथास्थितन्यासे हि नपुंसकस्येत्यस्य समीपस्थत्वेन शीघ्रोपस्थिते श्रुतपदतात्पर्य्यविषये शत्रन्ते एवान्वयो न तदन्ताङ्गेऽनुमिते दूरस्थत्वेन विलम्बोपस्थिते तेनाङ्गस्य पुंस्त्वेऽपि प्रवर्तते। **वाशाविति**। न्यासे त्वङ्गस्य नपुं-

---

*लिङ्गं मन्त्रस्यार्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यम्।

'जैमिनिपूर्वमीमांसासूत्रम्—३—३—१४ अत्र श्रुत्यादीनां पूर्वं पूर्वं बलीयस्त्वम्।

शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्याद्बहवो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूद्बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । स्पष्टं चेदं 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यत्र भाष्ये ।

केचित्तु 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं कार्यित्वं बाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः—तन्न । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

ननु 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति स्वरः परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः' इति लुक् पै शोषण इत्यतः कृतात्वात्परस्यापि स्यादत आह—

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ ॥

लक्षणं लाक्षणिकमुपचारात् । तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थिति-

---

सकत्वे एव स्यादिति फलभेदः । परिभाषाया अभावे तु प्राधान्यादङ्गे एव लिङ्गान्वयो यथास्थितन्यासेऽपि स्यादिति फलैक्याज्ज्ञापकत्वम् ॥११३॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचकमव्ययं कृत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयान्तं पूर्वपदं तत्पुरुषसमासे प्रकृत्येत्यर्थस्तेन परमेण कारकेणेति परिनिष्ठितविभक्त्या विशेषणसमासेऽपि तत्पुरुषत्वस्य तदीयपूर्वपदे तृतीयान्तत्वस्य च सत्त्वेन स्वरस्स्यादिति भावः । लक्षणमिति । लक्षणनिष्पन्ने लक्षणत्वारोपात् लाक्षणिकं लक्षणपदेनोच्यत इति बोध्यम् । वस्तुतस्तु प्रतिपदोक्तभिन्नं लक्षणपदेनोच्यत इति बोध्यम् । प्रतिपदोक्तत्वञ्च यदर्थे विशेषणतया प्रतिपदोक्तत्वं विवक्षितं तद्विशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्वार्थान्वय्यर्थकपदवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन । तत्पुरुषे यत्तृतीयान्तं पूर्वपदं तत्प्रकृत्येत्यर्थकतत्पुरुषे इति सूत्रघटकतत्पुरुषपदार्थे प्रतिपदोक्तत्वं विशेषणतया विवक्षितं प्रतिपदोक्ते तत्पुरुषे इत्यर्थादिति तत्पुरुषपदविशिष्टस्तत्पुरुषः प्रतिपदोक्तः । स च तृतीयापदमप्रयोज्यो-

द्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय एव । न तु परमकारकेति तृतीयान्तप्रकृतिकः कर्म्मधारयः । तथा हि स्वं तत्पुरुषपदं तदर्थान्वय्यर्थकं पदं तृतीयेतिपदं तद्वृत्त्यानुपूर्वीमत्पदं तृतीयातत्कृतार्थेति सूत्रघटकं तृतीयापदन्तत्प्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वन्तत्सूत्रविहित एवेति लक्षणसमन्वयः । एवं विभाषा दिक्समास इति सूत्रे प्रतिपदोक्तः समासो दिग्नामान्यन्तराल इति सूत्रविधेय एव । तत्रैव समासपदवैशिष्ट्यात् । एवं पापदार्थे पारूपे प्रतिपदोक्तत्वं विवक्षितमिति पावृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं पाधातोरेव न तु पैनिष्पन्ने पाधातौ । तत्र पात्वावच्छिन्नविधेयताया अभावादिति बोध्यम् । तृतीयासमास इत्यस्य तृतीयासमासः सर्वाद्यन्तस्सर्वनामसंज्ञको नेत्यर्थः । स च समासः प्रतिपदोक्तः पूर्वसदृशेति विहित एव । तत्रैव तत्समासपदवैशिष्ट्यसत्त्वात् । इको गुणवृद्धी इति सूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाषयैव प्रतिपदोक्तगुणवृद्धिविधायके इक इत्यस्योपस्थितिरित्यर्थेन त्यदादीनाम आसर्वनाम्न इत्येतद्व्यावृत्तौ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्रेति व्याख्यानं व्यर्थमेवेति तु न युक्तम् । उक्तान्यतरसम्बन्धेन गुणवृद्धिशब्दवैशिष्ट्याभावेन प्रतिपदोक्तयोर्गुणवृद्ध्योरसम्भवेन प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तत्राप्रवृत्तेरेतदभिप्रायेणैव **शब्देन्दुशेखरे** उक्तं—प्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वाह इति । ननु यदर्थे प्रतिपदोक्तत्वं विशेषणतया विवक्ष्यते तत् तदर्थान्वय्यर्थकपदैतदन्यतरवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदघटितशास्त्रीयविधेयताश्रयत्वमित्येव प्रतिपदोक्तत्वमस्तु । तथा सति इको गुणवृद्धी इत्यत्राप्यनयैव निर्वाहः । गुणवृद्धिपदार्थयोर्विशेषणतया विवक्षितं प्रतिपदोक्तत्वमिति गुणवृद्धिपदवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदघटितं सार्वधातुकेति मृजेर्वृद्धिरित्यादिशास्त्रं तदीयविधेयताश्रययोरेव प्रतिपदोक्तत्वन्न तु त्यदादीनाम इत्यादिविधेयेष्विति गुणो यो गुण इत्यादि व्याख्यानं, प्रतिपदोक्तपरिभाषया न निर्वाह इति कथनञ्चासङ्गतमेव । विभाषा दिक्समासे घुमास्थेत्यादिसूत्रेऽपि न दोष इति चेत्—न । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमित्यत्रापि वृद्धिपदेन प्रतिपदोक्ताया एव वृद्धिपदवृत्त्यानुपूर्वीमद्वृद्धिपदघटितशास्त्रीयविधेयताश्रयरूपायाः कारकादिशब्दघटकवृद्धेर्ग्रहणेन तत्र वृद्धसंज्ञायाश्चारितार्थ्येन शालाशब्दादौ प्रतिपदोक्तवृद्धेरभावेन वृद्धसंज्ञानापत्तेः । पूर्वोक्तलक्षणे तु प्रतिपदोक्तवृद्धेरभावेन सामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या दोषाभावात् । तथा च गुणो यो गुण इत्यादिव्याख्यानं प्रतिपदोक्तपरिभाषया न निर्वाह इति कथनञ्च सङ्गतमेवेति बोध्यम् ।

कत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसन्धानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पिबतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषाबीजम् । इयञ्च वर्णग्रहणेऽपि 'ओत्'सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात् ।

यत्तु वर्णग्रहणे नैषा आदेच इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । अनित्या चेयं भुवश्च महाव्याहृतेः इति महाव्याहृतिग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११४ ॥

नन्वेवं 'देङो दोधातोश्च' कृतात्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा मेङ आत्वे प्रणिमातेत्यादौ 'नेर्गदनद' इति णत्वं न स्यात्तथा गै इत्यस्यात्वे 'घुमास्था' इतीत्वं न स्यादत आह—

ननु ओदिति सूत्रे भाष्ये प्रतिपदोक्तपरिभाषया अदोऽभवदित्यत्र प्रगृह्यत्ववारणमसङ्गतं स्यादहो इतीत्यादौ प्रतिपदोक्तौकारस्यासम्भवेन सामर्थ्यात् तत्परिभाषाया ओत्सूत्रेऽप्रवृत्तेरेव वक्तव्यत्वादेवमनया हे भानो इत्यादावोतो णिदिति वाच्यमित्यस्याप्रवृत्तिप्रतिपादनपरस्तत्रत्यशेखरोऽप्यसङ्गतः स्यात् । हे गौरित्यादावप्योकारस्य प्रतिपदोक्तत्वाभावेन सामर्थ्यात्तत्र तस्या अप्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति चेत्—न । आनुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रयाघटितत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । **उपदेशग्रहणादिति ।** अयम्भावः । उपदेशग्रहणस्य फलं चेता स्तोतेति । तस्य लाक्षणिकत्वादेवाप्रवृत्त्या तद्व्यर्थं सद्वर्णग्रहणे अप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति । **दूषितमिति ।** उदीचां माङ इत्यत्रानुबन्धसहितस्य धातुत्वाभावेऽप्यात्वार्थम् । तत्र धातोरित्यस्यासम्बन्धावश्यकत्वेन गोभ्यामित्यादौ प्रतिपदोक्त आत्वाभावायोपदेशग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवादोत्सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चेति बोध्यम् । ननु स्थापयतीत्यादौ चरितार्थः पुक् धेट आत्वे धापयतीत्यादौ लाक्षणिके न स्यादित्यत आह—**अनित्येति । महाव्याहृतिग्रहणादिति ।** तद्धि भुव इत्यत्र जसन्ते अप्रवृत्त्यर्थं तस्य लाक्षणिकत्वादेवाप्रवृत्तौ तद्व्यर्थं सदनित्यत्वे ज्ञापकम् ॥ ११४ ॥

नन्वेमिति । प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्सत्त्व इत्यर्थः । **न स्यादिति ।**

गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ ११५ ॥

अत्र ज्ञापकं दैपः पित्त्वम्। तद्ध्यदाबिति सामान्यग्रहणार्थम्। अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तद्ग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्त्वेन। तेन चैकदेशानुमतिद्वारा संपूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते। इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषा लुग्विकरणपरिभाषाणां बाधिका 'दाधाघ्व' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा। 'गातिस्था' इति सूत्रे इणादेशगाग्रहणमेवेष्यत इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः॥ ११५॥

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह—

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः॥ ११६ ॥

लाक्षणिकत्वादिति शेषः। **अदाबिति**। **सामान्यग्रहणार्थमिति**। दाधाघ्वदाबिति सूत्रस्थदाप्पदेन दैपो ग्रहणाय दैप्शोधने इत्यत्रेत्संज्ञकः पकारः कृतः। स च दापदेन प्रतिपदोक्तदारूपस्यैव ग्रहणे निरनुबन्धकपरिभाषया निरनुबन्धकस्यैव तस्य ग्रहणे च लाक्षणिकस्य कृतात्वस्य दैप्निष्पन्नपारूपारूपस्य सानुबन्धकस्य घुत्वाप्राप्त्या अदाब्घटकदाप्पदेनास्याग्रहणे निषेधाप्रवृत्त्या च व्यर्थ एवेति परिभाषाज्ञापकः। **निषेधे** इति। अदावित्यत्र दाप्दैपोर्दाप्पदेन ग्रहणार्थेनेत्यर्थः। ननु परिभाषया गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि धेट आत्वे लाक्षणिकत्वाद्घुत्वानापत्तिरेव। गामादां ग्रहणं यत्रेति बहुव्रीहिणा दाघटितसूत्रे विशेषाभावेनादोष न च इति वाच्यम्। गाघटितत्वेन गातिस्थेतिसूत्रे पाशब्देऽप्यविशेषापत्तेरिति चेत्—न। गा च मा च दाग्रहणञ्चेति बहुव्रीह्युत्तरपदकद्वन्द्वाश्रयणेन गाशब्दे माशब्दे दाघटितसूत्रे चाविशेष इत्यर्थेनादोषात्। **न दोष** इति गैधातोः कृतात्वस्य गा इत्यस्य गाग्रहणेन परिभाषया ग्रहणप्रसङ्गरूपो दोषो नेत्यर्थः॥ ११५॥

प्रत्येकमिति। विधेये उद्देश्यतावच्छेदकप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वभानस्यौत्सर्गिकत्वादिति बोध्यम्॥ ११६॥

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ ११६ ॥

नन्वेवं संयोगसंज्ञासमाससंज्ञाभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येकं स्युरत आह—

क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११७ ॥

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डनवत् । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११७ ॥

ननु 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादनण्त्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह—

अभेदका गुणाः ॥ ११८ ॥

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित इत्यर्थः । अत्र चा'स्थिदधि' इत्यादावनङादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकम् । स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादे-

---

समुदाये इति । उद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणयावदारब्धसमुदायपर्य्याप्तसंख्यावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वं विधेये भासत इत्युत्सर्गादिति बोध्यम् । वृद्धयादिसंज्ञारूपविधेये उद्देश्यतावच्छेदकीभूतात्वादिप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकैकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वम् । अभ्यस्तसमाससंज्ञारूपविधेये चोद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणद्विरुच्चारणकर्म्मीभूतखण्डद्वयारब्धसुबन्तद्वयारब्धपचपचनीलसु घटस्वित्यादिसमुदायपर्य्याप्तद्वित्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वमिति लक्ष्यानुरोधादेव व्यवस्था बोध्या । अत एवाभ्यस्तसंज्ञासूत्रे उभेग्रहणप्रत्याख्यानं सहसुपेत्यत्र सहेतियोगविभागश्च सङ्गच्छते ॥ ११७ ॥

अभेदका इति । स्वेतरगुणविशिष्टव्यावर्त्तका नेत्यर्थः । **असति यत्ने** इति । स्वोच्चारणातिरिक्तोदात्तादिशब्दोच्चारणादिव्यापारमन्तरेणैव गुणस्य बोधन इत्यर्थः । तत्फलितमाह—**स्वरूपेणोच्चारित** इति । इदमप्युदात्तग्रहणेनैव ज्ञाप्यतेऽन्यथा परिभाषाज्ञापनेऽपि चारितार्थ्याना-

रन्तोदात्तादित्यादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव । 'उञः ऊँ' इत्यत्रानुनासिक एवोच्चारणीये यत्नाधिक्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा बोध्या । 'पथिमथ्यृभुक्षामि'त्यादौ स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा । एतदर्थमेवासति यत्न इत्युक्तम् । न चैवमस्थ्यादीनां नब्विषयस्य इत्याद्युदात्ततयान्त्यादेशस्यानङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त एवोच्चारणीय उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावात् । चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । वधादेश आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते । सहस्य स उदात्तो निपात्यत इत्यादिभाष्यं त्वेकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन । त्रैस्वर्य्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः ।

पत्तेः । यत्नविशेषे सति विवक्षां दर्शयति–उञः ऊमित्यादिना । **नब्विषयस्येति** । नब्विषयस्य नपुंसकस्यादिरुदात्त इत्यर्थः । अनेनाद्याकारस्योदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमित्यनेनान्तानुदात्तत्वमस्थ्यादीनामिति बोध्यम् । **परमास्थीति** । समासे कृते समासस्यान्तोदात्त इत्यन्तोदात्त इत्यर्थः । ननु ज्ञापनोपपत्त्यर्थमष्टाध्याय्यास्त्रैस्वर्य्येण पाठ इत्यवश्यमभ्युपेयमन्यथा एकश्रुत्या पाठे औत्सर्गिके क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं यत्नाधिक्याद्विवक्षार्थमेव भविष्यतीति ज्ञापितायामपि परिभाषायामुदात्तग्रहणस्य चारितार्थ्याभावेन ज्ञापकत्वानापत्तेः । एवञ्च चतसर्य्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यत इत्यादिभाष्यासङ्गतिस्त्रैस्वर्य्यपाठस्यौत्सर्गिकत्वेन यत्नाधिक्याभावेन विवक्षानापत्तेरित्यत आह–**चतसर्याद्युदात्त**निपातनमित्यादि । **एकश्रुत्येति** । एकश्रुतिः । स्वरसामान्याभावः स्वरान्तरम्वा । ततश्च ततोऽन्यथाकरणं विवक्षार्थमिति बोध्यम् । नन्वेवं ज्ञापकपरं भाष्यं विरुध्यतीत्यत आह–**त्रैस्वर्य्येण पाठ** इति । न मानमिति सिद्धे

परे तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं तद्रूपाद्यत्नात्तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा । तिसृचतसृत्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्त उच्चारणीय आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्तदुच्चारणं विवक्षार्थम् । संपूर्णाष्टाध्याय्याचार्य्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । क्वचित्पदस्यैकश्रुत्यापि पाठो यथा 'दाण्डिनायनादि'सूत्र ऐक्ष्वाकेति । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ।

विधेयाणविषये त्वप्रत्यय इति निषेधान्न गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम् । अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । अत एव 'तद्वानासामि'ति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा 'प्रत्यये भाषायामि'ति नित्यमनुनासिकः स्यात् । जातिपक्षे तु नास्योपयोग इति बोध्यम् । यू इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्तिजातिनिर्देशान्न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११८ ॥

ननु सर्वनामानीत्यत्र णत्वाभावनिपातनेऽपि लोके सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह—

वस्तुनि विकल्पायोगात्पाठे पक्षद्वयासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यम् । कश्चन त्रैस्वर्येण पठिताऽष्टाध्यायीति वदति । तन्मतमभ्युपेत्य ज्ञापकमुपन्यस्तम् । कश्चिदेकश्रुत्यैव पठितेति वदति । तन्मतमभ्युपेत्य निपातनपरं भाष्यमिति वा व्यवस्था बोध्या। ऐक्ष्वाकेतीति । जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यञन्तस्याद्युदात्तस्य कोपधादित्यणन्तस्यान्तोदात्तस्य चैक्ष्वाकशब्दस्य स्वरभेदादेकोक्त्या तयोरुकारलोपार्थं निपातनासम्भवादुभयसंग्रहार्थमेकश्रुत्या निपातनमाश्रितं भाष्यकारैरुपायान्तरत्वेन, प्रकृतपरिभाषयाप्युभयोग्रहणसिद्धेः। जातिपक्षे त्विति । तत्पक्षे तु स्वप्रतिपाद्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नमात्रस्य ग्रहणसिद्धेः । दीर्घमात्रवृत्तीति । यू इतिदीर्घग्रहणात् दीर्घत्वसमानाधिकरणत्वाद्यवच्छिन्नस्य ग्रहणं न ह्रस्वस्येत्यर्थः ॥ ११८ ॥

बाधकान्येव निपातनानि ॥ ११९ ॥

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भात्। पुराणप्रोक्तेषु इति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वान्नेति बोध्यम्। पुराणेति पृषोदरादिः, पुरातनेति चेत्यन्ये। इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा। अबाधकान्यपि निपातनानीति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ ११९ ॥

ननूखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ 'हलादिः शेषे' 'सवर्णदीर्घे' ह्रस्वापत्तिरत आह—

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२० ॥

लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते ॥ १२१ ॥

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वत्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः। तदुक्तमि'को झल्' इति सूत्रे भाष्ये। कृतकारि खल्वपि

बाधकान्येवेति। सर्वनामशब्दे णत्वाभावकरणेन पाणिनिना सर्वनामशब्दे णत्वन्नेति वचनं बोधितं तेन पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिसूत्रं बाध्यत इति लोके शास्त्रे वा सर्वनामशब्दे णत्वाभावस्सिद्धः। ननु णत्वाभावकरणेनास्मिन् सूत्रे सर्व्वनामशब्दे णत्वन्नेत्येव बोध्यत इति लोके णत्वं निर्बाधमेवेति चेत्—न। तदपेक्षया सर्वनामशब्दे णत्वन्नेत्यस्यैव लाघवेन कल्पनीयत्वात्। ननु तर्हि पुराणेतिनिपातनेन पुरातनशब्दस्य बाधः कस्मान्नेत्यत आह—**पुराणेति**। **अन्य** इति। न निपातनमिति तदाशयः। **भाष्यविरुद्धमिति**। सर्वादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमित्यर्थः। तत्र बाधकत्वस्यैवोक्तत्वात्। रघुनाथशब्दे णत्वाभावाय कृतणत्वेन यत्र संज्ञागम्यते तत्रैव णत्वमित्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्सर्वनामसंज्ञायां णत्वाप्रवृत्तिरेवेति तु न युक्तं शास्त्रानुरोधेनैवाधुनिकसङ्केतकरणस्य युक्तत्वेन कृतणत्वे एव सर्व्वनामशब्दे सङ्केतकरणस्य प्राप्तत्वेऽपि तदकरणेन णत्वघटितस्य तस्य शब्दस्यासाधुत्वे एवाचार्यतात्पर्य्यात्। रघुनाथादिसंज्ञाया अनादित्वेनादोषात् ॥ ११९ ॥

पर्जन्येति। पर्ज्जन्यो यथा असम्भवत्स्वकृतविशेषे अर्थात्

शास्त्रं पर्जन्यवदिति । सिद्धेऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः । न च लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति वाच्यम् । समो वा लोपमेक इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन च त्रिसकारस्य सिद्धौ 'समः सुटि' इति सूत्रस्यैव मानत्वात् । 'संप्रसारणाच्च' 'सिचि वृद्धिः' इत्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो नेति 'सिचि वृद्धिरि'ति भाष्यात्प्रतीयत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥ १२१ ॥

जलपूर्णेऽपि प्रवर्त्तते तथा शास्त्रमपि असम्भवत्स्वकृतविशेषेऽपि प्रवर्त्तेत इति परिभाषार्थः । शास्त्रस्य स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्तिस्वीकारादप्येषा सिद्धा । न च न हि प्रयोजनमन्तरेण कस्य चित्प्रवृत्तिरितिन्यायेन प्रवृत्तिः प्रयोजनव्याप्यैवेति प्रयोजनमन्तरा कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अत्रापि लक्ष्ये लक्षणन्यायद्वारा दीर्घश्रवणरूपप्रयोजनस्य ह्रस्वप्रवृत्तौ सत्त्वेनादोषात् । लोपेनेत्यस्य मकारस्येत्यादिः । विकारकृत इति । तेनोदवोढामित्यत्र वदव्रजेतिवृद्धौ सहिवहोरित्योत्वे ओकारभावाभावकृतलक्ष्यभेदेऽपि तल्लक्ष्यत्वमेवेति न पुनर्वृद्धिस्सर्वेषामित्यादौ सुटि कृते न सुट् एकस्मिन् स्वीयलक्ष्ये स्वं सकृदेव प्रवर्त्तत इति परिभाषार्थः । स्वलक्ष्यत्वं स्वीयोद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणसमुदायत्वम् । तच्चोदवोढामित्यत्राप्यस्तीति तत्र सकृद्वृद्धिप्रसङ्ग इति चेत्—न । उदवहसतामिदं वदव्रजेत्यस्य लक्ष्यं तदभिन्नमेवोदवोढामिति तत्र चेत्प्रवृत्तं तदभिन्ने तस्मिन् न पुनः प्रवृत्तिरित्यदोषात् । ननु भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कथं तदभेद इति चेत्—न । स्वविशिष्टं स्वतो न भिन्नमित्यस्य स्वीकारात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वोभयसम्बन्धेन । स्वविशिष्टाघटितत्वसम्बन्धेन स्वमुदवहसतामिति लक्ष्यं तद्विशिष्टमुदवोढामिति । तदीयौकारस्य पूर्वलक्ष्याघटकत्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धाभावात् । वकारे द्वितीयसम्बन्धेऽप्याद्याभावात् । भवति चोदासीनो वर्ण उभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्तदघटितत्वात्तदभिन्नन्तदिति न दोषः । मात्रपदनिवेशात् काण्डे इत्यस्य काण्डेतिलक्ष्यभिन्नत्वमेकारस्य तद्घटकोद्देश्यकविकारत्वेऽपि तद्घटकमात्रोद्देश्यकत्वाभावादेवञ्च काण्डविशिष्ट एकारस्तद्घटितत्वस्यैव सत्त्वात्स्वविशिष्टत्वाभावोऽत एव तत्र ह्रस्वत्ववारणायोपायान्तरकथनं ग्रन्थकाराणामुपप-

नन्वु स्यन्दधातोः स्यन्त्स्यतीत्यादावात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तकत्वा'न्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वादूदिल्लक्षणस्येड्विकल्पस्यापत्तिरत आह—

निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२२ ॥

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः। चतुर्भ्य इति तु स्पष्टार्थमेव। अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते।

न्नम्। न च यून इत्यस्य युवनरूपलक्ष्यवैशिष्ट्येन तयोरभिन्नत्वात् पुनर्यकारे संप्रसारणप्राप्तौ न संप्रसारणे इति निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्। स्वघटकोद्देश्यकप्राप्तिविशिष्टप्राप्तिविषयाघटितत्वरूपद्वितीयसम्बन्धोऽपि वैशिष्ट्यनियामक इत्यदोषात्। वैशिष्ट्यञ्च स्वभिन्नत्वस्वसमानकालिकत्वस्वनिरूपकशास्त्रनिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। द्वितीयप्राप्तेः प्रथमप्राप्तिविशिष्टत्वात्। अस्मिन् सम्बन्धे न संप्रसारण इति निषेध एव प्रमाणम्। अत एव भवेदित्यादौ सकारद्वयस्यैकेन सूत्रेण निवृत्तिः। नन्वेवं निट्त्स्वित्यादौ निड्धसु इति खरि चेति सूत्रस्य लक्ष्यम्। तत्र पदसम्बन्धेन समुदायस्यैव पदत्वात् तद्धटकधकारस्य चर्त्वे कृते पुनर्डकारस्य चर्त्वं न स्यात्तद्विशिष्टत्वस्यैव निड्त्सु इतिसमुदायस्य सत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वस्यैव सत्त्वादिति चेत्—न। प्राप्तिवैशिष्ट्ये समानकालिकत्वम्विहाय स्वानुत्तरकालिकत्वस्यैव दानेन धुटः पूर्वकालिकडकारस्थानिकप्राप्तौ धकारस्थानिकप्राप्तिवैशिष्ट्येन तद्विषयडकारघटितत्वेनादोषात्। न च यासेत्यादौ टापा सहैकादेशविशिष्टस्य काण्ड इतिवत्तल्लक्ष्यत्वाभावात्त्यदाद्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। त्यदादिनाम इत्यत्र विधेयसाहचर्याद्दीर्घाकारान्तभिन्नस्यैव त्यदादेर्ग्रहणेनादोषात्। मात्रपदेन स्वोद्देश्यकविभक्त्यनुद्देश्यकत्वस्यैव विवक्षितत्वाच्च। न यासयोरितिनिर्देशेनानित्यत्वस्वीकाराच्च। दीव्यतीत्यादौ तल्लक्ष्यत्वाभावेन पुनः श्यंस्तु न विकरणप्रत्ययस्य सहासंज्ञया प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वेपि कर्त्रर्थत्वाभावेन तस्मिन् श्यनोऽप्राप्तेरिति दिक् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

ननु स्यन्देरूदिल्लक्षणविकल्पस्य न वृद्भ्य इति निषेधेन परिभाषयैव बाधे तद्बाधार्थमेव कृतस्य चतुर्ग्रहणस्य वैयर्थ्यं वृद्भ्य इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह—चतुर्भ्य इति। अत एवेति। उपजीव्यादपि बलवत्त्वा-

अत एव सवर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः। अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति मञ्जूषायां विस्तरः। अत एव 'द्वन्द्वे च' 'विभाषा जसि' इति चरितार्थम्। विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्याः बीजम्। 'न लुमता' 'क्रमेर्णिङ्' इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२२ ॥

नन्वत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह—

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२३ ॥

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः। स्वार्थ इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। महासंज्ञाबलादर्थाकाङ्क्षायामन्यानुपस्थितिरस्या बीजम्। 'सुपि स्थ' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२३ ॥

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२४ ॥

देवेत्यर्थः। स्वसाफल्याय निषेधेनापेक्षितत्वाद्विधेर्निषेधोपजीव्यत्वमुपजीव्यापेक्षया बलवत्त्वाभावे सर्वथा विधिबाधकत्वाभावेऽपि स्वसार्थक्याय पाक्षिकविधिबाधकत्वस्यावश्यकत्वेन निषेधविषये वैकल्पिकत्वापत्तिरिति बोध्यम्। अत एव **मीमांसकै**रतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीत्यत्र च षोडशिग्रहणस्योदये होमस्य च वैकल्पिकत्वं सिद्धान्तितम्। **व्याकरणे** तु बाधकत्वमेव। वस्तुतस्तु षोडशिग्रहणनिषेधस्य विधिसमानविषयकतया सर्वथा विधिबाधकत्वे विधिवैयर्थ्यापत्त्या विकल्पो युक्त एव। एवमुदिते अनुदिते च होमस्य विधानाद्युक्तमेव पक्षद्वयम्। **व्याकरणे** च स्वविषये निषेधेन विधेर्बाधेऽप्यन्यत्र चारितार्थ्यसम्भवान्नास्ति विकल्पावकाशः। केवलं निषेधेन विधेयस्यासाधुत्वं बोध्यते। विधिना च साधुत्वमिति सिद्धे वस्तुनि विकल्पायोगादुपजीव्यत्वेऽपि सर्वथा बाध एव ॥ १२२ ॥

अनिर्दिष्टार्थाः इति। तथा च स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम् ॥ १२३ ॥

इष्टसिद्धिरेव न त्वनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः। तत्तत्समानविधेयकद्वितीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्बीजम् ॥ १२४ ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२५ ॥

तत्र तत्रान्यतरस्यां 'विभाषा वे'ति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ॥ १२५ ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२६ ॥

स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद्बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यन्ये। तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषयाऽनिष्टं नापादनीयमिति तात्पर्यम्। भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् 'ङ्याप्'सूत्रादौ। ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम्। न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषांचित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः। यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रं ज्ञापकसिद्धं च तत्र 'नल्विधावि'ति ॥ १२६ ॥

ननु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेत्यादौ घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्व एकत्र घत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्यापत्तिरत आह—

अनित्यत्वज्ञापनमिति। अनित्यशास्त्रस्येष्टस्थले एव प्रवृत्तेः स्वीकारात् ॥ १२४ ॥

पर्य्यायशब्द इति। लाघवात् वेति वक्तव्ये कृतस्यान्यतरस्यां विभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यमिति तज्ज्ञापकत्वमुक्तपरिभाषायाम् ॥ १२५ ॥

स्पष्टमेव पठितव्य इति। ननु शब्दोच्चारणजन्यक्लेशानुत्पत्त्याऽनुमानाद्बोधनस्यान्यथासिद्धत्वान्नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति चेत्—न। न हि शब्दोच्चारणजनककण्ठताल्वाद्यभिघातरूपगौरवमेवादर्त्तव्यञ्च ज्ञानजनकमनोव्यापाररूपगौरवमिति राजाज्ञास्तीत्युक्त्याऽनुमानाद्बोधनेऽपि क्लेशस्य सत्त्वात् ॥ १२६ ॥

घत्वादीनामिति। द्वित्वदृष्ट्या घत्वादीनामसिद्धत्वाद्द्रोह्तेत्यवस्थायां द्वित्व इत्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धीयं त्रिपादीस्थं शास्त्रन्तत्राद्वित्व इत्युप-

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२७ ॥

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गम्। यत्र च सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम्। कृष्णर्द्धिरित्यादौ जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवद् गोष्वश्वानां च स्वामीत्यपि स्यात् 'स्वामीश्वर' इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्योर्विधानादत आह—

तिष्ठत इति परिभाषार्थः। पूर्वत्रासिद्धीयमित्यत्र सप्तम्यर्थे प्रथमा त्रिपादीस्थे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारात्तद्घटके पूर्वत्रेत्यस्मिन्नभेदेनाद्वित्व इत्यस्यान्वयाद्द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये त्वमसिद्धमिति पर्यवसितोऽर्थः। द्वित्वे कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धन्न प्रवर्त्तत इति तु नार्थो द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वानापत्त्या द्युभ्यामित्यादौ परत्वाद्द्वित्वेऽन्त्यस्यैवोत्वे पूर्वत्र वकारश्रवणापत्तेः। कृष्णर्द्धिरित्यादौ द्वित्वदृष्ट्याऽनया जस्त्वस्यासिद्धत्वाभावे परत्वाज्जस्त्वे द्वित्वञ्चेद्दकारद्वयसहित एको धकारः जस्त्वस्यासिद्धत्वे पूर्वं द्वित्वे पश्चाद्धस्य जस्त्वे एकदकारसहितं धकारद्वयन्तयोरुच्चारणे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरिति तत्रोक्तं द्विधत्वन्नोपपन्नमित्याह—यत्र चेत्यादिना। इयं वर्णद्वित्वे न प्रवर्तत इति तु न युक्तं भाष्योदाहृते वाक्क इत्यादौ ककारद्वित्वश्रवणानापत्तेः। चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गस्यैव द्वित्वे परस्यावसानचर्त्वेऽपि पूर्वत्र गश्रवणापत्तेः। खरि चेति चर्त्वेनेष्टसिद्धिस्तु न तद्दृष्ट्याऽवसानचर्त्वस्यासिद्धत्वात्। इयञ्च नमुन इत्यत्र नेति योगविभागात्सिद्धेति केचित्। ग्राहकसूत्रेऽजिति वक्तव्येऽण्ग्रहणं ज्ञापकमस्यास्तद्धि अनचि चेत्यत्र यर्पदेन संय्यन्तेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयकारग्रहणार्थमेतस्या अभावे तु द्वित्वं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वेन द्वित्वात्पूर्वन्तस्य दौर्लभ्येन तद्व्यर्थमेव स्यादिति केचित्—तन्न। गुणाभेदकत्वेन ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभावात् ॥१२७॥

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ १२८ ॥

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयोऽयं न्याय इत्यन्यत्र विस्तरः। 'कृञ् चानुप्र' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥१२८॥

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वा'द्धलादिः शेषे' वस्य संप्रसारणं स्यादत आह—

सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२९ ॥

तदाश्रयं संप्रसारणाच्च इति पूर्वरूपम्। वस्तुतो 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्र उभयेषां ग्रहणस्योभयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति 'लिट्यभ्यासस्ये'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा। णौ च

एकस्या आकृतेः इति। आकृतिः श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदको धर्म्मः। **चरितः प्रयोगः** सहप्रयोग इत्यर्थः। व्याख्यानाच्चार्थवद्विषयेयम्। यदर्थबोधनाय पूर्वमेकः शब्द उक्तस्तदर्थबोधनायैव शब्दान्तरे प्रयोक्तव्ये सति सम्भवे पूर्वोक्तसमानश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकक एव प्रयोक्तव्य इति पर्यवसितोऽर्थः। अर्थवद्विषयकत्वोक्त्या सुद्ध्युपास्य इत्यादावेकत्वधर्म्मवतो धकारस्योक्तावेकत्वधर्म्मवत एव यकारस्यानया प्रयोक्तुमुचितत्वेन द्विधमेकयमित्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्। तदाह—**यत्रान्याकृतीति**। **कृञ्चेति**। तत्र हि आमन्तस्य लिङन्तत्वेनानुप्रयुज्यमाना अपि कृभ्वस्तयोऽनेन न्यायेन लिट्परा एव भविष्यन्तीति व्यर्थमत्र लिङ्ग्रहणमित्युक्तम् ॥ १२८ ॥

उभयेषां ग्रहणस्येति। वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चानुवृत्त्यैव सिद्धे कृतस्य उभयेषां ग्रहणस्येत्यर्थः। **संप्रसारणमेवेति**। संप्रसारणयोग्यानामिति शेषः। ननु तेन वच्यादिग्रह्यादिविषयलक्ष्याणां सिद्धत्वेऽपि जुहवतुरित्यादौ संप्रसारणपूर्वरूपे बाधित्वा परत्वादालोपापत्तिः। शुशुवतुरित्यादावियङापत्तिरित्यत आह—**फलान्तरेति**। नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां संप्रसारणपूर्वरूपयोरेव पूर्वं तत्र प्रवृत्त्याऽदोष इति। **णौ च संश्चङोरि-**

'संश्वङोः' इत्यादौ 'संश्वङो'रित्यादिविषयसप्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२६ ॥

यत्तु क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १३० ॥

तेन 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यत्र ह्वाग्रहणेन ह्वेञो ग्रहणसिद्धिः ॥ १३० ॥

तथा—

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥१३१॥

तेन दादेर्धातोरित्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति तन्न, तयोर्निर्मूलत्वाद्भाष्याव्यवहृतत्वाच्च । न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति 'ग्रहिज्या' इति सूत्रस्थभाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च। 'निसमुपविभ्यो ह्व' इत्यादौ ह्वेञोऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः, आत्वविषय एवात्मनेपदं प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये । अन्त्यापि तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो वार्त्तिककृतश्चासंमता । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां

त्यादाविति । आदिना स्वपिस्यमिव्येञांयङीत्यस्य संग्रहः । तत्रापि विषयसप्तम्यभावेऽन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव संप्रसारणे वेवीयत इत्यसिद्ध्यापत्तेः ॥ १२९ ॥

क्वचिद्विकृतिरिति । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यत्र कृतात्वस्यैव ह्वेत्यनुकरणेन तस्यैव बोध्यतयोपह्वयते इत्यसिद्ध्यापत्तिः परिभाषाऽभावे इति भावः । सौत्रः प्रयोग इति एकारान्तस्यैव ह्वे इत्यस्यानुकरणं सूत्रे एवात्वमुदीचां माङ इत्यत्र यथा, तेन ह्वे इत्यस्यैव बोध्यतयोपह्वयत इत्यत्र स्वतः । कृतात्वे च स्थानिवद्भावेन सिद्धिरिति व्यर्थेयं परिभाषेति भावः ॥ १३० ॥

प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। क उपदेशो नामेति घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण प्रयोगिकासंभवे तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासंमता च। भाष्ये सानुबन्धकेत्यादि प्रकृताभिप्रायेण। 'दादेरि'ति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणेति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

यदपि नन्वजर्घा वेभिदोतीत्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ताविकरणा यङ्लुकि स्युस्तथा यङ्लुकि बेभिदितेत्यादावेकाच् इतीण्निषेधः स्यादत आह—

शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १३२ ॥

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा। स्वरूपेण ङित इत्यादिपदेन च। हन्ति याति वाति। 'सनीवन्त' इति सूत्रे भरेति, 'दीङो युडचि,' 'अनुदात्तङितः' 'दिवादिभ्यः श्यन्' 'एकाच उपदेशे', इत्युदाहरणानि। द्वित्वं सनाद्यन्ता इति भूवादय इति च भवत्येव, गुणो यङ्लुकोरित्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात्। तेन भष्भावोऽप्यजर्घा इत्यादौ भवति। अत एव 'श्वीदितो' इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाज्ग्रहणं किंचिदिति पाठः। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे एकाज्ग्रहणे-

---

अन्यत्रेति। शब्देन्दुशेखर इत्यर्थः॥ १३१ ॥

श्तिपेति। चतसृणां तृतीयानां निर्दिष्टमित्यत्रान्वयः। श्तिबन्तादिशब्देनोद्दिश्य विहितं यत्कार्यं गणेन चोद्दिश्य विहितं यत्कार्यमेकाच्पदघटितसूत्रविहितञ्च यत् कार्यमेतानि पञ्चेत्यर्थः। अनित्यत्वज्ञापना[1]दिति। अन्यथा द्वित्वविधायकशास्त्रस्यैकाच्पदघटितत्वेन यङ्लुक्यप्र-

---

[1]मूले ज्ञापनादित्यस्य स्थाने कल्पनादिति पाठः।

नैकदेशानुमत्यैषा ज्ञाप्यते। अन्यथोपदेशेऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। तदपि न भाष्यानुक्तत्वादेकाज्ग्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च। न च वधिः स्थान्युपदेशे एकाजेवेति वाच्यम्। साक्षादुपदेशसंभवेनैतद्विषये स्थान्युपदेशाग्रहणादुपदेशत्वावच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च। किंचोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम्। अत एव जागरितवानित्यादावुपदेश उगन्तत्वमादाय श्र्युकः कितीतीडिन्नषेधो न। तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम्। न च भाष्ये यङ्लोपे बेभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादङ्गादित्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो विभित्सतीति दोषोपन्यासवद्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः। यङ्लोपेत्यादि भाष्यं तूपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुग्विषयम्। किं च तस्य तद्विषयकत्वे यङ्लोपे स्थानिवत्त्वस्येव यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम्।

वृत्त्यापत्त्या अभ्यासस्यैव तत्राभावेन सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। **एकदेशानुमत्येति**। स्थालीपुलाकन्यायेनेत्यर्थः। **वधिव्यावृत्त्यर्थमिति**। वधादेशोऽदन्तो वृद्ध्यभावायावश्यकः स्थान्युपदेश इति हन्त्युपदेशे इत्यर्थः। **साक्षादिति**। यस्येडिन्नषेधस्तदुपदेशे तस्यैकाच्त्वमपेक्षितं प्रत्यासत्त्येति भावः। ननु स्थान्यादेशयोरभेदाध्यवसायेन स्थान्युपदेशोऽप्यादेशोपदेश एवेत्यत आह—**उपदेशत्वावच्छेदेनेति**। न च **कौमुद्युक्त**रीत्याऽच इत्यनेनैवैकाच्त्वलाभादेकग्रहणघटितैकाज्ग्रहणं ज्ञापकमेवेति वाच्यम्। सूत्रे संख्याया अविवक्षणाद्बहुव्रीह्यलाभाल्लक्षणायां मानाभावाच्च। नन्ववच्छेदकावच्छेदेनान्वये अनुदात्तत्वस्याप्युपदेशत्वावच्छेदेनैव ग्रहणाद्वधादेशस्याद्युदात्तत्वनिपातनेनावधीदित्यत्र निषेधाप्रवृत्त्युपपत्तावेकाज्ग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह–**किञ्चेति**। उत्तरार्थमिति श्र्युकः कितीत्यर्थमित्यर्थः। **तस्येति**। यङ्लुकीत्यर्थः। **इडिष्ट इति**। तदर्थं श्तिपेति परिभाषाऽऽवश्यकीति भावः। ननु वेभिदितेति भाष्यमेव लुक्लोपोभयविषयन्तेनैव लुकीडिष्टत्वसिद्धौ दोषानुपन्यासेनेत्युक्तिरधिकेत्यत आह–**यङ्लोपेत्यादीति**। ननु

इड्विषये यङ्लुको लोकेऽनभिधानेन च्छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात्। अन्यथैकाज्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्र जागर्त्यर्थमिह वध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनत्वापत्तेः। न चार्धधातुकाक्षिप्तधातोरेकाच इति विशेषणम्। एवं च बिभित्सतीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाच्त्वमस्त्येवोत्तरखण्डेऽस्तित्ववत्। एतच्च 'दयतेः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम्। आक्षेप आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात्। अङ्गत्वं तु विशिष्ट एवे'त्येकाचो द्वे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। निरूपितं च 'तनादिशेषे' शब्देन्दुशेखरे। धातुत्वं तूत्तरखण्ड एव। अत एवै'काचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वोरि'ति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धप्सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्घा इति। अजर्घा बेभिदीतीत्यादौ श्नम्श्यनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति। छान्द-

---

परिभाषारूपोपायस्यैव मनसि वर्तमानत्वान्नोपायान्तरप्रदर्शनमिति चेत्—न। तावतापि परिभाषास्वीकारस्यैव लाभात्। **अन्यथेति**। एकाज्ग्रहणस्य यङ्लुक्यप्रवृत्त्यर्थकत्वे इत्यर्थः। **निरालम्बनत्वापत्तेरिति**। यङ्लुक्यप्रवृत्तिरूपस्पष्टतरफलस्य सत्त्वे शङ्काफलान्तरकथनरूपसमाधानयोः करणे बीजानापत्तेरित्यर्थः। **अस्तित्ववदिति**। अस्तेर्द्वित्वे परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीति भाष्याद्यथोत्तरखण्डस्यैवास्धातुत्वं तथा सर्वत्रोत्तरखण्डस्यैव धातुत्वमित्यर्थः। **प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति**। तथा च तद्भाष्यसंलापनाय यङ्लुकोऽनभिधानकथनं व्यर्थमेवेति भावः। **अङ्गत्वमिति**। 'आगन्तुकानामग्रे निवेश' इति न्यायात् प्रत्ययप्रकृतित्वं पूर्वस्यैव तदादेश्चाङ्गत्वादिति भावः। **अत एवेति**। उत्तरखण्डस्यैव धातुत्वादित्यर्थः। समुदायस्य धातुत्वे अजर्घा इत्यपि वैयधिकरण्येनान्वये एव सिद्ध्यतीति भावः। **चर्करीतञ्चेति**। इदमदादौ गणसूत्रं चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य संज्ञायङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति तदर्थः ॥१३२॥

सत्वादेव कार्यान्तराणामपि च्छन्दसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानामभावो बोध्यः। भाषायां तु तादृशानामभाव एव। श्तिप्श्पादिनिर्देशास्तु 'भवतेर' इत्यादिसूत्रस्थतन्निर्देशवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३२ ॥

ननु जभोऽचि रधेश्च नेट्यलिटीत्येव सूत्र्यतां किं द्विरधिग्रहणेनेत्यत आह—

पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १३३ ॥

प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थबोधकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव। परं तु भाष्यासंमतेयम्। 'टाङसि' इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च तत्र चनादेशेनेकारप्रत्याख्यानं योगविभागेनैव कृतमिति बहवः॥ १३३ ॥

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥१३४॥

'एओङ्' 'ऐऔच्'सूत्रयोर्ध्वनितैषा भाष्ये। तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव न तु मात्रालाघवविचार इत्यू'कालोऽच्' 'अपृक्त एकाल्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम्। तत्र हि सूत्रे अल्ग्रहणहल्ग्रहणयोर्विशेषविचारे संज्ञायां हल्ग्रहणं 'रयच्चत्रिय' इति सूत्रेऽणिओरिति वाच्यमिति त्रीणि पदान्यल्ग्रहणे तदेकं स्वादिलोपे हल्ग्रहणं 'ण्ये'ति सूत्रेऽणिओरिति न वाच्यम-

---

गौरवं स्पष्टमेवेति। वाक्यजन्यबोधस्याधिक्ये तज्जनकसामग्र्या अप्याधिक्येन विभिन्नप्रत्यत्त्वादिकं प्रति प्रतिबन्धकताया अप्याधिक्येन गरीयस्त्वं बोध्यम्। गरीयस्त्वञ्च बह्वायाससाध्यत्वम्। अल्पायाससाध्येनैवोपपत्तौ बह्वायाससाध्यं सुत्यजमिति लोकसिद्धतया लोकसिद्धेयं परिभाषेति बोध्यम् ॥ १३३ ॥

अर्द्धमात्रालाघवेनेति। हेतौ तृतीया। अर्द्धमात्रालाघवहेतुकं सुखं पुत्रोत्सवं तज्जन्यसुखसदृशं मन्यन्त इत्यर्थः। **ध्वनितैषेति**। अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकारो वा नास्ति। यदि हि तौ स्यातां तावेवोपदिशेदिति भाष्येण

पृक्तस्येति वाच्यमिति त्रीण्येव पदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् । 'अचि श्नु' इति सूत्र इण इत्येव सिद्धे 'य्वोरि'ति संमृद्य ग्रहणान्न पूर्वेणेण्ग्रहणम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे च सार्धास्तिस्रो मात्रा इति 'लण्'सूत्रे भाष्योक्तिः तथौ'तः श्यनि' इति सूत्रे शितीति वक्तव्यम् । तत्रायमप्यर्थः । 'ष्ठिवुक्लमु' इति सूत्रे शितीति न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये । न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति कैयटोक्तेः प्रायेणेति शिवम् ॥ १३४ ॥

इति महामहोपाध्यायभट्टनागेशविरचितः
परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः

लाघवेनोपदेशः सुखजनको भवतीति स्पष्टमेव लभ्यते इति बोध्यम् ॥ १३४ ॥

महामहोपाध्यायसन्मैथिलपण्डितवरजयदेवशर्ममिश्रविरचिता
समाप्ता चेयं विजयानाम्नी व्याख्या

सीतासम्भवकीर्तिपूतमिथिलाभूमण्डलाखण्डल-
श्रीमद्राजरमेश्वरामरतरोश्छायापनीतश्रमः ।
शाच्युद्भूर्जयदेवमिश्रगदितः श्रीचित्रनाथात्मज-
श्चक्रेऽमुं विजयाभिधं गजहडाग्रामोद्भवो मैथिलः ॥ १ ॥
चन्द्राद्रिग्रहभूमिसम्मितसमापौषे सुपूर्णे विधौ
सोमे श्रीमधुसूदनेन कृतिना तस्यानुजेनादरात् ।
विद्वद्वृन्दसुखावहा शिवपुरे संशोध्य मुद्रापिता
सेयं स्यात् 'विजया' जयाय सुधियां संसेविता संसदि ॥२॥
वस्वङ्कग्रहचन्द्रसम्मितशुभे श्रीवैक्रमे वत्सरे
वैशाखे सितपक्षगे शुभतिथौ श्रीमैथिलीजन्मना ।
नत्वा श्रीजयदेवपादयुगलं तस्यात्मजेनादरात्
तीर्थेशस्य पुरे शुभाय 'विजया' संशोध्य मुद्रापिता ॥ ३ ॥